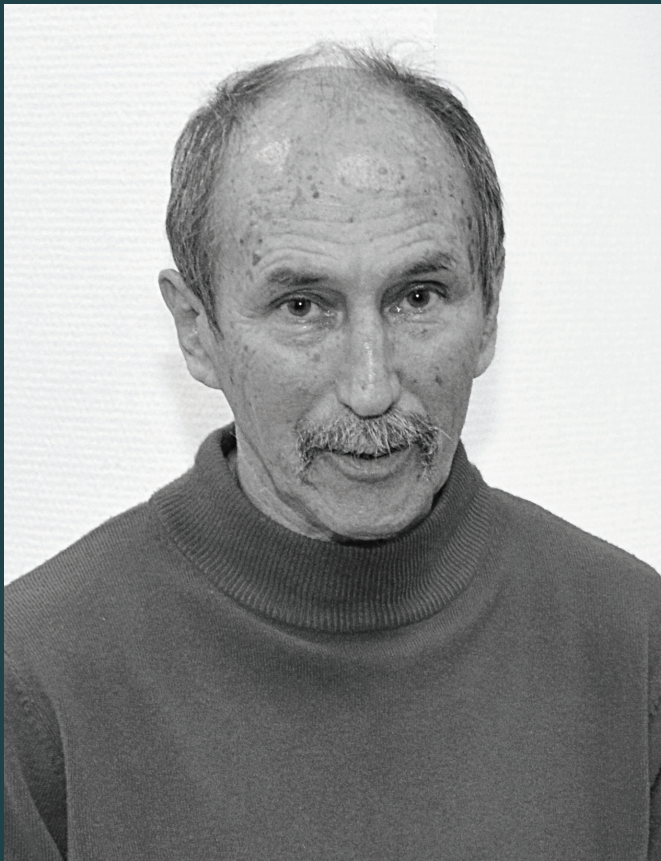

Sipos József- emlékkötet

Szerkesztette

Deák Ágnes – Juhász Krisztina – Marton Gellért Ernő

Fontes et Libri

Tanulmányok

Sipos József-emlékkötet

FONTES ET LIBRI
TANULMÁNYOK / STUDIES

Sorozatszerkesztő:
Papp Sándor

Sipos József-émlékkötet

Szerkesztette

Deák Ágnes – Juhász Krisztina – Marton Gellért Ernő

SZTE BTK

Középkori és Kora Újkori Magyar Történelmi Tanszék

Szeged

2023

Készült a HUN-REN–SZTE Oszmán Kori Kutatócsoport, a Nagy Imre Társaság, a Szegedért Alapítvány, a Szegedi Tudományegyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar, a Szegedi Tudományegyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar Történeti Intézet, a Szegedi Tudományegyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar Történeti Intézet Modernkori Magyar Történeti Tanszék, a Szegedi Tudományegyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar Történeti Intézet Középkori és Kora Újkori Magyar Történeti Tanszék, a Szegedi Tudományegyetem Történelemtudományi Doktori Iskola, a Szegedi Tudományegyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar Hallgatói Önkormányzat, a Szegedi Tudományegyetem Interdiszciplináris Kutatásfejlesztési és Innovációs Kiválósági Központ (IKIKK) Humán és Társadalomtudományi Klaszter, valamint Szeged Megyei Jogú Város Önkormányzata támogatásával.

Szakmai lektorok:

Ablonczy Balázs, Balázs Zoltán, Egry Gábor, J. Újváry Zsuzsanna, Kalmár Zoltán, Kaposi Zoltán, Lévai Csaba, Pók Attila, Sudár Balázs

Angol nyelvi lektor:

Maléth Ágnes

© SZTE BTK Középkori és Kora Újkori Magyar Történeti Tanszék, 2023

© Szerzők, 2023

ISSN 2786-2755

ISBN 978-963-306-962-2

DOI <https://doi.org/10.14232/btk.2023.sje>

Kiadó:

SZTE BTK

Középkori és Kora Újkori Magyar Történeti Tanszék

Felelős kiadó: Papp Sándor

Borítóterv: Szűcs Emese

Belívterv: Annus Gábor

Olvasószerkesztő: Horváthné Szélpál Mária

Technikai szerkesztés: Ferwagner Péter Ákos

A borítón lévő fotót Dr. Haas Péter bocsátotta a rendelkezésünkre.

Készült:

Innovariant Nyomdaipari Kft., Algyő

Felelős vezető: Drágán György

www.innovariant.hu

Tartalomjegyzék

MARJANUCZ LÁSZLÓ	
Előszó (Szubjektív emlékek Sipos Józsefről)	7
BENCSIK PÉTER	
Nagy Imre Gerő Ernő „tisztá lap” politikájáról	13
CORA ZOLTÁN	
Johan Béla és a modern magyar közegészségügy kiépítése	23
FALUSI NORBERT	
Megtört a csend Bács-Kiskun megyében és Kecskeméten – 1988	45
FERWAGNER PÉTER ÁKOS	
Nacionalista politikai szervezetek a két világháború közötti Szíriában	57
GALI MÁTÉ	
Berzeviczy Albert és az 1918–1919. évi forradalmak	69
GICZI ZSOLT	
Két evangélikus lelkész véleménye a szabadkőművességről az 1870-es és 1880-as évek Magyarországon	77
HORVÁTH CSABA	
A népuralom kísérlete és bukása Szociáldemokraták és kisgazdák 1918–1919-ben	89
IGNÁCZ KÁROLY	
A szociáldemokraták és az 1922-es választás	103
JANCSÁK CSABA	
Három MEFESZ a 20. századi magyar történelemben	113
JUHÁSZ KRISZTINA	
„...színe elé tárom, úgy, mint a fiú az atyjának...” Bocskai István és Jan Zamoyski kapcsolata	125
KÖKÉNY ANDREA	
Ültetvényesek és kisgazdák a Texasi Köztársaságban – A német bevándorlók első kolóniái	137
LACZKÓ SÁNDOR	
Hazugság, önámítás és lelkiismeret mint politikai fenomén	147
MARJANUCZ LÁSZLÓ	
A földközösség újjáéledése az Alföldön a 18. században	157
POLGÁR SZABOLCS	
Levedi két szálláshelye	165
RÉVÉSZ BÉLA	
A dombrádi „telepesekről” – Sipos Józsefnek	179

SULÁK PÉTER SÁNDOR	
A kényszerkollektivizálás következményei az egyházközségek gazdasági életére és infrastruktúrájára Szolnok megyében (1959–1962)	191
SZAKÁLY SÁNDOR	
Egy tábornok Szegedről	
<i>Vitéz</i> Dr. Shvoy Kálmán altábornagy	199
HIRATA TAKESI	
A bethleni konszolidáció jellege	
a legújabb nemzetközi szakirodalom tükrében	209
TÓTH ISTVÁN	
Fényképek mint a társadalom kor-képe, 1900–1944	
(A Móra Ferenc Múzeum fényképgyűjteménye alapján)	223
IFJ. TÓTH ISTVÁN	
Dr. Kószó István belügyi államtitkár életpályája: a Sipos–Tóth diskurzus	239
TÓTH MARCELL	
A Vitézi Rend és a földkérdés – Szeged környéki példákon keresztül	249
TÓTH SÁNDOR LÁSZLÓ	
A turóci <i>seditio</i> és az ónodi <i>abrenuntiatio</i>	263
VARGA BEÁTA	
Az ukrán államiság periodizációja 1918–1920 között	273
ZOMBORI ISTVÁN	
Glattfelder Gyula püspök és az 1921-es román földreform	283
SULÁK PÉTER SÁNDOR	
Sipos József emlékére – életrajzi áttekintés	291
HAAS PÉTER	
Dr. Sipos József a Nagy Imre Társaságban	295
BRANDL GERGELY – SULÁK PÉTER SÁNDOR	
Sipos József műveinek bibliográfiája	299
CSORBA EDIT	
Búcsú	309

MARJANUCZ LÁSZLÓ^{ID}

ny. egyetemi docens
Szegei Tudományegyetem
Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar
Modernkori Magyar Történeti Tanszék
e-mail: marjan@hist.u-szeged.hu

Előszó

(Szubjektív emlékek Sipos Józsefről)

A Sipos Józsefre emlékező kötetbe 28 egykori kolléga, tanítvány és barát írt tisztelegő tanulmányt. Heterogén témák kaptak helyet benne, főként olyanok, melyek Sipos József kutatott témáihoz (a parasztság története, Magyarország 20. századi politikatörténete) állnak közelebb, de természetesen olyanok is, amelyek e kritériumokon túllépnek, sőt olyanok is, amelyek az emlékezett személy gondolkodás-világától mind tárgyában, mind fölfogásában távolabb helyezkednek el. De ettől Sipos „Jóskás” a könyv, mert nyitott, elfogadó, ahogy egykori kollégánk szellemi élnétségére is jellemző volt a másfajta gondolkodás iránti nyitottság. Sokan tudhatják személyes tapasztalatból, hogy ő sem emberi kapcsolataiban nem blokkolt személyeket, sem szakmai tájékozódásában nem tért ki vitás kérdések elől. A szerzők azzal tisztelték meg, hogy az általa képviselt szakmai igényesség és felelősség jegyében írták meg a tanulmányaikat, és tették le az iránta érzett megbecsülésük névjegyét. Sipos Tanár Úr jóhiszemű hozzáállásából következett, hogy igyekezett mindenkivel szót érteni, de ha muszáj volt, a világgal is perlekedett. A kötet a témák gazdagságával, szemléleti sokszínűségével a sok irányból érkező hálás emlékezet értékes kútfője.

Sipos József 21 éven át volt e sorok írójának szobatársa a Szegei Tudományegyetem bölcsészkarának Egyetem utcai épületében, a 3. emeleti történész folyosón, de ismeretségük ennél régebbi, hisz az még a Juhász Gyula Tanárképző Főiskoláról datálódik. Ezen örökség jogán talán nem visszaélés, ha Sipos Józsefet úgy fogom emlegetni, ahogy ezt régtől fogva teszem: „Jóska”. Nem életrajzot írok, hanem azt igyekszem fölillantani, hogy a hosszú időre visszanyúló kapcsolatból milyen vonások, attitűdök rögzültek bennem Jóskáról. Persze nem valami elvont személyiségrajz formájában, hanem életútjába ágyazva.

^{ID} orcid.org/009-0002-6467-9094

Amikor 2000 táján állás ügyben megkeresett, kétszeresen is örültem: akkor épp nem volt gazdája a 20. századi magyar történelem oktatásának, üres volt egy tanszéki állás, s Jóska jelentkezése nekem már a megoldást sejtette. De örültem azért is, mert mi már dolgoztunk együtt a múzeumban, kapcsolatunk folyamatos volt az 1989 óta Szentesen minden évben megrendezett „töris” öregdiák-találkózón. Tehát nem ismeretlenül hozott össze minket újra a sors, azt is mondhatnám, hogy jól képből voltunk egymást illetően. A kiírt állást annak rendje és módja szerint Jóska megpályázta. Személyi vonatkozásait csak azért emelem ki, mert a jelölt kvalifikáltságát tanúsítják. Egyik bírálója Ormos Mária volt, aki a „pályázó” kutatói alaposágát emelte ki, míg Romsics Ignác azt hangsúlyozta, hogy a jelölt képes a 20. századi magyar történelem bármely korszakának egyetemi szintű oktatására.

Közös tanári szobánk ezután számtalan és sokfajta beszélgetésre adott lehetőséget, de legtöbbit a történelemoktatás helyzetéről cseréltünk eszmét. Ekkoriban zajlott a „Bolo-gnára” való áttérés. Kézenfekvőnek tűnt a mi diákkorunk és az aktuális helyzet összevetése. Jóska élete végéig azon a véleményen volt, hogy a főiskola töri tanszékén nagyon jó volt hallgató lenni. Indoklásában hangsúlyos elemként szerepelt, hogy „jó szellemiségű hely volt”, az ottani tanárok pedig jó pedagógusok, de főleg a demokratikusabb történelemszemléletet is. A minősítés háttéréhez tudni kell, hogy az ő diákkora időben egybe esett az 1968-as nyugati diáklázadásokkal, a prágai tavasz leverésével s a marxizmus megújításának szándékával. Jóska mindebből a hazai viszonyok demokratizálásának szükségességére következett, de ezt egyelőre csak főiskolai, kollégiumi szinten gondolta megvalósítani. Ezt akkor, hallgatóként, majd főiskolai KISZ-titkárként sem sikerült megvalósítania, ellenben az 1972-i és 1973-i március 15-i ünnepségeken tanúsított magatartása (nemzeti zászló követelése, nem engedélyezett vonuláson való részvétel) retorziót vont maga után. Feljelentették, aminek a végén a megrovó verdikt azt tartalmazta, hogy Sipos József tudományosan felkészült ugyan, de a szervezeti életben meggondolatlan. Talán ez a momentum is közrejátszott abban, hogy amire nagyon vágyott – a Történettudományi Tanszékre kerülni –, nem következett be. Ehelyett a Testnevelési Tanszéken lett főiskolai tanársegéd 1985-től. Ezzel biztosította Szegeden maradását, de csak jobb híján. Érdekes, hogy életének ez az időszaka ritkán volt beszédtema. Szóba hozta Trogmayer Ottót, aki rábeszéléssel eltérítette a főiskolától, és átcsalta a múzeumba 1978-ban, amiért Jóska mindig hálát érzett iránta. Tudományos kutatói pályafutása lényegében itt vett lendületet.

1979-ben többedmagával megalapította a Móra Ferenc Múzeum Történeti Osztályát. Jóska ezzel a tárgyi források világába érkezett, s anyaggyűjtő, forrás-elemző munkáiból, sőt, részben keze nyomán, kiállítások születtek, amelyek a közművelődést szolgálták hosszú időn át. Ekkor már együtt dolgoztunk az osztályon, mindketten történész-muzeológusi beosztásban. Kutatói magatartására erősen hatott a gyűjtőmunka, tudatosult benne a fotók, eszközök és tárgyak dokumentatív ereje, amelyek alkalmasak konkrét történeti tények alátámasztására. Ennek

köszönhető, hogy új munkásmozgalmi személyekkel, új témákkal kezdett el foglalkozni, mint amilyen például az 1945-ös földreform tárgyi emlékeinek földolgozása volt.

Tudományos pályafutásának kiemelkedő szakasza a Szovjetunió Kommunista Pártja Nemzetközi Társadalomtudományi Akadémiájára elnyert hároméves ösztöndíja a „Közép-Európa parasztpártjai 1918–1919-ben” c. téma kutatására. Tárgyasult eredménye pedig, hogy e témában megvédte kandidátusi értekezését, amivel tudományos pályafutásának formális csúcsára érkezett.

Am a folytatást fölülírta közéleti vonzalma. Jóska 1987-ben, hívásra, „átigazolt” a közéletbe, az MSZMP Agitációs és Propaganda Főosztályára. Függetlenített pártmunkás lett, a központi apparátus tagja. Ha szóba került a váltás, döntésének saját és önkéntes jellegét hangsúlyozta. Elvállalta! A rendszerváltás időszakát is a pártapparátusban élte át. Úgy gondolta, hogy az átalakulás a politikai szociológia szempontjából is érdekes téma. De nemcsak kacérkodott a rendszerváltás tudományos értelmezésével, hanem könyvet is szerkesztett a témában. Főként az érdekelte, miként alakultak meg az új pártok. Nem volt baja vele, sőt a többpárt-rendszert a demokrácia alapjának tekintette. Az MSZP 1994-es győzelme után kormányzati posztra is hívták, de a „pártapparatesik” státusát nem akarta hivatalnok csinovnyikállásra cserélni. Utóbb megbánta ezt a döntését, azzal indokolva, hogy társadalmias nézőpontját közigazgatási tapasztalattal gazdagíthatta volna.

Politikai pályája egyedüli példány. Abból a szempontból, hogy nem követett karriercélokat. Sem gondolatban, sem cselekedetben föl nem vetődött benne, hogy státusát anyagi előnyök megszerzésére vagy nagyobb hatalomra használja fel. Személyes példát adott a közügy meggyőződéses szolgálatából. Ez mutatkozott meg például abban, hogy miként gondolkodott a rendszerváltás idejének szegénységéről. Először is nemzeti sorskérdésnek tartotta. E nézőpontját elvtársai között is hangoztatva kijelentette, amikor ilyen nagy mértékű a társadalmi szegénység, nemhogy nem illik a vezetőknek gazdagodni, de még a pártelit polgárosodó magatartása is kihívó. Kezdte nem otthon érezni magát a politikai establishmentben. Becsülete, tisztessége megóvta őt a megélhetési politikus érdemtelen érvényesülésétől. Komolyan véve azt, ahonnan jött, s amit lelkiismerete és tudása szerint is képviselt, illetve képviselni köteles: a nagyvárosi forгатagba került egykori domb-rádi parasztivadék érezte, kilóg a sorból. Minden lényeges kérdésben meggyőződéses baloldali kritikára kényszerült saját pártvezetésével szemben. Ebből csak egy út vezethetett ki: ha megpróbál visszatalálni a tudomány világába. No, ekkor találkoztunk újra, s lettünk munkatársak megint. Az élet nagy ajándékának tartotta, hogy újra katedrához jutott. A katedra innenső oldalán állva és annak felelősségét is érezve beszélt a diákjaihoz. Formális órakötelezettségén túl a 20. századi magyar történelem vitatott kérdéseiből „alternatív” szemináriumokat tartott csütörtök délutánokként. Amit diákként az 1960-as évek végén a főiskolán jó szellemű légkörnek tapasztalt, megcsinálta tanárként az egyetemen, diákjait is bevonva. Inspiráló légkört teremtett érdeklődő hallgatóknak: szabad volt a vita, friss a gondolkodás és fesztelen-kötetlen a légkör. Hallgatói már-már bálványozták, de ez nem „vásárolt” autoritás volt, hanem tudással és emberséggel kivívott tekintély. Személyes élményem a közös tanáriból, hogy a csütörtök délutáni „privatissimum”-

ok nemcsak formabontók, hanem komolyan vett műhelyviták voltak, főleg az 1918–1920-beli forradalmakról. A jelenlévő 4-5 diák előre készült rá, vitatkoztak, többször szenvedélyesen, majd a tárgyat uraló „mester” érvekkel keretezte a vitát.

Jóska munkáséletének központi tere az egyetem volt, de magánélete földrajzi értelemben erősen helyváltoztató volt.

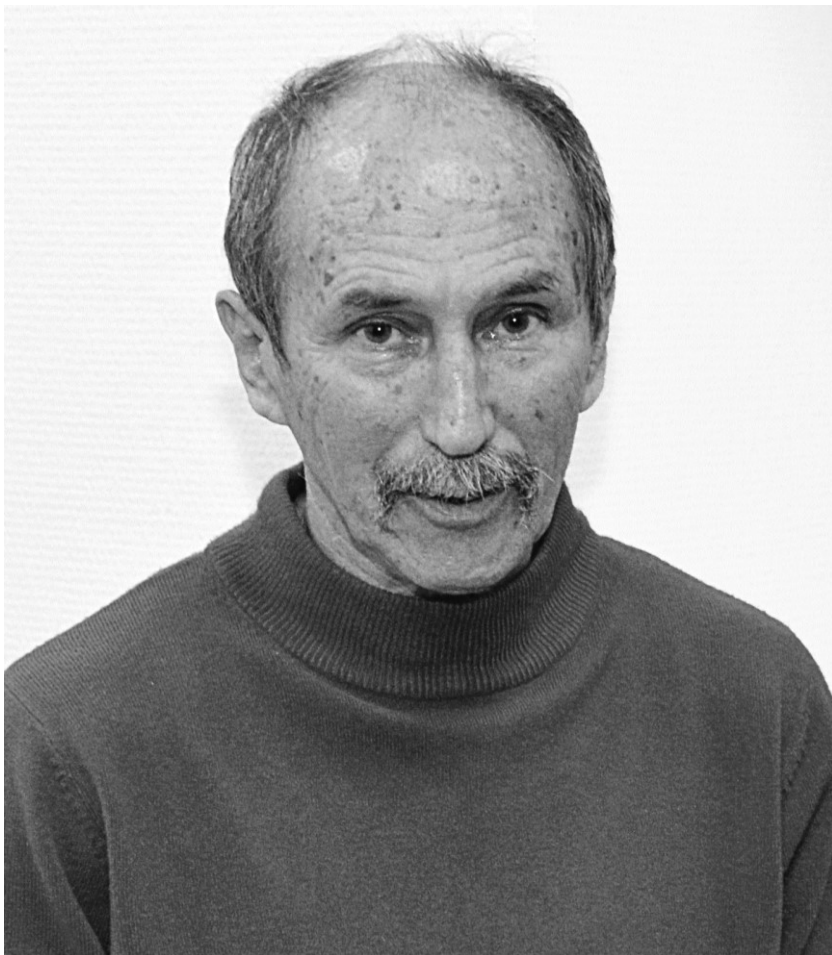
Konstans jellemzője lett életének, hogy az egy földrajzi háromszögben zajlik: Dombrád–Szeged–Budapest. A sorrend nem tetszőleges, hanem Jóska által fölállított, belső lelki sorrend. A szegényparaszti származására való emlékezés végigkísérte életét, s nemhogy nem felejtette el, honnan jött, de egyetemi éve alatt első számú fizikai és lelki lakhelyévé vált a szülői ház. Kertet művelni, házat gondozni, dombrádinak lenni – a föltöltődés és megnyugvás szentélyévé emelte Dombrádot. A három hely közötti folyamatos ingázás technikailag munkavégzés címén történt, de bensőleg nem egyforma súlyú indítékok szabták meg az útirányokat. Számára Dombrád az éltető emberi és családi miliő, Szeged az ifjúság, a tudományos eszmélés, a szakmai kiteljesedés közege volt, míg Budapest a lakóhelyi adottságot, családi kapcsolatot és a közéleti színteret jelentette számára.

Ha a három hely különböző életrajzi helyzetet, személyes viszonyulást szimbolizál, szakmai eredményesség szempontjából Jóska valószínűleg mégis Szegedet emelné ki a három helyszín közül. Tudományos előmenetele döntően Szegedhez kötődik. Annak mérlegét megvonva azonban kijelenthető, hogy nem lett nagyívű történeti összegző, de a parasztság története témában végzett kutatásai, publikált eredményei alapján kijelenthető, hogy a magyar parasztság 20. századi társadalmi helyzetét nálánál jobban senki sem ismerte. Ebben egyedülállót, megkerülhetetlen historiográfiai alapvetést alkotott.

Ha nem sorolja magát mindig a második helyre, ha csekélyebb lett volna benne a mások baja iránti fogékonyság, ha önzetlenségét csökkent fizikai erejéhez igazította volna – talán iskolaformáló tudományos teljesítmény is születhetett volna. Tanári és tudósi munkája azonban így is komoly nyomot hagy maga után. Az átadott ismeret itt marad történelemtanárok generációinak tudásába épülve, a magyar 20. századot kutatók munkáját szakirodalommal segítve. Arról nem is beszélve, hogy – az emlékére írt szép versből vett gondolattal szólva – az általa bejárt rögös úton végig jegenyertartást adott neki az emberség. Nyugodjon békében!

Szeged, 2023. október 3.

Marjanucz László

Sipos József (1948–2021)

BENCSIK PÉTER^{ID}

egyetemi docens
Szegedi Tudományegyetem
Bölcsészeti- és Társadalomtudományi Kar
Jelenkortörténeti Tanszék
e-mail: bencsikp@yahoo.com

Nagy Imre Gerő Ernő „tisza lap” politikájáról*

BEVEZETÉS

A Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetősége (MDP KV) 1956. július 18–21-i ülésén Rákosi Mátyás kénytelen volt benyújtani a lemondását. Utódául már a plénum összeülése előtt Gerő Ernőt választották meg. Az új első titkár – bár régóta ambicionálta elérni ezt a posztot – váratlanul került a párt élére. Gerő ennek ellenére hosszabb beszédet mondott, amelyben felvázolta a terveit. Ennek elkészítésére nem volt túl sok ideje. Leszögezte, hogy tiszta lapot kell nyitni az ország történetében. Ez a jelzős szerkezet, a ’tisza lap’ vált Gerő rövid első titkárságának jelképévé. Gerő programját a történelmi emlékezet negatív felhangokkal őrizte meg. A Nagy Imre körül kialakult pártellenzéki csoport tagjai – a forradalom után kelt, tehát 1957-es vagy későbbi – írásaikban egyértelműen elítélték. Érdekes módon, bár más okokból, de a kádárista, valamint az emigrációs és a rendszerváltás utáni történetírás is élesen bírálta a tiszta lap politikáját.¹

A bírálóknak igazuk van abban, hogy Gerő megválasztása valóban hiba volt, személye tényleg alkalmatlan volt a kibontakozásra. Neve szorosan kapcsolódott Rákosiéhoz, így ugyanolyan gyűlölet övezte, mint a bukott diktátort. Bár a törvénysértésekért, a koncepciók perekért inkább csak közvetetten volt felelős, de a gazdaságpolitika korlátlan uraként súlyosan elmarasztható az ötvenes évek erőltetett iparosítása és kollektivizálása, valamint az életszínvonal leszorítása miatt.

^{ID} orcid.org/0000-0001-9556-5618

* A témában végzett kutatásaimat eredetileg az MTA Bolyai ösztöndíja támogatta.

¹ A tiszta lapról és értékeléséről bővebben: Bencsik Péter: *Feledésre ítélt reformok? Az MDP KV 1956. júliusi ülése és a „tisza lap” politikájának néhány történeti problémája*. Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica, Tom. 129. (2009) 115–134. http://acta.bibl.u-szeged.hu/3027/1/historica_129_111-137.pdf (letöltés: 2022. november 23.)

Múltja mellett jellembeli hibái (goromba, türelmetlen, agresszív modora) sem tették alkalmassá az első titkári posztra, ráadásul nélkülözte Rákosi karizmáját is. Az SZKP XX. kongresszusa után azonban Gerőben változások indultak el. Belátta, hogy a régi politika nem folytatható tovább. Ennek jelei már tavaszi felszólalásain megmutatkoztak. Kimutatható az is, hogy a tiszta lap számos reformját már jóval július előtt előkészítették, a reformok végrehajtása pedig már július végén megkezdődött, lásd például a parlament nagyobb szerepére vonatkozó javaslatot.²

A tiszta lap legnagyobb hibája az volt, hogy Gerő presztízsokból nem volt hajlandó átfogóbb személycserékre. Azonnal vissza kellett volna hívni Nagy Imrét a párt és az állam vezetésébe, ezzel együtt törölve a teljes pártellenzékkel szembeni büntetéseket, retorziókat is. Ennek oka részben a szovjet nyomás volt: a Budapesten tartózkodó Mikojan az „ellenséges elemek” szétverésére bízta a Politikai Bizottságot.³ A Nagy Imrével szembeni fenntartások azért érthetők nehezen, mert az 1953-ban meghirdetett új szakasz és a Gerő-féle tiszta lap politika lényegét tekintve nagyon hasonlít egymásra. Az új szakasszal való összevetés azért is hasznos, mert ismert: Nagy Imre meghirdetett reformjai azonnali és országos méretű lelkesedést váltottak ki. Ha tehát a két program hasonló volt, úgy figyelemre méltó, hogy társadalmi fogadtatásuk mennyire különbözött egymástól. Ennek okai között ismét csak a személyes hitelesség említhető meg: Nagy Imre hiteles volt a társadalom számára, míg Gerő nem. A két korszak emlékezetét az utókor számára azonban az is befolyásolta, hogy míg az új szakasz után Rákosi restaurációs kísérlete következett, addig a tiszta lap után a forradalom. Az új szakaszra tehát utólag is nosztalgiával emlékeztek, míg a forradalomban a szabadság mámorea végképp elhomályosította a tiszta lap pozitívumait.⁴ Ugyancsak fontos szempont, hogy 1956-ban, három évvel az új szakasz után már a társadalom elvárásai is megnöttek. Egy 1953-hoz hasonló program már nem feltétlenül volt kielégítő. Amikor október 23-án Nagy Imre 1953-as platformra próbált helyezkedni, a Kossuth téri tömeg kifütyülte őt is.

AZ ÚJ SZAKASZ ÉS A TISZTA LAP: HASONLÓSÁGOK ÉS KÜLÖNBSÉGEK

Ennek ellenére a két program célkitűzéseit mégis érdemes összevetni. Az új szakasz kapcsán le kell szögezni, hogy az 1953. júniusi Központi Vezetőségi határozat sokkal szókimondóbb volt, mint maga a miniszterelnöki expozé, amely a legpikánsabb részeket (például Rákosi felelősségét) nem tárta a nyilvánosság elé. Az új szakasz legfontosabb eredeti elemei az alábbiak: az országgyűlés nagyobb szerepe, az életszínvonal emelése, a nehézipari fejlesztés visszafogása, a könnyűipar

² Bencsik Péter: *A „tiszta lap” a magyar országgyűlésben. Az 1956. július 30. – augusztus 3-i parlamenti ülészak.* Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica, Tom. 136. (2014) 149–171. <http://acta.bibl.u-szeged.hu/34399/> (letöltés: 2022. november 23.)

³ Lásd Mikojan július 14-i jelentését: Szereda, Vjacseszlav – Sztikalin, Alekszandr (szerk.): *Hiányzó lapok 1956 történetéből. Dokumentumok a volt SZKP KB levéltárából.* Budapest, 1993. 40–45. Fellépésének egyik fő oka a június végi poznańi munkásfelkelés lehetett, amely más országokra való áttérjedéssel fenyegetett.

⁴ Köszönöm Szakolczai Attilának, hogy erre a szempontra felhívta figyelmemet.

és főleg a mezőgazdaság jelentőségének növelése, az erőszakos kollektivizálás leállítására, a téeszektől való kilépés és a szövetkezetek feloszlásának lehetősége, a kuláklista eltörlése, a tagosítások megtiltása, a beszolgáltatás előre tervezhető rendszere, a kisipari magánvállalkozások engedélyezése, az értelmiség jobb megbecsülése, a jogrend és a törvényesség megszilárdítása, amnesztia, az internálás megszüntetése, az ügyészi szervezet megerősítése.⁵

Ezek közül a parlament szerepének növelése, az életszínvonal emelése, az értelmiséggel szembeni diszkrimináció megszüntetése, illetve a (szocialista) törvényesség a tiszta lap programjában is hangsúlyosan jelen volt. Nagy Imre 1953-ban egyetlen egyszer használta a szocialista törvényesség kifejezést, míg a jelző nélküli törvényességet csaknem tucatnyi alkalommal. Gerő beszéde és a párthatározat az esetek kétharmadában a jelzős szerkezetet használja. Az 1956-os szocialista törvényesség ugyanakkor több esetben is túlment Nagy Imre 1953-as törekvésein: teljes szakítást hirdetett a titkos jogszabályok addigi rendszerével, az ún. pseudojoggal (alapvető, hogy „minden állampolgár részére érthető [...] törvények és jogszabályok legyenek, valamint, hogy ezeket a törvényeket megtartsák”), kimondta, hogy „senkinek a bűnösségét csak saját beismerése alapján megállapítani nem lehet”, és kiállt a bírói függetlenség mellett. A tiszta lap is szembehelyezkedett az erőszakos kollektivizálással, ugyanakkor határozottan a szövetkezetek mellett lépett fel, a kilépés lehetőségéről nem esett szó abban. Visszalépést jelentett az is, hogy a párthatározat leszögezte: „[...] az egész népgazdaság fejlesztésének, a technika haladásának alapja a nehézipar.” Az elvileg már megszüntetett kuláklista ellenére szó esik a kulákokról, az ő politikai elszigetelésükről (de élesen elítéli a program az ellenük alkalmazott korábbi erőszakot és a középparasztok kulákká minősítését). A visszalépések tehát alapvetően gazdasági területen mutatkoznak, Gerő számára ugyanis az új szakasz gazdasági lépései túl radikálisak voltak, és rövid távon károkat, például külkereskedelmi hiányt okoztak. A téeszek gyors dezorganizálódását sem nézte jó szemmel 1953-ban. A tiszta lap ugyanakkor több esetben túl is haladta Nagy eredeti célkitűzéseit, például a haszonelv (profit) elismerésével („Fokozottabban érvényesítsük az anyagi érdekelttség elvét”), a békekölcsön megszüntetésével, valamint a korábbi koncepciós perek elíteltjeinek rehabilitálásával, amit Nagy is csak 1954 közepén kezdett felvállalni, miután Rákosi ellenállása erre rákényszerítette. Gerő programja felkarolta a Nagy által (1954 őszén) létrehozott Hazafias Népfrontot és más tömegszervezeteket is, ezek megerősítésére törekedve.⁶ A Gerő-féle program legkomolyabb hiányossága a beszolgáltatási rendszer megtartása volt – de mint tudjuk, azt Nagy Imre is csak a forradalom idején szüntette meg.

⁵ Az 1953. június 27–28-i KV-ülés határozatát lásd Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL) M-KS 276. f. 52/24. ó. e. Az új szakaszt meghirdető miniszterelnöki expozé elsőként a *Szabad Nép* 1953. július 5-i száma közölte. Az eredeti jegyzőkönyv: *Az 1953. évi július hó 3-ára összehívott országgyűlés naplója*. Budapest, 1967. 1. köt. 12–26.

⁶ Gerő beszédét lásd *Szabad Nép*, 1956. július 19., a párthatározatot: *Szabad Nép*, 1956. július 23. Mindkettő megtalálható a KV 1956. július 18–21-i ülésének jegyzőkönyvében: MNL OL M-KS 276. f. 52/35. ó. e.

„VISSZA A PÁRTBA” ÉS NAGY IMRE VÉLEMÉNYE GERŐRŐL A FORRADALOM ELŐTT

Hogyan értékelte Nagy Imre a tiszta lap programját és annak végrehajtását? A kérdésre két választ lehet adni, ugyanis Nagy véleménye 1956 késő nyarán, kora őszen még jelentősen különbözött attól, ahogyan 1957-ben, snagovi fogságában vélekedett Gerő intézkedéseiről. Sajnos az 1956. nyári véleményével kapcsolatban kevés forrással rendelkezünk, ekkoriban ugyanis kevesebbet írt, mint korábban. Az ekkori értékelését ráadásul komolyan befolyásolhatta pártügyének rendezetlensége, vagyis az, hogy nem állították helyre a párttagságát. Joggal vélhetjük, hogy emiatt dühös lehetett Gerőre, ami véleményét negatív irányban módosíthatta. Írásai, illetve beadványai mellett a Nagy Imre-kör egyes tagjainak visszaemlékezései, illetve azon pártvezetők beszámolóí adhatnak némi támpontot, akik 1956 nyarán megbeszéléseket folytattak a volt miniszterelnökkel.

Nagy Imre már 1955-ben kifejtette a véleményét Gerőről. Idézte Hruscsov egy 1954-es mondatát, amely szerint „Gerőnél nincs semmi önkritika és felelősség a gazdaságpolitika súlyos hibáért”. Gerő 1954. őszi (Nagy Imre reformjai mellett kiálló) szolnoki beszédét Nagy kétkulacsosnak minősítette, mivel 1955 tavaszán ismét sztálinista módon lépett fel. Később Malenkovot idézi Nagy, aki szerint „Rákosi nem tudott a hibák kijavításának élére állni”, amit persze úgy is lehet érteni, hogy a hibák kijavítása mégiscsak elvárható volt a régi vezetés leváltása nélkül is. A későbbi tiszta lap szempontjából nagy jelentőségűek Nagy alábbi sorai: „[...] sokkal helyesebb lett volna a [rehabilitációs] kérdéseket a múlt év őszen [tehát 1954-ben – B. P.] elintézni, az állandó halogatás helyett [...] Ma már rég túl lennénk ezeken a párt számára kényes kérdéseken”.⁷ 1956 nyarán Gerő is túl akart lenni ezen a kényes kérdésen – a „tiszta lap” kifejezés ezt is jelentette.

A következő említést érdemlő feljegyzés már 1956. tavaszi. Az SZKP XX. kongresszusa után megtartott, 1956. márciusi KV-ülésről Nagy meglehetősen pontos ismeretekkel rendelkezett. Rákosi ottani beszámolója rendkívül felboszszantotta, s így az 1956 áprilisában kelt jegyzeteiben vaskos véleményeket fogalmazott meg: „[...] a Rákosi-klikk sztálinista volt és az is maradt: kutyából nem lesz szalonna [...] Őrségváltás kell, mert a) sztálinistákkal nem lehet lenini politikát megvalósítani; b) a jelenlegi vezetés alkalmatlan tudományosan megalapozott marxista–leninista elvi politika folytatására és a szocializmus építése magyar útjának kidolgozására.”⁸ Ekkori véleménye alapján úgy tűnik, hogy a sztálinistákat, köztük nyilván Gerőt is teljesen alkalmatlannak találta a XX. kongresszus irányvonalának megfelelő lépések megtételére.

Nagy Imre ezt követően csak 1956 nyarán, de még a tiszta lap meghirdetése előtt ragadott tollat, a pártvezetésnek címezve leveleit. Ezekben elsősorban párttagsága helyreállításáról volt szó, s ennek kapcsán már Rákosi bukása előtt egy nappal, július 17-én írásba adta, hogy „egyetértek a pártélet alapját képező demok-

⁷ Nagy Imre: „*A magyar nép védelmében*”. *Vitairatok és beszédek 1955–1956*. Párizs, 1984. 168., 170–171., 175., 187.

⁸ Nagy: „*A magyar nép védelmében*”, 244., 248.

ratikus centralizmus lenini elvével, amelynek alapján, mint párttag, a párt határozatait magamra nézve kötelezőnek tartom véleményeltérés esetén is, ha valamely határozattal nem, vagy nem mindenben értek egyet” – igaz, a párt határozatai közül az 1953-as és 1954-es reformokat (és az SZKP XX. kongresszusát) említette meg.⁹ Két nappal később (Rákosi lemondása után, de még a KV-ülés ideje alatt) már be is hívták a pártközpontba, ahol Egri Gyula és Nógrádi Sándor beszélt vele. Az előbbi jelentése szerint Nagy lényegében elismerte korábbi frakciós tevékenységét, és elhatárolódott a köréje gyűlt „elemektől”, továbbá megígérte, hogy „tanulmányozni fogja a Központi Vezetőség ülése anyagát, illetve határozatait, melyek meggyőződése szerint helyesek lesznek”.¹⁰ Természetesen elképzelhető lenne, hogy Egri eltorzította Nagy szavait, de ennek ellentmond, hogy az ellenzék több tagja is szem- és fültanúja volt Nagy Imre és Gimes Miklós vitájának: „Nagy [...] kijelentette, hogy el kell fogadni a július 18-i KV platformját”. Gimes Miklós, Vásárhelyi Miklós és mások élesen bírálták Nagyot, aki arra kérte őket, hogy a korábbinál lazább kapcsolatot tartsanak vele, ezért ők pár napig „bojkottálták” is.¹¹

A fentiek tanulsága az, hogy Nagy Imre impulzív, érzelmes ember volt, aki 1956 áprilisában haragos volt az MDP sztálinista vonalára, de júliusban ugyanezen sztálinistáktól talán túlzott örömmel fogadta el a pártba való visszatérésének szigorú feltételeit. Mivel ezután pártügyében hetekig nem történt semmi, viszont a Társadalmi Szemlében megjelent egy őt bíráló cikk, amelyet még Rákosi országlása idején rendelkeztek meg, Nagy támadóbban lépett fel. Több beadványt küldött a párthoz, amelyekben a cikktől való elhatárolódást, illetve nézeteinek szélesebb körben, a KV előtt történő megvitatását kérte.¹² Egri Gyula és Kőből József végül augusztus 14-én fogadta a „más hangulatba jött” Nagy Imrét, aki számos panaszát előterjesztette. Gerő reformjainak témája ekkor már szinte elsikkadt a többi között, ám Egri jelentésének egy részlete figyelemre méltó: „Kérésünkre elmondotta, hogy amikor velünk beszélt [július 19-én – B. P.], még csak Gerő elvtárs beszédét ismerte. Ezt alapjában véve jónak tartja. Ehhez képest véleménye szerint a Központi Vezetőség határozata visszalépést jelentett. Ezzel nem mindenben ért egyet nemcsak személyét illetően, hanem másban sem.”¹³ Úgy vélem, hogy ez inkább volt részéről kifogás, mint valódi érv. Összevetve Gerő 18-i beszédét és a KV 21-i határozatát, a tervezett reformok terén nem láthatunk érdemi különbségeket. (Gerő beszédében viszonylag nagy hangsúlyt kapott, de a határozatból már kimaradt az

⁹ T. Varga György: *Nagy Imre politikai levelei*. Új Fórum, 1. évf. (1989) 4. sz. (június 9.) 36.

¹⁰ T. Varga György: *Levéltári dokumentumok Nagy Imréről (IV. rész)*. Új Fórum, 1. évf. (1989) 8. sz. (augusztus 11.) 45.

¹¹ Fekete Sándor visszaemlékezését idézi: Révész Sándor: *Egyetlen élet. Gimes Miklós története*. Budapest, 1999. 282. Feri Sándor is beszámolt egy másik vitáról, „ahol éles nézetkülönbség mutatkozott Nagy és Gimes között abban, hogy valóságos fordulatként vagy annak elmaradásaként kell-e értékelni a Rákosi–Gerő váltást”. (A második idézet Révész Sándor összegzése, uo.); A „bojkott” ügyét hasonlóan tárgyalja Rainer M. János: *Nagy Imre. Politikai életrajz II. 1953–1958*. Budapest, 1999. 214.

¹² T. Varga: *Nagy Imre politikai levelei*, 36–38.

¹³ T. Varga: *Levéltári dokumentumok*, 46.

anyagi érdekeltség szerepe a gazdaságban, továbbá a pártmunka stílusának megváltoztatása. Ezzel szemben Gerő csak röviden utalt a szocialista törvényességre, miközben a rehabilitációkat meg sem említette – mindkét téma részletesen szerepelt a határozatban. Szintén csak a határozatban szerepelt a békés egymás mellett élés öt alapelvének szerepe, a „műszaki zár”, azaz a vasfüggöny lebontása és a művészeti életben a szocialista realizmus melletti egyéb irányzatok tolerálása. Gerő beszéde ráadásul többször utalt az ellenség[es nézetek] és a jobboldali elhajlás problémájára, mint a határozat. Ez utóbbi azt is kiemelte, hogy 1955 után komoly balos túlkapásokra is sor került. Összességében szerintem a határozat közelebb állt a Nagy Imre-vonalhoz, mint Gerő beszéde.) Gerő beszámolt arról is Andropovnak, hogy „az elvtársak megkérdezték Nagyot, hogy konkrétan miben van eltérés a beszámoló és a határozat között, de Nagy nem tudott egyetlen komoly tényt sem felhozni”.¹⁴

Augusztus második felében az MDP véleménye is lassan változni kezdett Naggyal kapcsolatban. A PB 24-i határozata, bár kimondta, hogy az 1955. márciusi határozat, amely Nagy jobboldali elhajlását bírálta, helyes volt, de elismerte, hogy ezt követően a párt részéről „szubjektív tényezők is szerepet játszottak, melyek nem segítettek, sőt ellenkezőleg, nehezítették a kérdésnek a legmegfelelőbb megoldását”.¹⁵ Alapvetően önkritikát vártak Nagytól, amely azonban nem érkezett meg.¹⁶ Végül mégis Nagy engedett, mivel nem akarta, hogy ügyében tovább élendezjön a harc – talán már érzékelve a gyülekező viharfelhőket? Október 4-én kelt levelében – bár az általa szorgalmazott elvi vitára még nem került sor – kijelentette: „[...] mindenekfelett álló döntő kérdés a pártegység ügye.” Ez azért fontos, mert a pártegység Gerő kedvelt kifejezése volt, július 18-i beszédének a hivatalos címében is szerepelt (Pártegységgel a szocialista demokráciáért). Nagy levele így folytatódott: „[...] egyetérték az 1956. júliusi KV-határozat azon elvi célkitűzéseivel, amelyek a XX. kongresszus szellemében vezetik a pártot a szocialista demokráciájának útján. Bár a határozat számos kérdésében más véleményen vagyok, a határozatot magamra kötelezőnek tartom és küzdök megvalósításáért.” Nézeteinek elvi tisztázását, megvitatását továbbra is igényelte.¹⁷ Kilenc nappal később az MDP helyreállította Nagy Imre párttagságát. Fontos megemlíteni Gimes Miklós biográfusának konklúzióját is: „[...] ekkor [szeptemberben – B. P.] a pártellenzék legradikálisabb megnyilvánulásaihoz is hozzátartozott a júliusi határozat elfogadása. Magát a határozatot ritkán, sokkal inkább annak végrehajtását, illetve végrehajtásának »elakadását« bírálják.”¹⁸

¹⁴ Baráth Magdolna (szerk.): *Szovjet nagyköveti iratok Magyarországról, 1953–1956. Kiszjeljov és Andropov titkos jelentései*. Budapest, 2002. 341.

¹⁵ T. Varga: *Levéltári dokumentumok*, 47.

¹⁶ Rainer: *Nagy Imre*, 216–217.

¹⁷ T. Varga: *Nagy Imre politikai levelei*, 38–39.

¹⁸ Révész: *Egyetlen élet*, 285. Az „elakadásról” lásd Bencsik Péter: *Az MDP értelmiségi határozata és az 1956. őszi „funkcionárius-vita”*. Aetas, 24. évf. (2009) 2. sz. 87–103. <http://publicatio.bibl.u-szeged.hu/23009/> (letöltés: 2022. november 23.)

NAGY IMRE VÉLEMÉNYE GERŐ REFORMJAIRÓL A FORRADALOM UTÁN

Merőben más kép bontakozik ki Nagy Imrének a forradalom után keletkezett írásaiból. A snagovi naplóban minden pozitívum nélküli bírálatot találunk csak Gerő programjáról. Ezeket érdemes hosszabban is idézni, majd ezek után értelmezni azokat. „A júliusi KV-határozat megmaradt az 1955. márciusi határozat elvi és politikai alapjain, ami az 1953. június előtt[i] időszak kalandor-politikájához való visszatérést jelentette. Rákosi helyébe Gerő első titkári kinevezése biztosította a régi politika folytatását.”¹⁹ „A júliusi KV ülés határozatai nem hoztak fordulatot a párt politikájában [...] Eleve nyilvánvaló volt, hogy a régi, népellenes kalandor-politikát lehetetlen a kilátásba helyezett demokratikus módszerekkel megvalósítani. Nyilvánvaló volt, hogyha a párt politikája változatlan marad, elkerülhetetlen a visszatérés az erőszak politikához, a még meg sem kezdett demokratizmus felszámolásához. [...] nem történtek olyan változások sem politikai, sem személyi téren, amelyek biztosítékot nyújtottak volna a kibontakozásra, a katasztrófa megelőzésére [...] Az 1956. júliusi KV határozat, anélkül hogy perspektívát adott volna, tovább fokozta a politikai és személyi harcot az ellenzék ellen. A júliusi KV határozatnak a Rákosi–Gerő-klikk és annak csak politikai eszközüvé vált KV azt a szerepet szánta, hogy elvi–politikai fordulat nélkül, hasznos frazeológiával és megtévesztő manőverekkel szembeállítsa az 1953. júniusi ellenzéki platformmal. [...] A határozat elvtelen zűrzavar volt, amely fenntartva a pártvezetés összes korábbi és egymásnak ellentmondó határozatait, a párt fő vonalát illetően teljes bizonytalanságot teremtett a párttagság soraiban. Ennek ellenére a pártvezetés ezt a határozatot a párt »platformjának«, sőt »programjának« nyilvánította. A határozat és annak indokolása nem ütötte meg a párttagság tömegeinek politikai színvonalát.”²⁰ „Érdemes felemlíteni, hogy Kádár János, a pártügyekben folytatott megbeszélések során, egyszer (szeptember 1-jén) Gerővel együtt, másodszer a PB teljes ülésén, ahol én a júliusi KV határozat hibáit részletesen elemeztem, velem szemben a határozat védelmére kelt.”²¹ „A júliusi platform nem volt más (tiszta lap = tiszta frázis), mint harc az 1953. júniusi platform ellen, amely ellen nyíltan, úgy mint 1955 márciusában tették, már nem lehetett fellépni. A júliusi platform lényegében a régi vezetés politikai restaurációja volt.”²²

Abban természetesen igaza van Nagynak, hogy Gerő megválasztása súlyos hiba volt; bizonyos mértékben abban is, hogy az ellenzék (de nem Nagy Imre) elleni harc fokozódott, főleg Losonczy Gézának az értelmiségi határozatról írott cikke után.²³ Ugyanakkor nehéz a júliusi programot azonosítani az 1955. márciusi vagy pláne az 1953 előtti időszakokkal – mint láttuk, ezt korábban maga Nagy sem így látta. Teljesen valószínűtlen, hogy Nagy már 1956 őszén bírálta volna a júliusi

¹⁹ Nagy Imre: *Snagovi jegyzetek. Gondolatok, emlékezések 1956–1957*. Budapest, 2006. 76.

²⁰ Nagy: *Snagovi jegyzetek*, 115–116. (Sajnos az eredeti kéziratból épp a júliusi platformot tárgyaló rész közepén hiányzik két oldal.)

²¹ Nagy: *Snagovi jegyzetek*, 121.

²² Nagy: *Snagovi jegyzetek*, 132. Nagy a snagovi naplóban mindezek mellett következetesen Rákosi–Gerő-klikkről, illetve Gerő–Kádár–Hegedüs-klikkről ír.

²³ Bencsik: *Az MDP értelmiségi határozata*, 96–103.

határozatot. Szeptember 1-jén valóban találkozott Gerővel és Kádár Jánossal, akik mindketten beszámoltak erről Andropov szovjet nagykövetnek, de egyikük sem említett ilyen kritikát Nagytól.²⁴ Az pedig végképp érthetetlen, mikor lett volna a PB azon „teljes ülése”, ahol Nagy bírálhatta a tiszta lap politikáját. Az MDP PB ülésén Nagy csak október 24-én és 28-án vett részt, de egyik ülés jegyzőkönyve sem tartalmaz még csak hasonlót sem.²⁵ Tegyük hozzá, a forradalom napjai erre aligha voltak alkalmasak, és kizárható az is, hogy az első MSZMP november 4. előtti ülésén került sor ilyesmire. Egyetlen lehetőség marad: Nagyék ugyanis tartottak PB-ülést a jugoszláv nagykövetségen november 4-e után, természetesen az első titkár, Kádár nélkül. Ott viszont már a forradalom leverése után, egészen más hangulatban tekinthetett vissza az eseményekre.

1956. december 11-én Snagovban Nagy Imre beszélgetést folytatott a Román Munkáspárt küldöttével, Valter Romannal. Megvádolta Kádárt, hogy „az utolsó pillanatig védte” Gerőt, és „nem ellenezte sem Gerőt, sem Rákosi politikáját”. Amikor Nagy szeptember 1-jén állítólag szembeszállt a párttal és a júliusi programmal, Kádár azt védelmébe vette. „Most végül bebizonyosodott, hogy a júliusi határozatok tényleg nem megfelelőek” – összegezte. A „most”, tehát az a pillanat, ami bizonyította ezt, nyilvánvalóan a forradalom alatt következett be. Nagy ezután arról beszélt, hogy Kádár szerint neki nem volt programja, holott azt Kádár „maga olvasta fel”. A Nagy-féle program pedig az 1953. júniusi volt. „Az-óta persze lényegesen megváltoztak a dolgok, s mindezt figyelembe kellett volna venni” – tette hozzá.²⁶ (Kiemelés tőlem – B. P.)

Hasonló bíráló véleményt láthatunk Nagy Imrénél az MSZMP Ideiglenes Központi Bizottságához intézett 1957. február 22-i levelében: „Nem sokkal később, 1956 júliusában, a KV ülés idején beszéltem Budapesten Mikojan elvtárral. Ez alkalommal neki is őszintén elmondtam véleményemet, és feltártam a helyzet súlyosságát. A júliusi KV határozatokat nem tartottam alkalmasoknak a kibontakozásra, sem gazdasági, sem politikai téren. Megmondtam, hogy ezek a határozatok a régi hibák és bűnök felszámolását sem viszik előre, inkább a régi káros politika átmentésére irányulnak, semmi elvi változást nem hoznak. Rámutattam, hogy Gerő Ernőnek első titkárrá történt megválasztása nem megoldás, mert sem a párt tagsága, sem a néptömegek nem fogadják el vezetőjüknek. Őszintén kifejtettem, hogy súlyos válság felé rohan a párt és az ország, amelynek elejét venni az úgynevezett júniusi politikához való visszatérés alapján lehet, amit a párt tagsága is, az ország népe is nagy lelkesedéssel tenne magáévá.”²⁷ Nagy Imre július 21-én

²⁴ Szereda–Sztikalin (szerk.): *Hiányzó lapok*, 77–78. (Gerő); Baráth (szerk.): *Szovjet nagykövetségi iratok*, 345–346. (Kádár). Kádár a PB 1956. szeptember 7-i ülésén is beszámolt a találkozóóról: MNL OL M-KS 276. f. 53/302. ö. e. (A szóbeli tájékoztatóról sajnos nem készült feljegyzés.)

²⁵ Horváth Julianna – Ripp Zoltán (szerk.): *Ötvenhat októbere és a hatalom. A Magyar Dolgozók Pártja vezető testületeinek dokumentumai 1956. október 24–28.* Budapest, 1997. 29–30., 98–112.

²⁶ Közli: Baráth Magdolna – Sipos Levente (szerk.): *A Snagovi foglyok. Nagy Imre és társai Romániában. Iratok.* Budapest, 2006. 146–147.

²⁷ Nagy: *Snagovi jegyzetek*, 307–308.

valóban tárgyalt Mikojannal, de akkori megnyilvánulásai alapján szinte kizárt, hogy ezt mondta volna neki. Mikojan feljegyzése a beszélgetésről sajnos nem maradt fenn.²⁸ Emellett – mint láttuk – október 23-án az 1953-as reformokhoz való visszatérés már korántsem eredményezett lelkesedést a Kossuth téren.

ÖSSZEGZÉS

Gerő reformjait kétségtelenül tekinthetjük úgy, hogy az Nagy Imre új szakaszának modernizált változata, pontosabban annak a három évvel későbbi körülményekhez történő adaptálása volt. Bár kissé ambivalens módon, de október 23-a előtt Nagy elfogadta a tiszta lap platformját, annak inkább csak egyes részleteivel nem értett egyet. Sajnos nem világos, hogy pontosan mik lehettek ezek a részletek, mivel ezeket ekkor nem fejtette ki. Nagy Imre azon állítása pedig, hogy 1956. október 23-a előtt átfogó bírálatot fogalmazott meg Gerő programjával szemben, biztosan nem igaz. Nagy Imre utólagos, rendkívül lesújtó véleménye azonban egyértelműen a forradalom bukása és így a sztálinisták hatalomba való visszatérése miatti csalódottságának következtében alakult ki. Ez emberileg érthető, történeti szempontból azonban nyilvánvaló, hogy eredeti értékelését gyökeresen megváltoztatta.

Imre Nagy on Ernő Gerő's 'Clean sheet' policy

In July 1956, the situation of Mátyás Rákosi became untenable in Hungary, and he had to resign as first secretary of the Hungarian Working People's Party (HWPP). He was succeeded by the second man of the regime, Ernő Gerő, who, like his predecessor, was rejected by the Hungarian society. The HWPP made a serious mistake from points of view: not only by appointing Gerő as the head of the party, but also by failing to restore Imre Nagy's party membership and reinstate him as head of government. (He had been removed from office in the first half of 1955 and expelled from the party in December 1955.) The 20th Congress of the Communist Party of the Soviet Union created a new situation in which even Gerő, previously a committed Stalinist, became an advocate of reform himself. Against all expectations, Gerő, although his rule lasted less than a hundred days, announced and even began to implement significant reforms. In this paper, I examine three questions. Firstly, I compare Imre Nagy's reforms, the 'new course' announced in 1953 with Gerő's programme, the 'clean sheet' policy three years later. Secondly, I will review how Imre Nagy's request for the reinstatement of his party membership was handled by the old-new party leadership. Finally, I would like to know how Imre Nagy himself assessed the 'clean sheet' programme in the late summer and early autumn of 1956, and to what extent his assessment of it changed afterwards, following the 1956 revolution.

²⁸ Орехова, Е.Д. и др. (ред. сост.): *Советский Союз и венгерский кризис 1956 года. Документы*. Москва (Moszkva), 1998. 202. (3. l.)

CORA ZOLTÁN^{ID}

Szegedi Tudományegyetem
Bölcsészeti- és Társadalomtudományi Kar
Angol Tanszék
e-mail: corazoltan@gmail.com

Johan Béla és a modern magyar közegészségügy kiépítése

A tanulmánnyal tisztelni szeretnék doktori disszertációm egykori opponense és egyben barátom, Sipos József emlékének.

A második világháborút általában vízválasztónak tartják Kelet-Közép-Európa történelmében. A Horthy-korszak (1920–1944) és a háború utáni időszak, különösen a kommunista kor kapcsolata azonban figyelemre méltó folytonosságot mutat, ha társadalomtörténeti szempontból vizsgáljuk. A tanulmány ezeknek a kapcsolatoknak az értelmezéséhez járul hozzá azáltal, hogy az 1930-as és 1940-es évek magyar egészségügyét vizsgálja, különös tekintettel a nemzetközi transzferek és az útfüggőség kapcsolatára az egészségügyi reformok kidolgozásában a gazdasági válság sújtotta 1930-as évek elejétől 1944-ig. A tanulmány amellett érvel, hogy a kommunisták által az 1950-es években az egészségügy és a jóléti állam területén elért eredményeket, amelyeket a szocializmus vívmányainak tartottak (univerzális egészségügy és társadalombiztosítás, átfogó kórházi rendszer stb.), már az 1930-as és 1940-es években megtervezték és kidolgozták, és csak az 1940-es évek elejének szigorú háborús költségvetése miatt nem hajtották végre. A Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában és a Semmelweis Orvostörténeti Levéltárban található belügyminisztériumi iratok, közegészségügyről szóló értekezések és hivatalos statisztikák alapján bemutatom, hogy még ha a kommunisták a két világháború közötti időszak szociálpolitikáját „fasisztának és imperialistának” nevezték is, az ún. produktív szociálpolitika által formált közegészségügyi rendszer folytonosságokat mutatott a háború utáni időszakokkal. Sőt, az 1930-as és 1940-es évek elejének szociálpolitikusi, különösen olyan személyiségek, mint Johan Béla, Keresztes-Fischer Ferenc vagy Kovrig Béla, a háború utáni időszakra is jóléti és egészségügyi reformokat terveztek a már meglévő magyar programok kidolgozásával és külföldi jóléti modellek szelektív adaptálása révén (a bismarcki modell

^{ID} orcid.org/0000-0001-7421-8772

vagy a Beveridge-terv). A fenti problémakörön belül a tanulmány elsősorban Johan Béla munkásságára és az egészségügyi transzferek kérdésére összpontosít. A kutatás hozzájárul a 20. századi európai egészségügyi ellátórendszerek fejlődésének jobb megértéséhez is, ami segít azonosítani a hasonlóságokat és különbségeket fejlődésükben, valamint felmérni a társadalmi kihívásokra adott különböző politikai megoldások lehetséges pályáját, ideértve az egészségügyi ellátást is.

A magyar állam két kiépülőben levő jóléti programja – a kötelező társadalombiztosítás és a produktív szociálpolitika – nem változott lényegesen a második világháború idején. A 'produktív szociálpolitika' a korban használatos elnevezés, amelyen azt értették, hogy a szociálpolitikai ellátórendszer reformja, valamint az új jóléti szolgáltatások bevezetése erkölcsileg és fizikailag ép, hasznos munkát végző („produktív”) egyének megteremtéséhez, társadalmi integrációjához vezet. Ez a program a Darányi-kormány által megkezdett szociálpolitika folytatására vállalkozott. Imrédy Béla és Teleki Pál társadalompolitikájában azonban új vonások is feltűntek. Imrédy úgy kívánta átalakítani a magyar társadalmat és gazdaságot, hogy a radikális változást eredményező „csodás forradalmon” belül a szociálpolitika „technikai”, modernizációhoz kapcsolódó problémát jelentett. A modernizált gazdaság optimális működéséhez tehát szükség van modern jóléti rendszerre és közegészségügyre. A produktív szociálpolitika koncepcióját Pécs polgármestere, Esztergár Lajos dolgozta ki, s az a jóléti állam fogalmának (a német *Sozialstaat* mintájára) magyarországi meghonosodásával párhuzamosan zajlott, ugyanakkor Prohászka Ottokár, Giesswein Sándor és Kovrig Béla egyes elgondolásait is beépítették. A passzív segélyezés helyett olyan segítséget szerettek volna nyújtani, ami azt hivatott elérni, hogy a rászorulóknak minél könnyebben legyenek képesek integrálódni a munkaerőpiacra. 1940-ben Magyarországon a produktív szociálpolitika vált a legfőbb nemzeti szociális programmá, ami olyan széles körű tevékenységeket foglalt magában, mint például az Országos Népi és Családvédelmi Alap (ONCSA), amely 25 000 új otthon felépítését célozta meg a rászoruló szegény családok részére az 1940-es évek elején. Az ONCSA az elszegényedés ördögi körét épp azáltal törte meg, hogy saját lakóteret biztosított számukra. Ezenfelül az Alap számos anyagi, közegészségügyi és kulturális segítséget is nyújtott.¹

A produktív szociálpolitika fő exponensének tekinthető ONCSA építkezései a háború idején is folytatódtak: főképp a revizionista törekvések² nyomán visszaszerezett területek tekintetében hoztak érdemi előrelépést. Ugyanakkor a kormányok és jóléti intézmények többnyire csak a juttatások szintjének inflációkövetéséről,

¹ Cora Zoltán: *Kovrig Béla és a produktív szociálpolitika Magyarországon: korszakváltás vagy korforduló?* In: Buhály Attila et al. (szerk.): *Falak és választóvonalak a történelemben: A Nyíregyházi Főiskola Történettudományi és Filozófiai Intézete által 2012. november 29–30-án rendezett társadalomtudományi konferencia előadásai.* Nyíregyháza, 2014. 193–207.

² A revizionizmus olyan meghatározó politikai áramlat volt, hogy mindegyik magyarországi politikai párt és kormány támogatta, különösen azon elcsatolt területek esetében, ahol többségben maradt a magyar etnikum. Európai kontextusában lásd Thomas Ambrosio: *Irredentism: Ethnic Conflict and International Politics.* London, 2001. 112–113.

illetve a háborús állapotoknak megfelelő szociális szükségintézkedések meghozataláról gondoskodhattak 1941 után. 1944-ben pedig, miután az ország hadművelési zónává vált, már nem indulhatott új jóléti tevékenység.

A tanulmányban amellet érvelek, hogy a háborús Magyarország szociálpolitikusai már olyan jóléti programokat dolgoztak ki a háború utáni időszakra, amelyek a jóléti állam 1945 utáni kiépítését alapozták meg (s amelyeket a későbbi kommunista kormányzat hamisan a saját eredményeinek tartott a rivális kapitalista jóléti rendszerrel szemben). Ennek egyik aspektusa a bismarcki típusú jóléti berendezkedés (kötelező társadalombiztosítási rendszer) folyamatossága, a másik pedig a brit Beveridge-terv *szelektív és adaptív* átvétele 1942 után. Az utóbbit elősegítette, hogy a háború alatt és annak hatására Magyarországon is felerősödött a szolidáris és egyetemes szociális viszonyulás a társadalom tagjai között (főképp az elitek alacsonyabb társadalmi csoportok irányában tanúsított felelősségvállalása).

Ha a magyar közegészségügyet úgy értelmezzük, mint a posztimperialis egészségügyi reform lehetséges terepét, ahol különféle nemzetközi trendeket építenek egybe, akkor hatékony eszközt kaphatunk a 20. századi európai jóléti államok történetén belül annak megértéséhez, hogy a különböző társadalmi kihívásokra milyen lehetséges válaszokat adhatott (és milyen következményekkel járt) a szociálpolitika. Továbbá a teljes népességre (különösen az agrárnépességre) kiterjedő kötelező társadalombiztosítás, valamint az új körzeti orvosi rendszer tervei is megszülettek már a háború alatt; mindazonáltal a magyar gazdaság nem hadicélú ráfordításainak akkori szűkössége többnyire meggátolta ezen tervek rövid távú megvalósítását. Ennek tükrében a tanulmányban azokat a közegészségügyi és szociálpolitikai változásokat vizsgáljuk, amelyek a közegészségügyi rendszer fejlődésével álltak összefüggésben.

A magyar közegészségügyben 1920 után egyre inkább elterjedtek a széles körű állami szubvenciók és programok. 1920 és 1944 között az orvosok száma két és félszeresére nőtt, a kórházak száma pedig megduplázódott. Ugyanakkor ez a fejlődés jelentős területi eltéréseket mutatott, és súlyos társadalmi egyenlőtlenségeket tükrözött.³ Ezek megértéséhez elemeznünk kell a változásokat előidéző társadalmi egyenlőtlenségeket és problémákat, valamint a korszak egészségügyi politikáit. A tanulmány forrásanyagát a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában és a Semmelweis Orvostörténeti Levéltárban található belügyminisztériumi iratok, közegészségügyről szóló értekezések (különös tekintettel Johan Béla írásaira), korabeli sajtóanyagok (orvosi szakfolyóiratok, társadalombiztosítási lapok) és hivatalos statisztikák alkotják. Míg a szöveges források a magyarországi közegészségügy politikai és szakmai diskurzusának megértéséhez és vizsgálatához elengedhetetlenek, addig a statisztikai források értéke a folyamatok empirikus feltárásához és elemzéséhez nélkülözhetetlenek. Ennek megfelelően a főbb kutatási módszerek a kritikai szövegelemzés, történeti forráskritika, valamint a statisztikai elemzés.

³ Papházi Tibor: *Egyesületek, társadalom, egészségügy: fejezetek az egyesületek szociológiájának köréből*. Budapest, 1997. 97–125.

1990 után gyors növekedésnek indult a magyarországi közegészségüggyel és a szociálpolitika történetével foglalkozó munkák száma. A kommunista időszak historiográfiája számára a szociálpolitika elsősorban ideológiai kérdés volt, és a kommunista történészek a jóléttel kapcsolatos kérdéseket érdektelennek tekintették a szocializmus fejlődése szempontjából. Hosszabb összefoglaló munkák részeként és önálló tanulmányokban több kutató is foglalkozott már a magyarországi szociálpolitika és közegészségügy kapcsolatának 20. századi történetével, ideértve Hámori Pétert, Bódy Zsombort és Kiss Lászlót. Több történeti összehasonlítás is született már a szociálpolitika és jóléti állam témakörében, elsősorban Tomka Béla tollából, aki a 20. századi trendeket kelet–nyugati és kelet–keleti összehasonlításokban vizsgálta. Ugyanakkor a szociálpolitikát illetően Tomka hosszú távú perspektívában és főképp statisztikai forrásbázison nyugvó elemzései számos kérdést megválaszolatlanul hagytak, mint ahogy más kutatók sem válaszolták meg azt a kérdést, hogyan értelmezhető a közegészségügy története az 1930-as évektől az 1950-es évekig, egy olyan időszakban, ami különböző politikai és társadalmi berendezkedéseken ível át (a Horthy-korszak utolsó harmada, a második világháború, az újjáépítés és demokratizáció, majd pedig a kommunista diktatúra létrejöttének időszaka). A politikai változások hozták magukkal a jóléti modellek változásait is, vagy éppen hogy folyamatosság látható, amely keresztülszeli a politikai felfordulások egymásutánját? Tükrözik-e ezek a változások a nyugat-európai fejleményeket? Konvergált-e Magyarország a Nyugathoz?

Az 1930-as évek második felében Magyarország közegészségügyi helyzete nem sokban tért el attól, amilyen az első világháborút követően volt. A városi (főként ipari) munkások életkörülményei igen mostohák ebben az időszakban: a legtöbben a létminimum határán éltek, gyakori élelmezési és lakhatási problémákkal küzdve. Egy átlagos munkásbér nem haladta meg a havi 50-60 pengőt (P), a létminimum határa a korban pedig több számítás szerint is 100 P körül alakult.⁴ A korszakban meghatározó iparfelügyelet hiányosan látta el feladatát, mivel alkalmazottainak nagy része nem rendelkezett megfelelő egészségügyi képzettséggel, s a kormányok nem indítottak szociálpolitikai programokat e hiányosságok orvoslása érdekében. Csak a 239/1939. B.M. sz. rendelet írt elő Általános Balesetelhárítási Óvórendszabályokat, s az OTI által végzett vizsgálatokat kötelezővé tette.⁵ Ez a hiányosság főként azzal magyarázható, hogy a hagyományos iparfelügyelet a 20. század első felében is tovább élő 19. századi liberális társadalom- és gazdaságfilozófia nyomán elsősorban a munkaadók és a termelés érdekeit tartotta szem előtt.⁶

Az ipari munkásokéihoz hasonlóan alacsony alakult az 1930-as évek második felében a falusi agrárszegények életszínvonala is, mely az 1920-as évekhez

⁴ Lukács Ödön: *A mai magyar város élete*. In: Hóman Bálint (szerk.): *Mai magyarságunk életrajza*. Nemzetismeret. Székesfehérvár, 1939. 74–75.; Pik Katalin: *A szociális munka története Magyarországon, 1817–1990*. Budapest, 2001. 224–225.

⁵ Bikkal Dénes: *Magyar szociálpolitika. A dolgozó társadalom szociális védelme Magyarországon*. Budapest, 1943. 69–70.

⁶ Pik: *A szociális munka története*, 227–231.

képest a gazdasági világválság következtében tovább romlott.⁷ Az 1930-as évekre ugyanis a 10 holdas kisbirtokos családok életszínvonala a gazdasági cselédek életszínvonalához közelített. Az 1930-as években a mezőgazdasági munkások évi átlagos bére 300 P körül mozgott (havi 25 P), jócskán a létminimum szintje (havi 100 P) alatt. Ugyanakkor az ipari munkásokkal szemben az agrármunkásokra nem terjedt ki a kötelező társadalombiztosítás, így az élet és a munkavégzés kockázatai elleni védelem mellett a biztosítás egészségügyi szolgáltatásaiból sem részesülhettek. Ha megbetegedtek, akkor kezelési költségeiket a gazdával kötött szerződés alapján tudták megtéríteni (a kötelező társadalombiztosításban való lefedettség helyett), ami Kelet-Közép-Európa országaiban nem volt egyedülálló.⁸ A magyar falu egészségügyi elhanyagoltságát tovább súlyosbította, hogy az 1930-as években az egészségvédelmi és megelőzési célokra fordított források és közteher mértéke jelentősen eltért Budapesten (4 P/fő/év) és a magyar falvak átlagában (65 fillér/fő/év).⁹

Az 1930-as évek magyarországi szociálpolitikai diskurzusában a népesedéspolitika fokozott érvényesítését elsődleges nemzeti érdeknek tekintették, mivel a természetes szaporodás üteme folyamatosan csökkent a századforduló után. A korszak egyik szociálpolitikusa, Doros Gábor szerint az alacsony születésszám korabeli fő okai az agráregyke, a születésszabályozás és a venerás megbetegedések voltak.¹⁰ Sőt, a környező országokhoz viszonyítva a népesedés növekedési aránya még alacsonyabban alakult. Ugyanakkor a népesség növekedési arányának csökkenése más okokkal is magyarázható, mint például a bővülő női munkavállalás és iskolázottság, az életformák erősödő individualizációja vagy a fogyasztási és szabadidős tevékenységek számának növekedése. Így a „nemzettest újratermelése és védelme” a korszakban domináns keresztény szociálpolitikai gondolkodás számára stratégiai feladatot jelentett egy lehetséges háborút megelőzően.¹¹ A korabeli szakpolitikusok e tekintetben nem Nyugat-Európához, Csehszlovákiához vagy Lengyelországhoz hasonlították Magyarországot, hanem déli és keleti szomszédjaihoz. A népesedéspolitikai optimumot csak növekvő natalitással lehet pozitív irányban befolyásolni. 1935-ben a nyers születési arányszámok a térség országaiiban a következőképp alakultak: Magyarország 21,2‰, Oroszország: 40‰, Románia 30,7‰, Jugoszlávia 31‰.¹² A balkáni országokhoz viszonyítva a magyarországi születési arányszámok alacsonyabban voltak az 1930-as és 1940-es években,

⁷ Gyáni Gábor – Kövér György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Budapest, 2004. 321.

⁸ Grombir, Frank – Doyle, Barry – Hibbard, Melissa – Szélinger, Balázs: *Hospital Provision in Interwar Central Europe: A Review of the Field*. *European Review of History*, vol. 28. (2021) No. 5–6. 740–764.

⁹ Ferge Zsuzsa: *Fejezetek a magyarországi szegénypolitika történetéből*. Budapest, 1986. 135.

¹⁰ Doros Gábor: *Családvédelem. Küzdelem a születéscsökkenés ellen*. Budapest, 1938. 5–65.

¹¹ Doros: *Családvédelem*, 5–65.

¹² Doros Gábor: *Az egészséges magyar népszaporodás feltételeinek biztosítása*. MONE Orvostársadalmi Szemle, 16. évf. (1939) 5. sz. 77.; Johan Béla: *Az egészségügyi és szociális gyermekvédelmünk bírálata*. Budapest, 1942. 1–3.; Meskó Zoltán: *A magyar orvosi rend célkitűzései*. MONE Orvostársadalmi Szemle, 15. évf. (1938) 3. sz. 38–39.

a nyugat-európai átlaghoz viszonyítva azonban magasabbak.¹³ Az eugenika tehát igen jelentős hatást gyakorolt a korszak szociálpolitikájára (ez szintén párhuzamba állítja Magyarországot a térség más országaival).¹⁴

Ugyanakkor a magyar családpolitikusok a népesedéspolitika megtervezésekor nyugati mintákat is alkalmaztak, hiszen a liberális államot felváltó „teljes nemzet-állam” koncepciójának kidolgozásakor a korporatív állameszme német, olasz és portugál variáció mellett azok szociálpolitikai gyakorlatait is tanulmányozták.¹⁵ Ugyanakkor a magyar családpolitika fasiszta államok megoldásait is beépítette.¹⁶ A korszak családvédelmi szakemberei a családvédelmet három fő ágra bontották: morális, szociális és fajnemesítő. A fajnemesítés elsősorban pozitív eugenikát jelentett, melynek előmozdítása érdekében eugenikai kutatóintézeteket hoztak létre. A fajvédelem egy lehetséges háború esetén a faj (rassz) potenciális fejlesztését szolgálta, ezáltal pedig egy antiszemitizmustól független technikai szempontot jelentett. Másrészt a magyar nemzet hegemoniáját kívánta elősegíteni az 1938 után visszacsatolt területeken, ezáltal a népesedéspolitika pedig kiegészítette a vele párhuzamosan kibontakozó, kultúrfölény megvalósítását célzó politikát.¹⁷ A faji szempontnál szociálpolitikai értelemben fontosabb volt, hogy olyan egészséges népszaporodást biztosító politikát teremtsenek, mely az erkölcsi-társadalmi nevelést egy modern jóléti program keretébe képes integrálni. E családpolitikai diskurzusban azonban nem csupán a fajvédelmi retorika jelent meg, hanem például az önálló szociális szakminisztérium gondolata, s a társadalmi elit alsóbb társadalmi rétegekkel szembeni felelősségét hangsúlyozó érvelések is felbukkantak.¹⁸ Ezzel összhangban fogalmazódott meg az egészségvédelmi forrásnövelés s a mezőgazdasági társadalombiztosítás kiterjesztésének szükségessége is. Továbbá felmerült, hogy minden egészségüggyel kapcsolatos irányítási funkciót össze kell vonni a Belügyminisztériumon belül.¹⁹

E centralizálási és regulációs törekvések miatt a közegészségügy a két világháború közötti időszakban állami feladattá vált, s nem csak Magyarországon. Habár az 1916-tól 1940-ig működő Országos Stefánia Szövetség (amely részben a vidéki egészségügyért is felelt) nem volt állami intézmény, mégis jórészt állami

¹³ Tomka Béla: *Családfejlődés a 20. századi Magyarországon és Nyugat-Európában: konvergencia vagy divergencia?* Budapest, 2000. 17–29., 111.; Tomka Béla: *A Social History of Twentieth-Century Europe*. London, 2013. 13–21.

¹⁴ Turda, Marius: *Modernism and Eugenics*. Basingstoke, 110–117.

¹⁵ Csik László: *A teljes magyar nemzeti állam egészségügyi rendszere a MONE megvilágításában*. MONE Orvostársadalmi Szemle, 16. évf. (1939) 4. sz. 53–54.

¹⁶ Bryant, David: *Franco's Internationalists. Social Experts and Spain's Search for Legitimacy*. Oxford, 2019.

¹⁷ Csik: *A teljes magyar nemzeti állam*, 55.; Doros: *Az egészséges magyar népszaporodás*, 79–80.; Meskó: *A magyar orvosi rend célkitűzései*, 39–40.

¹⁸ Meskó: *A magyar orvosi rend célkitűzései*, 38.; Teleki Pál: *A „vezetés”*. In: Keresztes-Fischer Ferenc – Mártonffy Károly (szerk.): *A mai magyar egészségügyi közszolgálat*. Budapest, 1942. 1–13.; Johan Béla: *Mit várhatunk a mai magyar közegészségügyi munkától*. In: Hóman (szerk.): *Mai magyarságunk életrajza*, 84–85.

¹⁹ *Belügyminisztériumi iratok*. 1940. június. Közegészségügyi iratok. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár (a továbbiakban: MNL OL) K-153/4.

hozzájárulásokból volt csak képes fenntartani magát.²⁰ A közegészségügyi szolgáltatások terén jelen lévő kevert gazdaság igen elterjedt volt a korabeli Európában. Olyan szervezetek tartoztak ide, mint például a Vöröskereszt vagy a keresztény egyházak, amelyek széles körben vettek részt a szolgáltatások megszervezésében, olykor még az állami szerepvállalásnál is nagyobb mértékben. Mivel a fertőző betegségek elterjedtségének leküzdése eleve csak egy átfogóbb állami program keretében volt lehetséges, az 1925. évi XXXI. törvénnyel létrehozták az Országos Közegészségügyi Intézetet (OKI). Az OKI fő célja tehát a járványok leküzdése és országos közegészségügyi reformok kidolgozása volt, de a népbetegségek elleni küzdelem mellett szakemberképzéssel és hatósági közegészségügyi munkával is foglalkozott. A Horthy-korszak legelterjedtebb és legsúlyosabb népbetegségei a tuberkulózis (gümőkór) és a különféle nemi betegségek voltak. 1938-ig 77 tüdőbeteg-gondozó állomás létesült, ugyanakkor területi eloszlásuk igen egyenlőtlen volt, mivel létrehozásuk során a magyarországi járások kétharmadát egyáltalán nem vették figyelembe. Sőt 1938-ban csak 11 nemibeteg-gondozó létezett.²¹

JOHAN BÉLA ÉS A KÖZEGÉSZSÉGÜGYI REFORMOK KEZDETE

Az OKI élére a kiváló felkészültséggel rendelkező szakembert, Johan Bélát²² nevezték ki, aki az egészségvédelmen és közegészségügyön belül elválaszthatatlannak tartotta a családügyi és szociális gondoskodást, valamint úgy gondolta, hogy a szociálpolitikai tevékenységeket össze kell hangolni. Johan számtalan alkalommal felhívta a kormány és a közvélemény figyelmét a falvak keserves közegészségügyi állapotára és a halaszthatatlan javítás szükségességére. Ő volt az első

²⁰ A Stefánia Szövetséget 1940-ben államosították. Botos János: *Fejezetek a Belügyminisztérium történetéből 1848–1938*. Budapest, 1994. 42.

²¹ Gyáni-Kövr: *Magyarország társadalomtörténete*, 373–374.

²² Dr. Johan Béla (Pécs, 1889 – Budapest, 1983) orvos családból származott, édesapja tisztifőorvos volt. 1912-ben orvosdoktori oklevelet szerzett a Budapesti Egyetem Orvosi Karán, és figyelme az első világháború alatt fellépő járványok hatására a bakteriológia felé fordult. Johan közreműködött a hadseregnek gyártott kolera és hastífusz oltások készítésében. 1925-től az OKI igazgatója. Rockefeller ösztöndíjjal az Egyesült Államokban és több európai országban tanulmányozta a központi közegészségügyi intézmények rendszerét. Meggyőződésévé vált, hogy a magyarországi falvak súlyos egészségügyi helyzetét elsősorban jól képzett egészségügyi személyzet kiképzésével lehet enyhíteni, ezért létrehozta az OKI 20 fiókállomását, és az OKI több későbbi programja is neki köszönhető. 1935-től belügyi államtitkár, később a tisztiorvosi és közegészségügyi szolgálat államosításának fő végrehajtója. 1942-ben az MTA levelező tagjává választották. 1944-ben a német megszállást követően megfosztották beosztásaitól, majd internálták. 1945 után nem jutott már komoly pozícióhoz, mivel a háború után az amerikai szakemberek vele vették fel a kapcsolatot, és hozzá juttatták el azt a penicillintörzset, amely a hazai gyártás alapját képezte. Ez a kapcsolata ugyanis később gyanúsának minősült, ezért Kistarcsára internálták. Szabadulása után a Kőbányai Gyógyszertárban helyezkedhetett el, és a hazai B12 vitamin kutatásában szerzett elvülhetetlen érdemeket. 1972-ben rehabilitálták. Egészségügyi koncepciója időtállóan bizonyult. 1989-ben, születésének 100. évfordulóján az MTA visszaállította akadémiai tagságát.

egészségügyi politikus, aki egyenesen állami feladatnak tekintette a tömeges járványok felszámolását, szemben a korábbi liberális felfogással, mely mindig a környezeti ártalmak kiküszöbölésére helyezte a hangsúlyt. Johannak az volt a meggyőződése, hogy ennek eléréséhez elsősorban jól képzett közegészségügyi szakemberekről kell gondoskodni, ezért létrehozta az OKI 20 fiókállomását, felállította a fertőzőbeteg jelentési rendszert, megreformálta a tisztiorvosi képzést, valamint védőnőképzést indított (Zöldkeresztes Egészségvédelmi Szolgálat).²³

A Rockefeller Alapítvány ösztöndíjának jóvoltából Johan 1922–1923-ban az Amerikai Egyesült Államok egészségügyi rendszerét, továbbá 1923 és 1925 között a nyugati-európai államok vakcina-előállítási intézményrendszerét és a közegészségügyben alkalmazható laboratóriumi kutatás szervezeti kérdéseit tanulmányozta. Így tehát nem csupán zseniális szervezői képességeit tudta kamatoztatni, hanem ő maga vált a nyugati kulturális és tudástranszfer egyik fő megtestesítőjévé Magyarországon. Johan reformjai az USA-ban, Spanyolországban és más nyugati országokban alkalmazott menedzselési elvek magyarországi bevezetését eredményezték a 20. század első harmadában.²⁴ Továbbá az amerikai közegészségügyi reformról szerzett tapasztalatai alapján szervezték át a kórorvosi képzést, a kórházszervezést, valamint a kórházi standardizációt. Ez jól mutatja, hogy a két világháború közötti időszakban többféle mintázat érvényesült az egészségügyi változtatások és reformok terén, mely mintázatok elősegítették Magyarország közelését a nyugat-európai és amerikai megoldásokhoz.

1935-ben Kozma Miklós²⁵ belügyi államtitkárrá nevezte ki Johant, ami elősegítette a Minisztérium és az OKI tevékenységének összehangolását. 1936-ban a hatósági orvosi tevékenység egységes irányítására a Belügyminisztérium létrehozta a tisztiorvosi szolgálatot (1936: IX. tc.). Később a közegészségügyi (kórorvosi és védőnői) szolgálatot is államosították, valamint rögzítették a foglalkozási betegségeket is (7.600/1936. B.M. sz. r.).²⁶

Johan munkássága mellett Keresztes-Fischer Ferenc²⁷ belügyminiszter is tevékenyen hozzájárult ahhoz, hogy az 1930-as évek elejétől a közegészségügy kiemelt szerepet kapjon a Belügyminisztérium tevékenységén belül. 1931 és 1935

²³ Johan Béla: *A Zöld Kereszt és a társadalom*. Zöld Kereszt, 2. évf. (1941) 25–29.

²⁴ A közegészségügyi rendszerek szisztematikus összehasonlítása Magyarország és más kelet-közép-európai országok bevonásával egy másik tanulmány témája lehetne, mindenestre a nemzetközi szakirodalomban már rendelkezésre állnak tanulmányok elsősorban nyugat-európai államok vonatkozásában. Lásd: Fernández-Pérez, Paloma: *The Emergence of Modern Hospital Management and Organisation in the World 1880s–1930s*. Bingley, 2021.; Fernández Pérez, Paloma: *How to Evaluate the Capacity of Hospital Systems in a Very Long-Term International Comparative Perspective? Hospital Beds per Inhabitant in Catalonia 1900s–2010s*. *Journal of Evolutionary Studies in Business*, vol. 6. (2021) No. 1. 182–226.

²⁵ Kozma Miklós 1935. március 4. és 1937. február 3. között volt Magyarország belügyminisztere.

²⁶ Bikkal: *Magyar szociálpolitika*, 70.; Nagy Péter Tibor: *A társadalompolitika új elemei az 1930-as évek Magyarországon*. *Világosság*, 42. évf. (2001) 7–9. sz. 99–103.

²⁷ Keresztes-Fischer Ferenc 1931. augusztus 24. – 1935. március 4., valamint 1938. május 13. – 1944. március 22. között volt Magyarország belügyminisztere.

között, Keresztes-Fischer első minisztersége idején előtérbe került a magyarországi közigazgatás egyszerűsítése és racionalizálása, melynek részét képezte a gyermekszociális és egészségügyi ellátás fejlesztése is. Keresztes-Fischer elgondolása szerint ezt a szubszidiaritás elve alapján kell végrehajtani, azaz a szociális problémák megoldása során az autonómiára kell építeni.²⁸ A belügyminisztérium új közigazgatási és közegészségügyi reformkoncepciójának megvalósítását azonban több tényező is akadályozta: a gazdasági világválság teremtette kedvezőtlen pénzügyi feltételek, a konzervatív politikai gátak, valamint Keresztes-Fischer személyes és politikai konfliktusa Gömbös Gyulával 1933-ban és 1934-ben. Ez utóbbihoz hozzájárult, hogy a belügyminiszter alig titkoltan az angolbarát politika híve volt, s támogatta a titkos választójog bevezetését is, míg Gömbös a német orientáció híve volt, és tekintélyelvű politikai nézeteket vallott.²⁹ Ugyanakkor kétségtelen, hogy a társadalom fölött növekvő köztisztviselői befolyás a szociálpolitikát uralmi formaként is felhasználta: a szociális kezdeményezések ezért kiterjesztéssel párhuzamosan patriarchális-tektélyelvű rendszer alapján épültek ki.

1933-ban ennek szellemében bővítették országos méretűvé az 1927-ben létrejött Zöldkereszt Egészségvédelmi Szolgálatot. A Zöldkereszt fő feladata a falusi higiénias ellátás javítása volt, melynek keretében orvoslakásokat hoztak létre, főleg a kisebb településeken, egészségházakat építettek, s a szegények körében tej- és cukorakciókat szerveztek. A Szolgálat 1938-ig 215 egészségvédelmi kört, 342 anya- és csecsemővédelmi intézetet, valamint 54 bölcsődét és óvodát hozott létre a trianoni Magyarországi területén. A 6000 fő feletti településeken az egészségvédelmi munkát azonban 1940-ig a Stefánia Szövetséggel karöltve végezte.

A Stefánia Szövetség 1930-ban 169 védőintézetet és 70 tüdőbeteg-gondozót üzemeltetett – főként nagyvárosokban. 1938-ig 3,5 millió P gyűlt össze egészségházak építésére. A Zöldkereszt 1939-ben 257 intézményt működtetett, melyek 448 orvost foglalkoztattak 678 községben, s 1 852 467 lakost láttak el. A Stefánia Szövetség ekkor 316 védőintézettel rendelkezett, 599 orvost és 728 védőnőt alkalmazott, s a lakosság körülbelül 50%-át látta el. 1930-ban az OKI-n belül működő Állami Ápolónő és Védőnőképző Intézetben megkezdtek a védőnők tömeges és szakszerű képzését.³⁰ Ennek megfelelően a magyarországi közegészségügyi rendszer vegyes gazdasági és intézményi megközelítéssel (*mixed economy approach*) működött, s ez hasonló mintázatot mutatott a korabeli Franciaországgal, és bizonyos mértékben tükrözte Rockefeller elképzeléseit és Johan hatását. Ez a vonás a magyar közegészségügyet az amerikai és francia közegészségüggyel állítja párhuzamba az 1920-as, 1930-as években.

Habár 1933-ban tízéves közegészségügyi tervet dolgoztak ki, melyben a teljes lakosság egészségvédelmi lefedettségét szerették volna elérni, a Zöldkereszt Szolgálat 1938-ig mintegy 1,5–2 millió embert tudott tevékenységi körébe vonni,

²⁸ Botos: *Fejezetek a Belügyminisztérium történetéből*, 41–43.

²⁹ Botos: *Fejezetek a Belügyminisztérium történetéből*, 41., 43.

³⁰ Csík: *A teljes magyar nemzeti állam*, 57.

ami a falusi népesség kevéssel több mint egyharmadát érintette.³¹ A terv további megvalósítása során a tisztiorvosi állásokat államosították (1936. évi IX. tc.), majd Johan Béla támogatásával Keresztes-Fischer belügyminiszter megszervezte az Országos Egészségvédelmi Szövetséget (1940. évi VI. tc.).³² A törvény kimondta, hogy az egészségvédelmi intézmények lefedettségét az egész országra ki kell terjeszteni, még a társadalombiztosítással nem biztosított személyek esetében is, tehát magánkórházak is bevonhatók a rendszerbe.³³ Johan ez esetben spanyol megoldásokat is alkalmazott, ugyanis nagyon hasonló rendszert állítottak fel Spanyolországban az 1940-es években.³⁴

Átlagosan 6000–8000 lakosra jutott egy védőnő, ez épp egy átlagos egészségvédelmi kör hatékony felső működési határának (6000–7000) felelt meg.³⁵ E tekintetben külön „kísérleti terepet” jelentett a gödöllői járás, ahol Endre László főszolgabíró Johannal közreműködve egyszerre vezette be a Zöldkeresztet és az egészségügyi tanfolyamokat. 1938-ra a mintajáras sikeresnek bizonyult, mivel a felnőtt- és gyermekhalálozás csökkent, a szociális adakozószellem pedig nőtt (annak ellenére, hogy ekkor a Zöldkeresztet már jórészt az állam finanszírozta). A mintajáras az országos újítások egyike alapjává vált.³⁶

A közegészségügy legfelső szintjén álló kórházakat tekintve az egészségvédelmi és megelőzési intézményekéhez hasonló expanzió következett be. A kórházépítés szinte megszakítás nélkül haladt előre a korszakban, az 1930-as évek első felét és az első világháború utáni néhány esztendő től lezámítva a kórházak száma dinamikus módon növekedett, a kórház pedig modern intézménnyé vált, s végképp elvesztette ’szegényház’ jellegét. Az első világháború pusztításait, az amor-

³¹ Kontra László: *A zöldkereszt egészségvédelmi munka*. In: Keresztes-Fischer Ferenc – Mártonffy Károly (szerk.): *A mai magyar egészségügyi közszolgálat*. Budapest, 1942. 435–436.

³² Az OESZ 1941. január 1-jétől az addig létező összes magyarországi egészségvédelmi szervezetet és tevékenységet egyesítette (888/1940. és 1000/1940. B.M. sz. r.), s a háború alatti egészségügy alapszervezetévé vált. Minden város és járás területén kötelezővé tették a tüdőbeteg- és nemibeteg-gondozó intézetek létesítését, melyeket állami, városi és társadalombiztosítási intézmények szanáltak. Az OESZ feladata az egészségügyi, egészségvédelmi tanácsadás, oktatás, anya- és csecsemővédelem, szülészeti vándorzsák, csecsemőkezelés, iskolás gyermekek védelme, élelmiszerakciók, tbc és nemibetegség elleni küzdelem, magatehetetlenek gondozása, valamint nemibeteg-gondozás volt. Az egészségvédelmi körökben állami alkalmazott tanácsadó orvos és védőnő dolgozott. Bikkal: *Magyar szociálpolitika*, 71–74.; Johan Béla: *Az egészségügyi és szociális gyermekvédelmünk bírálata*. Budapest, 1942. 5–6.; Kontra: *A zöldkereszt egészségvédelmi munka*, 436–439.

³³ *A magyar társadalombiztosítás ötven éve: 1892–1942*. Budapest, 1943. 126–132.

³⁴ Vilar-Rodríguez, Margarita: *Competition and collaboration between public and private sectors: the historical construction of the Spanish hospital system, 1942–86*. *The Economic History Review*, vol. 72. (2019) No. 4. 1384–1408.

³⁵ Keresztes-Fischer: *Közegészségügyi politikánk irányelvei*, 18.

³⁶ *Vitéz Endre László és a falu egészségügye*. MONE Orvostársadalmi Szemle, 15. évf. (1938) 2. sz. 22–23.

tizációt és a technikai fejlesztések hiányát az 1920-as évek közepére sikerült elensúlyozni, illetve pótolni.³⁷ 1927 után az egészségbiztosítás csak az ipari munkások többségére terjedt ki, és a munkások járuléka jóval alacsonyabb volt, mint a munkáltatók és az állam hozzájárulásai. Továbbá Németországgal ellentétben a bismarcki típusú társadalombiztosítási törvényhozás Magyarországon a két világháború közötti időszakban nem tartalmazott ösztönzőket jelentős számú új magánegészségügyi központ létrejöttéhez. Ennek következtében a magánegészségügy eltörpült az állam által finanszírozott közegészségügyi rendszer mellett (mivel a közegészségügy deklaráltan állami feladattá vált az első világháború után). Továbbá a gazdasági válság is jelentős mértékben meggyengítette a már korábban is alulfinanszírozott egészségügyi rendszert az 1930-as évek elején.

Az 1930-as évek centralizációja a kórházrendszert is érintette. Ugyanakkor a kórházak fejlesztési és bővítési dinamikája ezzel párhuzamosan lelassult az 1930-as évek elején, mivel – a gazdasági világválságot követően – az OTI, a MABI és a közkórházak pénzügyi egyensúlya csak 1937–1938-ra állt helyre. Mindazonáltal az új kórházak kiépítésénél – a területi revízióra való tekintettel – az országhatár mentén helyezték el a fontosabb és jobban felszerelt intézményeket, így az ország középső területei és általában a falvak az 1930-as években gyéribb ellátottságban részesültek.³⁸ A falusi és tanyasi lakosság esetében 100 000 főre csupán 250 kórházi ágy, tehát az országos átlag fele jutott. 1937-ben a kórházak 46,5%-a Budapesten működött. A helyzetet súlyosbította, hogy a társadalombiztosítás kiterjesztése következtében hirtelen megnövekedett a kórházi látogatások száma, amire a Belügyminisztérium úgy reagált, hogy további díjszabásokat vezetett be, s szigorította a szegények betegalpból finanszírozott bekerülési lehetőségeit. Ugyanakkor a nagyobb kórházakba összpontosultak a nagyobb ágyszámok is, így a Belügyminisztérium tervbe vette a vidéki betegszállítás fejlesztését, melynek az 1926-ban létesített országos mentőszolgálat adta az alapját, ami valamelyest enyhítette a falvak előnytelen helyzetét.³⁹ Más szavakkal, a peremterületeken végbement nagyobb kórházfejlesztések miatt az ország központi területei és a határvidékek közötti területi egyenlőtlenségek nőttek.

A kórházak és a kórházi ágyak száma azonban a korszak végére még így is több mint kétszeresére emelkedett. Míg 1922-ben a megmaradt ország területén 187 kórház üzemelt 27 159 ágygal, addig 1934-ben 274 kórház működött, 1938-ban pedig már 304, valamivel több mint 47 000 ágygal. 1942-ben a visszacsatolt területekkel együtt 426 kórház fogadott betegeket több mint 68 000-es aktív ágyszámmal – az 1940. évi VI. tc. a kórházi ágyak növelését írta elő.⁴⁰ A legdinami-

³⁷ Kiss László: *Az ispotálytól a modern kórházig. Kórházak Magyarországon a 19. század végétől a második világháborúig*. Századvég, 10. évf. (2005) 3. sz. 49–67.

³⁸ Kiss: *Az ispotálytól a modern kórházig*, 69–74.

³⁹ Johan: *Mit várhatunk*, 88–90.

⁴⁰ 1942-ben a trianoni országterületre 52 752-es ágyszám jutott. Csík: *A teljes magyar nemzeti állam*, 57.; Keresztes-Fischer: *Közegészségügyi politikánk irányelvei*, 18.; Lukács Ödön: *A mai magyar város élete*. In: Hóman (szerk.): *Mai magyarságunk életrajza*, 70.;

kusabb növekedés tehát az 1922 és 1934 közötti periódusban ment végbe, s jelentősebb gyarapodás csak az 1940-es évek elején következett be ismét. Ekkor azonban már a kórházakra jutó népességszám is nagymértékben nőtt, ami tovább növelte a 100 000 főre jutó ágyszámok térbeli egyenlőtlenségeit: Budapesten például az arányszám 1942-ben 1029,6, Kelet-Magyarországon 393,3, a Székelyföldön viszont csak 160,3.⁴¹

KÖZEGÉSZSÉGÜGYI REFORMOK ÉS REVÍZIÓ: 1938–1941

A párizsi békeszerződések következtében az Ausztria-Magyarország egykori területén létrejövő utódállamok keretein belül a Habsburg birodalmi közegészségügyi struktúrák különféle ösvényeken fejlődtek tovább. Ugyanakkor többnyire megtartották az 1918 előtti időszakból örökölt hagyományait, aminek következtében a posztimperiális közegészségügy jelentős kontinuitásokat mutatott Kelet-Közép-Európa ezen országaiban.⁴² Ez különösen fontos szempont, mivel az 1938-tól végbement revíziók során a Magyar Királyság visszaszerezte elveszített területeinek egy részét, s a posztimperiális közegészségügyi szervezetek, intézmények és programok integrációjának sikerességét jelentősen befolyásolta a posztimperiális folyamatosság mértéke.

A visszacsatolt területek közegészségügye külön problémát képezett 1938 és 1941 között, mivel a román és a csehszlovák egészségügyi rendszer alacsonyabb fejlettségi szinten állt, mint a magyar. A kiűritések során az egészségügyi ingóságok nagy részét a kivonuló közigazgatás elszállította. A kórházak esetében igen gyakran még egyes épületrészeket is lebontottak, s építési anyagként a megmaradt csehszlovák, illetve román területekre szállítottak.⁴³ Ennek megfelelően Johan átfogó beruházási programot dolgozott ki, melyben az egészségügyi rekonstrukcióval és fejlesztéssel kapcsolatban az orvosok magyarországi eloszlási egyenlőtlenségeinek enyhítésére is tervet készített.⁴⁴

Az ország területének gyarapodása növekvő költségvetési tételekkel járt. A kórházaknak 1941-re 2 millió P-s adóssága halmozódott fel az állam felé, mely

Mészáros Gábor: *Kórháziügy*. In: Keresztes-Fischer Ferenc – Mártonffy Károly (szerk.): A mai magyar egészségügyi közszolgálat. Budapest, 1942. 212–222.

⁴¹ Északnyugat-Magyarország: 261,6; Nyugat-Magyarország: 346,5; Dél-Magyarország: 343,2; Északkelet-Magyarország: 380,2; Erdély (átlagban: 250). Kiss: *Az ispotálytól a modern kórházig*, 75.

⁴² Grombir–Doyle–Hibbard–Szélinger: *Hospital Provision in Interwar Central Europe*, 740–764.; Doyle, Barry – Grombir, Frank – Hibbard, Melissa – Szélinger Balázs: *The Development of Hospital Systems in the New Nations: Central Europe between the Two World Wars*. In: Gorsky, Martin – Vilar-Roiguez, Margarita – Pons-Pons, Jeronia. (eds.): *The Construction, Funding and Management of Public and Private Hospital Systems*. Huddersfield, 2020. 137–180.

⁴³ Kiss: *Az ispotálytól a modern kórházig*, 78.

⁴⁴ Belügyminisztériumi iratok. Johan Béla: *A közegészségügyi szolgálatunk krízisének okai, különös tekintettel az orvoskérdésre. Javaslatok ennek megoldására vonatkozólag*. 1941. május 11. Semmelweis Orvostörténeti Könyvtár és Levéltár (a továbbiakban: SOL) 119. f.

Johan szerint úgy jött létre, hogy az ország 1940-es egészségügyi költségvetésének összegét, 11,3 millió P-t 1941-ben, a revíziókat követően nem növelték meg 1,6 millió P-vel. Az 1941-es költségvetésben újra 11,3 millió P-s kiadási keret jelent meg, s a különbözetet a kórházak tartozási tételeiként számolták fel. Csak az állami kórházaknál 1,5 millió P számlaadósság gyűlt össze. A teljes csőd elkerülése végett 1941 tavaszán a költségvetési keretet csupán annyival egészítették ki, hogy a kórházaknak ne kelljen további hiteleket felvenniük (a kórházak eladósodása a világválság után, az 1930-as évek elején indult meg).⁴⁵ Kórházi beruházásokra Johan számításai szerint 1939 és 1941 között 1,5 millió pengőt irányoztak elő, ebből azonban évente 300 000 P-t (azaz összesen 900 000 P-t) csupán az azonnal szükséges javításokra és karbantartási munkákra használtak fel. A csehszlovák kormányzat saját állami intézményeinek és egészségügyi rendszerének kiépítése során elhanyagolta a dél-szlovákiai, valamint a kárpátaljai magyarlakta területek egészségügyi fejlesztéseit. A román kormányzat – Johan szerint – hasonló diszkriminatív egészségügyi politikát követett Erdély tekintetében.⁴⁶

Johan elkészítette azokat a közvetlen javaslatokat, melyek elsősorban a felvidéki és az erdélyi kórházak rekonstrukcióját és ágyszámbővítését szolgálták. Tizenöt-húszéves fejlesztési programot dolgozott ki a Belügyminisztériumon belül, melynek keretében 78,3 millió P-t fektettek volna be, amely számításai szerint az akkori gazdasági növekedést és inflációt figyelembe véve fedezte volna a trianoni Magyarország – 35 millió P – és a visszacsatolt területek – 43,3 millió P – egészségügyi hálózatának teljes renoválását és fejlesztését. A legsürgősebb pénzüsszeget (3,7 millió P) viszonylag hamar, már 1941 tavaszán sikerült előteremteni.⁴⁷ Johan korabeli számításainak pontosságát igazolták a későbbi vizsgálatok is. Kiss László kutatásai szerint 1939 és 1941 között alig egy tucat új kórház épült fel – messze elmaradva a korábbi fejlődés ütemétől –, miközben 1 millió P-t költöttek felújításra évente.⁴⁸ Erre azért volt szükség, mivel a Felvidék és Észak-Erdély elmaradottabb közegészségügyi viszonyai 1938 végétől gyors rekonstrukciós program beindítását tették szükségessé. A renoválásra fordított éves összeg Johan számításaiban 900 000 P, mely csak 100 000 P-vel maradt el a Kiss által rekonstruált összegtől.⁴⁹ Ezzel párhuzamosan a Johan-féle fejlesztési program megindulása is igazolható: Kiss László számításai szerint 1942-ig az új kórházépítési program keretében 8000 új kórházi ágy létesült. Ugyanakkor a közegészségügyi kiadások az országos költségvetésen belül igen kis növekedést mutattak a korszakban, 1925-ben annak 0,3%-át, 1941-ben 0,4%-át, míg 1942-ben és 1943-ban 0,56%, illetve 0,87%-át adták.⁵⁰ Ez tehát 1941–1943 között a Johan-féle program ellenére relatív szűkösségre utal. 1941 végén 488 kórházban 68 425 ágy állt rendelkezésre, ki-

⁴⁵ Johan: *A közegészségügyi szolgálatunk krízisének okai*, SOL 119. f.

⁴⁶ Uo.

⁴⁷ 1 millió P-t a pénzügyi és honvédelmi tárcáktól csoportosították át. *Belügyminisztériumi iratok*. 1941. április. Közegészségügyi iratok. MNL OL K-28/61.

⁴⁸ Kiss: *Az ispotálytól a modern kórházig*, 78.

⁴⁹ Johan: *A közegészségügyi szolgálatunk krízisének okai*, SOL 119. f.

⁵⁰ Kiss: *Az ispotálytól a modern kórházig*, 75., 78.

használságuk viszont csupán 70–80%-os volt. 1940-től a Magyar Kórházszövetség is bekapcsolódott a fejlesztési programba, a koordinációt pedig a második világháború idején az Országos Közegészségügyi Tanács és a Belügyminisztérium látta el.⁵¹ Habár nem minden egészségügyi kezdeményezést finanszírozott az állam, Kelet-Közép-Európa országaiban mégis vezető szerepet töltött be a közegészségügyi programokban a magánegészségügyi kezdeményezések relatív szükségessége miatt, ami főleg a források és az ösztönzők hiányából fakadt.

Mindazonáltal Johan elemzéseiben a kórházi rekonstrukcióval párhuzamosan két további fontos kérdés is felmerült, mely szorosan kapcsolódott az egészségügyi hálózat fejlesztéséhez: (1) az orvosok létszámának szükségszerű emelése és (2) az orvosi állások területi eloszlásának kiegyenlítetté tétele. Mivel az 1930-as években nem létezett körzeti orvosi rendszer, főképp az OTI által foglalkoztatott orvosok végezték a vidéki népesség átfogó és rendszeres orvosi ellátását.

Mihályhegyi (Musitz) Géza OTI-szemorvos szerint – akinek nézeteit az OTI orvosainak többsége osztotta⁵² – a hiányzó körzeti orvosi rendszert annak állami kiépítéséig az egyházi karitás orvosi szolgálata pótolhatná, mivel az egyház rendelkezett az egész ország területére kiterjedő szociális intézményhálózattal.⁵³ Mihályhegyi a vidéki orvosi ellátás alacsony színvonala, az agrárlakosság társadalombiztosítási és az ipari és alkalmazotti rétegekkel szembeni szociális elhanyagoltsága kapcsán élesen rámutatott a főváros és a vidék közt húzódó különbségre. Ezzel összefüggésben fogalmazta meg a két alapproblémát: hangsúlyozta a vidéki lakosság egészségügyi ellátásának alacsony színvonalát és az agrárnépesség kötelező társadalombiztosításának hiányát.⁵⁴ Az OTI Mihályhegyi vezette keresztény orvosainak javaslataitól is vezérelve és a vidéki orvosi ellátás alacsony szintjéhez kapcsolódóan Johan pontos belügyi statisztikákat készített, melyek az orvoshiányt több tényezőre vezették vissza. A három legfontosabb tényezőt (1) a betöltetlen orvosi állások magas aránya, (2) az orvosok népességhez viszonyított alacsony száma, valamint (3) az orvosi állások területi eloszlásának egyenlőtlensége jelentette. (Lásd az 1–2. táblázatot.)

A két táblázat alapján az orvosok és orvosi állások jelentős hiányára és egyenlőtlen területi eloszlására következtethetünk. 1941 elején az összes orvosi állás körülbelül 15%-a betöltetlen maradt (1. táblázat). A vidéki orvosi állások számának gyarapodása kisebb mértékű volt, mint a budapesti állásoké (2. táblázat), mivel a vidéki státuszok betöltésére az orvosok kevésbé vállalkoztak. Az orvoskérdés a korabeli sajtóban erőteljes ideológiai színezetben jelent meg. A sajtóvélemények vizsgálata nem tartozik szorosan e tanulmány vizsgálati céljaihoz. Ugyanakkor a

⁵¹ Kiss: *Az ispotálytól a modern kórházig*, 75., 78.

⁵² Mihályhegyi Géza elgondolásai a szélesebb orvosi közvéleményt képviselték. *Mihályhegyi Géza szociálpolitikai esszéi*. SOL 308.f.

⁵³ Mihályhegyi elképzelése szerint a hiányzó állami, illetve társadalombiztosítási infrastruktúrát (rendelőintézetek, kezelők, orvosi lakások stb.) az egyházi intézményekkel lehetne időlegesen pótolni. Mihályhegyi (Musitz) Géza: *Szervezzük meg a katolikus beteggondozást*. Nemzeti Újság, 1932. április 17.; *Mihályhegyi Géza szociálpolitikai esszéi*. SOL 308.f.

⁵⁴ *Mihályhegyi Géza szociálpolitikai esszéi*. SOL 308.f.

vita intenzitásáról maga Johan államtitkár is beszámol Keresztes-Fischernek készített jelentésében: „Eddig is már sokat írtak ezekről a kérdésekről, de inkább csak általános impressziók alapján, esetleg bizonyos célok szolgálatában. Így például a zsidó érdekeltségek állandóan cikkeznek az orvoshiányról, mert így remélik, hogy a zsidó orvosok munkához, esetleg álláshoz juthatnak, viszont a keresztény sajtóban a cikkek – éppen ellentétes céllal – azt törekedtek bizonyítani, hogy elég az orvos.”⁵⁵

1. táblázat: *Betöltetlen orvosi állások Magyarországon, 1941. január 1.*

Orvosi hivatások típusa (1941. január 1.)	Maximálisan betölthető állások száma	Betöltetlen orvosi állások száma
Tiszti főorvos és orvos	352	12
Városi orvos	174	32 (Erdély nélkül)
Községi orvos és körorvos	1414	103
Erdély	302	72
Al- és segédorvos	628	78
Kisegítő orvos	169	111
Erdélyi kisegítő személyzet	97	52
Összesen	3136	460

Forrás: Belügyminisztériumi iratok. Johan Béla: A közegészségügyi szolgálatunk krízisének okai, különös tekintettel az orvoskérdésre. Javaslatok ennek megoldására vonatkozólag, 1941. május 11. SOL 119. f.

Ennek ellenére tíz év alatt így is tekintélyes volt az emelkedés (2. táblázat): 100 000 főre 1930-ban 94 orvos jutott, míg 1939-ben már 115. A kórházi statisztika már nem adott okot hasonló optimizmusra. 1940-ben 40 000 állami és közkórházi ágyra 883 orvos és 7000 ápoló jutott.⁵⁶ A közkórházakban így egy-egy orvos 45–46 beteget látott el, szemben a vidéki betegellátással, ahol 1940-ben átlagosan körülbelül 885 beteget gyógyított egy-egy orvos (2. táblázat).

Ekképp belátható, hogy a kötelező mezőgazdasági betegbiztosítás hogyan javította volna a falusi vagy tanyasi szegényparaszatok egészségügyi és orvosi ellátását, főképp azért, hogy kórházi ellátáshoz jutottak volna. A terv azt irányozta elő, hogy a társadalombiztosítás révén a mezőgazdasági munkavállalók a kórházakban ingyenes kezelést kapjanak, ezáltal magasabb színvonalú ellátásban részesüljenek. Erre azért is volt szükség, mivel a képzett orvosok területi eloszlása rendkívül egyenlőtlen volt Magyarországon, így a színvonalas ellátás is esetlegesnek

⁵⁵ Johan: *A közegészségügyi szolgálatunk krízisének okai*, SOL 119. f.

⁵⁶ Gyáni–Kövér, *Magyarország társadalomtörténete*, 374.

bizonyult. Ugyanakkor ezek az adatok viszonylagosak. Ha a budapesti adatot arányosan leszámítjuk, országos átlagban megközelítőleg 79-es arányszámot kapunk (2. táblázat). Az 1939-es budapesti átlagos arányszám nemzetközi viszonylatban kedvező: Svájc, Nagy-Britannia, Ausztria, Németország, Olaszország és Dánia is alacsonyabb átlagokkal rendelkezett. Az országos átlag (79) azonban elmaradt a nyugat-európai országok átlagaitól, amelyek 90 és 120 között mozogtak. Ugyanakkor a balkáni országok átlagánál még a Budapest nélküli magyarországi arány is magasabb volt.⁵⁷ A bővülést és Magyarország Nyugat-Európához viszonyított konvergenciáját jócskán visszavetette az ország területi gyarapodása, főképp az egészségügyi viszonyait tekintve is elmaradt keleti területek visszacsatolása.

2. táblázat: Az orvosok száma Magyarországon, 1930–1939

Év	100 000 lakosra jutó orvosok száma	
	Magyarország*	Budapest
1913	31	n.a.
1921	45	n.a.
1930	94	343
1931	97	343
1932	96	353
1933	100	382
1934	103	384
1935	105	385
1936	112	412
1937	112	420
1938	117	422
1939	115 (79/52)**	453

*A magas magyarországi arányszámot az magyarázza, hogy a budapesti adatot is magában foglalja.

** A 79-es szám a budapesti adat leszámításával adódó országos átlag. Az 52-es szám a zsidótörvények végrehajtása után kizárólag keresztény orvosokkal betöltött állások számát jelöli 1940-től.

Forrás: A táblázat 1930-as évekre vonatkozó adatait belügyi iratokból rekonstruáltam. Ormos Mária: *Magyarország a két világháború korában 1914–1945*. Budapest, 2006. 158.; *Belügyminisztériumi iratok*. Johan Béla: *A közegészségügyi szolgálatunk krízisének okai, különös tekintettel az orvoskérdésre. Javaslatok ennek megoldására vonatkozólag*, 1941. május 11. SOL 119. f.; *Belügyminisztériumi iratok*. 1941. április. Közegészségügyi iratok. MNL OL K 28 61/1941.

⁵⁷ Egresi Katalin: *Szociálpolitika Magyarországon. Nézetek, programok és törvények 1919–39*. Budapest, 2008. 302.

Az orvosok számának változását ugyancsak befolyásolta az 1938. évi XV. tc., valamint az 1939. évi IV. tc., mely a zsidó származásúak munkavállalását korlátozta, a keresztényekét pedig elősegítette. A zsidóság visszaszorítása a korabeli orvosi szakma diskurzusának egyik legfontosabb problémája volt. 1939-es II. zsidótörvényt figyelembe véve a keresztény orvosok is elfogadták, hogy a betegeket nem utalhatták zsidó illetőségű intézményekbe, nem zsidó egészségügyi intézménynek nem lehetett zsidó vezetője, közalkalmazott orvos nem lehetett zsidó, az Orvosi Kamarából kitiltották a páholytagokat, s a „rendes” zsidó tagság sem haladhatta meg a 6%-ot a közegészségügyi és társadalombiztosítási intézményeknél.⁵⁸ Az 1930-as években Európában és Magyarországon felerősödő antiszemitizmus olyan tényezőt jelentett, amely a közegészségügy fejlődését is befolyásolta, hiszen relatíve magas számú zsidó származású orvos praktizált Magyarországon. Mindazonáltal a keresztény orvosok pozitív diszkriminációjának voltak más, specifikus okai is, mint például a nemzeti-keresztény orvostársadalom kiépítése vagy a keresztény orvosok számának növelése.

Az orvosi állások számának tekintetében Budapest az 1930-as években tovább növelte előnyét a vidék rovására. A területi differenciáltság szintén megmaradt, egyes térségekben pedig még növekedett is.⁵⁹ Ez főként azzal magyarázható, hogy az új orvosi szakágak magas önköltségük és technikai szükségleteik miatt az urbanizáltabb központokba, elsősorban pedig a fővárosba összpontosultak. Így a modernizálódó közegészségügy sok tehetséges fiatal orvosnak nyújtott álláslehetőséget, viszont a frissen végzett orvosok zöme, különösképp a zsidó származású medikusok szinte kizárólag Budapesten helyezkedtek el, noha vidéken még számos orvosi állás maradt betöltetlenül. A vidéki munkahelyek egy jól jövedelmező fővárosi gyógyászati praxishoz képest gyengén fizettek, valamint a kikeresztelkedések és kitérések elmaradása, és a helyi születések alacsony száma, továbbá a zsidó értelmiség főváros felé mozgása következtében ezek az álláshelyek nem voltak olyan vonzóak.⁶⁰ Igazi előrelépés a vidéki orvosellátás tekintetében tehát az orvosok önálló vidéki munkavállalásának hiányában, valamint a zsidó származású orvosok munkavállalásának korlátozása következtében az 1930-as évek végéig nem következett be.

A zsidótörvényekből adódó politikai és társadalmi konzekvenciákat figyelembe véve Johan a már említett 79-es arányszámból kiindulva a trianoni országhatárra 52-es arányszámot kalkulált (1. táblázat). Ugyanakkor az egész ország

⁵⁸ Petres József: *A zsidó kérdés orvosi és társadalmi szempontból*. MONE Orvostársadalmi Szemle, 16. évf. (1939) 1. sz. 1–3.

⁵⁹ Ormos Mária e térségek közé sorolja a dél-alföldi tanyavilágot és Kelet-Erdély vármegyéit. Ormos Mária: *Magyarország a két világháború korában, 1914–1945*. Debrecen, 2006. 158.

⁶⁰ Don, Jehuda: *A magyarországi zsidóság társadalom- és gazdaságtörténete a 19–20. században*. Budapest, 2006. 29–34.; Ungváry Krisztián: *A Horthy-rendszer mérlege. Diszkrimináció, szociálpolitika és antiszemitizmus Magyarországon 1919–1944*. Pécs–Budapest, 2012. 20–38.

területére nézve a zsidó orvosok aránya 40% körül mozgott,⁶¹ így legfeljebb 62-es arányszámú keresztény orvosgárdát vehetett alapul a trianoni országterületen. Az országos arányt viszont különösen rontotta Észak-Erdély, ahol körülbelül 20 orvos jutott 100 000 lakosra.⁶² Emiatt Johan Béla közvetlen célja a 80-as arányszám elérése lett, ami 2500 új keresztény orvos kiképzését igényelte. Az egyetemekre évente átlagosan 300 orvost vettek fel, tehát elgondolása szerint nyolc évre lett volna szükség ahhoz, hogy Magyarország elérje a nyugat-európai átlagot. A hallgatói létszám feltételezett csökkenése miatt viszont úgy vélte, hogy ez csak 12–14 év alatt oldható meg. Tervei szerint ezt a „szellemi befektetést” úgy kellett „felgyorsítani”, hogy az orvoscépzést „dúsítják”, ami azt jelentette, hogy a tudósorvoslást visszaszorítják a szakorvosi képzés javára. A kórházakban a gyakornoki évet (6. egyetemi év) alorvosi állássá fejlesztik, s ezzel párhuzamosan az orvosok katonai szolgálatát két évről egy évre csökkentik.⁶³ Továbbá úgy látta, a betöltetlen vidéki állások inkább a szegénységgel, az infrastrukturális hiányokkal, valamint azzal magyarázhatók, hogy az Imrédy-kormány hivatalba lépéséig hiányzott a kormányzati akarat a probléma felszámolására.

Keresztes-Fischer elképzeléseinek megfelelően az Imrédy-kormány (amely a jóléti állam demokratikusabb és modern felfogását képviselte már) 1938-ban jóval több forrást biztosított a közegészségügyi programokra. Falu Szociális Alapot hoztak létre, melynek forrásaiból 1939 és 1941 között 166 egészségházat és 101 orvosi lakást építettek az ország területén.⁶⁴ Johan a kórház-stabilizációhoz hasonlóan grandiózus beruházási tervvel állt elő. Úgy gondolta, hogy a vidék körzeti orvosi ellátásához a korábbi évek építkezéseit meg kell háromszorozni: öt év alatt 323 új orvoslakás épült volna 10 millió P-ből. A költségek fedezetére a korban már ismert forrásallokációt irányított elő: a szolgáltatási és luxuscikkeket kívánta megadóztatni (melyeket később el is fogadtak).⁶⁵ Az 1939–1941 közötti beruházások és építkezések jelentősége tehát az volt, hogy az ország orvosi infrastruktúrahálózatának egynegyede ekkor épült ki.

A vidéki orvosi egzisztenciák megteremtése érdekében Johan a budapesti orvosi szolgálatokat és magát a társadalombiztosítási rendszert is átalakíthatónak vélte. A budapesti klinikai orvosok számát (1 orvos / 4,9 ágy) a vidéki kórházak (1 orvos / 40–45 ágy) javára kívánta korlátozni, mégpedig úgy, hogy közben a szakorvosi képzés csökkenjen, a körzeti orvosi pedig növekedjen.⁶⁶ Figyelemre

⁶¹ Kovács Alajos: *A csonkamagyarországi zsidóság a statisztika tükrében*. Budapest, 1938. 18–19., 64–65.

⁶² Johan 1941-ben 7243 keresztény orvost regisztrált az országban, ebből Budapesten 3055-öt. A trianoni ország területére – a főváros nélkül – így 4188 jutott, s ennek alapján számolta ki az 52-es arányszámú reálértéket (2. táblázat). Johan: *A közegészségügyi szolgálatunk krízisének okai*, SOL 119. f.

⁶³ Uo.

⁶⁴ Uo.

⁶⁵ 1920 óta szinte az összes kormány használta a luxusadó fogalmát, vagy legalábbis hivatkozott rá.

⁶⁶ Johan: *A közegészségügyi szolgálatunk krízisének okai*, SOL 119. f.

méltó, hogy Johan az átszervezések és a vidéki orvosi pálya vonzóbbá tétele kapcsán a körzeti orvosi rendszer társadalombiztosítástól független, állami megszervezését is felvetette. Az OTI és a Magánalkalmazottak Biztosító Intézete (MABI) összevonásával orvosaik igen magas budapesti arányszámát csökkenteni javasolta, úgy 100 orvosi állás szabadulna fel, melyeket át lehet csoportosítani vidékre. A vidéki körzeti orvosi rendszer és az egységes egészségügyi szolgálat megteremtésének elképzelése mögött az állami népbiztosítás igen korai – nem csak elvi szinten megfogalmazott – gondolatára bukkanhatunk. Tíz, igen eltérő szolgáltatásokkal és felépítéssel működő társadalombiztosító intézet fenntartása – összesen 90 millió pengős éves költségvetéssel – Johan szerint túl nagy többletkiadást jelentett a magyar szociálpolitikának, s úgy látta, aligha fogadható el egy jövőbeli egységes és demokratikus jóléti rendszer szempontjából. Első lépésben az OMBI már meglévő, ám rendkívül korlátozott mezőgazdasági biztosítását ki kell bővíteni, s már eleve az új központi szervbe kell integrálni. Ezzel az új körzeti orvosok társadalombiztosítási munkája könnyebbé válhatna, s a mezőgazdasági biztosítás és a körzeti orvosi rendszer együttes kiépítésével ezen orvosi státuszokat még jövedelmezőbbé és a fiatal orvosok számára vonzóbbá lehetne tenni.⁶⁷

Johan Béla javaslatai tehát kettős célt szolgáltak. Elsősorban egy modernizációs – a nyugat-európai színvonalhoz közelítő – „felzárkóztató programot” kívánt megvalósítani. Ebbe a programba a Magyarországhoz visszakerült felvidéki és erdélyi egészségügyi rendszert is be kívánta kapcsolni. Mindemellett a vidéki betegellátás problémájából kiindulva az állami népbiztosítás koncepciójáig – az 1945 után kiépülő jóléti állam gondolatáig – is eljutott. Johan reformgondolatának jelentőségét tovább növeli, hogy a háború alatt elkészült brit jóléti paradigmát, a Beveridge-tervet csak e jelentés elkészültét követően egy évvel, 1942 végére dolgozták ki.⁶⁸ A tervet gyorsan és széles körben átvették Magyarországon, további érvként használva az univerzális jóléti rendszer melletti érvként.⁶⁹

Johan tehát a hazai fejlődés sajátosságaiból kiindulva – a keresztényszociális eszmekör premisszáinak konzekvens alkalmazásával, a bismarcki modell folytatásaként – dolgozta ki a magyar jóléti állam egy lehetséges jövőbeli modelljét, jóllehet ez a modell kétségtelenül tartalmazott antiszemita jegyeket, melyek a korszak kelet-közép-európai politikai és társadalmi viszonyait is tükrözték. A tervet tanulmányozva egy szellemiségében mindenképp konzervatív, de gyakorlati megközelítésében már demokratikusabb egészségügyi és szociálpolitika lehetőségei körvonalazódtak. Johan hatása óriási volt, a kormány az egészségvédelmet 1942-től nemzetstratégiai célként fogalmazta meg, s ez nem csupán a háborús részvétel miatt alakult így, hiszen több forrást investált a prevencióba, mint az azt megelőző években. 1942 és 1945 között az orvosi helyzet rendezése, az egészségügyi prevenció és betegbiztosítás, pronatalizmus és családvédelem, valamint a kórház-

⁶⁷ Uo.

⁶⁸ Cora Zoltán: *A Beveridge-terv recepciója a magyarországi szociálpolitikában a második világháború idején*. Múltunk, 25. évf. (2013) 2. sz. 106–126.

⁶⁹ A tanulmány keretei miatt itt nem tárgyalom a Beveridge-terv magyarországi recepcióját és annak hatását.

és körzeti orvosi rendszer kiépítése állt a közegészségügyi politika homlokterében. Ezek a tendenciák azt mutatták, hogy e tekintetben előtérbe kerültek a posztimperiális tényezők, és az 1938 és 1941 között végbement revíziók lehetővé tették Magyarország számára posztimperiális státuszának elfogadását szociálpolitikai értelemben is.

A népbetegségek leküzdése, az egészségvédelem és a rokkantság megelőzése kiemelt fontosságú szociálpolitikai feladattá vált.⁷⁰ A tüdőbeteg gondozó intézetek száma 1938 és 1944 között 77-ről 134-re, míg a nemibeteg-gondozóké 11-ről 73-ra nőtt.⁷¹ Az 1933-as tízéves egészségvédelmi terv keretében 1938-ig nem sokkal több, mint 400 körzet épült ki, viszont 1944-ig a körzetek száma elérte a 800-at. A tízéves terv végső célja az volt, hogy átlagosan 6000 ember jusson 1-1 körzetre. Ezt 1944-ig a városokban sikerült teljesíteni.⁷² Jóllehet ekkor a városokban átlagosan 6000 ember jutott egy-egy körzetre, a falvakban az egészségvédelmi körzetek kiépítése messze elmaradt a városi átlagtól. Ugyanakkor a háború alatt az OKI és a Zöldkereszt folytatta munkáját. Vidéken az 500 orvost és 900 védőnőt foglalkoztató Zöldkereszt 1944-ben több mint 2 millió ember ellátásáról gondoskodott.⁷³ 1938-ban a falvakban 215 körzetről tudunk, melyek száma 1944-ig 270-re emelkedett csupán. Következésképp 1944-ben 800 körzetből továbbra is több mint 500 a városokra jutott.

ÖSSZEFOGLALÁS

Megállapítható, hogy 1938 után a visszacsatolt területek egészségügyi intézményeinek anyagi konszolidációja nagy összegeket igényelt. Ezek a kiadások 1941-ig egészségügy forrásainak jelentős részét lekötötték, így a szükségessé váló vidéki fejlesztés számára csak kisebb összegek juthattak, melyeket elsősorban az egészségügyi prevenció és a pronatalista családpolitika előmozdítására fordítottak. Egyfajta mezőgazdasági társadalombiztosításként így kaphattak például a betegségi biztosításnak megfelelő szolgáltatást az 1938-ban nyugdíjbiztosítást nyert idős gazdatisztek, valamint családtámogató kedvezményeket a gyermeket vállaló házaspárok. A háborút viselő Magyarország kötött egészségügyi költségvetéssel rendelkezett. 1942–1943 folyamán az egyre növekvő háborús kiadások miatt nagyobb volumenű egészségügyi kiadásokra nem kerülhetett sor, így a körzeti orvosi rendszer vidéki kiépítése sem valósult meg. A vidéki népesség egészségügyi ellátása ennek következtében alig javult. Másrészt a bővítést az is befolyásolta, hogy a konzervatív kormányzati szociálpolitika a kiterjesztéseknél a lehető legmagasabb színvonalat kívánta biztosítani, tehát nem fogadott el olyan nivellálási javaslatokat, melyek a kevés forrás még kedvezőtlenebb elosztása mellett az általános

⁷⁰ Keleti József: *Egészségvédő és gyógyító alap. Jó egészséget! MABI Tudósító*, 1. évf. (1942) 2. sz. 29.

⁷¹ Gyáni-Kövér: *Magyarország társadalomtörténete*, 374.

⁷² Johan: *Mit várhatunk a mai magyar közegészségügyi munkától?* 92.

⁷³ Bikkal: *Magyar szociálpolitika*, 73–74.

színvonal eséséhez vezettek volna. Éppen ezért gyakran visszafogták a közegészségügyi rendszer demokratikus átalakítását célzó törekvéseket. Ugyanakkor a korabeli társadalombiztosító-orvosok nagy része nem támogatta a gyors és szakmailag nem megfelelően előkészített egészségügyi bővítést. 1938 után a magyarországi szociálpolitika irányítását azonban egy új generáció vette át, akiket olyan, reform iránt elkötelezett miniszterelnökök támogattak, mint például Imrédy Béla, akik nyitottságot mutattak egy demokratikusabb és szolidárisabb közegészségügyi és jóléti rendszer kiépítésére, amit olyan transzferek is elősegítettek, mint például a Beveridge-terv recepciója.

Habár a magyarországi társadalombiztosítás és közegészségügyi rendszer strukturálisan nem tért el a bismarcki mintától, az 1930-as és 1940-es évek fejleményei mégis azt mutatták, hogy a magyarországi közegészségügyi rendszer bizonyos elemei konvergáltak Nyugat-Európa egyes országaihoz, különösen Franciaországhoz és Spanyolországhoz, sőt az Egyesült Államokhoz is, főként az egészségmenedzsment, a kórházi ágyak szisztematikus bővítése, az egészségközpontok és -klinikák fejlesztése terén, valamint az ipari nagyvállalatoknál az elzászi séma alkalmazását illetően a gyermekgondozó intézmények esetében. Ezekon a területeken Johan Béla személye egyfajta katalizátorként működött, személyesen is nagymértékben hozzájárult a transzferek sikeréhez. Ugyanakkor a területi visszacsatolások valamelyest lassították ezt a konvergenciát a visszacsatolt területek relatíve fejletlenebb egészségügyi szolgáltatásai és intézményei miatt. Továbbá a magyar közegészségügy posztimperialista karakterét erősítette, hogy az utódállamokban a poszt-Habsburg közegészségügyi intézmények és szolgáltatások kontinuitása következtében a visszacsatolások után ezeket könnyebben lehetett integrálni az anyaállami rendszerbe. Mindazonáltal eme széles körű mintázatok mellett voltak olyan tényezők is, amelyek nem a közegészségügyi rendszer belső sajátosságainak történeti alakulásából fakadtak. Ezek közé tartozik a nagy számú zsidó származású orvos eltávolítása, valamint a magyar vidék háttérbe szorítása a városok javára. Mindezek parlamenti vitájára, illetve korrekciójára azonban 1944-ben már nem kerülhetett sor.

Béla Johan and the Establishment of Modern Hungarian Healthcare

The relationship between the Horthy era (1920–1944) and the communist era shows continuities if it is examined from a social historical perspective. The paper contributes to the reinterpretation of these relations by looking at Hungarian health care in the 1930s and 1940s with a focus on the relationship between international transfers and path dependency in forging health care reforms. I argue that the achievements communists regarded as inventions of socialism in health care and the welfare state had already been developed thoroughly in the 1930s and 1940s. It was only because of the strict wartime budget of the early 1940s that these welfare reforms had not been realised. With the help of internal affairs documents, essays on health care, and official statistics records in the National Archives of Hungary and the Semmelweis Library and Archives of Medical History in Budapest as well as press material, I demonstrate that, even if communists depicted the

interwar period as “fascist and imperialist”, the health care system of the so-called “productive social policy” showed continuities. Moreover, social policy makers of the 1930s and early 1940s, such as Béla Johan, Ferenc Keresztes-Fischer and Béla Kovrig, also designed welfare and health care reforms for the post-war period by both developing already existing Hungarian programmes and selectively adapting foreign welfare models (American management principles, the Alsace scheme, and the Beveridge Plan). The study investigates Hungarian health care in view of the theory of path dependency and the macrohistorical convergence thesis developed by Béla Tomka (on the question of East-West convergence). It is within this framework that the paper addresses the issue of health care transfers to better understand the development of 20th-century European health care systems by identifying similarities and differences in their development as well as to speculate on the trajectory of various political solutions to social challenges, including health care.

FALUSI NORBERT^{ID}

Károli Gáspár Református Egyetem
Pedagógiai Kar
e-mail: falunor@gmail.com

Megtört a csend Bács-Kiskun megyében és Kecskeméten – 1988

A SIPOS

Aki Sipos József Tanár Úrnál vett fel órát, tisztában kellett lennie azzal, hogy a föld- és parasztkérdés megoldása vagy inkább megoldatlansága a 20. századi magyar történelem nemzeti sorskérdései közé tartozik. Sipos a paraszti és a demokratikus politizálás magyarországi történetének szakavatottja volt, és egyik legjobb ismerője; nem mellesleg mindig intenzíven politizáló, demokratikusan gondolkodó, szociálisan érző közéleti ember.

Szegényparaszt családban nőtt fel, és nagyon büszke volt arra, hogy édesapja a Nemzeti Parasztpárt helyi vezetőségi tagjaként földet osztott 1945-ben. Domb-rád, Szeged és Budapest: három eltérő település, ahol egyszerre volt otthon és jelen. Évtizedeken át vonattal róttá e települések között a százkilométereket.

Szegeden töltötte fiatal felnőtt éveit, ahol történelem–testnevelés szakon diplomázott. Ekkor talált rá azokra a kutatási témákra, amikkel mindig is kiemelten foglalkozott, amik az 1918-as polgári demokratikus forradalomhoz, a proletárdiktatúrához és a Horthy-korszak első feléhez kapcsolódnak. A Nagyatádi Szabó-féle kiscsárdapárt történetét nála alaposabban senki nem kutatta.

Gyakran a parlamenti könyvtárból indult, ahol rendezett mappáiban gyűjtötte a történelmi forrásokat, hogy abból Szegeden megtartsa óráit a kiscsárdákról, a többszörösen megakadt magyar polgárosodásról, a pártrendszerek változásáról. Szerette a fővárost, de annál jobban a szőke Tiszát, ami összeköti Szegedet Domb-ráddal.

1987-ben felkérték, hogy a fővárosban az MSZMP KB mellett dolgozzon. Elvállalta. Ez az ellenzéki pártok megalakulásának is az időszaka volt. Hitt a közélet demokratizálásában. 1988 őszén csatlakozott az MSZMP reformköréhez. Az új pártok megalakulásának folyamata és az állampárt belső reformerőinek alakulása érdekelte. Az *Alternatív szervezetek 1987–1989* kötetét 1989 tavaszán publikálta.

^{ID} orcid.org/0009-0001-8078-9130

Kutatói fókuszában hangsúlyosan jelentek meg *történeti problémaként* a 19–20. századi magyar és kelet-európai államok politikai rendszereiben bekövetkezett fordulatok. Hívhatjuk ezeket rendszerváltásoknak, akár átmeneteknek, Sipost ezekben a periódusokban a társadalomban és a politikában bekövetkezett változások, a régi struktúrák elmúlása és az újak létrejötte, a kibontakozó új szerveződések és szövetségek foglalkoztatták. Szemináriumain a *problémaorientált történelemtanítás* rajzolódott ki. A történészhallgatók számára gondolkodásmódot adott: a probléma felvetése, megoldása és az eredmény reflexiója hármában.

Hallgatóival sokat foglalkozott, így a beszélgetések során újabb és újabb történeti problémákkal látott el bennünket. Fő kutatási területem – Erdély és a regionalizmus – mellett így került az érdeklődésem körébe az államszocializmus összeomlásának és átmenetének vizsgálata. Tanár Úr nemcsak forrásokkal, könyvekkel, kérdésekkel látott el, hanem interjúalanyokkal is. Készíthettem interjút Pozsgay Imrével és olyan reformkörösökkel, illetve ellenzéki aktivistákkal a rendszerváltás időszakából, akiről a történeti kutatások máig alig kezdődtek el.

Témavezetőként segítette a hallgatói szakdolgozatírását, vagy éppen koordinálta a kolozsvári áthallgatásokat. Fáradhatatlan ember volt. Mindig hű maradt paraszti gyökereihez és a kétkezi munkások ügyéhez. Mindenkihez volt egy jó szava, segített tettel, néha egy kis pénzzel is. Széles körben mozgott, de sohasem számításból vagy önös érdekből tette: elvhu volt. Kritikus. Szociálisan demokrata. Aki csak egyszer is részt vett az éveken át tartó, minden csütörtök délutáni, egyetemi órák utáni alternatív Sipos-szemináriumon a harmadik emeleten, a folyosó végén, az tudja, hogy Sipos József olyan tanár és barát, akit sosem fogunk elfelejteni. Odafigyelt ránk. Egyengette szakmai fejlődésünket. Tanácsokkal látott el, és emberségből útravalót adott.

TANULMÁNY, AMINEK A MEGVITATÁSÁRA MÁR NEM KERÜLT SOR

A Szovjetunió és a kelet-európai szocialista blokk összeomlásáról bőséges szakirodalom áll rendelkezésünkre, számos kutatás zajlik a témában. Elsősorban felülnézetből, politikatörténeti vagy éppen gazdasági aspektusból, kevésbé alulnézetből, netalántán a vidéki Magyarország nézőpontjából. Sipossal nem csak arról beszélgettünk, hogy mi történt azután, hogy a viszonyítási pontok átrendeződtek, a korábbi politikai és modernizációs kategóriák, mint a szocialista társadalmi gyakorlat vagy a világforradalom radikális programja, kiüresedtek. Az átrendeződés mozdítóivá, amiről részletesen írt Kalmár Melinda a *Történelmi galaxisok vonzásában. Magyarország és a szovjetrendszer 1945–1990* című könyvében, az 1980-as évektől a növekvő mobilitás, az új technológiai eljárások, az informatika, a világgpiacra való termelés vált.¹

Figyelmünk nem kerülte el a lokális térre, a perifériára, a kevésbé láthatók világára lecsapódó válság (változás?) hatásait sem. Sipos személyesen érintett volt a pártállamon belüli reformvonal megerősödésében, aktívan részt vett azokon a

¹ Kalmár Melinda: *Történelmi galaxisok vonzásában – Magyarország és a szovjetrendszer (1945–1990)*. Budapest, 2014. 475–490.

fórumokon, melyek eredményét tekintve a párt centralista működésének támadása megerősödött. A reformkörökre úgy tekintett, mint amik változást és megújulást hozhatnak a párt megújításában, kiutat a sztálini modell felszámolásában. Realitás vagy naivítás volt a részéről? Nem ez volt a kérdés. A strukturális változás érdekelte, az eszmék és a törekvések kibontakozása, az új szervezetek és a pártok létrejötte. Válságra adott válaszok, reformtervek, kiútkeresés, szakítások és szövetségesek, ezek voltak Sipos szókincsében a visszatérő irányadó szavak.

A következőkben azt a megjelenés előtt álló tanulmányomat² foglalom össze, és villantok fel belőle apróbb szeleteket, aminek megvitatására már nem kerülhetett sort. Amikor leütöttem az utolsó mondatokat, akkor ment el Sipos József. A teljes tanulmány a válságról, az átalakuló nyilvánosságról, az ellenzéki, de nem pusztán pártpolitikai szerveződésekről és az állampárton belüli eltérő irányzatokról szól Bács-Kiskun megyében és Kecskeméten. Betekintést nyújtok az irányító helyi politikai, kulturális, gazdasági elit szemszögén keresztül a nyolcvanas évek második felének helyi bomlás- és kibontakozástörténetébe.

A Magyar Nemzeti Levéltár Bács-Kiskun Vármegyei Levéltárában található kutatási célokhoz kapcsolódó, eddig alig kutatott MSZMP-forrásanyag nemcsak közvetlen helytörténeti ismereteinket tágítja, hanem a lehetséges nézőpontokat is szélesíti. A gazdag irattálmány számos szigorúan bizalmas, csupán néhány vezető személy részére készített politikai jelentést, részletesen adatolt helyi és regionális szintre vonatkozó gazdasági, környezetvédelmi, kereskedelmi, szociális témájú elemzéseket is tartalmaz.

ELLENŐRZÖTT NYILVÁNOSSÁG

Nyitott, plurális, jogállamiságra épülő demokratikus rendszerekre jellemző *társadalmi nyilvánosság* nem létezett a szovjet blokkhoz tartozó államszocialista, egypárti Magyarországon. Közzolgalmati média, ahol az állami és a kormányzati szerepvállalás minimális, nem létezett. A sajtó instruálásában a párt és állami szervezetek sora vett részt. A tájékoztatás-politikájának irányítói jogosnak érezték a tömegkommunikáció eszközeinek – sőt a nyilvánosság egészének – kisajátítását és meghatározott célok érdekében való felhasználását.

A közvéleményt a hatalom korlátozta, a hivatalos állásponttól eltérő, nyilvános, tömegméretű véleményformálásnak gátat szabtak. Addig a pontig legalábbis, amíg a gazdasági válság el nem érte a társadalom széles rétegeit a nyolcvanas években. A fejlődés megállt, a korszerűsítések elmaradtak, szociális téren az életszínvonal stagnált és romlott. Kiútkereső gondolatok, reformjavaslatok, rendszerkritikus vélemények, illetve országosan és lokálisan is megmozdulások törtek a

² Ennek az írásnak a hosszabb, eredeti változatát *Válságállapot és átalakuló nyilvánosság Bács-Kiskun megyében és Kecskeméten az 1980-as évek második felében* címmel publikálom „*A föld nem tud futni. Rendszerváltás vidéken*” című tanulmánykötetben 2023-ban a Rendszerváltás Történetét Kutató Intézet és Levéltár (RETÖRKI) és a Nemzeti Emlékezet Bizottsága (NEB) támogatásával. A jelen tanulmány ennek rövidített, új forrásokkal bővített, átdolgozott verziója.

felszínre, amikkel egyébként nagyon eltérő szervezettségű és hangvételű szereplők kívánták tágítani a társadalmi nyilvánosság zárt kereteit, orvosolni és elejét venni az azt csorbító módszereket.

Hogy kiket értek el a releváns információk, akár kötődtek a hatalomhoz, akár azzal szemben álltak, azt számos tényező befolyásolta, és időben is változó volt. A korszak nyilvánosságának ezért több leírási kísérlete született: bürokratikus-reprezentatív nyilvánosság, korlátozott nyilvánosság, első és második nyilvánosság, harmadik vagy köztes nyilvánosság.³

A helyi tájékoztatás csatornáinak bővítését a nyolcvanas években a pártvezetés már jogos igényként ismerte el. A helyi rádió alapítása, a műsorterjesztés különböző megoldásaival kapcsolatos feladatok ott sorakoztak a megyei tanács vezetésének az asztalán. Bács-Kiskun megyéből Kecskemét, Baja, Bácsalmás, Tiszakécske, Kalocsa városok nyújtották be ez irányú igényüket, és kaptak elvi létesítési engedélyt a Minisztertanács Hivatalától. A műszaki vizsgálatokat a megyei tanács látta el. Segítségükre volt a Magyar Posta és a Posta Rádió- és Televízióműszaki Igazgatósága is. Kecskeméten a rádió alapítását az 1986 óta sugárzó, első kereskedelmi rádióval, a Danubius Rádióval együttműködésében képzelték el.⁴ A nyomtatott sajtó területén a szűkös papírhelyzet,⁵ az egyre mélyülő válságos gazdasági helyzet és az ezzel járó politikai feszültség azonban nem kedvezett a gyors kommunikációs expanciónak.

ÉRTELMEZÉSI KERET: A KOMMUNISTA REZSIM VÁLSÁGÁLLAPOTA

„Az életszínvonal csökkenése állandó témája a politikai eszmecseréknek. Kevesen hiszik, hogy a tervezett árszínvonal tartására megfelelő eszközökkel rendelkezik a kormányzat. Az áremelkedésre vonatkozó KSH publikációtól jóval nagyobb mértékűnek tartják a drágulásokat az emberek. A második negyedévtől sokan drasztikus áremelések bekövetkeztétől félnek. Aktivisták felvetése szerint a tömegkommunikációban elhangzó nyilatkozatok erősítik fel ezt a félelmet” – olvasható abban az információs jelentésben, amit a Pártszervezési Csoport főmunkatársa készített az MSZMP Bács-Kiskun megyei Bizottsága részére 1988. március közepén.⁶

³ Takács Róbert: *Politikai újságírás a Kádár-korban*. Budapest, 2021. 40–44.

⁴ *BKM Megyei Tanács Általános Elnökhelyettese – Helyi rádióadók létesítése* (1989). Magyar Nemzeti Levéltár Bács-Kiskun Vármegyei Levéltára (MNL BKML) XXXV. 01. MSZMP Bács-Kiskun megyei Bizottság iratai, 194. doboz.

⁵ A *Debrecen* című hetilap 1986-ban azzal a feltétellel kapott engedélyt, hogy a papírtartalékok további városi lapok indítását nem teszik lehetővé. 1987-ben tizenöt város lapalapítási igénye, például Baja, Kiskunhalas, Gyöngyös, Sopron, Gyula várt elbírálásra. Takács: *Politikai újságírás a Kádár-korban*, 42.

⁶ *Információs jelentés az 1988. március 4-től – 10-ig terjedő időszak eseményeinek visszhangjáról*. MNL BKML XXXV. 01. MSZMP Bács-Kiskun megyei Bizottság iratai, 71. doboz.

A szocialista termelés romló hatékonyságából, gyenge technikai színvonalából és a termékek alacsony versenyképességéből fakadó, továbbá a begyűrűző gazdasági válsággal való szembenézés kikényszerítette az ellenőrzött nyilvánosság terének a megváltoztatását is. A nemtetszés, a kritika, a szabad egyesülés iránti igény és a különböző reformjavaslatok napvilágon történő terjesztésének az eszközeit mind többen keresték a nyolcvanas években a lokális dimenziókban is.

1988–1989 eseményeit számos minősítéssel illetik, a mi szempontunkból az értelmezési keret a *kommunista rezsim válságállapota*, ami azt jelenti, hogy a szereplők kényszerekre és konfliktusos helyzetekre adott válaszokkal és tervekkel reagáltak. A kimenetel végeredménye kérdéses, mert érvényét veszítette a korábbi tapasztalat és szokásrend, hiszen bizonyos értelemben szükséghelyzet alakult ki. A politikusok – a hivatásosok és alkalmiak egyaránt – ilyenkor kreatív erővel léphetnek fel, mert az elégedetlenséget és a másságot láthatóvá tudják tenni. Politikai ideológiai szempontból az 1987 ősztől kezdődő időszakban a társadalom korábban lappangó világnézeti tagoltsága nyitottabbá vált, ekkor alakulnak meg az egyosztatú politikai rendszert kritizáló szakkollégiumok, klubok, körök, politikai társaságok és pártok.⁷

A szegény földműves családból származó Gajdócsi István⁸ korának egyik legbefolyásosabb vezetője volt Bács-Kiskun megyében. Egy Baja melletti vasúti őrházban nevelkedett, a magyar társadalomról alkotott világnézetét, a „hova is tartozunk” kérdésére adható válaszokat részben Veres Péter, Szabó Dezső és Erdei Ferenc írásaiban lelta meg. Végzett jogászként 1956 után Bajaszentistván földbirtokosai között személyesen propagálta a mezőgazdaság nagyüzemi formára való átszervezését.⁹ A társadalmi hierarchia aljáról érkező Gajdócsi 1972-től 1989 júniusáig, nyugdíjba vonulásáig a megyei tanács elnöke, 1971-től haláláig országgyűlési képviselő, 1985-től az Elnöki Tanács tagja volt. 1987 szeptemberében meghívott vendégként részt vett az első lakiteleki találkozón is. 1988-ban, egy kései őszi napon ülésezett a Bács-Kiskun megyei Végrehajtó Bizottság (VB), ahol a fennálló gazdasági szerkezetből fakadó problémákról, válságról, illetve az MSZMP-vel szemben szerveződő alternatív csoportokról esett szó. Gajdócsi az új

⁷ Kiss József: *Búcsú a pártoktól...? Többpártrendszer Magyarországon 1987–1990*. In: Kurtán Sándor – Sándor Péter – Vass László (szerk.): *Magyarország Politikai Évkönyve*, 1991. Budapest, 1991. [519–539]; 521–532.; Bozóki András: *Politikai irányzatok Magyarországon*. In: Kurtán Sándor – Sándor Péter – Vass László (szerk.): *Magyarország Politikai Évkönyve*, 1990. Budapest, 1990. [184–192]; 184–188.

⁸ Dr. Gajdócsi István (Baja, 1924. augusztus 20. – Kecskemét, 1989. szeptember 25.): jogász, politikus. 1947-ben a Pázmány Péter Tudományegyetemen állam- és jogtudományi doktori oklevelet szerzett. 1960 januárjában belépett a Magyar Szocialista Munkáspártba. A szülővárosában alapított Lenin Mezőgazdasági Termelőszövetkezet elnöke volt. 1964-től a Bajai Járási Tanács Végrehajtó Bizottsága, hét évvel később a Bajai Városi Tanács elnöke. Hivatali tevékenysége alatt Kecskemét az Alföld egyik kulturális és szellemi központjává vált. Támogatásával szakszövetkezetek, termelőszövetkezeti szakcsoportok alakultak.

⁹ *Gajdócsi István. Huszár Tibor interjúja*. Valóság, 18. évf. (1975. április) 4. sz. 28–37.

szervezetekkel kapcsolatban a következő kérdést tette fel: mi az elvi és a gyakorlati kapcsolat az MSZMP és az alternatívok között, és „hogyan lesz tovább”? Az elvi kapcsolatot abban fogalmazta meg, hogy az új politikai csoportoknak a szocializmus építését kellene célul tűzniük. Felidézte Grósz Károly azon kijelentését, miszerint Magyarországon két évig új párt nem alakul. A főtítkárs kijelentése szemmel láthatóan a teljes politikai vakságot mutatta. Az MSZMP és az ellenzék pillanatnyi helyzetét Gajdócsi 1988 őszén így vázolta fel: „Én azt hiszem, hogy azt nekünk be kell kalkulálni, akik ma alternatívok, azok egyelőre nem avatkoznak a hatalomba, mert a hatalom felelősséggel jár. Dolgozni nem akarnak, programot adni nem tudnak, csak szidni akarják a vezetést, nyilván, ahogy lehet, aztán elérkezik annak az ideje, több az esélyük, akkor valamiféleképpen párttá formálódnak, és akkor színre lépnek. Én itt megjósolom azt, hogy 1991-ben, 1992-ben nagyon valószínűnek tartom, hogy lesz három–négy párt ebben az országban. Tehát már most így kellene előkészíteni a politikánkat az alternatívokkal kapcsolatban.”¹⁰

A szovjet modellben az alternatívaképzés csaknem négy évtizedig voltaképpen megszűnt. A kormányzás vagy a gazdaság megújítására irányuló próbálkozások akármilyen irányba indultak is el, ugyanazon körön belül maradtak. Sem fegyveres (1953 keletnémet, 1956 magyar és lengyel eseményei), sem békés (az „emberarcú szocializmus” cseh változata vagy az orosz peresztrojka és glasznosztj) nem hozott megoldást a lenini–sztálini alapokra épült rendszer válságára.

A GAZDASÁGI VÁLSÁG HATÁSA UTOLÉRI A PÁRTOT IS

„Reformokat a mezőgazdaságban”, „Tiltakozunk a borimport ellen”, „Ki védi meg a termelők érdekeit?” – ezeket a mondatokat írták a kiskőrösi szőlősgazdák a transzparensaikra, amikor traktorokkal, csettegőkkel eltorlaszolták az utakat, és intézkedéseket követeltek értékesítési gondjaik megoldására. 1988. június 7-én délután a Mezőgazdasági Szövetkezetek Borászati Közös Vállalat (BORKÖV) irodaépülete előtt mintegy kétezren demonstráltak a Kiskőrös térségében kialakult borértékesítési zavarok miatt. Több mint 1700 termelő került nehéz helyzetbe, mert közel 150 000 hektoliter bor rekedt a pincéikben. A *Petőfi Népe* beszámolója szerint az országban 850 000 hektoliter bortöbblet alakult ki, elsősorban az erőteljes exportcsökkenés, valamint a belföldi fogyasztás visszaesése miatt.¹¹ A megyei pártvezetés részére készített bizalmas jelentésben azonban arra is kitértek, hogy a szőlőtermelők képviselőivel folytatott megbeszélésen a Mezőgazdasági és Élelmezésügyi Minisztérium (MÉM) szakemberei döntésképtelen helyzetben voltak a pénzügyi kormányzat és a piacfelügyeletet gyakorló Külkereskedelmi Minisztérium együttműködése és támogatása hiányában. A tétlenség pedig oda vezetett, hogy a felvonuló kistermelők elégedetlensége nőtt, az ígéreteket nem fogadták el, és hangos közbeszólásokkal, gúnyos megjegyzésekkel illették az állami szervek

¹⁰ *Információs jelentés az 1988. március 4-től – 10-ig terjedő időszak eseményeinek visszhangjáról.* (Jegyzőkönyv, Szigorúan bizalmas, Kecskemét 1988. november 15.) MNL BKML XXXV. 01. MSZMP Bács-Kiskun megyei Bizottság iratai, 141. doboz, VB-20.

¹¹ *Elégedetlen szőlősgazdák.* *Petőfi Népe*, 43. évf. (1988) 136. sz., június 8. 1–2.

képviselőinek megnyilvánulásait. Ami a tüntetés hatását illette, a borpiac rendezetlensége miatti megmozdulás a kiskörösi térségben, de a megye más területein is nagy visszhangra talált. Az érintett minisztériumokkal szemben annak ellenére is megszorodtak az elmarasztaló vélemények, hogy a termelési árak csökkentésével és központi úton történő felvásárlással igyekeztek csillapítani a válságos helyzetet.¹²

A Bács-Kiskun megyei cégek közül 1989-ben csak a gépipari vállalatok növelték valamelyest a teljesítményüket az előző évhez képest, de csupán a rubel elszámolású országokban, mivel termékeik nem voltak versenyképesek a konvertibilis piacokon. A megye exportjának felét kitevő élelmiszeripari termékek, illetve könnyűipari cikkek külföldre szállítása viszont a rubel alapú gazdaságokban is jelentősen – 18, illetve 23%-kal – visszaesett. A megyei nagyvállalatok termelése általában stagnált, ami azzal a következménnyel járt, hogy megnőtt az ipari és fogyasztói szövetkezetek termelése. Termékeiket azonban eladni nem tudták, mert a magyarországi állapotokhoz hasonlóan más KGST-országokban is eladhatatlanná váltak bizonyos termékek. Az export zsugorodása jelentősen érintette az AGRIKON, az Április 4. Gépipari Művek, a TRAVERZ, a Kecskeméti Konzervgyár termékeit és az állami gazdaságok boripari cikkeit. A csökkenés olyan mértékűvé vált, aminek elenyésző pótlására sem volt elegendő fizetőképes kereslet a belföldi piacon. A nyugati országokba irányuló külkereskedelem pedig kis volume miatt nem nyújthatott érdemi segítséget.¹³

1987-ben a lakosság 10%-a élt a létminimum, 20%-a a társadalmi minimum alatt, két évvel később már 13 és 25%-uk, ami számszerűsítve azt jelentette, hogy a szegények száma 1,3 millió, a szegénységben és annak peremén élőké 2,5 millió főle emelkedett. Rohamosan csökkent az állampolgárok tűrőképessége, az emberi erőforrás tartalékai – az egészség és a kultúra – fogyatkozott, megrendült a munka, a lakás, a jövedelem biztonsága, megszűnt az egyéni jövő kiszámíthatósága, ahogy kifulladás az életnivó romlását egy ideig ellensúlyozó második gazdaság lehetőségei is.¹⁴

Az egypártrendszer keretében gazdasági és politikai reform nehezen volt egymástól elválasztható, pontosabban minden politikai reformtörekvés nagyjából 1988 második feléig csak a gazdaság leple alatt fogalmazódott meg. Mivel egycentrumú vezetés volt, érdemi megújulásra annak ellenére sem nyílt lehetőség, hogy az MSZMP 1988. májusi pártértekezlet eredményeként jelentős személyi változások történtek mind a vezetésben, mind pedig a politikai nyitás területén. A Központi Bizottság összetétele egyharmad arányban kicserélődött, meghatározó

¹² *Információs jelentés az 1988. június 3-tól – 9-ig, illetve augusztus 11-től – 18-ig terjedő időszak fontosabb politikai eseményeinek visszhangjától.* (Kecskemét, Bizalmas. 1988. augusztus) MNL BKML XXXV. 01. MSZMP Bács-Kiskun megyei Bizottság iratai, 263. doboz.

¹³ *Tárgyalási anyag a Kereskedelmi Minisztérium és Bács-Kiskun megye vezetőinek 1989. június 16-i megbeszéléséhez.* MNL BKML XXXV. 01. MSZMP Bács-Kiskun megyei Bizottság iratai, 194. doboz.

¹⁴ Ferge Zsuzsa: *Az elszegényedés folyamatai.* In: Kurtán Sándor – Sándor Péter – Vass László (szerk.): *Magyarország Politikai Évkönyve*, 1988. Budapest, 1989. [117–125], 119–121.

jelentőségű személycsere történt Kádár János és Grósz Károly között, és felülke-rekedett a reformpolitikai áramlathoz tartozó csoport. A májusi értekezletet egye-sek megkéstetnek vélték, ami felett már elmúlt az idő, mások szerint a rendszer legitimációs válságát gyorsította fel. Így foglalható össze egy mondatban az a né-zeteltérés, amiről élénk vita zajlott az MSZMP-n belül.¹⁵

Bács-Kiskun megyében 1987. december 15. és 1988. február 1. között megkö-zelítően nyolcszáz fórumon – aktíván, taggyűlésen és főleg pártoktatáson – foly-tattak eszmecsereket. A megyei, valamint a városi, városi jogú nagyközségi pártbi-zottságok mindegyike szervezett összejöveteleket. A beérkezett véleményeket, kritikákat és javaslatokat az Oktatási Igazgatóság által külön erre felállított mun-kacsoport összegezte. A legfontosabb tartalmi tapasztalatok között megállapítot-ták: „...a racionális érvek mellett mindenütt sok volt az indulat, a vitákat érzelmi túlfűtöttség, szenvedélyesség jellemezte. A taggyűlések, az aktíváértekezletek sokkal inkább tükrözték a résztvevők általános politikai hangulatát, mint ideoló-giai jártasságát. Mindenütt megfogalmazódott az igény, hogy a párt vezetése lényeges kérdésekben mindig kérje ki, igényelje a tagság véleményét.”¹⁶

A gyűléseket a szókimondás és az átlagost lényegesen meghaladó aktivitás jel-lemezte. A jelentésekben feljegyzett vélemények között szó szerint hasonlókkal találkozunk: „az új tételek jelentős hányada már egy évtizede a levegőben lóg”, „a párt vezetése nagyon keveset tett”, „a valóság idegenedett el céljainktól”. Többek dühösen kifakadtak a párt belső működésével kapcsolatban, amit a személyi ösz-szefonódások, a kivételezés, a különleges megítélések és a korrupció jellemez, és hogy még ezek nyilvánosságra kerülése esetén is elmarad a felelősségre vonás. Egyszerre volt érezhető a reform iránti vágy és az aggodalom, a visszarendeződés-től tartó veszélyérzet.¹⁷

A párttagok részéről világos javaslatként fogalmazódott meg például az, hogy a főtitkárt és a Politikai Bizottság tagjait a párt kongresszusa válassza. Ehhez ha-sonlóan a küldöttértekezlet döntsön a végrehajtó bizottság összetételéről és a titkár személyéről megyei és városi szinten. A felvetések politikai üzenete világos volt, a hierarchikusan szervezett állampárt vezetésének a legitimitása megkérdőjelező-dött. Többen is úgy vélték, hogy a közvélemény általában a pártot és annak veze-tését tartja felelősnek az ország és a társadalom romló helyzetéért. Válaszul erre olyan közvetlen demokratikus eszközök alkalmazását javasolták, amik teljesen szembementek az addigi felülről lefelé épülő döntési mechanizmussal. Felvetették a népszavazás intézményét, hogy állampárti kérdésekben ne a felsőbb párt-szervek döntsenek, hanem kérjék ki a lakosság véleményét, illetve a település la-kóit érintően helyi népszavazáson döntsenek.¹⁸

¹⁵ Lásd bővebben: Ágh Attila – Géczy József – Sipos József (szerk.): *Rendszerváltók a bal-oldalon. Reformerek és reformkörök 1988–1989*. Budapest, 1999.

¹⁶ MNL BKML XXXV. 01. MSZMP Bács-Kiskun megyei Bizottság iratai, 137. doboz, VB-5/4 (1988. február 19. Bizalmas).

¹⁷ MNL BKML XXXV. 01. MSZMP Bács-Kiskun megyei Bizottság iratai, 137. doboz, VB-5/4 (1988. február 19. Bizalmas).

¹⁸ MNL BKML XXXV. 01. MSZMP Bács-Kiskun megyei Bizottság iratai, 137. doboz, VB-10/4 (1988. április 18. Szigorúan bizalmas).

1989. április 15-én Kecskeméten került sor arra a találkozóra, ahol az MSZMP reformpolitikussai (Nyers Rezső, Pozsgay Imre), reformértelmiségiei (Lengyel László, Bokros József, Gombár Csaba) és a legaktívabb párttagok először folytattak közös megbeszélést. A Reformműhely névre keresztelt országos összejövetelen mintegy hatszázan vettek részt. Közvetlen előzménynek az április 12-i MSZMP KB-ülésen elhangzott, a párt és a kommunista mozgalom szervezeti szét-eséséről, pártszakadásról és egy új párt zászlóbontásáról szóló Grósz Károly-beszéd tekinthető.¹⁹ Új párt ekkor nem alakult, bár a kecskeméti Erdei Ferenc Művelődési Központ zsúfolásig telt színháztermében helyet foglalók között sokan ezt várták a gyűléstől. Maga Pozsgay Imre, aki egyik szervezője volt a reformkörök kecskeméti találkozójának, cáfolta Grósz kijelentését. A pártszakadás kérdése egyelőre lekerült a napirendről. A reformkörü tanácskozás végén 30 reformkör 80 képviselője egységes álláspontot alakított ki, s rendkívüli kongresszus összehívását követelte. Az MSZMP XIV. kongresszusa 1989. október 7-én zajlott le, ahol az új párt, a Magyar Szocialista Párt (MSZP) megalakításáról döntöttek.²⁰

EGYMÁSNAK ELLENTMONDÓ JÖVŐKÉPEK

A válságállapotra adható politikai és gazdasági feleletek rendkívül sokszínűek és változatosak voltak, az újabb ötleteket is újabbak követték. Erősebb szocializmust, kevesebb államot, több szabadpiacot, gyorsabb reformot vagy éppen óvatosságot; ezek az alaposabban vagy alig kidolgozott jelszavakba foglalt programok mind felszínre kerültek a nyolcvanas évek második felében.

A Bács-Kiskun megyei VB 1988. november közepi ülésén voltak, akik azt vetítették előre, hogy a gazdasági kilábalás kapitalista eszközök nélkül elképzelhetetlen.²¹ A megelőző gazdasági éveket átfogó jelentést tárgyalták, amit a gazdasági ügyekben illetékes megyei szintű osztályvezetőkől és az érdekképviselőktől, élelmiszeripar, bankszervezet képviselőiből álló két munkacsoport készített elő. A szakértők arra a megállapításra jutottak, hogy a fennálló gazdasági szerkezet az oka a kialakult gazdasági problémáknak, és a kivezető utat a piacorientáltsággal lehet orvosolni. A lezáratlan vita a kapitalista eszközök mélységéről alakult ki. Szakol-

¹⁹ *Az MSZMP KB ülése (részletek Grósz Károlynak a reformkörök torzult vonásaival és Pozsgay Imrének a Kecskeméti Reformműhely szervezésével foglalkozó beszédéből)*. 1989. április 12. In: Ágh–Géczi–Sipos (szerk.): *Rendszerváltók*, 116–119.

²⁰ *Reformműhely, Kecskemét. Részletek a tanácskozásról. A reformkörök első országos nyilatkozata*. 1989. április 15. In: Ágh–Géczi–Sipos (szerk.): *Rendszerváltók*, 129–130.; *Őszre hívjanak össze tanácskozást*. Magyar Nemzet, 1989. április 17. hétfő.

²¹ MSZMP BKM VB tagok 1988–1989-ben: dr. Szabó Miklós, dr. Babinyecz Ferenc, dr. Hodossi Sándor, dr. Szakolczai Pál, dr. Gajdócsi István, Fehér Géza, dr. Kőrös Gáspár, Horváth Ignác, Horváth István, Szabó Lajos, Csikász Jánosné, Nagy Sándor, Hegedűs Lajos. Állandó meghívottak: Földesi István, Iván Istvánné, dr. Bodóczy László, Gál Sándor, Katus Zoltán.

czai Pál,²² az MSZMP Bács-Kiskun Megyei Bizottságának gazdaságpolitikai titkára azt javasolta, hogy a piac igényei szerint hozzanak létre új ágazatokat a megyében. Babinyecz Ferenc ezzel ellentétben óvatosságra intett, mert a sokak által képviselt véleménnyel szemben a „meglévő megyei gazdasági szerkezet szétzúzása nagyobb kárt okozhat, mint valami új ideák követése”. Szakolczai válaszul azzal érvelt, hogy jövedelmezőnek tűnik a kisüzemben folytatott összeszerelés, a gép- és műszeripar, a könnyűipar fejlesztése, az élelmiszeripar megyei szintű újragondolása, és kiépítendő a gyógyászati idegenforgalom, ami a megyében található kedvező gyógyhatású vizekre épülhetne fel.

A szakértői csoportok kifejezetten károsnak ítélték a munkahelyeken való politizálást, ezért annak színterét azon kívülre helyezték volna. Kifogásolták azt is, hogy a művészeti ágazatok támogatása átláthatatlan, és azok kapjanak teljes nyilvánosságot. A gazdasági és érdekképviseleti vezetők részéről fogalmazódott meg az az igény, hogy a megyei pártbizottság lapja, a *Petőfi Népe* ne csupán a párt hivatalos véleményét, hanem másokét is közvetítse, beleértve a párttal ellentétes, vele vitatkozó nézeteket is.

A megyei bizottság első titkára, Szabó Miklós minden hozzászólónál őszintében summázta a válság okát: országosan és helyben is rosszul jelölték ki a prioritásokat, ami a nemzeti jövedelmet „pocsékoló” magatartáshoz vezetett. A paternalisztikus, a szubjektív irányítási és döntési rendszer például olyan elhibázott eredményekhez vezetett, mint a vidékpolitika. Azt a kérdést tette fel, mi lett volna, ha a diszkriminatív falupolitika helyett nem lakótelepeket építenek, hanem komplexen kezelik a város és vidékének fejlesztését. A hipotetikus kérdésre válasz nem adhatott, de a kérdés magában rejtette annak óvatos felismerését, hogy a központi irányítás, a tervutasításos rendszer, a kisebb településeket elhanyagoló regionális és gazdaságpolitika, illetve a krónikus forráshiány végül a válság szélére sodorta a periférián élők százezreit.²³

A társadalom különböző szegmenseiben zajló folyamatok 1989 tavaszára világgossá tették, hogy nincs többé reális esély az egypártrendszer további fenntartására. Hamis az a kép, hogy az MSZMP maga kezdeményezte a többpártrendszer létrehozását, viszont elvitathatatlan az, hogy a politikai rendszerváltáshoz – indirekt módon – közvetlenül hozzájárult, amikor a párt gazdasági és politikai reformokról döntött. A rendszerrel szemben történt bizalomvesztés okát lehetetlen pontosan meghatározni. Ha teszünk mégis egy kísérletet, és szemügyre vesszük a re-

²² Szakolczai Pál: Kecskeméten született, ott végezte az általános és a középiskolát. A Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetemen 1973-ban szerzett diplomát, 1988-ban ugyanott doktori fokozatot. A Bács-Kiskun Megyei Tanács VB Tervosztályán kezdett el dolgozni, 1979-től 1982-ig osztályvezetőként. Azt követően az MSZMP Bács-Kiskun Megyei Bizottságának gazdaságpolitikai titkára, majd a Bács-Kiskun Megyei Zöldért Vállalat és jogutódja, a Bács-Kiskun Megyei Zöldért Zrt. vezetője. A Szakolczai Pállal készült interjú lásd: „A titok az előrelátás képessége volt” (Az interjújt készítette Kriskó János). Forrás, 44. évf. (2012) 7–8. sz. 169–180.

²³ MNL BKML XXXV. 01. MSZMP Bács-Kiskun megyei Bizottság iratai, 141. doboz, VB-20. (1988. november 15. Szigorúan bizalmas).

formtörekvések történelmi tapasztalatait – és erre tesz utalást a megyei pártbizottság 1989 tavaszán készült egyik állásfoglalása is –, akkor azt az 1968-as társadalmi és politikai rendszer reformjával ellenérdekelt és defenzív pártvezetés magatartásához vezethetjük vissza. A különböző döntéshozó szinteken kialakult véleménykülönbségeket és eltérő helyzetértékeléseket részben ehhez az időszakhoz kötötték, amit azután a nyolcvanas években begyűrűző válság eszkalált.

1989. márciusban megyei szinten több helyszínen vitasorozatot szerveztek az MSZMP-tagok részére, ahol a szélesebb közvéleményt is mozgásban tartó témákról, március 15. és 1956 megítéléséről, illetve egyes pártvezetők kijelentéseiről készítettek belsőleg használt közvéleménykutatást. Munkacsoportokat is alakítottak. A kecskeméti párttagokkal készült interjúk vázlatos, kézíratos formában maradtak fenn. A tómondatokban lejegyzett megállapítások között ilyeneket olvashatunk: „vegyes érzelmekkel fogadták a KB anyagot”, „nem tudni, mi a ténymegállapítás, és mit akar elérni a párt”, „a többpártrendszer a jogi deklarációtól függetlenül már tény”, „önmagában a politikai pluralizmussal a gazdasági problémák nem hozhatók helyre”, „az ideológiában teljes a zűrzavar”, „folyik az ellenzék részéről a párt tudatos feldarabolása (személyek, intézmények, testületek)”. A párton belüli erőviszonyok megváltozásáról úgy fogalmaztak, hogy a tagok érzékelik a párton belüli áramlatokat, Grósz Károly a centrumot, Berecz János és Pozsgay Imre a polgári demokratikus, Nyers Rezső a szociáldemokrata vonalat képviseli.

1956 megítéléséről és arról, hogy 1989. január 28-án Pozsgay Imre államminiszter a *168 órának* nyilatkozva kijelentette, „1956 nem ellenforradalom volt, hanem egy nemzeti érzékenységében, önbecsülésében a diktatúra által megtiport nép jogos felkelése, népfelkelés volt”, a párton belül is felkorbácsolta az indulatokat. A részletekbe nem bocsátkozó feljegyzésből, ami a kecskeméti vitákról készült, annyit tudunk meg csupán, hogy helyi viszonylatban is nagy port kavart a Pozsgay-interjú, ami megosztotta a tagságot, mert voltak, akik félték Nagy Imre politikai rehabilitálásától. A tiszakécskei párttagok egy része Pozsgay 1956-ról tett mondatait politikai felelőtlenségnek vélte. Baján ezzel szemben tágabb kontextusban beszélték el az addig tabunak számított forradalmi eseményeket. Olyan vélemény hangzott el, hogy az 1956-ról kialakult vita a rendőrök körében feszültséget váltott ki az eltérő generációk között, és az idősebbek vissza kívánták adni a kitüntéseiket. A fiatalabb rendőrök inkább elfogadták Pozsgay véleményét, hogy felül kell bírálni az addig ellenforradalomként kezelt fegyveres megmozdulásokat.

A Hazafias Népfrontot az a kritika érte, hogy alkalmatlan bármilyen akcióra, mert a kecskeméti tapasztalatok szerint túl sok a személyi összefonódás az államhatalmi szervek és a párttestületek között. A párt tagságáról is keresetlen véleményt fogalmaztak meg, azok többsége „siralmasan felkészületlen a mai helyzetre, nem tud politizálni – alapkérdésekkel nincsenek tisztában”. A lakókörzetenként alakult pártalapszervezetek pedig „mint szervezet alkalmatlanok a választásokra, többségük: katona, rendőr, 60 év feletti, szélsőbalos, fegyvert kérnének” – olvasható a feljegyzésben.²⁴

²⁴ *Kecskeméten rendkívüli vitát tartottak* (1989. március). MNL BKML XXXV. 01. MSZMP Bács-Kiskun megyei Bizottság iratai, 194. doboz.

A TOVÁBBLÉPÉS LEHETŐSÉGE

A helyi és regionális szintre fókuszáló alap kutatás fontos eredménye, az új ismeretek és új szempontok megismerése mellett, a szocialista társadalmi berendezésből a kapitalista rendbe való átmenet részletesebb leírása és annak a társadalmi folyamatokban való megértése. A továbblépés lehetőségei között olyan témák merülnek fel, amiket ebben a tanulmányban csupán érintőlegesen tárgyalhatunk, például a „szocialista ember” természetére gyakorolt környezetszennyező tevékenysége, amelynek hosszú távon is érzékelhető hatásai maradtak fenn. Ezeknek a kihívásoknak a feltérképezését a helyi ügyekről szóló dokumentumokban leljük meg, mint ahogy röviden utaltunk a Bács-Kiskun megyét érintő levegőszennyezésre és a hulladéktárolók katasztrofális állapotára 1988-ból. Társadalomtörténeti szempontból fontos témák közé tartozik továbbá a megye lakosságát érintő szegénység, az alkoholizmus vagy éppen a korrupció kutatása. Számos szigorúan bizalmas és részletesen adatolt dokumentum áll rendelkezésre a levéltárban a nyolcvanas évek gazdaságának állapotáról, benne a sok ezer főt foglalkoztató vállalatok működéséről, bel- és külkereskedelmi kapcsolatairól, fizetéspolitikájáról.

When the silence was broken in Kecskemét and Bács-Kiskun County – 1988

There was no open, pluralistic, democratic social public sphere in the one-party system of the socialist Hungary. The events of 1988–1989 were classified in different ways, but from our point of view, the framework for interpretation is the crisis of the communist system. In the Soviet model, alternative policy responses disappeared for nearly four decades. The situation changed in 1988, when more and more new social organisations started to claim a role in the political discourse. In addition to the new knowledge and the new perspectives, important results of fundamental research focus on the local and regional level that allows a more detailed description and understanding of the transition from the socialist to the capitalist social system.

Sipos József-emlékkötet
Fontes et libri. Tanulmányok/Studies 2.
ISSN: 2786-2755
ISBN: 978-963-306-962-2
DOI: 10.14232/btk.2023.sje.5

FERWAGNER PÉTER ÁKOS^{ID}

Szegedi Tudományegyetem
Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar
Újkori Egyetemes Történeti és Mediterrán Tanulmányok Tanszék
e-mail: ferwagner@hist.u-szeged.hu

Nacionalista politikai szervezetek a két világháború közötti Szíriában

Sipos József történetírói érdeklődése jórészt a két világháború közötti magyar politikai pártokra irányult, s különösen sokat foglalkozott az Egységes Párttal és az agrárkérdéssel.¹ A vele folytatott beszélgetések során kiderült, hogy az őt érdeklő magyar és az engem érdeklő szíriai pártrendszer között ugyan sok a különbség, de az Egységes Párthoz hasonlóan a közel-keleti országban is létezett domináns politikai szervezet, mely az 1930-as években uralta az arénát. Habár az arab világban a politikai pártok meglehetősen későn jelentek meg és váltak megkerülhetetlen szereplőkké,² érdekes módon Szíriában már a 20. század elejétől kezdve központi szerepet játszottak. Más arab országokhoz hasonlóan a magukat pártoknak nevező szerveződések eleinte itt is csupán azonosan gondolkodó egyének laza csoportosulásait alkották, melyek élén prominens személyiségek álltak. A szíriai politikai pártoknak ez a fajta elitizmusa a két világháború közötti időszakban is megmaradt, amikor pedig már választott parlamentek működtek. Tömegpártok csak a második világháború alatt és után, a ma is jelentős Baasz Párt megalakulásával léptek be a politikai arénába.

Szíria két világháború közötti gazdasági-társadalmi viszonyaira az elmaradottság volt jellemző. A lakosság legnagyobb része pásztorkodással foglalkozott, s noha a tengerparti övezet gazdag vízforrásokkal rendelkezett, az ország területének csupán 10%-a állt kezdetleges művelés alatt, a földek pedig leginkább előkelő, a birtokaiktól távol élő nagybirtokosok (abszentisták) kezében összpontosultak. A

^{ID} orcid.org/0000-0002-2583-1324

¹ Sipos József: *A pártok és a földreform 1918–1919-ben*. Budapest, 2009.; uő: *A Bethleni két-harmad. A Kisgazdapárt kormányzópárttá bővítése és az 1922-es választások*. Szeged, 2020.

² Baduel, Pierre-Robert: *Les partis politiques dans la gouvernamentalisation de l'État des pays arabes. Introduction*. In: Baduel, Pierre-Robert (éd.): *Les partis politiques dans les pays arabes*. 1. Le Machrek. *Revue des mondes musulmans et de la Méditerranée*, n° 81–82. Aix-en-Provence, 1998. 9–54.

mezőgazdaság mellett fontos megélhetési forrásnak számított a kereskedelem, de az ipar csupán kézműves keretek között folyt. Az első kisebb üzemek az első világháború után Damaszkuszban és Aleppóban jöttek létre. A vallási értelemben rendkívül heterogén (muszlim és keresztény) népesség létszáma legfeljebb 3 millióra rúgott. Az ország politikai fejlődését meghatározta, hogy 1920 után francia mandátumterületté (gyarmattá) vált, Párizs pedig a könnyebb ellenőrizhetőség érdekében („oszd meg és uralkodj!”) öt különálló adminisztratív egységre osztotta föl.

Az Oszmán Birodalom szíriai tartományában a nacionalizmus a kora újkori előzmények és az erőteljes nyugati hatások ellenére csak a századforduló után kezdett elterjedni.³ Az itteni társadalom hű maradt oszmán uraihoz, noha különböző liberális reformeszmék tért hódítottak a városi elit és értelmiség, a tisztikar, a nagybirtokosok és a hivatalnokok körében. Kulturális missziót teljesítő körök századfordulós megalakulása után az első komolyabb politikai szerveződések különböző személyiségek kezdeményezésére még az oszmán fennhatóság alatt, a cenzúrát felszámoló és nagyobb politikai szabadságot biztosító 1908. júliusi ifjútörök forradalom után jelentek meg. Rövid életű és változó hatékonyságú csoportosulások jöttek létre, melyekben közös volt a birodalom decentralizációjára vonatkozó igény és az arab kultúra és nyelv tiszteletben tartásának követelése. Az isztambuli forradalmat kirobantó Egység és Haladás Bizottságának (EHB) damaszkuszi illegális ága, az oszmán birodalmi adminisztráción belül nagyobb szíriai autonómiát szorgalmazó helyi értelmiségiekkel együttműködve tüntetéseket szervezett a forradalom támogatására. Erre válaszul a város tekintélyes vallásos méltóságai (*ulema*) létrehozták a konzervatív szellemiségű, Muszlim Unió nevű titkos csoportjukat, mely tiltakozását fejezte ki az EHB egyik-másik szekuláris intézkedése (például a nőkre vonatkozó szabályok enyhítése) ellen.⁴ Az 1876-ban elfogadott, majd felüggesztett alkotmány helyreállítása utáni új helyzetben, 1909 elején megrendezett első parlamenti választásokon Szíriában a Muszlim Unióval szimpatizáló jelöltek győzedelmeskedtek.⁵ Ezenkívül a szíriai autonómiának az Arab Újjászületés Társaságába tömörült hívei ugyancsak csatlakoztak az EHB damaszkuszi ellenzékéhez, azzal vádolva az ifjútörököket, hogy – a lakosság török komponensére helyezve a hangsúlyt – aláássák az Oszmán Birodalom kozmopolita jellegét. Az EHB liberális ellenfelei végül elérték, hogy 1912 áprilisában új parlamenti választást rendezzenek, csak hogy az egyre diktatórikusabb kormányzat olyan körülményeket teremtett, amelyek közepette már csak az ifjútörökök hívei indulhattak.⁶

Ezt látva a különböző felekezetekhez tartozó legismertebb szíriai liberális politikusok a brit megszállás alatt álló Egyiptomba emigráltak, és 1912–1913 fordulóján Rafik al-Azm és Rasíd Rida vezetésével Kairóban megalapították az első

³ Tamari, Steve: *Arab nemzeti tudat a kora újkori Szíriában*. Világtörténet, 7. (39.) évf. (2017) 4. sz. 511–522.

⁴ Lawson, Fred H.: *Syria*. In: Tachau, Frank (ed.): *Political Parties of the Middle East and North Africa*. Westport, 1994. 500–529.

⁵ A szervezet ezzel együtt az első világháború kitérése után feloszlott.

⁶ Kayali, Hasan: *Elections and the Electoral Process in the Ottoman Empire, 1876–1919*. *International Journal of Middle East Studies*, vol. 27. (1995) No. 3. 265–286.

világháború előtti ellenzék egyik legjelentősebb szervezetét, az Oszmán Decentralizáció Pártját (ODP). Az arabul beszélő tartományok (*vilajetek*) számára lényegesen nagyobb adminisztratív autonómiát követelő, jól szervezett pártnak számos szíriai és mezopotámiai városban működtek helyi csoportjai, melyek erőteljesen elleneztek az ifjútörökök által bevezetett reformokat. Az egyszerre arab és szíriai nemzeti gondolat az ODP-n kívül más, általában illegálisban tevékenykedő kisebb szervezetekben is teret nyert: ilyen volt az isztambuli Irodalmi Klub, a hadsereg arab tisztjei körében aktív, Párizsban alapított Ifjú Arab Társaság (al-Fatat) és a Mezopotámiában és Szíriában egyaránt jelen lévő, 1913 októberében létrehozott Szövetség (al-Ahd).

Közülük a legjelentősebb al-Fatat elődjét 1909-ben Franciaországban tanuló arab diákok hozták létre al-Kahtanija néven (Kahtan az arabok egyik legendás őse volt), mely duális arab–török államot képzelt el az Osztrák–Magyar Monarchia mintájára. Az elképzelések szerint a birodalmon belül az arab tartományok külön királyságot alkottak volna saját parlamenttel és kormánnyal, ahol hivatalos nyelvként az arabot használták volna. A szultán egyszerre viselte volna a török és az arab koronát. Ezenkívül a szervezet szorgalmazta az arab társadalom felemelését és az oktatás fejlesztését.⁷ A kormány erőteljes törökösítő politikája azonban elsodorta az ilyen típusú „mészkelt” megoldásokat, és radikalizálta az arab ellenzékét. Egyesek Franciaországba mentek, s ott próbáltak érvenyt szerezni érdekeiknek. Közéjük tartozott Nagib Azuri, aki talán elsőként szorgalmazta az arabok Oszmán Birodalomból való kiválását és egy Bejrúttól Ománig terjedő arab állam létrehozását. A francia fővárosban megalapította az Arab Haza Ligáját, és saját lapot is indított.⁸ Ennek a szellemi-politikai eszmélésnek a csúcspontját az ODP támogatásával 1913 júniusában Párizsban megrendezett szíriai többségű arab kongresszus jelentette, mely mérsékelt reformprogramot fogadott el.⁹

A világháború kitörése után mind az ODP, mind a titkos társaságok vezetői menekülni kényszerültek az ifjútörök kormány üldözése elől.¹⁰ Amikor 1916 nyarán a nagy tekintéllyel bíró arab vallási-politikai vezető, a mekkai Huszein ibn Ali emír, a szent helyek őrzője (*saríf*) brit támogatással törökellenes felkelést robbantott ki, számos szíriai – különösen az al-Fatat tagjai közül – csatlakozott hozzá. A szíriai elit legnagyobb része, mely nem bízott Huszein képességeiben, ugyanakkor passzív maradt. Eközben az ODP kairói vezetősége átszervezte a csoportosulást,

⁷ Yenen, Alp: *Envisioning Turco-Arab Co-Existence between Empire and Nationalism*. Die Welt des Islams, vol. 61. (2021) No. 1. 72–112.

⁸ Ferwagner Péter Ákos: *Nagib Azuri és az „arab ébredés”*. In: Ferwagner Péter Ákos – Garaczi Imre – Kalmár Zoltán (szerk.): *Mediterrán perspektívák*. Budapest, 2015. 67–82.

⁹ J. Nagy László: *A Méditerranéum a XX. században*. Szeged, 1996. 40–41.; Chevallier, Dominique: *Le Congrès arabe de Paris (juin 1913) à la société de Géographie*. La Géographie, n° 1552, jan–mars 2014. 10–17.

¹⁰ Bejrútban és Damaszkuszban a török hatóságok arab hazafiakat tartóztattak le és végeztek ki 1915 augusztusában és 1916 májusában. Ajay, Nicholas Z., Jr.: *Political Intrigue and Suppression in Lebanon during World War I*. International Journal of Middle East Studies, vol. 5. (1974) No. 2. 140–160.

mely 1918 végén felvette a Szíriai Egységpárt elnevezést. A párt jelentősen megerősödött, mikor Huszein fia, Fejszal emír arab felkelői a britek segítségével 1918 októberében bevonultak Damaszkuszba. Az ország négyszáz év után megszabadult török uraitól, történetében új korszak kezdődött.

A rendkívül bonyolult situáció (katasztrofális gazdasági és szociális helyzet, tisztázatlan politikai viszonyok) közepette Damaszkuszban és a belső területeken a hatalmat a britek szövetségese, Fejszal szerezte meg. Kormányzatának kulcspozícióiba az oszmánokkal együttműködő régi városi elit helyébe híveit, ifjú nacionalistákat, értelmiségieket és hivatalnokokat állított. Arra törekedett, hogy a Közel-Keleten nagy kiterjedésű arab államot hozzon létre az uralma alatt. Ehhez meg akarta nyerni a térségben ugyancsak szerfelett aktív cionisták támogatását, ezért 1919 elején beleegyezett a palesztinai zsidó bevándorlás engedélyezésébe.¹¹ Minden igyekezetével azon volt, hogy a párizsi békekonferencián elismertesse szíriai uralmát a nagyhatalmakkal, elsősorban Franciaországgal, melynek térségbeli érdekeltiségeivel mindenki tisztában lehetett, hiszen az 1916-ban megkötött és a bolsevikok által a következő évben nyilvánosságra hozott Sykes–Picot-szerződés nyilvánvalóvá tette Párizs ígényeit.¹²

Mivel Fejszal nemigen járt sikerrel, a Damaszkuszban időközben valósággal kivirágzó arab nacionalista mozgalom s leghangosabb csoportosulása, a palesztinai és szíriai aktivistákból álló Arab Klub egyre hevesebb bírálatokban részesítette az előkelő származású emírt. A Damaszkuszban titkos társaságként megalakult Arab Klub az első világháború után Fejszal kritikusanak számított, jóllehet számos tagja a kormányzat felső köreihez tartozott. Mivel a vezetésében több palesztinai arab foglalt helyet, érthető módon különösen ellenezte az emírnek azt a tervét, hogy a britekkel együttműködve megkönnyítse a szentföldi zsidó bevándorlást. Az arab felkelésben részt vállaló, befolyásos al-Fatat ugyanakkor, mely 1918 decemberében Arab Függetlenségi Párttá (AFP) alakult, óvatosabb hangot ütött meg, de a cionista célokat ő is elutasította. Deklarált célja „minden arab ország felszabadítása volt az idegen uralom alól”.¹³ A pártban olyan politikusok foglaltak helyet, akik a következő időszak meghatározó figurái lettek (Jaszin al-Hásimi, Ali Rida ar-Rikabi, Dzsamíl Mardam-Bej, Naszib al-Bakri, Sukri al-Kuvatli). Jelentőségét mutatja, hogy 1919 végéig Fejszal nemigen tudott érdemi döntéseket hozni a párt beleegyezése nélkül. A korszak harmadik fontos csoportosulása, a szinte kizárólag iraki származású katonatisztekkel álló al-Ahd prominens tagjai – akik Fejszal támogatói voltak, damaszkuszi kormányában pedig magas tisztségeket birtokoltak – kiálltak az emír mellett. Habár mind a három politikai erő arab nacionalistának nevezhetjük, regionális érdekek osztották meg őket, amelyek idővel fokozatosan felülírták a közös célokat. Az Arab Klubot elsősorban Palesztina és a cionistákkal

¹¹ *A Fejszal–Weizmann megállapodás. Akaba, 1919. január 3.* In: Lugosi Győző (szerk.): *Dokumentumok a Közel-Kelet XX. századi történetéhez.* Budapest, 2006. 53–54.

¹² Ferwagner Péter Ákos: *Közel-keleti nagyhatalmi érdekek az első világháborúban: titkos szerződések.* Mediterrán és Balkán Fórum, 9. évf. (2016) 3–4. sz. 33–52.

¹³ Legrain, Jean-François: *Transformations sociales et revendications nationales dans le Proche-Orient (1876–1945).* Aix-en-Provence, 2016. 48.

való szembeszegülés érdekelte, az al-Ahd viszont egyre inkább Irakra figyelt.¹⁴ Feiszalnak minden politikai érzékére szüksége volt, hogy lavírozni tudjon e különböző érdekek és a nagyhatalmi törekvések között.

A gazdasági összeomlás megakadályozása és a zűrzavaros belső viszonyok rendezése érdekében, és hogy a politikájának széles körű támogatást szerezzen, 1919 közepén Feiszal úgy döntött, összehívja a Szíriai Általános Kongresszust, amelyben az egykori oszmán választási rendszer szerint megtartott választások nyomán az ellenzéke és az egykori al-Fatat, az AFP is erős pozíciókhoz jutott.¹⁵ Ez az ellenzék az aleppói, hamai és homszi független képviselőkkel együtt ezt a 89 tagú parlamenti fórumot a július 2-án elfogadott programja alapján hamarosan az intranzigens arab nacionalizmus legfőbb szószékévé alakította át. Az alkotmányos monarchiává átalakítandó, Libanont, Palesztinát és az északi Kilikiát is magában foglaló Szíria teljes függetlenségét követelte, miközben a kisebbségek jogait garantálta volna. Magától értetődik, hogy az idegen ellenőrzés minden formáját (cionista program, francia mandátum) elutasította. Követeléseit 1919 nyarán Wilson amerikai elnök kezdeményezésére a térségbe látogató, a helyiek jövőre vonatkozó elképzeléseire kíváncsi King–Crane-bizottságnak is a tudomására hozta.¹⁶

1919 végén, amikor Feiszal egyre reménytelenebb tárgyalásokat folytatott Párizsban Clemenceau kormányával Szíria függetlenségének francia elismeréséről, az AFP tagjai létrehozták a Nemzetvédelmi Bizottságot, hogy rákényszerítsék Feiszalt a francia követelések (a gyámság) elutasítására. Az intranzigens nacionalizmus hisztérikus légkörében (decemberben tömegtüntetésekre került sor Damaszkuszban a franciákkal kötendő bármilyen kompromisszum ellen) 1919 végén az emír ellenzéke semlegesítése céljából megmaradt támogatóit a Nemzeti Pártba tömörítette, amely a franciák segítségével megteremtendő szíriai alkotmányos monarchia mellett tette le a garast. Feiszal terve csak részben vált be. 1920 márciusában a homszi Hásim al-Atászi által elnökölt Szíriai Általános Kongresszus királlyá választotta ugyan az emírt, de elutasított minden kompromisszumot Franciaországgal, s ragaszkodott Szíria teljes és sérthetetlen szuverenitásához. Megalakult ugyan a Szíriai Arab Királyság, de az érdekeiket védő franciák ebbe nem nyugodtak bele. Kezükre játszott, hogy a San Remó-i konferencia áprilisban francia népszövetségi mandátumterületté nyilvánította Szíriát, mire válaszul al-Atászi vezetésével radikális nacionalista kormány alakult Damaszkuszban, Feiszal mérsékelt politikája pedig megbukott. A franciák ebben a feszült helyzetben a katonai megoldás mellett döntöttek, s 1920 júliusában a megszállásuk alatt álló Libanontól megtámadták a királyságot, melynek kicsiny, gyenge hadseregét könnyűszer-

¹⁴ Hourani, Albert: *Arabic Thought in the Liberal Age, 1798–1939*. Cambridge, 1983. 11. fejezet.

¹⁵ Libanonban és Palesztinában ugyanakkor nem tudtak választásokat rendezni, így onnan delegálták a többé-kevésbé reprezentatívnek tekintett képviselőket. Magában Damaszkuszban viszont a régi, oszmánokhoz húzó és az Arábiából származó Feiszallal szembehelyezkedő városi előkelő elit aratott elsöprő győzelmet.

¹⁶ Ferwagner Péter Ákos: *A King–Crane-bizottság tevékenysége és a Szíriáért vívott diplomáciai küzdelem*. Acta Historica, tom. 141. (2017) 153–170.

rel legyőzték. Nemcsak Feiszalnak és kormányának kellett távoznia Damaszkusból, az éppen csak megszerveződő politikai pártok is felbomlottak.¹⁷ Az ország mandátumterületként francia uralom alá került.

Feiszal elűzése és számos nacionalista politikus bebörtönzése után a nyíltan gyarmatosító módszereket alkalmazó francia mandátori hatóságok előbb leválasztották Libanont, majd több önálló részre osztották a 188 ezer km² területű országot (Aleppói Kormányzóság, Damaszkuszi Állam, Alavita Terület, Drúz-hegység). Betiltották az összes szíriai politikai pártot és csoportosulást, ezért a nacionalista szervezkedés külföldön folytatódott. A Szíriai Egységpárt megpróbálta összefogni a szíriai és palesztinai függetlenségi csoportokat, és 1921 elején Genfben összehívta a Szíriai–Palesztinai Kongresszust, mely júniusban a Népszövetségtől kérte Szíria egységének és függetlenségének az elismerését – eredménytelenül.¹⁸ Szíriába az 1921-es amnesztia után az emigránsoknak először 1922-ben nyílt alkalmuk hazatérni, amikor a középosztálybeli belgyógyász, Abder-Rahmán Sahbandar vezetésével Damaszkuszban megalapították a titokban működő, szekuláris Vaskéz Társaságot. A csoport, mely keményen támadta a franciabarátsággal és kollaborációval vádolt Hakki al-Azm kormányát, a tagjait elsősorban a világháború alatt elmenekült nacionalistákból, nagykereskedőkből és diákokból toborozta. Április folyamán számos, áldozatokat is követelő franciaellenes tüntetést szervezett a fővárosban, miközben az északi Aleppóban a mandátori hatóságok elleni fellépést a Vöröskéz Társaság koordinálta.¹⁹ A véres tüntetések után megtorlás következett, a Vaskéz Társaságot feloszlatták, tagjait bebörtönözték (Sahbandar húsz évnyi börtönbüntetést kapott, majd másfél év múltán külföldre távozhatott). Az üldözöttekkel szolidaritást vállalva a damaszkuszi bazár két hétig zárva tartott.

A franciák 1923-ban ugyan választásokat rendeztek, de ezeken – a hatóságok „közreműködésével” – csupa franciabarát előkelők győzedelmeskedtek, a nacionalista ellenzéknek pedig legfeljebb arra nyílt lehetősége, hogy a választási csalások ellen tiltakozzon. Az ellenzék követeléseit (a „függetlenség” és területi „egység” a két világháború között a nacionalisták állandó jelszava lesz) aligha elégítette ki, hogy 1924 közepén Szíria néven az aleppói és damaszkuszi „államot” egyesítették.²⁰

Csak a reformer gondolkodású új főbiztos, Maurice Sarrail tábornok kinevezése után nyílt lehetőség a legális pártszerveződésre: 1925-ben feloldották a politikai szervezetek létrehozásának a tilalmát, minek következtében megszülethetett a szíriai politikai pártok új nemzedéke. Ennek legfontosabb tagja a Vaskéz helyébe lépő, laikus szellemiségű Néppárt lett. Élén az a Sahbandar állt, aki 1924 nyarán térhetett haza Európából, vezetői pedig a damaszkuszi nacionalista előkelők közül

¹⁷ Ferwagner Péter Ákos: *Az első szíriai állam története: a kérészetű damaszkuszi Arab Királyság*. Belvedere Meridionale, 27. évf. (2015) 3. sz. 5–14.

¹⁸ Mouton, Marie-Renée: *Le congrès syrio-palestinien de Genève (1921)*. Relations internationales, No. 19. (automne 1979) 313–328.

¹⁹ Programjáról, szervezeti felépítéséről, tagságáról szinte semmit sem tudunk. A legvalószínűbbnek az tűnik, hogy a Vaskéz ideológiáját követte. Lawson: *Syria*, 500–529.

²⁰ Ez volt az első alkalom a történelemben, hogy a térségben egy államot hivatalosan Szíriának nevezzenek.

kerültek ki. A meglehetősen szervezetlen, elitista csoport taglétszáma 1925 nyarán meghaladta ugyan az ezret, és saját lapot jelentetett meg, de kiforrott társadalmi-gazdasági programmal nem rendelkezett. Politikai követeléseinek középpontjában a franciák által leválasztott Libanont és Alexandrettát is magában foglaló Nagy-Szíria függetlensége állt, emellett szorgalmazta az egyéni szabadságjogok (sajtó- és gyülekezési szabadság) alkotmányos garanciáját, a még gyerekcipőben járó hazai ipar kormányzati védelmét (elsősorban a francia konkurenciával szemben) és az általános alapfokú oktatás bevezetését.²¹ Amikor 1925 júliusában kitört a hatalmas erejű drúz felkelés a franciák ellen,²² a Néppárt támogatásáról biztosította a lázadókat, sőt nemzeti jelleget kölcsönözve a felkelésnek országos méretűvé duzzasztotta az eredetileg csak a Drúz-hegységre korlátozódó mozgalmat, mire a hatóságok betiltották a szervezetet.

A párt megmaradt tagjai 1927 őszén, már a felkelés leverése, valamint a franciáknak ama bejelentése után, hogy Szíriának szerves alaptörvényt szándékoznak adni, az államügyeket pedig egyre inkább a helyiekre bízni, a kurd származású Ibrahim Hananu kezdeményezésére²³ a Nemzeti Blokk nevű ernyőszervezetben szervezték újjá önmagukat, a tizenöt alapító tag pedig tovább vitte a korábbi liberális reformista programját. Immáron kevésbé radikálisan viszonyultak a mandátumhoz, mint akár a Vaskéz, akár a Néppárt, s „tiszteltreméltó együttműködésre” törekedtek a főmegbízottal. A szisztematikus konfrontáció politikájával felhagytak, helyette a lassú, módszeres tárgyalások taktikáját választották. Különösen sokat jelentett, hogy az 1928 márciusában és 1930 júliusában meghirdetett amnesztia révén számos emigráns nacionalista politikus térhetett haza, akik a Blokk prominens vezetőivé váltak. Annak ellenére, hogy a Blokk nevét hivatalosan csak 1931 őszén használta először, a Szíria területi integritását és függetlenségét tartalmazó végleges programját pedig 1932 novemberében mutatta be, domináns szerepet játszott már az 1928-as parlamenti választásokon is. A következő évtizedben a későbbi köztársasági elnök, Sukri al-Kuvatli és Dzsamíl Mardam-Bej vezetésével a legjelentősebb nemzeti pártnak számított a szíriai politikai arénában, habár korántsem az egyetlennek, mivel személyi ellentétek miatt a nacionalisták képtelenek bizonyultak egységes politikai szervezetet alakítani.²⁴

A Nemzeti Blokk nem tekinthető valódi, modern értelemben vett pártnak. A szervezet sokkal inkább meghatározó politikusok elitista bázisainak informális koalícióját jelentette, amelyben az óhajtott cél érdekében a döntéshozók összefogtak egymással. A Blokk vezetői „apportként” bevitték saját, hozzájuk hű támogatói bázisukat a szervezetbe, ezek a kliensek pedig – a szíriai társadalom klán-struktú-

²¹ Chizik, I.: *Political Parties in Syria*. Journal of the Royal Central Asian Society, vol. 22. (1935) No. 4. 556–565.

²² Ferwagner Péter Ákos: *A francia gyarmati uralom megrendülése a Közel-Keleten. Az 1925–1927-i szíriai felkelés*. Világtörténet, 7. (39.) évf. (2017) 4. sz. 545–573.

²³ Moubayed, Sami: *Steel & Silk. Men & Women Who Shaped Syria 1900–2000*. Seattle, 2006. 376.

²⁴ Khoury, Philip S.: *Factionalism among Syrian Nationalists during the French Mandate*. International Journal of Middle East Studies, vol. 13. (1981) No. 4. 441–469.

rájának megfelelően – nem a pártnak, hanem a patrónusuknak tartoztak lojalitással. Következésképpen a Blokknak sohasem sikerült világos, koherens politikai programot megalkotnia, aminek eredménye egy politikailag és ideológiailag egységes tömegpárt kialakulása lehetett volna; gazdasági és szociális elképzelések például csak ködösen kerültek megfogalmazásra („agrárreform”, kötelező elemi oktatás és sorkatonai szolgálat), s még abban sem sikerült egyezsége jutni, hogy a független Szíria köztársaság vagy monarchia, laikus vagy teokratikus állam legyen-e. A Blokk főként az állandó személyi és ideológiai vitákba merült vezetők egyéni érdekeinek védelmében lépett fel, a tömegeket pedig csupán alkalmanként mobilizálta. A vezetőség ugyanakkor társadalmi, gazdasági és kulturális értelemben nagyfokú homogenitást mutatott. Több mint 90%-a szunnita muszlim és a nagyvárosok lakója volt (50%-uk Damaszkuszából, 30%-uk Aleppóból származott). Mivel a Blokk városi párt volt, és bázisa is a városlakók közül került ki, a hangadók kevés figyelmet fordítottak a vidékre, melyet politikai és intellektuális értelemben fejletlennek tartottak, valamint az etnikai és vallási kisebbségekre (kurdok, örmények, drúzok, alaviták). Kétharmaduk nagy- vagy középbirtokosnak számított, több mint 90%-uk laikus oktatásban részesült, több mint felük Isztambulban folytatta a tanulmányait oszmán közigazgatási vagy katonai iskolában, 20%-uk pedig Európában vagy a bejrúti Szíriai Protestáns Kollégiumban (a későbbi Amerikai Egyetemen) szerzett diplomát. 40%-uk professzionális politikus volt, egyharmaduk jogász vagy egyetemi oktató, továbbá gyógyszerészek, kereskedők, vallásjogászok, hivatalnokok, volt katonatisztek színesítették a palettát. Életkorban is közel álltak egymáshoz, zömük az 1880-as 1890-es években született.²⁵ 1932-ben héttagú állandó irodát állítottak fel, mely a Blokk mindennapi tevékenységét irányította, és rendszeres időközönként összehívta a párt tanácsát. Tervebe vették általános kongresszusok tartását is. A Blokk két újságot adott ki.

Az 1928. áprilisi választásokat azt követően rendezték meg, hogy az 1926 szeptemberében kinevezett Henri Ponsot főmegbízott kilátásba helyezte Alkotmányozó Nemzetgyűlés összehívását. A városokban a nacionalisták, vidéken a franciabarát előkelők győzedelmeskedtek.²⁶ Az 1928 nyarán összeülő, 63 tagú új parlament két hónap alatt az európai demokráciák által inspirált alkotmánytervezetet készített (parlamentáris köztársaság, muszlim vallású köztársasági elnök széles jogkörökkel, felelős kormány, vallásszabadság). A főbiztos azonban a Párizsnak nem tetsző cikkelyek miatt (például nemzeti hadsereg létrehozása) nem volt hajlandó kihirdetni az alaptörvényt, 1930-ban pedig a parlamentet is feloszlatta. Mindez politikai feszültséget szült, de a Nemzeti Blokk mérsékelt irányvonalának hatására az elégedetlenség nem csapott át erőszakba. A világgazdasági válság miatt rosszabbodó szociális körülmények hatására végül a főmegbízott mégis kihirdette az új alkotmányt, csakhogy az olyan klauzulát tartalmazott, melynek értelmében a mandátori hatalom érdekeivel ellentétes cikkelyek és törvények esetében a főmegbízottnak vétőjoga van. Ponsot egyúttal új választásokat írt ki, illetve be-

²⁵ Legrain: *Transformations sociales et revendications nationales*, 73–74.

²⁶ Baron, Xavier: *Aux origines du drame syrien 1918–2013*. Paris, 2013. 83.

jelentette a mandátum lezárására irányuló francia–szíriai kétoldalú szerződés megkötésének a tervét, melynek mintájául a britek 1930-ban Irakkal kötött szerződése szolgálhatott.

A Nemzeti Blokkon kívül már az 1928-as választásokon számos más párt is indult, s jutott be a Nemzetgyűlésbe. A Szíriai Egységpártot például még 1925-ben a francia hatóságok segítségével hozták létre eredetileg a Néppárt ellensúlyozására. Az 1930-as években a politikai élet fő kérdése az volt, hogy miképpen lehetne kivívni az önállóságot Szíria számára, különösen azután, hogy a csalásokkal tarkított 1931. decemberi választásokon a Nemzeti Blokk nacionalistái a 70 mandátumból csupán 17-et szereztek meg, ennek ellenére képesek voltak a függetlenség ügyét napirenden tartani, noha annak módozatairól súlyos belső viták robbantak ki. A követendő módszerekről a következő években széles körű polémia folyt a pártok között is, ezekben a vitákban pedig a városi ifjúságra és a kispolgárságra támaszkodó új szervezetek markánsan hallatták a hangjukat.²⁷

Határozottabb magatartás mellett szállt síkra a franciákkal folytatott függetlenségi tárgyalásokon 1933 után a fiatalabb politikusnemzedék Nemzeti Akcióligába tömörült azon csoportja, mely a pánarabizmus hangoztatása mellett hevesen bírálta a régi nacionalista gárda mérsékelt, szerinte megalkuvó és impotens politikáját. A középosztálybeli kereskedőkre, értelmiségiekre és hivatalnokokra támaszkodó, Homsz központú, Aleppóban és Hamában is aktív, de Damaszkuszban szinte láthatatlan ligát a Belgiumban tanult jogász értelmiségi, Abder-Razzák ad-Dandasi hozta létre, megalapításánál Sahbandar bábáskodott. Dandasi 1935-ös halála után a csoport a kompromisszummentes nacionalizmus és pánarabizmus felé tolódt el, szorgalmazta a nemzeti felkelést, a felekezeti és törzsi megosztottság felszámolása révén a társadalom teljes átalakítását, valamint minden arab ország gazdasági integrációját.²⁸ A liga fiatalok közötti térhódítását a Nemzeti Blokk úgy próbálta meg lassítani, hogy 1936 elején saját ifjúsági szervezetet állított föl Nemzeti Ifjúmozgalom néven, mely létrehozta a Vasingesek nevű, a jövőbeli nemzeti hadsereg csírájának szánt paramilitáris, fasiszta és náci hatásokat mutató csoportját.²⁹

Az 1920-as években fontos szerepet betöltő aleppói kormányzó, Szubhi Barakat kevésbé ismert al-Mútaadin nevű frakciója ugyanakkor azt javasolta, hogy a függetlenséget Franciaországgal szoros együttműködésben próbálják kivívni. Hasonló mérsékelt álláspontot képviselt a szíriai politikai élet veteránja, Hakki al-Azm 1929-ben alapított, egykori oszmán hivatalnokokból és földbirtokosokból álló Reformpártja, mely a független köztársaság létrehozását fokozatosan, tárgyalásos úton képzelte el. A szervezet taglétszáma csupán néhány tucatot tett ki, két év múltán fel is oszlott. Időközben Barakat 1930-ban létrehozta az Alkotmányos Pártot, mely eleinte a Nemzeti Blokk ellenzékeként lépett fel, és a függetlenség megszerzése érdekében szintén a Franciaországgal való együttműködés mellett kardoskodott, később viszont, a Szíria függetlenségét kilátásba helyező 1936-os

²⁷ Baron: *Aux origines du drame syrien*, 84–86.

²⁸ Porath, Yehoshua: *In Search of Arab Unity 1930–1945*. London, 1986. 169.

²⁹ Nordbruch, Götz: *Nazism in Syria and Lebanon. The Ambivalence of the German Option, 1933–1945*. London, 2009.

szerződés³⁰ heves vitákat hozó tárgyalásai idején radikalizálódott, és közeledett a legjelentősebb szíriai nemzeti párthoz. A nepotista csoport támogatottsága mindvégig elenyésző maradt. A poraiból újjáéledő Arab Függetlenségi Párt ezzel szemben a Szíriából, Libanonból és Irakból álló pánarab föderáció azonnali létrehozását követelte. Egy kisebb rojalista csoportosulás, az 1920-as évek végének parlamenti vitáiban aktív szerepet játszó, Rida ar-Rikabi által 1928-ban alapított Községi Rojalista Párt ugyanakkor alkotmányos monarchia megteremtése mellett szállt síkra, a trónra pedig előbb Huszein mekkai emír legidősebb fiát, Alit, majd az ő utódát, az iraki régenst, Abdul-Iláhot szemelte ki.³¹ Elsősorban a jövő szempontjából jelentős az 1930-as évek végén a Nemzeti Akcióligából kivált aktivista, a filozófus Zaki al-Arszúzi körül megszerveződő radikális pánarab eszmeiségű csoport, mely számos átalakulás és a Misal Aflak és Szalah Bitar körével kötött szövetségkötés után az 1940-es években létrehozta az Arab Újjászületés Szocialista Pártját (Baasz).³²

1936 után a franciákkal megkötött szerződés sikere ellenére a vezető szerepet játszó Nemzeti Blokkon belül súlyos belső egyenlenségek bukkantak felszínre, ami annak a következménye volt, hogy 1937-ben külföldi emigrációjukból hazatérhettek az 1925-ös nagyszabású felkelés karizmatikus nacionalista élharcosai (Sahbandar, Szultán al-Attras, Sakib Arszlán). Az intranzigens nacionalizmus eme hívei elvetettek a mandatori hatalommal minden egyezkedést, elítélték Sukri al-Kuvatli és Dzsamíl Mardam-Bej tárgyalásos politikáját, ami 1937 júliusában Homszban, novemberben pedig Aleppóban összecsapásokhoz vezetett a nacionalisták táborán belül! A Blokk népszerűsége csökkenni kezdett, amiben az is közrejátszott, hogy a főmegbízott és a hatóságok minden eszközzel akadályozni próbálták a francia–szíriai szerződés végrehajtását. Sahbandar hívei Nemzeti Egységfrontot alakítottak, kiáltványukban hitet tettek a korlátlan nemzeti szuverenitás és területi integritás mellett, 1938 februárjában pedig erőszakos tüntetéseket szerveztek a szerződés és a franciáknak tett bárminemű engedmény ellen. 1938 végén a front a beduinok és több kisebbség képviselőivel együtt Alkotmányos Blokkot alakított a kormány ellenzékének egyesítésére. 1939-re a politikai élet zsákutcába ju-

³⁰ Heves politikai küzdelem (sztrájkok, kijárási tilalom) után, 1936 áprilisában a Nemzeti Blokk képviselőiből álló delegáció utazhatott Párizsba a francia–szíriai szerződés tető alá hozására. A baloldali Népfront franciaországi választási győzelme nagy lökést adott a tárgyalásoknak. A szeptemberre elkészült szöveg kilátásba helyezte a Drúz-hegységgel és az Alavita Területtel kiegészített, független és szuverén szíriai állam megteremtését, miközben a külpolitikai és katonai együttműködést a két ország között fenntartotta. A siker kisugárzott a Nemzeti Blokkra, amely decemberben simán megnyerte a választásokat. A Népfront bukása után azonban a jobboldali többségű francia nemzetgyűlés elutasította a szerződés ratifikálását, így az nem léphetett hatályba, Szíria pedig nem válhatott önállóvá. Baron: *Aux origines du drame syrien*, 86–93.

³¹ Lawson: *Syria*, 500–529.

³² Watenpugh, Keith D.: „*Creating Phantoms*”: *Zaki al-Arsuzi, the Alexandretta Crisis, and the Formation of Modern Arab Nationalism in Syria*. *International Journal of Middle East Studies*, vol. 28. (1996) No. 3. 363–389.

tott, a kormányok sűrűn váltották egymást, a franciák nemigen hajlottak engedelmükre. Júliusban Hásim al-Atászi köztársasági elnök lemondott, a főmegbízott felfüggesztette az alkotmányt, és feloszlatta a parlamentet.

Az 1930-es évek politikai sokszínűségét az alsóbb városi néprétegek körében tapasztalható szociális és gazdasági problémák még tovább színezték, mivel ösztönözték az 1920-as évek közepén felbukkanó és az egész országot behálózó iszlámista társaságok hálózatának erősödését. Ezeket a társaságokat helyben az ulema tekintélyes tagjai vezették, pénzügyi támogatást pedig a városi kézművesektől és kiskereskedőktől (a *bazártól*) kaptak. Az arab világban mindenütt fontos társadalmi réteget jelentő bazár vállalkozásai alaposan megsínylelték a tömegesen beáramló nyugati nagyipari termékek konkurenciáját és az 1929–1933-as világgazdasági válságot. 1936-ban az iszlámisták arra ösztönözték a Nemzeti Blokkot, hogy nyújtson anyagi segítséget a brit mandátori hatalom ellen felkelést kirobantó palesztinai araboknak, de ezek a társaságok igazán jelentős politikai szereplőkké csak a második világháború után váltak, amikor demonstrációk valóságos sorozatát szervezték meg Damaszkuszban a nők egyre szélesebb körű közéleti szerepvállalása és a szíriai iskolák szekularizációja elleni tiltakozásul.

A két világháború közötti Szíriában nem volt elhanyagolható a marxista baloldal sem. 1924-ben alapították meg az ugyancsak francia mandátumterületnek számító Libanon fővárosában, Bejrútban az illegális Libanoni Néppártot, amelynek az egyik ága a következő évben egyesült a Spartacus nevű örmény szélsőbaloldali csoportosulással. Így született meg Szíria és Libanon Kommunista Pártja (SZLKP), de a vezetők a következő éveket börtönben töltötték. A párt akkor éledt újjá, amikor 1928-ban megalakult a damaszkuszi alapszervezet; a vezető szerepet ettől kezdve szíriaiak játszották, főleg miután 1932-ben a Szovjetunióban tanult karizmatikus Háled Bagdast választották meg főtitkárrá. Az illegalitásban működő, elhanyagolható támogatottságú SZLKP az 1930-as években rendkívül szoros kapcsolatban állt a Francia Kommunista Párttal, követte annak irányvonalát, ami súlyos hitelességi terhet jelentett számára nemzeti elkötelezettsége szempontjából. A baloldali Népfront 1936-os franciaországi választási győzelme nyomán a hatóságok legalizálták az SZLKP működését, de a második világháború kitörésekor a pártot ismét törvényen kívül helyezték, a vezetőit pedig bebörtönözték. A kommunista politikusok csak 1941-ben, Szíria Vichy-Franciaország uralma alóli felszabadulása után nyerték vissza szabadságukat. 1944 nyarán a párt szíriai és libanoni ága szervezetileg is kettévált, s Bagdas maradt a Szíriai Kommunista Párt főtitkára.

Szintén libanoni gyökerei voltak a Szíriai Szociálnacionalista Pártnak (SZSZNP), amelyet Szíriai Nemzeti Párt néven 1932 novemberében Antun Szaadé hozott létre titkos szervezetként. A párt fő törekvése a független Nagy-Szíria megteremtésére irányult, amelyet arab lakóinak közös szíriai nemzeti érzésére alapoztak volna.³³ Az első kongresszust 1935-ben rendezték meg, de novemberben a

³³ Ferwagner, Péter Ákos: *Antoun Saadeh and the Concept of the Syrian Nation*. In: Záhořík, Jan – Morone, Antonio M. (eds.): *Histories of Nationalism beyond Europe. Myths, Elitism and Transnational Connections*. Palgrave Macmillan, Cham, 2022. 35–51.

franciák Szaadét és a teljes vezetőséget letartóztatták államellenes konspiráció vádjával. A börtönben Szaadé elkészítette a szervezet manifesztumát, és ekkor látta el a szervezet nevét a szociálnacionalista jelzővel. Fontosabb szerepet az SZSZNP csak a második világháború és a teljes függetlenség elnyerése (1946) után fog játszani.

A két világháború közötti Szíriában már léteztek modern értelemben vett politikai pártok, amelyeknek volt programjuk, többé-kevésbé szervezett apparátusuk, kisebb-nagyobb társadalmi bázisuk, és részt vettek a hatalomért folytatott versenyfutásban. A '30-as években a Nemzeti Blokk belső konfliktusai és a pártok közötti versengés leginkább arra szolgált, hogy a földbirtokos arisztokrácia fenntartsa hatalmát a szíriai társadalom felett a vallásos és családi hálózatok aktivizálása segítségével, miközben híve volt a képviselői és demokratikus intézményeknek. A kor többpártrendszere a szabad sajtó virágzását eredményezte, amely kritikus hangot ütött meg a Közel-Kelet kulturális örökségével és erkölcsi állapotaival szemben. A rendkívül alacsony fokú szíriai alfabetizáció mégis a korabeli elit szűkösségéből és az ország szociális problémáival mit sem törődő célkitűzéseiből következett. Minden egyes „párt” valójában egy személy vagy egy család klikkje, társasága volt, és leginkább azért hozták őket létre, hogy egyéni ambíciókat szolgáljanak.³⁴ Ezek a viszonyok a függetlenné válás (1946) után sem sokat változtak, s csak a Baasz Párt mindenhatóvá válásával alakultak át.

Nationalist political organizations in interwar Syria

The party system of Syria between the two world wars was largely determined by colonial conditions. As the country was a French mandate, the operation of the parties was largely dictated by the struggle against colonial rule. After the large-scale anti-French uprising in 1925, the National Bloc was considered the most important national party, but it was divided by serious internal disputes. In addition, moderate and radical nationalist organizations coloured the political spectrum. A common characteristic of Syrian parties was elitism, each organization consisting only of followers grouped around a notable leader.

³⁴ Picard, Elisabeth: *La fin des partis en Syrie*. In: Baduel (éd.): *Les partis politiques dans les pays arabes*, 207–227.

GALI MÁTÉ^{ID}

kutatótanár

Mathias Corvinus Collegium

Társadalom- és Történelemtudományi Iskola

e-mail: gali.mate@mcc.hu

Berzeviczy Albert és az 1918–1919. évi forradalmak

Az 1918–1919-es esztendő sorsfordító évek voltak Magyarország történelme szempontjából. E háborús összeomlással, forradalmakkal és ellenforradalommal, valamint vörös-, illetve fehérterrorral súlyosbított időszaknak berzevicei és kakas-lomnici Berzeviczy Albert (1853–1936) volt az egyik kortársa, egyben krónikása.

A Sáros vármegyei dzsentri családban született – és a neves festővel, Szinyei Merse Pállal az édesanyja révén elsőfokú unokatestvériségben álló – egykori kultuszminiszter (1903–1905) és akadémiai elnök (1905–1936) politikai gondolkodása, társadalom- és világlépe a 19. századi konzervatív-liberális eszmerendszerben gyökeredzett. Az 1867-es kiegyezés révén létrejött dualista rendszer feltétlen híve volt, mivel abban látta a szláv és germán népek közé ékelődött magyarság megmaradásának zálogát. Politikai idoljának a néhai kétszeres miniszterelnököt (1903–1905, 1913–1917), gróf Tisza Istvánt tartotta. Éppen emiatt erőteljesen leszűjtotta őt, amikor arról értesült, hogy az őszirózsás forradalom sodrában tisztek és katonák egy csoportja 1918. október 31-én a Hermina úton bérelt villájában meggyilkolta az egykori kormányfőt. Miként a naplójában fogalmazott: „Tisza István halálának tragikumája mélyen megrendített volna, ha nem is fűzött volna hozzá szoros, személyes barátság. Olyan ez, mint egy görög végzetdráma, mert nyilvánvaló, hogy Tisza nem akarta elkerülni, s nem is kerülhette el ezt a sorsot. A tragikumot betetézi az, hogy neki két ideálja volt: a magyar katona és a magyar nép. S magyar katonák ölték meg, és a magyar nép – az ő geszti népe –, mint több felől hallottam, temetésekor mogorva részvétlenséggel fordult el koporsójától. A mi szerencsétlenségünkhöz tartozik az is, hogy legkiválóbb elméink aránylag mindig csak keveset használhatnak a hazának.”¹

^{ID} orcid.org/0009-0009-1189-6694

¹ Gali Máté (szerk.): *Búcsú a Monarchiától. Berzeviczy Albert naplója (1914–1920)*. Budapest, 2015. 229.

Tisza István meggyilkolása után, valamint a kétközpontú állam 1918 őszétől végbemenő összeomlása idején a kormányfői bársonyszékbe került gróf Károlyi Mihályt ezzel szemben az egész kabinetjével együtt alkalmatlannak tekintette Berzeviczy Albert a válsághelyzetben lévő állam vezetésére. Tehetségtelen és felelőtlen politikusoknak ítélte őket, akiknek szerinte az egyik legnagyobb hibája az volt, hogy – miként a mindmáig kiadatlan visszaemlékezésében fogalmazott – „hebe-hurgya” módon leszerelték a frontokról visszatérő katonákat ahelyett, hogy hadsereget toboroztak volna belőlük a haza védelmére.² Fontos ugyanakkor kiemelnünk, hogy Berzeviczy állításával ellentétben Károlyiék a leszerelő katonákat nem eresztették teljes egészében szélnek, hanem az arra hajlandókat a nemzetőrség keretében újra felfegyverezték. Ezen testület létszáma 1918. november végi adatok alapján elérte a 90 ezer főt, ami támadó háborúra ugyan nem, de az ország belső rendjének biztosítására alkalmas volt. A kormányzat emellett támogatta a lokális védekező akciókat, továbbá az Erdélyben szerveződő Székely Hadosztály felszerelését is. Azzal azonban Károlyi Mihályék tisztában voltak, hogy az első világháborút végigharcoló, elcsigázott és soknemzetiségű katonaság az antanthatalmak ellenében kevés eséllyel lehetett volna képes eredményesen felvenni a harcot. Új hadsereget szervezni csakis komoly belpolitikai mozgósító programmal lehetett volna. Az „ezeréves határok” jelszava nem volt elég, legfőképpen azért nem, mert 1918–1919-ben sokan még el sem tudták képzelni, hogy mit is jelent majd Trianon. Minden valószínűség szerint a földosztás lett volna megfelelő motiváció, ami szélesíthette volna a kabinet támogatói bázisát, erre azonban végül nem került sor.³

Mivel a kormánynak ütőképes haderő hiányában nem volt megfelelő eszköz a kezében arra, hogy érvényesítse akaratát a régi Magyarországtól elszakadni kívánó nemzetiségekkel szemben, Jászi Oszkár, a kabinet nemzetiségi ügyekért felelős tárca nélküli minisztere arra törekedett, hogy a párizsi békekonferencia 1919. januári megnyitásáig tárgyalás útján ideiglenes megállapodásokat kössön a nemzetiségek vezetőivel. A történelmi Felvidék vonatkozásában területi igényekkel fellépő csehszlovákok budapesti megbízottja, Milan Hodža több megbeszélésen is részt vett Jászival, melyek eredményeként 1918. december 6-án Bartha Albert hadügyminiszter olyan demarkációs vonalban állapodott meg vele, amelyik nagyjából megfelelt a szlovák–magyar nyelvhatárnak. A merészebb területszerző célokkal rendelkező prágai vezetés számára viszont ez elfogadhatatlan volt, ezért Hodzát visszahívták, és Párizsban elérték, hogy az antanthatalmak december 23-án jegyzéket intézzenek a magyar kormányhoz, amelyben a Felvidék kiürítésére szólítottak fel az Ung folyó vonaláig.⁴ A további vérontás elkerülése végett Károlyi a jegyzék tudomásulvétele mellett döntött, a csehszlovák katonaság pedig erre válaszul gyorsan birtokba is vette a demarkációs vonaltól északra eső területeket. Berzeviczét 1918. december 26-án szállták meg.⁵ Az 1919-es esztendő tehát úgy

² Berzeviczy Albert: *Berzeviczei házam története. Családi krónika*. Kézirat, é. n. [1920] 223.

³ Gali Máté: *Károlyi Mihály „bűnei”: vádak és a valóság*. In: Kovács Kiss Gyöngy (szerk.): *Mítoszaink nyomában*. Kolozsvár, 2013. 210–212.

⁴ Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Budapest, 2005. 116–117.

⁵ Berzeviczy: *Berzeviczei házam története*, 224.

köszöntött Berzeviczyre, hogy szeretett Berzevicéje, ahová a szülői ház mellett megannyi emlék is kötötte, és ahová felnőttként nyaranta kikapcsolódni járt vissza a fővárosból, elveszett a hazája számára.

De Berzeviczyt ekkortájt nemcsak az aggasztotta, hogy a csehszlovák mellett a román, illetve a délszláv csapatok is mind nagyobb országrészeinket hajtották az uralmuk alá, hanem az is, hogy Károlyiékat továbbra is alkalmatlannak tartotta az ország vezetésére. Kiváltképpen azután, hogy 1919. január 19-én a kormányrudat a köztársasági elnökké választott Károlyi helyett Berinkey Dénes, a kabinet egykori igazságügyi minisztere vette át. A polgári radikális nézeteket valló Berinkey az öszirózsás forradalom előtt nemzetközi jogász volt, politikai szerepet nem játszott, Berzeviczy ezért a kinevezése után azt írta a naplójába, hogy ő harmincnégy évnyi közéleti pályafutással a háta mögött sem hallott még soha Berinkey Dénes nevű úrról.⁶

Károlyi és kormánya az első világhéget követő teljes szétesés, valamint azzal egyidejűleg a Kárpát-medencében beállt polgárháborús viszonyok közepette eredeti célkitűzéseinek nagy részét képtelen volt megvalósítani. Elmaradt a demokratikus választások megrendezése, elkésett a földosztás megkezdése, és fokozatosan csalatkozniuk kellett a pacifista-wilsonista külpolitikai orientációban is. Mindezek együttesen azt eredményezték, hogy a gróf kezdetben meglévő támogatottsága egyre szűkült, amit Berzeviczy is pontosan érzékelt, hiszen 1919 elején feljegyezte a naplójába, hogy „a hangulat már kezd erősen a kormány ellen fordulni”.⁷ Amikor pedig 1919 februárjában még a köztársasági elnök öccse, gróf Károlyi József is elítélően szólt a bátyja által követett politikai irányról egy székesfehérvári megyegyűlésen, Berzeviczy azt a megállapítását vetette papírra, hogy Károlyiékat csak a „parlament nélküli felelőtlen önkénynek, a lelkiismeretlen tékozlásnak, a nemzettagadó internacionalizmusnak és a hatalmi örületnek” a rendszerét tartják fenn.⁸

Néhány héttel ezt követően, 1919. március 20-án a párizsi békekonferencia olyan új, területi követeléseket tartalmazó jegyzéket juttatott el Károlyihoz, amely egy semleges zóna létrehozásáról rendelkezett, melybe beleesett volna Debrecen és az Alföld nem csekély része is. Károlyi ezt az ország létérdekeivel ellentétesnek tartotta, és nem írta alá, hanem másnap a Berinkey-kormány utolsó ülésén bejelentette saját maga és a kormány lemondását, a hatalmat egy tisztán szociáldemokrata kormány kezébe helyezve. A szociáldemokraták balszárnya azonban nem tudta vele, hogy kormányra kerülve egyesülni fognak a Kun Béla vezette Kommunisták Magyarországi Pártjával. Az este folyamán Károlyi beleegyezése nélkül kiáltványt jelent meg, melyben az állt, hogy a köztársasági elnök lemondott, és átengedte a hatalmat a proletariátusnak.⁹ Akkori és későbbi kritikusi szerint a gróf ezzel a lépésével az ország irányítását „átadta” a bolsevikoknak, és így felelősség

⁶ Gali (szerk.): *Búcsú a Monarchiától*, 235.

⁷ Gali (szerk.): *Búcsú a Monarchiától*, 236.

⁸ Gali (szerk.): *Búcsú a Monarchiától*, 239.

⁹ Hajdu Tibor: *Károlyi Mihály. Politikai életrajz*. Budapest, 1978. 328–332.

terheli őt a Magyarországi Tanácsköztársaság létrejöttében. Ezt a vélekedést osztotta maga Berzeviczy Albert is.¹⁰

A magántulajdon szocializálását meghirdető szovjethatalom az első napokban rögvest befagyasztotta Berzeviczy bankbetétjeit, államkövetvényei után nem fizetett hozamot, és a záloglevelei is elvesztették a jövedelmezőségüket. Budapesti hatszobás, nagypolgári lakása, melyben addig a feleségével, Kuzmik Zsófiával lakott, mind szűkösebbé vált számára. Egy március végi lakásrendelet értelmében ugyanis mindössze két szobára tarthattak igényt.¹¹ Kettőbe az Erdélyből menekült Lilian lányuk költözött férjével, míg a másik kettőbe inkább Berzeviczy maga kérte fel lakónak az egyik rokonát, Berzeviczy Emilt, valamint a ház gépészenek családtagját, egy tisztességes iparossegédet.¹²

A Berzeviczy által 1905 óta vezetett Magyar Tudományos Akadémiát a Lukács György filozófus, valamint Kunfi Zsigmond közoktatásügyi népbiztos által irányított kommunista kultúrpolitika „reakciónak”, a hajdani konzervatív-félföldi világ egyik támaszának ítélte, ezért a működését 1919. április 14-én a Közoktatásügyi Népbiztosság rendeletileg határozatlan időre felfüggesztette. Az MTA palotáját a rendőrséget és a csendőrséget felváltó Vörös Őrség rendelkezésére bocsátották.¹³

A sápatag børszíne, illetve többnyire érzelmeiktől mentes viselkedése nyomán „márványarcú ember” néven is emlegetett Berzeviczy tisztában volt azzal, hogy az Akadémiával együtt annak elnöke is a régi rend hívének, azaz nemkívánatos személynek minősül Kun Bélának szemében. Amikor pedig a tanácskormány röviddel a hatalomra jutását követően elvette a lakástelefonját, már biztos lehetett abban, hogy további retorzióktól kell tartania. Az 1919 húsvétvasárnapjáról húsvéthétfőre virradó éjjelen (április 20–21.) aztán Berzeviczyért egy detektív társaságában vöröskatonák érkeztek. Ellenforradalmi szervezkedés – alaptalan – gyanúja miatt letartóztatták, és a Markó utcai törvényszéki épületbe hurcolták.¹⁴ Aznap éjszaka országszerte politikai érdekből végrehajtott túszejtések sora zajlott. Az államhatalom ezzel próbálta meg elejét venni az ellenforradalmi megmozdulásoknak. A túsok névsorát a lakásjegyzékből, valamint az Országos Kaszinó és a Nemzeti Kaszinó névjegyzékéből állították össze. A listán a bolsevista államsíny előtti elit képviselői szerepeltek: politikusok, hírlapírók, gazdasági vezetők, arisztokraták, egyetemi tanárok stb.¹⁵

Berzeviczy a Markó utcában elsőként ellenforradalmárnak vélt fiatal katonákkal volt összezárva egy cellában, majd három kisstílu bűnözővel. A tömlőcben ugyan csak egy vaságy szalmazsákján aludt, ám az otthonról küldött élelmiszert

¹⁰ Berzeviczy Albert: *A bolsevizmus uralma alatt Budapesten. Naplójegyzetek*. In: Gratz Gusztáv (szerk.): *A bolsevizmus Magyarországon*. Budapest, 1921. 779.

¹¹ A kommun alatti lakásrekvirálások kapcsán bővebben lásd Oláh Gábor: *Lak-hatóság. Az I. világháború hatása a budapesti lakáskérdésre*. Korall, 11. évf. (2010) 40. sz. 146–162.

¹² Berzeviczy: *Berzeviczei házam története*, 225–226.

¹³ Heinrich Gusztáv (szerk.): *Akadémiai Értesítő*. 30. köt. Budapest, 1919. 220.

¹⁴ Berzeviczy: *A bolsevizmus uralma alatt Budapesten*, 758–759.

¹⁵ Bödök Gergely: *Vörös húsvét. A tanács hatalom útszai*. Rubicon, 26. évf. (2015) 3. sz. 62–75.

fogyaszthatta, így nem kényszerült a rossz minőségű rabkosztra. A második napon az épület másik szárnyába szállították át, ahol több régi, szintén rabsorsa jutott ismerősével találkozott, például gróf Festetics Pál magyar királyi főkamarsmesterrel. Berzeviczynek jól esett társalognia velük, később azonban kiderült, hogy többen vannak, mint amennyi fekhely a rendelkezésükre áll. Berzeviczy ezért egy rongyos szalmaszákon feküdt a nyirkos padlón. A rabok beszélgetéssel, illetve a *Népszava* – a tanácskormány hivatalos lapja – olvasásával töltötték idejüket a zárkában. A negyedik nap (április 24.) estéjén egy börtöntiszt lépett a cellájukba, és felolvasta többük, köztük Berzeviczy nevét is. A börtönőrök ezután kivezettk a listán szereplőket a folyosóra, majd egy irodába kísérték őket, ahol közölték velük, hogy szabadok. Erről tanúsítványt is kaptak, melynek átadásakor az ifjú kézbesítőfiú közölte Berzeviczyvel, hogy a kiszabadulását Kunfi Zsigmondnak köszönheti.¹⁶

Berzeviczy megpróbáltatásai itt azonban még nem értek véget. Május első felében előbb egy lakásrekviráló-bizottság majdnem elvette a maradék két szobájából az egyiket, később pedig a feleslegesnek ítélt fehérneműt kellett beszállítani a Vörös Hadsereg számára. Az újabb letartóztatástól tartva családja tanácsára a hónap végén egy hétig sógora, Kuzmik Pál sebész és egyetemi tanár Múzeum körúti lakásában bujkált. A kommünnel kapcsolatos emlékeiről írt memoárjában jegyezte fel, hogy május legvégén úgy érezte, „Se éjjel, se nappal nyugtom nincs; éjjel mindig lessük, hogy a körúton száguldó autók valamelyike nem áll-e meg lakásom előtt, nappal pedig minden csengetésre fölrezenünk; vajon nem lakásrekvirálást vagy házkutatást jelent-e?”¹⁷ 1919. június 9-én, pünkösdhétfőn újabb túszejtésekről értesült. Fanyar humorral állapította meg, hogy számára úgy tűnik, a „szovjetkormány a kereszténység nagy ünnepnapjait tömeges elfogatásokkal szereti megülni”.¹⁸

Május–június folyamán a megszaporodó „ellenforradalmi” cselekmények (vasutassztrájk a Dunántúlon, parasztfelkelés Kalocsa környékén, a Ludovika Akadémia tisztképző növendékeinek és a dunai flottilla hajóinak lázadása a fővárosban stb.) már jelezték, hogy az infláció, az általános áru- és nyersanyaghiány, az elmaradt földosztás, a nem kielégítő szociális intézkedések, az erőszakos rekquirálások, illetőleg az elharapódzó vörösterror miatt a magyarországi Tanácsköztársaság a hátszágát elvesztette. Kun Béla ekkor a rendszere mellől elpártoltak visszahódítását egy nagy katonai győzelemmel remélte elérni. Célpontul a Tiszántúlt megszállva tartó Románia hadereje szolgált. A Vörös Hadsereg offenzívája július 20-án indult meg, azonban a nagy túlerőben lévő ellenséges csapatokkal szemben néhány nap alatt összeomlott. A románok ellentámadásba mentek át, üldözőbe véve a rendezetlenül nyugat felé menekülő, felbomlóban lévő magyar erőket. A Forradalmi Kormányzótanács felismerte a helyzete reménytelenségét, 1919. augusztus 1-jén lemondott, az ország irányítása pedig egy mérsékelt szociáldemokrata politikusokból álló kabinet kezébe került, melynek élén a proletár-

¹⁶ Berzeviczy: *A bolsevizmus uralma alatt Budapesten*, 759–763.

¹⁷ Berzeviczy: *A bolsevizmus uralma alatt Budapesten*, 764–768.

¹⁸ Berzeviczy: *A bolsevizmus uralma alatt Budapesten*, 769.

diktatúra 133 napja alatt szerepet nem vállaló Peidl Gyula állt. A Tanácsköztársaság vezetői családtagjaikkal együtt még aznap késő este különvonattal Bécsbe menekültek a felelősségre vonás elől, mivel a baloldali osztrák kormány politikai menedékjogot biztosított számukra.¹⁹

Berzeviczy a Tanácsköztársaság bukását gyakorlatilag „felszabadulásként” élte meg, mert a magyarországi kommunistákat döntő többségében tehetségtelen, korrupt és hazafiatlan társaságnak tartotta, akik csak a Károlyi-kabinet tehetetlenségét kihasználva kerülhettek hatalomra: „Abban a társaságban, amely a körülmények szerencsétlen találkozása, az antant elvakult igazságtalansága, a magyar nemzetnek a kétségbeeséstől való fásultsága s a március 21-iki forradalmat megelőző kormány könnyelműsége vagy gyávasága következtében a hatalmat ez országban magához ragadta, közveszélyes örültek mellett voltak kétségkívül nagytehetségű, nem közönséges készségű s értékes energiával bíró emberek is; voltak végül meggyőződésnélküli korrupt alkalmazkodók és kapaszkodók; de egy dologban megegyeztek mind: hogy nem volt se lelkiismeretük, se hazafiságuk. S azonkívül volt még egy uralkodó jellemvonása ennek a kormányzatnak, amely szomorúan különbözteti meg más, talán vérengzőbb, talán még kártékonyabb terroristák uralmától, az, hogy minden igazi, tiszta fanatizmus híján az ügyis rövid idejűnek ígérkező hatalom minél teljesebb kiélvezésére s mindenekfölött minél több pénz összeharócsolására irányult. Uralkodjunk és zsebeljünk! ezt a jelszót lehetett volna a magyar szovjetház kapujára írni.”²⁰

A Tanácsköztársaság összeomlását követően Berzeviczy nem tért vissza a politikai életbe, holott 1881 és 1918 között országgyűlési képviselő volt. Habár 1919 októberében felkérést kapott, hogy fogadja el a nem sokkal korábban megalakult Országos Nemzeti Párt nevű, konzervatív-liberális polgári párt elnöki tisztségét, ezt elutasította, aminek az egyik legfőbb oka az volt, hogy a szervezet elnökségében helyet kapott az a Lovász Márton, aki egy ideig a Károlyi-kormány kultuszminisztere volt, vele pedig nem kívánt egy pártban politizálni.²¹

Pártpolitikai szerepet az 1936-ban bekövetkezett haláláig már nem töltött be. Egy 1924-ben adott interjújában azzal indokolta háttérbe vonulását, hogy nincs „most olyan párt az országban, amelyikben én, az elveimmel, elférnék”.²² Informális egyeztetéseket viszont továbbra is folytatott politikusokkal, köztük 1919 novemberének első napjaiban Sir George Clerk brit diplomatával, akit a párizsi békekonferencia 1919 októberében azért küldött Magyarországra, hogy előmozdítsa egy tárgyalóképes magyar kormány megalakítását. Vele közölte, hogy ameddig az ország megcsonkítva, a románok, csehszlovákok, szerbek és franciák által részben megszállva, államfő és parlament nélkül áll, addig lehetetlen lesz olyan kormányt alakítani, amelyet a békekonferencia és az egymással acsarkodó magyar

¹⁹ Romsics: *Magyarország története a XX. században*, 132.

²⁰ Berzeviczy: *A bolszevizmus uralma alatt Budapesten*, 780–781.

²¹ Gali (szerk.): *Búcsú a Monarchiától*, 244.

²² Szomaházy István: *Novellistából politikus, miniszter és az Akadémia elnöke. Beszélgetés a jubiláló Berzeviczy Alberttal*. Az Est, 1924. december 5. 7.

pártok is elfogadnának. Hazánk állami szuverenitásának és önrendelkezési jogának visszaszerzése érdekében azt tanácsolta, hogy az antant nevezzen ki ideiglenes kormányzót Magyarország élére. Lehetőleg idegen származásút, mivelhogy „házánkban ez idő szerint nincs olyan államférfiú, kinek tekintélye előtt az egész nemzet szívesen meghajolna, s aki az Entente bizalmának is megfelelő lenne”. A kormányzó bízson meg kormányalakítással egy valamennyi jelentős politikai erő képviselőit egybefogó koncentrációs kabinetet. Ez a kormány érje el a román csapatok kivonását az országból, majd az általános szavazati jog alapján írjon ki választásokat, és kössön békét az antanttal. A választások után összehívott országgyűlés ratifikálja a békét, válasszon új államfőt, és döntsön az államforma kérdésében. Az államformát illetően kifejtette, hogy a magyar nép mindig is királyságpárti volt, és az is lesz. Az újonnan alakult szomszédos államokra való tekintettel azonban egyelőre jobbnak látná a köztársasági államforma fenntartását. Berzeviczy szerint Clerk nagyon érdekesnek tartotta okfejtéseit, és ígéretet tett arra, hogy beszámol majd róluk Párizsban.²³

Az antant végül a kormányzói tisztség betöltése kapcsán mégsem egy idegen származású személy, hanem Horthy Miklós, az Osztrák–Magyar Monarchia hadiflottájának utolsó főparancsnoka oldalára állt, aki egyik párthoz sem tartozott, élvezte az első világháborúban győztes hatalmak – különösképpen Nagy-Britannia – bizalmát, és az ország fegyveres ereje felett rendelkezett. A korábbi altenger-naggyal Berzeviczy 1920 februárjának utolsó napjaiban a Nemzeti Kaszinóban találkozott. Beszélgetésbe elegyedtek a politikai helyzetet illetően, ami után Berzeviczy így számolt be benyomásairól a naplójában: „Horthy általában – úgy látom – derék katona, kétségkívül jeles seregszervező, okos ember és lángoló hazafi, ki bámulatosan meg tudta nyerni a katonaság és a nép bizalmát, de politikai dolgokban tájékozatlan, s alig képes magának azokra nézve önálló véleményt formálni. Egész programja a bolsevizmus letörésében merül ki, ez szükséges, de nem elég egy lerombolt állam és nemzet fölépítésére.”²⁴

Kettejük találkozásakor az már többé-kevésbé eldöntött tény volt, hogy a nemzetgyűlés Horthy Miklóst államfővé választja. Erre hivatalosan 1920. március 1-jén került sor. Ekkor sokan, köztük Berzeviczy Albert sem sejtette, hogy Horthy politikai pályája meddig tart majd, s hogy onnantól kezdve végül negyedszázadon, egy utóbb róla elnevezett korszakon keresztül áll majd Magyarország élén.

Albert Berzeviczy and the revolutions of 1918–1919

One of the witnesses of the events which followed the collapse of the historic Hungary was Albert Berzeviczy. Before the last hours of the state in 1918, he had been a prominent politician in the Hungarian parliament. At the time of the Aster Revolution, he retired from the political life. He did not support the new Hungarian prime minister Count Mihály Károlyi, since he believed that the Count was a talentless and weak-handed leader, who disarmed the Hungarian army at the end

²³ Gali (szerk.): *Búcsú a Monarchiától*, 246–248.

²⁴ Gali (szerk.): *Búcsú a Monarchiától*, 257.

of the First World War, and did not defend our borderlines against our enemies, for example the Romanians, Serbs, and Czechoslovakians. After the downfall of Mihály Károlyi – on 21st March 1919 – Berzeviczy became the enemy of the new regime, the bolshevist Hungarian Soviet Republic. In the eyes of the Bolsheviks, he was a representative of the old state order. At Easter of 1919, he was arrested and imprisoned for four days. After being set free, he lived in his own flat in the Hungarian capital city, but in May he hid in his brother-in-law's flat for a week. The collapse of the Hungarian Soviet Republic was “a liberation” for him. He wrote in his memoirs that in his opinion the bolshevist regime was an irreligious, unpatriotic, and totally corrupt system. After “the liberation,” in February 1920 he met the most important leader of the counterrevolution, Miklós Horthy for the first time. It seemed to Berzeviczy that Horthy was a talented soldier and warlord, however, he was not skilled enough in political matters. At that time, little did he know that Miklós Horthy was to become the governor of Hungary for 24 years (1920–1944).

GICZI ZSOLT^{ID}

egyetemi adjunktus
Szegedi Tudományegyetem
Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar
Modernkori Magyar Történeti Tanszék
e-mail: dr.giczi@gmail.com

Két evangélikus lelkész véleménye a szabadkőművességről az 1870-es és 1880-as évek Magyarországon

A tanulmány címében szereplő két evangélikus lelkész egyike Poszvék Gusztáv. Poszvék 1826. július 2-án született a karintiai Gnesauban, ahol édesapja, Poszvék Keresztély lelkipásztor volt. A lelkészi család 1832-ben Sopronba költözött, ahonnan a családfő származott.¹ Ott végezte Poszvék Gusztáv elemi iskolai és gimnáziumi, majd teológiai tanulmányait. Ezek befejezését követően az 1846/47-es tanévben a tübingeni, az 1847/48-asban pedig a jénai egyetemen tanult. Lelkészi vizsgájának sikeres letétele és felavatása után, 1848 őszén Rév-Komáromban lett a protestáns iskola tanára és az evangélikus egyházközség segédlelkésze. 1850-től a soproni evangélikus líceumban tanította a természettudományokat, valamint a német nyelvet és irodalmat. A soproni gyülekezet egyik lelkipásztorává is megválasztották. Sopron a korabeli magyarországi evangélikusság legfontosabb központjai közé tartozott, ahol lelkésznek és tanárnak lenni jelentős dolognak számított. Poszvék 1884-ben vonult nyugalomba megromlott egészségi állapota miatt. 1904. április 11-én halt meg szeretett városában, Sopronban.² Halálakor az *Evang. Egyház és Iskola* című lapban megjelent nekrológ szerzője így írt róla: „Közéletünknek ama ritka alakjai közé tartozott, kiknek sorai mindinkább gyűrűlnek s kik

^{ID} orcid.org/0000-0003-4544-9146

¹ Szinyei József: *Magyar írók élete és munkái*. 11. köt. Budapest, 1906. 85–86.

² Gombocz Miklós – Poszvék Sándor: *A dunántúli ág. hitv. evang. egyházkerületi soproni líceum államilag segélyezett főgimnáziumának és bölcsészet-theológiai főiskolájának értesítője az 1903/4-iki tanévről*. Sopron, 1904. 14–15.

ma már alig tapasztalható hithűséggel, törhetetlen idealizmussal csüggenek egyházuk, hazájuk és az emberiség javán.”³

Tanári és lelkesítő működése mellett jelentős volt Poszvék részvétele Sopron társadalmi, kulturális és sportéletében. 1866 és 1871 között a Soproni Torna- és Tűzoltóegyesület tornabizottságának elnöki tisztségét töltötte be.⁴ Az 1867-ben alakult Soproni Történelmi és Művészeti Egyletnek pártoló tagja volt, és egy ideig vezette annak levéltárát.⁵ Az 1886-ban létrehozott Sopron Megyei Régészeti Társulat munkájába szintén bekapcsolódott, és az éremgyűjtemény tiszteletbeli őrévé választották.⁶ Hosszú ideig látta el a városi kaszinóegyesület jegyzői feladatait. Buzgólkodott a jótékonyági szervezetekben. 1899-ben az elzúllott gyermekeket gyámolító szeretetház létesítésének kezdeményezője volt a helyi szabadkőművesek megbízásából.⁷ Az intézmény megnyitását követően ő vezette annak felügyelőbizottságát.⁸ A soproni népgyermekkert – mai kifejezéssel óvoda – ügyét ugyancsak szívén viselte, és a Gyermekkert Egylet titkáraként segítette működését.⁹

Sokrétű elfoglaltságai mellett Poszvéknak maradt ideje arra, hogy bekapcsolódjon a szabadkőműves szövetségbe. A magyarországi szabadkőművesség virágkorát élte a dualista korszakban. Az egyszerű polgárok mellett befolyásos politikusok és közéleti szereplők, neves művészek és tudósok ismerkedtek a királyi művészettel. Egyes társadalmi körökben szinte divat volt szabadkőművesnek lenni. A testvérek közül nem hiányoztak a protestáns egyházi személyiségek sem. A gyorsan szaporodó páholyok között volt a soproni, ami 1869-ben alakult *Zur Verbrüderung* (Testvérüléshez) néven.¹⁰ A páholyban kezdetben a német nyelvet használták, később ezzel párhuzamosan a magyart is. 1902-ben áttértek a kizárólagos magyar nyelvű tevékenységre. Egy évvel korábban, 1901-ben új elnevezést vettek fel: akkortól Széchenyi szabadkőműves páholyként működtek.¹¹ Ezek a tények jelzik a nemzeti érzés és szellemiség erősödését körükben. A soproni szabadkőművesség magyarosodási folyamatát Poszvék Gusztáv elkötelezetten támogatta. A páholyban zajló élénk munkálkodás gyakorlati eredményeként már 1869-ben létrehoztak egy népkönyvtárat, ami az első ilyen intézmény volt az országban. A fent említett népgyermekkert és az elzúllott gyermekeket befogadó szeretetház

³ Vojtkó Pál: *Poszvék Gusztáv*. Evang. Egyház és Iskola, 22. évf. 19. sz. (1904. május 12.) 238. Az idézetekben az olvashatóság és az érthetőség megkönnyítése érdekében kijavítottam a nyomtatási hibákat, a régies alakokat pedig a megváltozott helyesírási szabályoknak megfelelően írtam át. Ezek a javítások az eredeti szövegek értelmét nem változtatták meg.

⁴ Röch Frigyes: *A „Soproni Torna- és Tűzoltó-Egyesület” 40 éves történetéből*. Herkules, 24. évf. 1. sz. (1907. január 15.) 5.

⁵ Domonkos Ottó: *Száz éves a soproni múzeum*. Soproni Szemle, 21. évf. (1967) 2. sz. 131.

⁶ Récsi Viktor (szerk.): *A Sopronmegyei Régészeti Társulat első évkönyve*. Sopron, 1887. 63.

⁷ *Soproni Szeretetház*. Sopron, 29. évf. 81. sz. (1899. április 9.) 1.

⁸ *A „Soproni Szeretetház” ügye*. Sopron, 33. évf. 58. sz. (1903. május 13.) 4.

⁹ Kelényi Ferenc: *Soproni gyermekkertek a 19. század második felében*. Soproni Szemle, 17. évf. (1963) 1. sz. 11–12.

¹⁰ Berényi Zsuzsa Ágnes: *A soproni „Széchenyi” szabadkőműves páholy története*. In: Csihák György (sorozatszerk.): *A Zürichi Magyar Történelmi Egyesület Második (Komáromi) Övezeti Történetstálalkozó előadásai és iratai*. Komárom–Komárno–Zürich, 1995. 97–98.

¹¹ Berényi: *A soproni „Széchenyi” szabadkőműves páholy története*, 101.

létesítésében a soproni szabadkőműveseknek kiemelkedő szerepük volt. Működtek még rabsegélyező egyletet, anya- és csecsemővédő egyesületet és idős, magatehetetlen embereket gondozó otthont. A páholy igen eredményesen kapcsolódott be a helyi szociális és kulturális tevékenységbe.¹²

Poszvék Gusztávot 1869. május 29-én avatták szabadkőművessé. Ugyanakkor alakult meg Sopronban az említett páholy, amelynek alapítói között Poszvék mellett ott volt a város evangélikus líceumának két másik tanára és a híres oktatási intézmény igazgatója is.¹³ Rajtuk kívül jómódú polgárok, a gazdasági élet befolyásos személyiségei, orvosok, ügyvédek és a közélet ismert szereplői csatlakoztak a testvéri lánchoz. Poszvékot a páholy szónokává választották. Ezt a tisztséget 1889-ig viselte, amikor a helyettes főmesteri feladat ellátását bízták rá. 1892-től 1898-ig főmesterként vezette a soproni szabadkőműveseket. Ekkor idős kora és gyakori gyengélkedése miatt lemondott a páholy irányításáról. Munkássága elismeréseként szabadkőműves társai örökös tiszteletbeli főmesteri címet adományoztak neki. A hazai szabadkőművesség országos szervezete, a Magyarországi Symbolikus Nagypáholy pedig tiszteletbeli tagsággal ruházta fel.¹⁴ Halálakor a nagypáholy hivatalos közlönye, a *Kelet* a következő szavakkal búcsúzott tőle: „A társadalomban részt vett minden kulturális és jótékony célú intézet létrehozatalában. Tisztelték őt tehetségéért, szerették jóságáért s sokat használták föl munkakedvét. Áldásos volt élete. Legyen áldott emlékezete.”¹⁵

A Sopronban működő szabadkőművesek többet kiadtak Poszvéknak a páholyokban elmondott beszédeiből. A testvéri közösség által használt hivatalos nyelv változása miatt ezek közül a korábbiak németül, a későbbiek magyarul hangoztak el. Bennük többször esett szó vallási kérdésekről, valamint a szabadkőművesek és az egyházak viszonyáról. Az utóbbival kapcsolatban Poszvék a szabadkőműves társai körében tartott első szónoklatában ezt mondta: „Az igazi szabadkőműves [...] hű tagja gyülekezetének és az egyház iránti közömbösség épp oly távol áll tőle, mint a nyers fanatizmus.”¹⁶

Poszvék Gusztáv szabadkőművességgel foglalkozó munkái közül a legismertebb 1877-ben jelent meg *A szabad kőművesség lényege s feladata. Különös tekintettel honi viszonyainkra* címmel.¹⁷ Megírására az készítette Poszvékot, hogy páholya pályázatot írt ki egy mű elkészítésére, ami a kívülállók körében népszerűsíti a szövetségüket. A soproni lakosság részéről ugyanis kezdetben ellenérzést tapasztal-

¹² Dr. Dömölki János: *„A népért, a sötétség ellen, az igazsággal!” A szabadkőműves szövetség magyar nyelvű irodalmának kalauza és bibliográfiája 1786–2017*. Budapest, 2017. 105.

¹³ Berényi: *A soproni „Széchenyi” szabadkőműves páholy története*, 97.

¹⁴ Gyászrovat. Poszvék Gusztáv. *Kelet*, XVI. (29) évf. 4. sz. (1904. április 25.) 112.

¹⁵ Gyászrovat. Poszvék Gusztáv, 113.

¹⁶ A német szöveg magyar fordítását idézi Boronkai Szabolcs: *A „szabadkőműves iga” és a „gyengék vigasza”. Német nyelvű egyházi irodalom a 19. század végi Sopronban*. Soproni Szemle, 56. évf. (2002) 2. sz. 117.

¹⁷ Poszvék Gusztáv: *A szabad kőművesség lényege s feladata. Különös tekintettel honi viszonyainkra*. Sopron–Győr, 1877.

taltak tevékenységükkel szemben. A pályázatot az evangélikus lelkésztanár jelíggel beadott eszmefuttatása nyerte meg, amit a páholy költségén kinyomtatnak.¹⁸ A füzet a szerző teljes nevének feltüntetésével jelent meg. Ez nem volt gyakori a korabeli hazai szabadkőműves kiadványok esetében. Eleinte Poszvék ilyen témájú beszédei is névtelenül hagyták el a nyomdát. A helyi közvélemény idegenkedése mellett valószínűleg az is kilétének eltitkolására ösztönözhetette, hogy egyházi személyként tarthatott a soproni gyülekezet vagy felekezete vezetőinek rosszallásától.¹⁹ 1877-es művének megjelenése után nem érte hátrány, és ezt követően már nem titkolta, hogy a testvéri lánc tagja. Sőt két példányt ő maga adományozott a soproni evangélikus líceum könyvtárának.²⁰

Eszmefuttatása megírásakor Poszvék hasonló témájú németországi kiadványokat használt mintaként. A húsz oldal terjedelmű szöveg szerzője kétfajta módon próbál rokonszenvet kelteni olvasóiban a királyi művészet iránt. Egyrészt igyekszik cáfolni a szabadkőműveséget érő vádakat, eloszlatni a vele kapcsolatos előítéleteket. Másrészt kiemeli szellemi értékeit, és rámutat gyakorlati eredményeire. Mindezt egy képzeletbeli orvos barátjához írt tizenkét levélbe foglalja. Rögtön az elején a szövetséggel szembeni talán legsúlyosabb kifogást tárgyalja. Ez az, hogy a szabadkőművesek olyan titkos közösséget alkotnak, amely társadalmi és erkölcsi téren káros és veszélyes célok megvalósítására törekszik. Ezt visszautasítva azzal érvel, hogy a társaság a dualista korszak Magyarországon nem titkos, hanem zárt. Híszel törvényesen bejegyzett egyesületként működik, és alapszabályait az állami hatóságok jóváhagyták. Ugyanakkor természetesnek tartja azt, hogy egy társulat eldöntheti, mely rendezvényeit látogathatják kívülállók, és melyeken vehetnek részt csak a tagjai. Azokon az összejöveteleken, amelyek zártak, a testvérek nem szönek semmiféle összeesküvést a fennálló társadalmi rend vagy egyes csoportok ellen. Erre vonatkozóan Poszvék kijelenti, hogy a szabadkőművesek „nem töreksenek alattomban erkölcsileg vagy politikailag vétkes célokra, [...] nem függnék titkos főnököktől, kiknek feltétlen engedelmséggel tartoznának, egyszóval [...] mindabból, mit a világ a sz. kőműveség titkoszerű s tehát veszélyes, kárhuzatos voltáról mesél, semmi sem igaz [...]”²¹

Ha a királyi művészet művelőinek nincsenek alattomos politikai és hatalmi törekvései, akkor milyen célt tűznek maguk elé? Erre a kérdésre Poszvék azt a választ adja, hogy a szövetség legfőbb feladatának a hozzá csatlakozók erkölcsi és szellemi tökéletesítését, valamint az egész emberiség fejlődésének előmozdítását tartja. A társasághoz tartozók nemcsak egymást tekintik testvérnak, hanem minden embert. A páholyokból kizárják a vallási, nemzetiségi és faji megkülönböztetést. Ebből a szemléletmódból következik, hogy a szabadkőművesek kozmopoliták. Itt érkezik el a szabadkőműves lelkész a következő vádhoz, amit a szövetséget bírálók gyakran hangoztatnak. Ez az, hogy a szabadkőműveség a hazaszeretetet, a

¹⁸ Berényi: *A soproni „Széchenyi” szabadkőműves páholy története*, 100.

¹⁹ Boronkai: *A „szabadkőműves iga” és a „gyengék vigasza”*, 117.

²⁰ Müllner Mátyás: *Tudósítvány a dunántúli ág. hitv. ev. egyházkerületi soproni lyceumról az 1877/78-diki tanévben*. Sopron, é. n. [1878.], 10–11.

²¹ Poszvék: *A szabad kőműveség lényege s feladata*, 7.

nemzeti érzést lebecsüli vagy egyenesen rombolja. Poszvék ezt a vélekedést elutasítva így ír: „A sz. kőműves bizonyos tekintetben igazi világpolgár. Minden ország, melyben él, előtte egy nagy munkatér, melyen »az isteninek magvát« kell hintenie; minden emberek közt úgy érzi magát, mint testvérei között; [...] De hát e miatt családja, nemzete, hazája iránt közönyössé kell-e válnia? Korántsem!”²² A lelkésztanár és szabadkőműves társai nemcsak szavakban fejezték ki a hazaszereget fontosságát, hanem valóban nemzeti érzésű emberek voltak. Ezt bizonyítják egyebek mellett azok a már említett tények, hogy az idő múlásával a német nyelvről a magyar használatára tértek át páholyukban és új nevet választottak közösségüknek.

A szabadkőművesség bemutatását folytatva a szerző hangsúlyozza, hogy a szövetség alapelvei közé tartozik a mindennapi politikai küzdelmektől történő távolmaradás. Ugyanakkor tagjai a demokratizmus híveiként szellemi ellenállást hirdetnek az önkényuralmi rendszerekkel szemben. Elítélik a vallási türelmetlenséget, és elhatárolódnak azoktól az irányzatoktól, amelyek a fennálló társadalmi rendet mindenestül fel akarják számolni. A haladás ügyét békés eszközökkel kívánják előmozdítani, erősítve az emberek előítéletmentes, humánus gondolkodását.²³ Ezt követően Poszvék a szabadkőművesek munkálkodásának körülményeiről és gyakorlatáról ismertet néhány alapvető dolgot. Természetesen csak olyanokat, amiket a kívülállók – szabadkőműves szóhasználattal: a profánok – tudhatnak. Rámutat, hogy a páholyok berendezése, a szertartások és szimbólumok mind azt a célt szolgálják, hogy a királyi művészet művelőinek önismerete növekedjen, és előrehaladjanak a lelki fejlődés és a szellemi kiteljesedés útján. A szövetség rendezvényein, belső életében arra törekednek, hogy a tagok között a külvilágban meglévő vagyoni, nyelvi, politikai és vallási különbségek a lehető legnagyobb mértékben háttérbe szoruljanak, és a testvéri összetartozás tudata erősödjön a közösségben.²⁴

Poszvék Gusztáv elutasítja azt a feltételezést, hogy a szabadkőművesek titkos érdekérvényesítő társaságot alkotnak. Kifejti, hogy a szövetségbe belépőket nem kötelezik arra, hogy a külvilágban a páholyok utasításai alapján cselekedjenek egyes konkrét ügyekben. A testvéri láncba bekapcsolódók bármikor kiléphetnek abból hátrányos következmények nélkül. Mindössze a belépéskor tett azon ígéretüket kell megtartaniuk, hogy a szabadkőművesség belső életéről szerzett ismereteiket nem osztják meg arra illetéktelenekkel.²⁵ A továbbiakban a szerző hangoztatja, hogy a szabadkőművesek hozzájárulhatnak az Osztrák–Magyar Monarchiában meglévő káros társadalmi jelenségek felszámolásához. Közülük a nemzetiségi és felekezeti ellentéteket, az arisztokratikus tekintélytisztelést, az erős és öntudatos polgárság hiányát, valamint a terjedő vallási közönyt és az anyagiassági életsem-

²² Poszvék: *A szabad kőművesség lényege s feladata*, 9.

²³ Poszvék: *A szabad kőművesség lényege s feladata*, 10–12.

²⁴ Poszvék: *A szabad kőművesség lényege s feladata*, 12–17.

²⁵ Poszvék: *A szabad kőművesség lényege s feladata*, 17–19.

léletet említi meg. Úgy látja, hogy ezek ellen az iskolai oktatással és a szabadkőművesség felvilágosító és a társadalmat jobbító tevékenységével lehet eredményesen fellépni.²⁶ Nagy szerepet tulajdonít ezen a téren a vallási közösségeknek is.

Az egyházak és a szabadkőművesség viszonyát illetően Poszvék kifejezi a meggyőződését, hogy a szövetség nem veheti át azok küldetését és társadalmi szerepét, de kiegészítheti azt. Erre vonatkozóan a következőt írja: „Távol vagyok azon hittől, hogy a páholy valaha az egyházat pótolhatná vagy éppen méltóságáról leszoríthatná; de arról erősen vagyok meggyőződve, hogy mindazoknak, »kiknek az egyháztól követelt hit nem dolguk«, biztos támaszt nyújthat, hogy a földiekben egészen el ne merüljenek.”²⁷ A lelkész nem lát ellentmondást abban, hogy egyházi tisztségviselőként szabadkőműves. Kereszténységét harmonikusan össze tudja egyeztetni azzal, hogy a királyi művészet pártolója. Azt, hogy evangélikus lelkipásztori és tanári hivatását őszinte hitéből fakadóan gyakorolja, bizonyítják alábbi szavai is: „[...] örömet látogatom a templomot és igazán tudok épülni a hívő község ájtatos énekén s a lélekemelő prédikáción.”²⁸ Ugyanakkor kifejti azt a véleményét, hogy a vallási szertartásokon nem fejeződik ki annyira az emberek egyenlősége, mint a szabadkőművesek rendezvényein. Ezt egyrészt azzal támasztja alá, hogy az istentiszteleteknek sajátos felekezeti színezetük van, ami elválasztó tényező az egyes egyházak hívei között. Másrészt a lelkészek kiemelt szerepe elkülöníti őket a gyülekezet világi tagjaitól.²⁹ Itt Poszvék megfélekezni látszik arról, hogy az egyenlőség eszméje a szabadkőművesek gyakorlatában sem valósul meg maradéktalanul. Hiszen szervezetükben három alapvető fokozat létezik: inas, legény és mester. Az ő kötelességeiket és jogait ugyanúgy szigorú szabályok szabják meg, mint a szövetségben való viselkedésük módját. A tagok pozícióját nem vagyoni körülményeik vagy társadalmi helyzetük, hanem szabadkőművesi tevékenységük és magatartásuk határozza meg. Hierarchikus tagolódásuk mégis megjelenít egyfajta különbségtételt. Ráadásul a páholyokat irányító főmestereknek kitüntetett szerepük van az ülések vezetésében. Ebben az esetben tetten érhető a kiadvány szerzőjének az az igyekezete, hogy a szabadkőművességet a lehető legkedvezőbb színben tüntesse fel az olvasói előtt. Eszmefuttatása végén Poszvék elismeri, hogy a szabadkőművességről általa megrajzolt kép nem mindig egyezik meg a valósággal. Egyes páholyok működésében, illetve bizonyos testvérek viselkedésében lehetnek bírálható elemek. Hisz azonban abban, hogy ezek a hibák javíthatók, és megszüntetésükre sor kerül.³⁰

Poszvék Gusztáv szabadkőművességről szóló munkája népszerű lett a királyi művészet magyarországi művelőinek körében, és német nyelven is kiadták.³¹ A

²⁶ Poszvék: *A szabad kőművesség lényege s feladata*, 20–22.

²⁷ Poszvék: *A szabad kőművesség lényege s feladata*, 22. A szerző azokon, „kiknek az egyháztól követelt hit nem dolguk”, a vallási tekintetben közömbös embereket érti.

²⁸ Poszvék: *A szabad kőművesség lényege s feladata*, 14. Poszvék a „hívő község” kifejezést a templomi szertartáson jelen levő gyülekezetre vonatkozóan használja.

²⁹ Poszvék: *A szabad kőművesség lényege s feladata*, 14–15.

³⁰ Poszvék: *A szabad kőművesség lényege s feladata*, 22–23.

³¹ Poszvék művét kétszer adták ki németül. Az első kiadás: Poszvék, Gustav: *Wesen und Aufgabe der Freimaurerei mit besonderer Rücksicht auf Oesterreich–Ungarn*. Wien, 1877.

Hajnal című, havonta megjelenő szabadkőműves lap 1878. áprilisi száma ismertette Poszvék művét. A recenzió magát meg nem nevező szerzője elismerően írt a füzetéről, és azt ajánlotta szabadkőműves testvéreinek, hogy szerezzék be, és terjesszék a szövetségük iránt érdeklődők között.³² Hosszú ideig valóban használták a szabadkőművesség népszerűsítésére a kiadványt a profánok körében. Az evangélikus egyházban nem keltett különösebb feltűnést a soproni lelkésztanár írása. Rá érkező nyilvános és komoly reagálásnak csak Gyurátz Ferenc könyve tekinthető, mely *A szabadkőművességről* címmel jelent meg 1886-ban Pápán.³³

A két evangélikus lelkész közül, akiket tanulmányom címében említek, ezért a második Gyurátz Ferenc. Ő 1841. április 27-én született a Sopron vármegyei Alsóbükön.³⁴ Ez a település az időközben Vas vármegyéhez csatolt mai Bük egyik része lett. Édesapja, Gyurátz János földműveléssel szerzett jövedelméből tartotta el szerény anyagi körülmények között élő családját. Gyurátz Ferenc középiskolai és teológiai tanulmányait Sopronban végezte, majd az 1866/67-es tanévben a hallei egyetem hallgatója volt. 1867 szeptemberében lelkésszé avatták. Ezt követően a kővágóörsi evangélikus gyülekezetben volt segédlelkész, és tanított a helyi al-gimnáziumban. 1868 és 1872 között Beled evangélikus közösségének lelkipásztora-ként működött. 1872 őszén került Pápara lelkésznek, és ott élt 1925. május 3-án bekövetkezett haláláig.³⁵ Gyurátz sokat tett a soproninál jóval kisebb lélekszámú és kevesebb anyagi lehetőséggel rendelkező pápai evangélikus egyházkőzség fejlesztéséért. Szolgálatának ideje alatt felépült az új templom és paplak, kibővítették az iskolát, felvirágzott a gyülekezeti élet. A magyarországi reformátusság egyik fellegvárának számító városban növekedett az evangélikusok aktivitása.³⁶ A lelki-pásztor jó viszonyt alakított ki a protestáns testvéregyházhoz tartozókkal, de más felekezetek irányában is a nyitottság és a jóindulatú magatartás jellemezte.

Gyurátz Ferenc egyházi pályafutása az évek múlásával szépen ívelt felfelé. 1887-ben egyházkerületi jegyző, 1893-ban pedig az evangélikusok veszprémi egyházmegyéjének esperese lett. 1895-ben megválasztották a Dunántúli Evangélikus Egyházkerület püspökévé. Ezt a tisztséget 1916-ig töltötte be, amikor idős kora miatt visszavonult. Ugyanekkor fejezte be lelkészi szolgálatát Pápán.³⁷ Püs-

A második: Poszvék, Gustav: *Wesen und Aufgabe der Freimaurerei mit besonderer Rücksicht auf Oesterreich–Ungarn*. Hamburg, 1882.

³² *Irodalom*. »A sz- k-ség lényegéről s hivatásáról.«. *Hajnal*, 5. évf. (1878) 4. sz. 69–70. A - a rövidítés szabadkőműves jele. Teljes alakban a szöveg a következő: A szabad kőműves-ség lényegéről s hivatásáról. Az ismertetés írója pontatlanul idézi Poszvék művének címét.

³³ Gyurátz Ferenc: *A szabadkőművességről*. Szerk., az előszót írta, a jegyzeteket kieg. és az irodalomjegyzéket összeáll. Békés Márton. (A Magyar Nyugat történeti kiskönyvtára 5.) Vasszilvágy, 2007. A tanulmány írásakor Gyurátz eredetileg 1886-ban Pápán megjelent művének 2007-es új kiadását használtam.

³⁴ D. Payr Sándor: *Gyurátz Ferenc életrajza (1841–1925)*. Sopron, 1931. 17.

³⁵ Tóth-Szöllős Mihály (szerk.): *Evangélikus arcképcsarnok*. Budapest, 2002. 53.

³⁶ Fabiny Tibor: *Az evangélikusok Pápán*. In: Kubinyi András (főszerk.): *Tanulmányok Pápa város történetéből. A kezdetektől 1970-ig*. Pápa, 1994. 589–591.

³⁷ Tóth-Szöllős (szerk.): *Evangélikus arcképcsarnok*, 53.

pöki tevékenységét nagy odaadással és lelkiismeretességgel végezte. Sokrétű egyházvezetői munkája részeként külön figyelmet szentelt a vallási egyesületek fejlesztésének, a szegények és elesettek gondozásának, valamint a nevelés ügyének. Az utóbbi téren elért legnagyobb eredménye a kőszegi evangélikus leánykőzépiskola és diákotthon 1899-ben történt megnyitása volt.³⁸ Már lelkészként szerepet vállalt felekezete érdekeinek képviselőjeként a helyi közélet területén. Ez a feladata megnövekedett az egyházi ranglétrán történő feljebb jutásával, és 1907-ben azzal teljesedett ki, hogy az uralkodó az országgyűlés főrendiházának tagjává nevezte ki.³⁹

Az egyházi életben számos testület munkájában és vezetésében vett részt. Jelentős volt irodalmi munkássága is: cikkei, prédikációi és más írásai jelentek meg a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lapban*, a *Protestáns Papban*, a *Pápai Lapokban* és egyéb kiadványokban. 1875-től az ő szerkesztésében hagyták el a nyomdát a pápai evangélikus gyülekezet évkönyvei. Összeállított evangélikus imakönyveket és agendákat, megírta Luther Márton és Gusztáv Adolf svéd király életrajzát. A szabadkőművességgel foglalkozó könyvét már említettem. A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság közgyűlésein elmondott beszédei annak emlékkönyveiben láttak napvilágot. A tekintélyes protestáns egyesületben 1896-tól 1907-ig ő töltötte be az elnöki tisztséget.⁴⁰ Gyurátz a korabeli magyarországi evangélikusság kiemelkedő vezetői közé tartozott. A dunántúli egyházkerület püspöki tisztségében őt követő Kapi Béla így jellemezte hivatali elődjét: „A munka, kötelesség és akarat embere. Ha rá gondoltam, mindig a sziklából formált ember jutott eszembe. A megalkuvást nem ismerő meggyőződés embere, az önmagával szemben kérlelhetetlenül következetes ember, aki gyengeségében is erős, betegen is egészséges, roskadozva [is] egyenes járású tudott lenni.”⁴¹

Gyurátz Ferencet részben az indította *A szabadkőművességről* címet viselő könyvecskéje megírására, hogy egykori soproni tanárai példáján keresztül látta: az evangélikus egyházi személyek között vannak a testvéri lánchoz tartozók.⁴² Ezt károsnak tartotta vallási közössége szempontjából. Olvasta Poszvék Gusztávnak a szabadkőművességet védő 1877-es munkáját, és művében többször utalt rá, sőt idézett belőle. Gyurátz soproni lelkészársától eltérően nem volt a királyi művészet művelője, ezért nem rendelkezett a szövetségre vonatkozó belső információkkal. Ismereteit a szabadkőművességről szóló művekből szerezte. Nagy körültekintéssel tanulmányozta a korszak magyar, német és francia nyelvű kiadványait.

³⁸ Keveházi László (a szerk. vezetője): *A reformációtól – napjainkig. Evangélikus gyülekezetek, egyházmegyék, kerületek a Dunántúlon*. 1. köt. Győr, 2011. 38.

³⁹ Végváry Ferenc – Zimmer Ferenc (szerk.): *Sturm-féle országgyűlési almanach 1910–1915. Rövid életrajzi adatok az országgyűlés tagjairól*. Budapest, é. n. [1910.] 48.

⁴⁰ Zoványi Jenő: *Gyurátz Ferenc*. In: Zoványi Jenő: *Magyarországi Protestáns Egyháztörténeti Lexikon*. Harmadik javított és bővített kiadás. Szerk.: Dr. Ladányi Sándor. Budapest, 1977. 235–236. A szövegben előforduló agenda protestáns szertartáskönyv.

⁴¹ Kapi Béla: *Lámpás az oltár számolyán. Kapi Béla püspök feljegyzései életéről és szolgálatáról*. Szerk. és a jegyzeteket összeáll. Mirák Katalin. Sopron, 2004. 174.

⁴² D. Payr: *Gyurátz Ferenc életrajza*, 145.

Szabadkőműves és profán szerzők munkáira támaszkodva alakította ki véleményét, ami elutasító volt a társaság irányában.

Eszmefuttatása során Gyurácz hat fejezetre bontva tárgyalja a szabadkőműveség történetét, a szövetségbe való bekerülés módját, a társaság működését és céljait, viszonyulását a kereszténységhez, munkálkodásának eredményét, végül titkos tevékenységének következményeit. Ezek kifejtése közben ismerteti a szabadkőművesekkel szembeni fenntartásait. Egyik fő kifogása a szövetség titkos jellegére vonatkozik. Véleménye az, hogy a múltban talán meg lehetett indokolni a szabadkőművesek titkolózását, a modern polgári társadalomban azonban már semmi nem kényszeríti őket erre a magatartásra. Nyilvánosan hirdetett nemes céljaik – a humanista eszmék gyakorlati megvalósítása és az emberiség fejlődésének segítése – nem férnek össze szervezetük zártságával. Ezért felszólítja a királyi művészet művelőit: „Ha a kőműves testvéreknek céljuk csakugyan az igazság és szabadság temploma, akkor félre a kínai fallal, építsenek nyíltan, szabadon!”⁴³ Azt, hogy a társaság mereven ragaszkodik belső életének az avatatlanok előli eltitkolásához, Gyurácz szerint két okkal lehet magyarázni. Az egyik az, hogy így akarja felkelteni a misztikumhoz vonzódók érdeklődését és gyarapítani tagjai számát. A másik az, hogy a szövetség fenn hangoztatott szép törekvései mögött alantasabb érdekek bújnak meg. Például anyagi és érvényesülési előnyökhöz juttatja a hozzá tartozókat a páholyokon kívüli életben. Ez pedig káros következményekkel jár a társadalom egészére nézve.⁴⁴

A következő fontos dolog, amiért Gyurácz Ferenc bírálja a szabadkőművességet, a társaság egyházakkal kapcsolatos magatartása. Nagy súlyt helyez ennek a témának a tárgyalására, az ezzel foglalkozó oldalak alkotják műve legerjedelmesebb fejezetét. Úgy látja, hogy a szabadkőművesek deista vagy panteista eszmeisége gyengíti, sőt lerombolja a hozzájuk csatlakozók hagyományos vallásos hitét. Ráadásul a páholyokban zárt körben zajló szertartásokkal helyettesíteni akarják a keresztény felekezetek vallási cselekményeit. Ezért a szerző megállapítja: „Állítsa bár a szabadkőművesség, hogy ő nem pótolja az egyházat, tényleg csakugyan az egyház szerepét veszi át [...]”⁴⁵ A korszakban terjedő vallási közömbösség fő okozóinak a szabadkőműveseket tartja. Véleménye szerint az elvallástalanodás nemcsak a kereszténységet gyengíti, hanem az országokat és nemzeteket is, mert: „Dőljenek meg ma a templomok, holnap maga a társadalom hull romokba utánuk.”⁴⁶ Összinte meggyőződéssel hangoztatja, hogy a keresztény erkölcs és szellemiség felette áll a szabadkőműves eszmeiségnek. Ennek bizonyítása során az egyébként tárgyilagosságra törekvő Gyurácz megszépíti a Krisztust követő felekezetek egymáshoz való korabeli viszonyát. A kereszténység megosztottságát és a különböző egyházak éles ellentéteit a ténylegesnél jelentéktelenebbnek tünteti fel,

⁴³ Gyurácz: *A szabadkőművességről*, 47.

⁴⁴ Gyurácz: *A szabadkőművességről*, 30., 75–77.

⁴⁵ Gyurácz: *A szabadkőművességről*, 55.

⁴⁶ Gyurácz: *A szabadkőművességről*, 58.

pedig azok a vallási intézményeket bírálók mellett számos hívőben is elégedetlenséget keltettek.⁴⁷

A szabadkőművességet érő vádak között előkelő helyet elfoglaló hazafiatlanság kérdésére szintén kitér a szerző, bár az előzőekhez képest sokkal rövidebben foglalkozik azzal. Megállapítja, hogy a szabadkőművesek kozmopolitának vallják magukat, ez a szemlélet azonban a gyakorlatban meddőnek bizonyul. Ezért kijelenti: „Kinek szemeiben szűk kör az egyház és haza, s a világpolgárság régióit keresi fel munkatérül, az elvesztette lábai alól a szilárd talajt, melyből ha kifáradt, mint Anteus új erőt nyerhetne. Esméivel csilloghat, de csak ide s tova csapong, s valami nagyra, mint saját alkotására nem mutathat a keblére ölelt világon sehol.”⁴⁸

A pápai evangélikusok lelki vezetője művében négyszer utal Poszvék Gusztáv szabadkőművességről szóló írására. Először egy idézetet közöl belőle, amit a páholyok belső képeinek megrajzolásához használ fel.⁴⁹ A második alkalommal bírálja Poszvék azon véleményét, hogy a vallási közöny és az anyagi élet szemlélet terjedésének a szabadkőművesség tevékenysége lehet az egyik hatékony ellen-szere.⁵⁰ A legkeményebb kritikát akkor fogalmazza meg lelkésztársáról a szerző, amikor harmadszor hivatkozik annak munkájára. Azt a részt idézi belőle, ahol Poszvék a vallási szertartások és a páholyokban zajló rendezvények rá gyakorolt hatását hasonlítja össze. Ennek során leírja, hogy a szabadkőművesek körében jobban át tudja élni a testvéri egyenlőség érzését, mint a templomban. Emiatt Gyurácz úgy látja, hogy Poszvék „lelkiéletének súlypontja már nem az egyházban, hanem a páholyban van”.⁵¹ Ebből következik, hogy nem tartja megengedhetőnek azt, hogy egy lelkipásztor szabadkőműves legyen. Utolsó alkalommal ott történik utalás Poszvékra, ahol Gyurácz azt az állítását cáfolja, hogy az istentiszteleteken a lelkész szerepe megzavarja az egyenlőség érzését a hívekben.⁵²

Poszvék Gusztávval ellentétben Gyurácz Ferenc egyértelműen elhatárolódott a szabadkőművességtől. A társaságra vonatkozó bírálatát visszafogott hangvételben, tárgyilagosságra törekedve adta elő. Nem követelte ugyan a páholyok működésének betiltását, de óvta keresztény olvasóit a hozzájuk történő csatlakozástól. A két evangélikus lelkész egymástól szögesen eltérő álláspontja jól szemlélteti a korabeli magyarországi társadalomban és a protestáns egyházakban a szabadkőművesekkel kapcsolatban meglevő, radikálisan különböző véleményeket. Az

⁴⁷ Gyurácz: *A szabadkőművességről*, 61.

⁴⁸ Gyurácz: *A szabadkőművességről*, 62. Anteus görög mitológiai alak, aki ereje csökkenésekor a földet megérintve visszanyerte azt.

⁴⁹ Gyurácz: *A szabadkőművességről*, 33.

⁵⁰ Gyurácz: *A szabadkőművességről*, 49–50.

⁵¹ Gyurácz: *A szabadkőművességről*, 55.

⁵² Gyurácz: *A szabadkőművességről*, 64. Gyurácz itt nem írja le Poszvék nevét, de a szövegből világos, hogy az ő művére utal.

elemzett írások adalékokat szolgáltatnak a hazai egyháztörténet eddig kevésbé kutatott részének – a reformáció egyházai és a szabadkőművesség kapcsolatának – jobb megismeréséhez.⁵³

Two Lutheran Ministers' View about Freemasonry in Hungary in the 1870s and 1880s

The period of dualism was a golden age for Freemasonry in Hungary. In addition to ordinary citizens, influential politicians and public figures, as well as famous artists and scientists got acquainted in growing number with the “royal art” of Masonic lodges. There were also Protestant ministers among the Freemasons, although there were often contradictory opinions about the organization in their congregations. Through the example of two Lutheran ministers, the study presents the conflicting views on Freemasonry in the ecclesiastical circles of the era. One of them was Gusztáv Poszvék, a minister from Sopron, who popularized the ideas of Freemasonry in his work published in 1877. The other opinion came from Ferenc Gyurácz. He was the minister of the Lutheran congregation in Pápa when he published his thoughts on Freemasonry in 1886. Gyurácz, unlike Poszvék, wrote in a critical, though objective tone about the society of Freemasons. The analysis of the views of the two respectable ministers provides interesting insights into and a better understanding of the so far neglected part of the history of the Protestant church in Hungary – the relationship between the Reformed churches and Freemasonry.

⁵³ A tanulmányban tárgyalt időszak hazai protestáns egyházi személyeinek szabadkőműves páholyokban kifejtett tevékenységére vonatkozó kutatás fő kiindulópontja a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára szabadkőműves iratanyaga lehet. Erre vonatkozóan lásd Pataky Lajosné (összeáll.): *A szabadkőműves szervezetek levéltára. Repertórium*. Budapest, 1967. Ezeket a dokumentumokat egészíthetik ki az egyházi gyűjteményekben – A Magyarországi Református Egyház Zsinati Levéltára, Evangélikus Országos Levéltár stb. – található források. Értékes adatokat tartalmaznak a korabeli protestáns sajtótermékek is. Közülük példaként említhető a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, valamint a *Protestáns Szemle*. A szabadkőműves közlönyöket (*Hajnal, Kelet*) szintén érdemes tanulmányozni a vizsgálódások során.

HORVÁTH CSABA^{ID}

abszolvált doktorandusz, középiskolai tanár
Pannon Oktatási Központ Gimnázium
e-mail: csaba.horvath83@gmail.com

A népuralom kísérlete és bukása

Szociáldemokraták és kiszagdák 1918–1919-ben

SZEMÉLYES BEVEZETŐ

Tanár úrral a 2004/2005-ös tanévben találkoztam *Az 1918–19-es forradalmak és a Bethlen-konzolidáció* szemináriumon. Az első élmények után minden Sipos-előadást és -szemináriumot végigültem, hallgattam, vitattam. Bár maguk a témák is érdekeltek, de elsősorban a személyisége volt, ami hallgatóként megragadott, és arra sarkalt, hogy minden óráját teljesítsem. Témavezetője lett a szociáldemokraták 1918–1919-es tevékenységét elemző szakdolgozatomnak. A diploma megszerzése után megmaradt szakmai kapcsolatunk, jórészt az ő unszolásának, biztatásának köszönhető, hogy a tanári munka mellett a történelmi tevékenységet is folytattam. Az évek során a tanár–tanítvány viszony barátivá ért, amire nagy hálaival gondolok vissza.

MUNKÁS–PARASZT SZÖVETSÉG

A forradalmas időszakot érintő szakmai beszélgetéseink egyik központi kérdésköre a demokratikus rendszer kiépítésének 1918–1919-es kudarcára irányult. A kudarc egyik legfontosabb okát Sipos a mai fogalomhasználatunkban történetileg terhelt *munkás–paraszt szövetség* tartós létrejöttének elmaradásában látta. Elemzéseinek fókuszába kerültek ennek megfelelően a munkás- és parasztpártok egymással való konfliktusai éppúgy, mint ezen pártoknak a saját társadalmi bázisukhoz való viszonyai. *A pártok és a földreform 1918–1919-ben* kötetéből idézünk:

„A Károlyi-párt és a Kiszagdapárt szövetsége a haladó, radikális és a szociáldemokratákkal együttműködő polgárság és a demokratikus dolgozó parasztság tömegeinek *választási szövetségét jelentette*. Ez a lépés a Károlyi-párt oldaláról az adott politikai erőviszonyok mellett *az egyetlen progresszív reálpolitikai lépésnek* tekinthető. Jelentőségét az adja, hogy a munkásság legnagyobb politikai pártjával, a szociáldemokratákkal már szövetséges Károlyi-párt és az MSZDP-vel való

^{ID} orcid.org/0009-0005-1024-9648

együttműködésre kész Kisgazdapárt célkitűzései a polgári demokratikus forradalom konszolidálását szolgálták. [...] A Kisgazdapárt és az MSZDP együttműködésének felvetése magában hordozta egy szélesen értelmezett munkás–paraszt politikai szövetség létrehozásának a lehetőségét, amire a polgári demokratikus forradalom konszolidálása miatt is nagy szükség lett volna.”¹

„1918/1919-ben a parasztság többsége támogatta a polgári demokratikus kormányzatot: radikális és demokratikus földreformot és mélyreható szociális reformokat kívánt. Olyanokat, amelyek nemcsak a rendies magyar társadalomszerkezet, hanem már a modern polgári társadalom szervezési elvei és gyakorlata ellen is irányultak. Ezek a követelések tartalmukat tekintve közelebb voltak a népi-plebejus, mint a polgári követelésekhez. Ezért a parasztság többségének gazdasági-társadalmi és politikai követeléseinek a lényegét 1918/1919-ben jobban kifejezte a népköztársasági, mint a köztársasági államforma. E parasztpártok és vezetőik – köztük elsősorban Nagyatádi Szabó István – tragédiája, hogy az antant és az új, mohó kisállami nacionalizmusok nem engedték megerősödni ezt a *szerves politikai fejlődéssel kialakult államformát* és az azt támogató politikai erők szövetségét.”²

E rövid idézetekben kirajzolódnak Sipos József 1918–1919-es időszakra vonatkozó elemzéseinek fundamentumai. Az 1918–1919-es eseményeket *polgári demokratikus forradalomnak* tekintette, amely a polgári demokratikus rendszer intézményi megteremtésére irányult, s mint ilyen, a dualizmus időszakának korlátozott parlamentáris rendszerét akarta demokratikussá szélesíteni. A *népköztársaság* – *köztársaság* fogalmi elválasztáson keresztül a *népi-plebejus* és a *polgári* célkitűzéseket elkülönítette. Értelmezésében a forradalom bázisaként a szociáldemokrata párt és a kisgazdapárt mint tömegpártok a mögöttük álló széles társadalmi bázis valódi reprezentációiként voltak képesek működni, ennek megfelelően a polgári demokratikus rendszer intézményi keretében saját társadalom- és gazdaság-szervezési elképzeléseik megvalósítására törekedtek. Ezek a törekvések pedig nemcsak a *régi világ*, a rendies társadalom és politikai szerveződés megszüntetését tűzték ki célul, hanem már az *új világ*, a polgári-kapitalista világ korrigálására, átalakítására is irányultak.

Tanár úr értékelése szerint a népi-plebejus politikai alternatívának olyan széles társadalmi bázisa volt 1918–1919 fordulóján, amely képes lehetett volna a háború végi összeomlás után a konszolidációt megvalósítani. Hogy ez az esély miért nem valósult meg, annak elsődleges okaként alapvetően az ország háborús vereségéből adódó, a kormánytól jelentős mértékben független, külső tényezőket jelölte meg. A belpolitikai konfliktusokat a gazdasági blokád, a vesztes státuszából fakadó elszigeteltség és elsősorban a szerbek, csehek és románok antantfelhatalmazással történő területfoglalásai élezték ki. A külső tényezőket elsősorban az idő tekintetében tartotta döntőnek. Úgy vélte, kedvezőbb geopolitikai helyzetben, ha a kormánynak megfelelő idő állt volna rendelkezésére, a belső ellentmondások ellenére is reális esély lett volna az idézett *munkás–paraszt egység* tartós megszervezésére.

¹ Sipos József: *A pártok és a földreform 1918–1919-ben*. Budapest, 2008. 193.

² Sipos: *A pártok és a földreform 1918–1919-ben*, 278–279.

A Vix-jegyzék azonban végül a népköztársasággal együtt elsöpörte a kibontakozó *népi-plebejus demokrácia* kísérletét.³

Munkássága során módszertanilag a politikai mozzanatok dátum szerinti leg-részletesebb rekonstrukcióját végezte, a szöszmötölésnek tűnő részletesség mellett azonban az általa elképzelt és kívánatosnak tartott állapot szempontjából elemezte a folyamatot. A forradalmi időszakokkal kapcsolatban arra kereste a választ, hogy az, amit az adott történeti szituációban a forradalomban lehetségesnek és meggyőződése szerint kívánatosnak tekintett, miért nem vált valóságossá.

A forradalmi időszak politikai folyamatairól szóló beszélgetések terelték érdeklődésemet abba az irányba, hogy ha az adott történeti szituációban a politikai folyamatokat akarjuk megérteni, akkor elkerülhetetlen a politikatudomány eszköztárához is nyúlni.⁴ Ez azt eredményezte, hogy 1918–1919 forradalmas időszakát *politikai válsághelyzetként* vizsgáltam.⁵ Az 1918 őszi jelentkező politikai vitákat a *politikai konszenzus* megteremtésére törekvő politikai stratégiák küzdelmeként értelmeztem.⁶ A munkás–paraszt egység ebben az értelmezési keretben a politikai konszenzus létrehozásának és őrzésének lehetséges elemeként vizsgálható.⁷ Hogyan viszonyultak az egyes politikai szereplők a konszenzusteremtő stratégiákhoz és főként a Károlyi Mihály által dominált politikai konszenzushoz, amely meghatározó tényezője volt az 1918–1919-es forradalmas időszakának?

KONSZENZUSTEREMTŐ KONCEPCIÓK

Az 1918. őszi politikai vitákat két konszenzusteremtő koncepció dominálta.⁸ A *nemzeti koncentráció* programja Tisza István politikai koncepciója volt, amely a

³ Sipos véleményéhez historiográfiai szempontból fontos, hogy annak a történészgenerációnak a tagja, amely megkérdőjelezte az 1918–1919-es időszak értelmezésében akkor még uralkodó, a „permanens forradalom” szemléletében születő munkákat. Ezek legkiválóbbja és alapossága miatt a mai napig megkerülhetetlen a korszakkal foglalkozók számára Hajdu Tibor monográfiája.

⁴ Horváth Csaba: *Politikai valóságértelmezések és stratégiák az 1918. őszi válságban*. Múltunk, 63. évf. (2018) 3. sz. 88–123.; Horváth Csaba: *Politikai konszenzus válsághelyzetben. Károlyi Mihály konszenzusteremtő stratégiája az első világháború végi válságban*. In: Döbör András – Miklós Péter – Zeman Ferenc (szerk.): *Közelítések a modern magyar történelemhez*. Emlékpont könyvek 16. Hódmezővásárhely, 2020. 34–43.

⁵ Körösi András (szerk.): *Viharban kormányozni. Politikai vezetők válsághelyzetekben*. Budapest, 2017. 267–269.; Szabó Márton: *A diszkurzív politikatudomány alapjai*. Budapest, 2004. 7. fejezet. <https://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tkt/diszkurziv/ch07s03.html> (letöltés: 2018. december 19.)

⁶ Körösi András: *A konfliktus és konszenzus paradoxona*. In: *Vezér és Demokrácia. Politikaelméleti tanulmányok*. Budapest, 2005. 63–103.

⁷ A tanulmányban a két jelentős gazdaszervezet közül a kiscgazdák tevékenységét vizsgáljuk. A Magyar Gazdaszövetséget és az annak utódjaként létrejött Országos Földművespártot, elfogadva Sipos József értékelését, az újkonzervatív-agrárius politikai irányvonal szervezetének tekintjük. A munkás–paraszt szövetség gondolati kísérletében Siposnál a paraszt-ságot az agrárdemokrata irányzat jelenítette meg.

⁸ Horváth Csaba: *Politikai valóságértelmezések és stratégiák az 1918. őszi válságban*, 88–123.

Wekerle-kormány mögött kívánt stabil parlamenti többséget biztosítani, megszabva a kormányzás további irányvonalát. A kormánytöbbség megteremtésének technikai kérdése mellett e koncepció a háborús erőfeszítések további biztosítását jelölte meg célként, ennek rendelve alá a politikai konszenzus megteremtését. Tisza politikai narratívájának vezérfonala szerint a fennálló kereteken tett minden apró változtatás bizonytalansági tényező, minden belpolitikai vita a válság elmélyülésével járhat, ezáltal az ország számára veszélyforrást jelent, ennél fogva a változtatások szükségességét hangoztató politikai szereplőket a politikai együttműködés keretein kívülre kell helyezni. Tisza emellett ragaszkodott a dualizmus politikai rendszerének intézményesedett kereteihez, ebből következően a közjogi kereteken kívül rekedt társadalom politikai világa felé nem tett érdemi gesztust.⁹

A *nemzeti koncentráció* programjával szemben erősödött meg Károlyi Mihály politikai koncepciója. Károlyi helyzetértelmezésének sarokpontja a háború minél hamarabb történő lezárására irányult, ehhez olyan politikai cselekvést látott szükségesnek, amely a fennálló állapotokat alapvetően és gyorsan változtatja meg. Tisza változtatásokat ellenző, a *status quo őrzésére* irányuló politikájával és nyelvezetével szemben Károlyi esetében a *változtatásra irányuló cselekvés* vált hangsúlyossá. Az általa ajánlott politikai konszenzus alapja: 1) kormányváltással a politikai hitelesség helyreállítása; 2) új külpolitikai koncepció, amely a német szövetséggel való szakítást, a dualizmus berendezkedésének perszónálunióra változtatását és a wilsoni elvek elfogadását jelenti; 3) az ország berendezkedésének demokratikus és a szociális kérdéseket megoldó átalakítása. Károlyi narratívája összekapcsolta és egymás felélelül állította a háború lezárásának ügyét és Magyarország átalakításának, az *Új Magyarország* megalkotásának programját. Károlyi egyúttal stratégiai szövetségesként tekintett a hagyományos parlamentáris politika határán létező politikai erőkre, hangsúlyozva, hogy a fennálló politikai rendszer nem tükrözi az ország valóságos társadalmi összetételét, a súlyos válsághelyzetben lévő országnak éppen ezért olyan vezetésre van szüksége, amely bevonja a politikai hatalomba az addig politikai reprezentációval nem vagy alig rendelkező társadalmi többséget.

Október közepétől az események felgyorsultak, a háborús állapot őrzésének programja elveszítette magyarázó erejét, a hangsúly a háború folytathatósága helyett a háborús katasztrófa elkerülésének módjára terelődött. A politikai közvéleményben az *időhiány érzete* növelte a politikai cselekvés iránti vágyat, Károlyi változást sürgető narratívája sikeresen illeszkedett a változó közhangulatba. A háború elvesztése és a kormány lemondása a közvéleményben összekapcsolta a Magyarország összeomlásától való félelmet a területi integritás biztosításának kérdésével. A *status quo* vagy *új rendszer* politikai ellentétként feloldódott, a *status quo* keretébe tartozó bármilyen elem megőrzéséhez is szükségessé vált a változtatás, így azok is támogatták Károlyi politikai programját, akik korábban elutasították.

⁹ A választójog kiszélesítése körüli politikai konfliktusban is ez az attitűd magyarázta elutasító magatartását. A választójogi küzdelemhez lásd Varga Lajos: *Kormányok, pártok és a választójog Magyarországon 1916–1918*. Budapest, 2004.

Október folyamán a szociáldemokraták és a kiszagdák elfogadták a Károlyi-féle függetlenségiak által vázolt politikai program alapvető pontjait.¹⁰ A támogatás attitűdjében azonban eltéréseket láthatunk. A kiszagdák nem rugaszkodtak el a hagyományos függetlenségi politika tartalmi elemeitől és a kiszagda társadalom speciális követeléseiből álló politikai hagyományuktól, korábbi programjaikhoz képest nem fogalmaztak meg radikális követeléseket.¹¹ Nagyatádi Szabó István a képviselőházi felszólalásában a magyar függetlenség és a népuralomhoz szükséges demokratikus változás mellett a földkérdés rendezésében továbbra is mérsékelt álláspontot képviselt.¹² A politikai cselekvésre hangsúlyt helyező politika háttérként a kiszagda vezetés elfogadta a meglévő intézményi keretek adta állapot részleges kiterjesztését, ami egy minden politikai csoportra kiterjedő hatalommegosztásban öltött volna testet, befogadva akár a háborús kabinet mögötti politikai csoportokat is. Az adott szituációban ez mindössze a hatalom szimbolikus kiterjesztését jelentette, miközben Károlyi és a vele ekkor már szövetségben működő szociáldemokraták és polgári radikálisok számára ez már elégtelen ajánlat volt. A korszak sajtójában *mérsékeltnek* nevezett koncepció elfogadása a gyakorlatban a Hadik-féle kormányalakítási kísérletben való részvételben öltött formát, ezzel párhuzamosan távolságtartást jelentett a Nemzeti Tanácsban testet öltő politikai cselekvéstől és annak forradalmi tartalmától.¹³

A szociáldemokrata mozgalomban általános érzület volt, hogy eljött a politikai cselekvés ideje. A munkásmozgalom taglétszámának intenzív növekedése, szervezeteinek erősödése megerősítette a munkásmozgalom saját erejében való hitét. A szociáldemokrata pártelit által az október elején tartott rendkívüli pártkongresszuson elfogadtatott politikai program kompatibilis volt a Károlyi által vázolt koncepcióval, nem feszítette túl a demokratikus átalakítás programját, ugyanakkor a kongresszusi vita lényegét meghatározta a munkásmozgalom önálló társadalmi erőként való deklarálása. A munkásmozgalom fórumai nyilvánvalóvá tették a politikai változás elkerülhetetlenségét, a hatalomváltástól azonban nemcsak a minimális program, a demokratikus átalakítás azonnali végrehajtását várták, hanem azt egy mélyreható társadalmi-gazdasági változást hozó új korszak szükségszerűen bekövetkező nyitányának tekintették.¹⁴ Az október végi politikai káoszban a szo-

¹⁰ Október 13-án párhuzamosan zajlott a szociáldemokraták rendkívüli kongresszusa és a Gazdapárt értekezlete. A kiszagdák és a szociáldemokraták októberi politikai tevékenységéhez lásd Sipos: *A pártok és a földreform 1918–1919-ben*, 34–50.; Varga Lajos: *Háború, forradalom, szociáldemokrácia Magyarországon 1914. július – 1919. március*. Budapest, 2010. 261–314.

¹¹ A földbirtokreform mellett követelték a háborús központok felszámolását, a rekvirálások részleges beszüntetését, a rekvirálások következtében kiszabott büntetések felfüggesztését, az uradalmi munkára kirendelt kiszagdák saját földjeikre való hazabocsájtását.

¹² Sipos: *A pártok és a földreform 1918–1919-ben*, 40–41.

¹³ Károlyi politikai stratégiája az erőszak és a zűrzavar tárgyalás útján történő elkerülését tekintette célnak, törvényes hatalomváltásban gondolkodott.

¹⁴ Horváth Csaba: *A munkásmozgalom mint politikai alternatíva*. In: Hermann Róbert – Ligeti Dávid (szerk.): 1919 – A Nagy Szétesés. Budapest, 2020. 119–121.

ciáldemokraták letették a voksukat Károlyi mellett, és aktív részesei voltak a Nemzeti Tanács megalakításának, egyúttal készen álltak arra, hogy szükség esetén a politikai változás katalizátorai legyenek – mindenkire hasonlóan ők is el akarták kerülni az utcai zavargásokat. Bár végül az *utca* a cselekvésben megelőzte a vezetőket, a rend helyreállításában és a hatalomváltás zökkenőmentes lebonyolításában jelentős részt vállalt a szervezett munkásság.

November elejére létrejött a Károlyi koncepciója által uralt politikai konszenzus, amely a politikai konfliktusok *átmeneti* feloldódását jelentette. Károlyi egyedüli cselekvőképes politikai vezetőként való megjelenése azt eredményezte, hogy politikai helyzetértelmezése a közvélemény szemében átmenetileg domináns pozícióba került. Károlyi konszenzusának alapvetése az volt, hogy Magyarország integritásának a békekonferenciáig történő megőrzése három egymást feltételező tényezőn múlik:¹⁵ 1) legyőzött/vesztes státuszú országgént olyan fegyverszünet aláírása a cél, amely nemzetközileg garantálja az ország integritását a békekonferenciáig; 2) a nemzetiségekkel történő megállapodásokkal belülről kell biztosítani az ország területi egységét; 3) az ország elavult társadalmi-politikai-gazdasági rendszerének átalakításával biztosítani a társadalmi bázist. Az általános választójog, a közigazgatás demokratizálása, a birtokstruktúra átalakítása (a földkérdés rendezése), a munkások szociális jogainak rendezése, az igazságosabb vagyoneeloszlás (vagyonadó) kérdésében látszólag széles körű egyetértés mutatkozott.

A népkormányban az október végi politikai mozgások eredményeként a szociáldemokraták fontos tényezővé váltak, miközben a kispazdák nem kaptak kormányzati szerepet. Ugyanakkor a földkérdés rendezésének igénye megkerülhetlenné tette a kispazdák politikai részvételét. Birtokpolitikai elképzeléseikben rövid idő alatt alkalmazkodtak az új állapotokhoz. A népkormányban a földkérdés megoldására vonatkozó ígérete és a vidéki parasztlázongások együttesen olyan keretet biztosítottak, amelyben a kispazdák az ország birtokszerkezetének átalakítására a korábbi programjaikban szereplőknél radikálisabb változtatást tűztek ki célul. Az új politikai helyzetben hangsúlyosabban jelent meg a nagybirtokellenesség, ezzel párhuzamosan a szegényparasztság földhöz juttatásának programja. A kispazdák politikai programja és nagyszabású szervező munkája a potenciális politikai bázis kiszélesítésére is irányult.¹⁶

A kispazdákkal párhuzamosan a munkásmozgalom is növelni tudta hálózatát az agrárnépesség körében.¹⁷ A párt földmunkás szervezetének létszáma 1919 elején meghaladta a százezer főt. Január 12-én 625 küldött részvételével rendezték

¹⁵ Károlyi Mihály: *Az új Magyarországért. Válogatott írások és beszédek 1908–1919*. Szerkesztette Litván György. Budapest, 1968. 246–281.

¹⁶ Az új helyzetben a 48-as Függetlenségi Országos Gazdapárt új neve Országos Kispazdapárt lett. A névváltoztatás is tekinthető politikai üzenetnek. A kispazdák szervezeti erősödését részletezi Sipos: *A pártok és a földreform 1918–1919-ben*, i. m.

¹⁷ Az Országos Propaganda Bizottság 1919. január végén – február elején 800 községben történt adatfelvétele alapján a szociáldemokrata pártnak 315 községi szervezete működött, amivel megelőzte a 260 helyi szervezettel rendelkező kispazdapártot, miközben a többi pártnak együttesen 112 szervezete működött. Mészáros Károly: *Földmunkás- és szegény-*

meg az uradalmi-gazdasági cselédek országos értekezletét. Belső viták után a szociáldemokraták olyan hibrid megoldás mellett döntöttek a birtokpolitikában, amely a földosztásra helyezte a fókuszot, igazodva a falusi bázis igényeihez, miközben figyelembe vette a szociáldemokrata agrárfelfogás nagyüzemi gazdálkodás iránti elköteleződését, így programjába eltérő hangsúllyal, de mindkét elem bekerült.

A KONSZENZUS BOMLÁSA ÉS MEGÚJÍTÁSI KÍSÉRLETE

A Károlyi-kormány a területi integritásra vonatkozó ígérteit nem tudta teljesíteni. A belgrádi katonai egyezmény, amely a kormány nemzetközi státuszát, a megszállás feltételeit, a magyar közigazgatás megszállt területeken történő megőrzését lett volna hivatva biztosítani, nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket.¹⁸ November végére a fegyverszüneti szerződés magyar szempontból legfontosabb pontjait a meginduló megszálláshoz kapcsolódva negligálták.¹⁹ A megszállás és az azzal szembeni tehetetlenség következtében megkérdőjeleződött a konszenzus részeként korábban elfogadott *pacifista* irányvonal érvényessége.²⁰

A nemzetiségi vezetőkkel való tárgyalásokat Jászi Oszkár vezette. A szeparatizmussal szemben az önkormányzatiságra és autonómiákra épülő koncepciójával akarta meggyőzni a nemzetiségi vezetőket, de ha ez nem sikerül, a békekonferenciáig terjedő időszakban kölcsönös megállapodásokkal biztosította volna a magyar állam fennhatóságát.²¹ A tárgyalások kudarcba fulladtak, a nemzetiségi vezetők már nem voltak kompromisszumkézsékesek, negligálták a magyar kormányzat elképzeléseit, ellenjavasolataik az elszakadás előkészítésének módjáról szóltak.²² Jászi koncepciója légüres térbe került, a nemzetiségek elutasították, magyar kritikusai ugyanakkor *jogmegadó* stratégiájában fedezték fel a kialakult probléma okát.

parasztmozgalmak 1918–1919-ben, a polgári demokratikus forradalom és a Tanácsköztársaság idején. In: Pölöskei Ferenc – Szakács Kálmán (szerk.): *Földmunkás és szegényparaszt-mozgalmak Magyarországon. 1848–1948.* 12 kötet. Budapest, 1962. 536.

¹⁸ Ormos Mária: *Padovától Trianonig. 1918–1920.* Budapest, 1983. 59–74.

¹⁹ A novemberben lezajló folyamat legfontosabb külpolitikai dokumentumait közli Ormos Mária (szerk.): *Francia diplomáciai iratok a Kárpát-medence történetéről. 1918–1919.* Budapest, 1999.

²⁰ Az ellenállóképesség hiánya a válság jeleként a hadseregszervezés körüli vitákban csúcsosodott ki, ami súlyos politikai ellentétekhez, miniszterbuktatásokhoz vezetett. Varga: *Háború, forradalom, szociáldemokrácia Magyarországon.* 366–382.

²¹ Szarka László: *Keleti Svájc – illúzió vagy utópia? A Károlyi-kormány Nemzetiségi Minisztériumának működése.* In: Szarka László: *Duna-táji dilemmák. Nemzeti kisebbségek – kisebbségi politika a 20. századi Kelet-Közép-Európában.* Budapest, 1998. 113–125.

²² K. Lengyel Zsolt: *„Keleti Svájc” és Erdély 1918–1919. A nagyromán állameszme magyar alternatíváinak történetéhez.* Csíkszereda, 2007. http://adatbank.transindex.ro/html/alcim_pdf2905.pdf (letöltés: 2019. január 10.); Szarka László: *A helvét modell alternatívája és kudarcra 1918 őszén.* Kisebbségkutatás, 17. évf. (2008) 2. sz. 233–247.

A megszállással szembeni tehetetlenséget súlyosbította a gazdasági és szociális helyzet romlása, amelyhez jelentősen hozzájárult a blokádnak fenntartása. A válsághelyzet intenzitása a reményt adó átmenet rövid kegyelmi állapota után ismét fokozódott, az ország előtt álló feladatokra (közigazgatás átalakítása, a földbirtok-reform, a vagyonszerzés, a hadseregszervezés, a karhatalom feletti ellenőrzés) vonatkozó koncepcionális különbségek egyre élesebb formában törtek a felszínre. A népkormány mögötti konszenzus harmadik pillére, az átalakítások szükségességében való egyetértés, főként az átalakítások mértékét illetően, széttöredezett. A kormányon belüli ellentétek végül a romló külső körülmények által felerősítve súlyos kormányválsághoz vezettek.²³

Károlyi domináns pozíciójának megőrzése érdekében lépéseket tett a konszenzus átforgatására, ezzel próbálta biztosítani a válságkezelés folytatásához szükséges politikai háttérrel. Az ellentétek új törésvonal képében artikulálódtak, amelyben az egymással szemben állókat a *polgári* és a *szocialista* politika közötti különbözőséggel jelölték ki.²⁴ A szociáldemokrata hátszínre egyre nagyobb nyomást helyeztek a vezetőire, hogy kormányzati tevékenységük során a munkásság programját erőteljesebben képviseljék. Ezzel párhuzamosan a kormányon belül és a kormánnyal szemben kritikus szereplők körében egyre határozottabban jelent meg a szociáldemokratákat érő vád, mely szerint hatalmi törekvéseikkel túlterjeszkednek a társadalomban betöltött erejükhöz lépest.

Károlyi az új konszenzus fókuszába a *demokratikus program* megvalósítását helyezte, ami alatt az ország berendezkedésének társadalmi csoportok súlyának megfelelő átalakítását állította.²⁵ Célul tűzte ki a polgári erők egyesítését, hogy a szociáldemokrata munkásság szerveztségéhez hasonlóan a polgári társadalom is erőt tudjon felmutatni, ugyanakkor a *polgári politika* tartalmát *radikálisként* jelölte ki, hangsúlyozva, hogy a történelmi haladás a polgárság számára szükségessé teszi a *szociális tendencia* elfogadását, egyúttal határozottan a szociáldemokrata törekvések irányába mozdította az új konszenzus határait. Károlyi ajánlata a *polgári-szocialista* ellentét feloldására olyan javaslat volt, amely politikai hátszínén belül további engedelményeket követelt azoktól, akik a szociáldemokrata törekvéseket és hatalmi pozíciókat már így is túlzónak tartották, s erre már nem voltak hajlandók.

²³ A szociáldemokrata politikusok tevékenységén keresztül mutatja be a konfliktust Varga: *Háború, forradalom, szociáldemokrácia Magyarországon*, 366–382.

²⁴ A *polgári* jelző ezen időszakban gyűjtőfogalomként funkcionált. Leginkább a *szocialista* politikával szembeni önmeghatározást jelentett, ennek megfelelően a legkülönbözőbb politikai identitásokkal rendelkező politikai szereplők használták magukra. A *szocialista* jelző egyrészt a szociáldemokrata párt gyakorlati politikáját, másrészt általánosabb értelemben a szocializmus jövőképe felé való törekvést jelenítette meg.

²⁵ Az új konszenzuskíséretben továbbra is az egyik legfontosabb kérdés maradt a területi integritás. A realitássá váló területvesztéseket Károlyi továbbra sem fogadta el politikai realitásként, ugyanakkor lehetséges alternatívaként beszélt a politikai integritás mellett a gazdasági integritás biztosításáról. Ezt azonban a közvélemény nem akceptálta. Károlyi a felelősség kérdésében a háborús kabinetet jelölte meg a helyzet okozójaként, ezzel védve a pacifista politikát. Harmadik elemként fokozatosan jelent meg politikai terveiben a szélesebb körű fejtartás ellenállás lehetősége.

Az európai és benne a magyar politikai közvélemény a háború utáni állapotokban forradalmi időszakot érzékelt, amiben a *polgári* és a *szocialista* világregnd közötti küzdelmet látta. Károlyi nézeteinek befogadhatóságát jelentős mértékben befolyásolta, hogy az általa kívánatosnak tekintett kompromisszumot ő maga átmenetnek tekintette, elfogadva a szocialista világregnd győzelmének szükségszerűségét. A nézetkülönbségek a politikai vitákban a *forradalom helyzetének* kérdésében artikulálódtak. A politikai vélemények polarizálódtak aszerint, hogy a forradalomra *lezártként* vagy *lezárandóként* tekintettek, illetve teljes feladatát még el nem végzett *folyamatként*, amelyet még érvényesíteni kell.

A polgári erők egyesítése a politikai közbeszéd részévé vált, a függetlenségi párton belül Lovászy Márton vezetésével Károlyi javaslatával szemben megindult egy alternatív szerveződés. A Polgárszövetség már kimondottan a szocialista áramlat túlzott befolyását jelölte meg egyik fő problémaként, egyúttal elutasította a *radikális* politika folytatását. Bár a Polgárszövetség mint konkrét politikai formáció rövid idő alatt megszűnt, az általa képviselt politikai program már olyan ellentmondásban állt Károlyi törekvéseivel, amely rövid idő alatt a függetlenségi párt bomlásához vezetett. A kormányt ért kritikai vélemények fokozatosan ellenzéki narratívába rendeződtek, ami egyértelműen jelezte, hogy Károlyi új konszenzusra tett ajánlata már képtelen kizárólagosan uralni a politikai értelmezéseket. A kormányzat narratívájával szemben a megjelenő jobboldali értelmezés a kialakult helyzetért a háborús vereséggel szemben már egyértelműen a Károlyi-kormány hibás novemberi politikáját tette felelőssé. Az önálló értelmezések mögött az alternatív politikai programok még csak körvonalazódtak, ugyanakkor az új konszenzus határkijelölésével a politikai disszonancia mentén a politikai konfliktus egyre élesebbé vált. A formálódó ellenzéki narratíva elutasította a további változásokat, egyre nyilvánvalóbbá tette, hogy elveti a szocialista tendenciákat.

SZOCIÁLDEMOKRATÁK ÉS KISGAZDÁK A KOMPROMISSZUMBAN

A decemberi–januári kormányválság a Berinkey-kormány létrejöttével és Károlyi Mihály ideiglenes köztársasági elnökké való kinevezésével csillapodott le. A szociáldemokraták nagyobb befolyást szereztek a kormányban, emellett Nagyatádi Szabó révén a kiszagdák is pozíciót kaptak. Az új kormány narratívájának meghatározó eleme lett, hogy saját pozícióját az *ellenforradalmárok* és a *bolsevikok* elleni kétpólusú küzdelemlként értelmezte. A kompromisszum a forradalomra vonatkozó értelmezésben is megmutatkozott, miszerint a forradalom konszolidált folyamatának biztosítása a cél, ahol a népkormány a társadalmi osztályok arányának megfelelően átmeneti időre biztosítja, hogy egyik osztály érdekei se tudjanak más kárára felülkerekedni.

A Nagyatádi vezette kiszagdák decembertől kezdődően egyetértettek a szociáldemokrata törekvésekkel szembeni félelmekkel, támogatták a polgári erők egyesülését, s önmagukat is a *polgárság* erői közé sorolták. Egyesültek a birtokos társadalom másik szervezett erejét jelentő Földműves Párttal, támogatták a Polgárszövetség létrehozását. A Berinkey-kormányban való részvétel befolyást biztosított a *földkérdés* végső rendezésére, Nagyatádi minisztersége révén pedig hatást

gyakorolhattak a kormány irányvonalára. A kisgazdák politikai mozgását emellett meghatározta, hogy ellenerőt kívántak képezni a *szocialistaként* azonosított politikai programmal szemben. Az *ellenforradalommal* és a *bolsevizmussal* szembeni kettős harcban, mely a Berinkey-kormány politikai kommunikációjának egyik alapmotívumát adta, a kisgazdák egyértelműen a bolsevizmust tekintették az aktuális problémának. A bolsevikkal szembeni fellépés – azok viszonylag kis létszáma miatt – sokkal inkább a szocializmus felé mutató tendenciákkal szemben artikulálódott, ami így elsősorban a szociáldemokratákkal való elméleti konfliktusként jelent meg. A kisgazdák politikai befolyásának további növekedésével kecsgetett a függetlenségi párt szakadása, lehetőség kínálkozott szorosabb együttműködésre a megmaradt Károlyi-párti függetlenségekkel, ami a választásokon való közös szereplésben öltött volna végső formát.

A Berinkey-kormány alatt a szociáldemokraták számára a legnagyobb kihívást a cselekvés irányának meghatározása jelentette.²⁶ A január eleji pártkongresszuson a szervezett munkásság képviselői elérkezettnek látták az időt az önálló kormányzás megvalósítására. A szavazás eredményeként elutasították a koalíciót, önálló szociáldemokrata kormányról döntöttek, de végül a vezetők az első szavazás eredményével szemben a koalíciós kormányzásra vonatkozó javaslatot fogadtattak el. A munkásmozgalom fórumain egyértelművé vált, hogy a munkásság, történelmi perspektívába helyezve az eseményeket, a szocialista átalakulás irányába tartó forradalmi korszakot lát, és a forradalom által még el nem végzett teendők megoldására fókuszál. Ezzel szemben a polgári tényezők a forradalmat már befejezett eseménynek tekintették, a folyamat lezárása volt a céljuk, a helyzet konszolidálását a már meghatározott feladatok végrehajtásában, például a földkérdés gyakorlati rendezésében látták. Miközben a kormány, köztük a szociáldemokraták is, elfogadták a bolsevikkok felforgató tevékenységével szembeni fellépés szükségességét, a *szocialista* és a *polgári* politika között elvi különbségtételt fenntartották. A bolsevikkokkal szemben az ellenforradalmat tekintették a valós problémának.

A munkásmozgalomban erősödött a szocialista átalakítások radikálisabb megvalósítása iránti igény, a belpolitikai küzdelmekben ezt a hazai bolsevikkok tevékenységének tulajdonították, ugyanakkor a belső fórumok tanúbizonysága szerint sokkal inkább a forrongó európai események, különösen a németországi folyamatok hatásának tulajdoníthatunk nagyobb jelentőséget. A radikalizálódást a szociáldemokrata és szakszervezeti vezetők próbálták ellenőrzés alatt tartani, mérsékelni.²⁷ A szocializálás iránti igény növekedése mellett a radikalizálódást erősítette, hogy egyre veszélyesebbnek értékelték a forradalmi változásokat európai szinten megakasztó ellenforradalmi tendenciákat, és ezek hazai megjelenéseként értelmezték a szerveződő ellenzéki tevékenységeket. A kormányzat által képviselt *osztálykompromisszum* és a *konzolidált forradalom* elképzelése a munkásmozgalmon belül jelentős kritikát kapott, annak ellenére, hogy a bolsevik mozgalom tevékenységét túlnyomórészt elutasították.

²⁶ Horváth: *A munkásmozgalom mint politikai alternatíva*, 119–125.

²⁷ Varga: *Háború, forradalom, szociáldemokrácia Magyarországon*, 511–540.

ÖSSZEZÉS

Bár a politikai emlékezet jelentős szegmenseiben a Károlyi nevével jelzett időszak összeforrt az ország területvesztésével, a Vix-jegyzék éppen azért járt végzetes következményekkel, mert a Károlyi vezette politika evidensként tekintett a területi integritásra. A Berinkey-kormánynak továbbra is jelentős belső problémákkal kellett megküzdenie, de a birtokreform megindulása, a kormány pénzügyi helyzetének a körülményekhez képest történői normalizálása, a munkanélküliség kezelésére bevezetni szándékolt közmunkaprogram mind abba az irányba mutattak, hogy egy rendben lezajló választás a helyzet további konszolidálását eredményezheti. Ennek a tendenciának a figyelembevétele a Sipos József által felvázolt munkásparasztnak alternatívának mint kormányzóképes koalíciónak az esélyét igazolja.

Ugyanakkor van olyan tényező, amelyet a „*mi lett volna, ha?*” kérdésre válaszként tekintetbe kell venni. Leginkább a *forradalom* (ami nem egyenlő a bolsevizmussal) és *ellenforradalom* kérdését. Ha a Köztes-Európa különböző régióiban lejátszódó események közös jellemzőit nézzük, kirajzolódik, hogy Németországtól Oroszorszáig az *ellenforradalom* és a *forradalom* erői között polgárháborús helyzet alakult ki. Az antant szövetségi státuszának köszönhetően a régió régi-új államai a győztes konjunktúra és a nemzetállami eszme megvalósításának jegyében kezelni tudták belső konfliktusaikat, így elkerülték a polgárháborús állapotot. A vesztes országok esetében a vereség traumája azonban a forradalmat, ellenreakcióként pedig az ellenforradalmat hozta a felszínre.

A kiscgazdák és a szociáldemokraták között a legfontosabb kérdés 1919 márciusáig nem dőlt el. A kettejük közötti legnagyobb különbség az önmagukról alkotott képben mutatkozik meg. A dualizmus kori magyar politika nem kísérlete meg a magyarországi munkásmozgalom integrálását, bár kétségtelenül voltak emancipációs tendenciák, de a kívülálló státuszt a szervezett munkásság nem tudta átörönni, ezáltal a nyugat-európai folyamat, mely a munkásmozgalom forradalmi öntudatának, a polgári rendtől való különállásának feloldódásában öltött testet, a magyarországi mozgalomban csak részlegesen zajlott le, és jellemzően külsőségekben nyilvánult meg. A munkásmozgalom a háború végén hatalmas szervezeti konjunktúrával a háta mögött veselkedett neki a háború utáni válságnak, és öntudatának megfelelően forradalmi változásokat akart véghezvinni.

A gazdatársadalom szervezetei már a háború előtt a polgári világba való integrálódás intézményei voltak. A gazdák számára, ha korlátozottan is, de a törvényhatóságokban lehetőség mutatkozott a helyi közéletben való részvételre. Az integrálódás jele volt parlamenti jelenlétük, amely bár társadalmi jelentőségükhöz képest korlátozottan érvényesült, de a politikai befogadást szimbolizálta. A kiscgazdák számára a cél a dualizmus rendszerének pluralizálása volt, valamint a gazdatársadalom polgári rendbe való integrálása. A háború előtt a gazdatársadalom határainak kiterjesztése az agrárproletárok irányába távolinak tűnt. Az agrártársadalom feszültségei az Elbától keletre a forradalmi helyzet katalizátoraiként működtek, a kiscgazdák forradalomhoz való viszonyulása ambivalens volt. A forradalmi viszonyok hatására a földkérdés rendezésének háború előttihez képest jelentősebb szerkezeti átalakulással járó formulája mellett kötelezték el magukat, de ez nem

jelentette a polgári rendtől való elkülönülést. 1919 tavaszán a kisgazdák politikai programját továbbra is a polgári rendbe integrálódó parasztság képzete uralta.

Ha a szociáldemokraták és a kisgazdák politikai gondolkodásában megfigyelhető tendenciákat figyelembe vesszük, akkor Sipos József munkás–paraszt-szövetségről vallott nézete kiszámíthatatlanabb, vitathatóbb, mivel a polgári rendszeren túlmutató népi-plebejus politika tartalmi leírása, a mögötte meghúzódó politikai konszenzus kialakításának folyamata megvalósulás hiányában nem vizsgálható.²⁸ Amennyiben sor került volna a választásra, az eredmények tükrében kiderülhetett volna, vajon az erőviszonyok rákényszerítették volna-e a szociáldemokratákat, hogy a forradalom kérdésében a német szociáldemokrácia útjára lépjenek, vagy megmaradtak volna forradalmi programjuk mellett. Ez előbbi 1919. március elején elképzelhetetlennek tűnt. A kisgazdák esetében pedig kérdés az, hogy ha a szociáldemokraták a szocialista átalakítás programját továbbra is napirenden tartják, akkor a szerveződő ellenforradalommal, melynek komponenseivel korábban különböző politikai együttműködésekben már kapcsolatban voltak, milyen viszonyt alakítottak volna ki.

A történelem alakulása azonban nem adott időt a válaszokra. Nem derülhetett ki, hogy a szociáldemokrata–kisgazda kompromisszum kormányzóképes alternatívaként fenntartható lett volna-e, vagy egy következő konfliktus során azonnal felbomlik. Képes lett volna-e ellenállni a polgárháborús szorításnak, a területvesztés tudomásulvételével vagy egy kilátástalan területvédő háborúval konszolidálni az országot úgy, hogy nincs belső bűnbak, akire rá lehet mutatni? A Vix-jegyzék és nyomában a történelmi szituáció a válaszok esélyét is elsöpörte.

The people's attempt at power and its fall
Social democrats and smallholders in 1918–1919

József Sipos was the supervisor of my thesis that analysed the activities of the Social Democrats in 1918–1919. Later, a decisive element of our teacher-student and increasingly friendly relationship was a multitude of our professional discussions about the revolutionary period, one of the central issues of which was the failure to build a democratic system in 1918–1919.

József Sipos believed that one of the most important reasons for this failure was the fact that a worker-peasant alliance – historically been burdened anyway in our current terminology – could not be realized. Accordingly, his analyses focused on the conflicts between the workers' and peasants' parties, as well as on their relations to their own social bases.

²⁸ Varga Lajos szerint egy sikeresen lebonyolított választás a demokratikus forradalom legfontosabb eredményének, a köztársasági államrendnek a konszolidációját és az ebben való egyértelmű szociáldemokrata részvételt eredményezhette volna. Varga: *Háború, forradalom, szociáldemokrácia Magyarországon*, 539–540. Hatos Pál politikai tendenciaként a szociáldemokraták radikalizálódását, ezzel párhuzamosan a kisgazdákkal való viszonyban a politikai ellentétek erősödését hangsúlyozta. Hatos Pál: *Az elátkozott köztársaság*. Budapest, 2018. 376–380.

In this present paper, I focus on the assumption that the consolidation carried out by a worker-peasant coalition in the spring of 1919 was a political reality. I examine the activities of the social democrats and smallholders through a few nodes: (1) the relation to Mihály Károlyi's political programme; (2) the rural expansion of the political basis and (3) the debate on the land system; (4) the relation to the interpretation of the revolution in connection with the government crisis of December and January; (5) the participation in Berinkey's coalition government.

Despite political tendencies towards a worker-peasant alliance, the difference between political identities between social democrats and smallholders represented a fundamental problem. As opposed to the emancipation marks, the identity of the social democrats remained revolutionary, while the smallholders fully identified themselves as an emancipatory political movement. The resolution to this conflict was the most pressing question in the event of a coalition that appeared to be a political reality. Elections to clarify the balance of political power were not held, the political shock caused by the Vix Note swept away the chance for consolidation. The revolutionary identity of the social democrats led to their involvement in the dictatorship of the proletariat.

IGNÁCZ KÁROLY^{ID}

tudományos munkatárs
Politikatörténeti Intézet
e-mail: karesz.ignacz@gmail.com

A szociáldemokraták és az 1922-es választás

1922. május végén – június elején parlamenti (nemzetgyűlési) képviselőválasztást tartottak Magyarországon. Erről a választásról és különösen az azon győztes új kormánypártról, az Egységes Pártról már sokat tudunk, többek között Sipos József utolsó, 2020-ban megjelent könyvének, *A bethleni kétharmadnak* köszönhetően.¹ Jelen tanulmányban az 1922-es választás egy másik fontos és érdekes jelenségét, a Magyarországi Szociáldemokrata Párt (MSZDP) relative jó szereplését mutatom be.

Először lássuk a szociáldemokraták akkori hivatalos értékelését két *Népszava*-cikkből vett idézettel.

„Túl vagyunk a főválasztásokon. Nyílt és titkos szavazásos kerületekben megállotta helyét a szervezett szocialista munkásság, megállotta úgy, hogy szervezettségével, fegyelmeztségével, öntudatosságával és politikai érettségével még ellenfelei tiszteletét is maga mellé parancsolta.

Az osztályuralmi rendszer nem ismeretlen bárgyú védelmezői itt-ott iparkodtak elgáncsolni bennünket, alkalmazván a hatósági és fegyveres hatalom rozsdás fegyvereit szabad érvényesülésünk ellen, ezen azonban nem szabad elbotlanunk, nem szabad utunkat megszakítanunk, mert a mi célunk az előrejutás, a fejlődés és haladás lehetőségeinek a biztosítása, a demokrácia szellemében, a demokrácia számára.”²

„Az új nemzetgyűlés megkezdte munkáját és az országháza – ezúttal először – bevonultak Magyarország munkásosztályának képviselői. Ünnepek kellene tekintenünk ezt a napot, ha [...] nem kellene rá gondolni a munkásosztály évszázados jogtalanságára, elnyomottságára, az osztályuralom merev megátalkodottságára,

^{ID} orcid.org/0009-0004-1945-2514

¹ Sipos József: *A bethleni kétharmad. A Kisgazdapárt kormányzóparttá bővítése és az 1922-es választások*. Szeged, 2020. A kötetről lásd Ignác Károly: *A bethleni kétharmad – választási törvénytelenység és aránytalanság révén*. Múltunk, 66. évf. (2021) 1. sz. 210–222.

² *Tovább!* Népszava, 1922. június 4. 1.

görcsös ragaszkodására a kiváltságaihoz és el lehetne felejteni azt a heroikus küzdelmet, amelyet a magyarországi szociáldemokrácia vívott itt egy félszázad óta a munkásosztály politikai egyenjogúságának elismeréséért. [...]

Csoportunk, amelyet úttörőnek küldött be a törvényhozásba a munkásság és a demokrácia uralmát óhajtó polgárság, emberül fogja ott megállani a helyét s elvégezni a kötelességét. [...] Mögöttünk hagyva a történelmi pillanatot, indulunk a régi jelszóval mindnyájunk ajakán: Előre!”³

E két idézet a választások után jelent meg a szociáldemokrata napilapban, annak első oldali vezércikkeiben, tehát kiemelt helyen. Elsőre talán meglepőnek tűnhet a két cikk ünnepélyes és pozitív, optimista hangneme a választás antidemokratikus jellemzőinek és eredményének, azaz Bethlen István miniszterelnök – összességében közel 50%-os szavazatarányú, de az aránytalan választási rendszernek köszönhetően kétharmados mandátumarányú – győzelmének fényében.⁴ Természetesen a baloldali újság választásokról szóló tudósításaiban azért bőven lehetett olvasni azokról a főleg vidéki visszaélésekről, törvénytelenégekről – a lap szóhasználatában „a választási terrorról” –, amelyeknek köszönhetően a kormánypárt magabiztos győzelmet aratott. Ugyanakkor mégsem a „terror” kívánta kiemelni a szociáldemokrata vezetés a választásokról és az új parlament megalakulásáról szóló összefoglaló értékelésben. Helyette a két vezércikk fő – és valószínűleg nem szimplán propagandisztikus, hanem komolyan gondolt – pozitív üzenete egybecsengett, ahogy a címük is mutatja: *Tovább! és Előre!* A szociáldemokraták új kezdetnek tartották az 1922-es választást, ami végül is igazzá vált, csak nem abban az értelemben, ahogy ők remélték – bár itt természetesen könnyű dolga van a történésznek, aki az utólagos tudás birtokában már magabiztosan értékelheti a száz évvel ezelőtti eseményeket. Mégis érdekes ellentmondás feszül a szociáldemokraták akkori reményei és azon tény között, hogy a Horthy-korszak parlamenti választásai közül messze a legjobb eredményt érték el 1922-ben, azaz a magyar parlamentközpontú politika nézőpontjából utána már lefele vezetett az útjuk. 1922 tehát annak az antidemokratikus bethleni politikai és választási rendszernek, illetve annak a hegemón, leválthatatlan kormánypártnak a kezdete, amely lényegében az egész Horthy-korszakot meghatározta.⁵

³ *Előre!* Népszava, 1922. június 20. 1.

⁴ Maga a bethleni Egységes Párt (EP) csak az érvényes szavazatok 38,2%-át, a vele szövetséges keresztény párt (Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártja, KNEP, a későbbi koalíciós partner) a 8%-át szerezte meg, míg a további kormánytámogató erők (Nemzeti Polgári Párt és pártönkívüli jelöltek) is kaptak pár százalékot. Ehhez képest a kormányt támogató képviselők aránya már elérte a kétharmadot úgy, hogy a mandátumok 57,4%-a az EP-nek, 6,2%-a a KNEP-nek jutott. Hubai László: *Magyarország XX. századi választási atlasza 1920–2000*. Budapest, 2001. I. kötet, 36., 38. Lásd még Sipos: *A bethleni kétharmad*, 334–338.

⁵ A Horthy-korszak politikai rendszeréről a legújabban lásd *Diktatúra, autokrácia, demokrácia? A politikai rendszer jellege*. (Püski Levente, Kerepeszki Róbert, Ignác Károly és Paksa Rudolf írásai.) In: *A Horthy-korszak vitatott kérdései*. Budapest, 2020. 55–94.

Mielőtt rátérnék az MSZDP választási eredményeire, fontos felvillantani az előzmények közül az egyik legfontosabbat, a Bethlen vezette kormány és a szociáldemokrata mozgalom (a párt és a szakszervezetek) vezetésének megállapodását, amelyet annak negatív emlékezete nyomán „Bethlen–Peyer-paktum”-ként ismerünk.⁶

Miért mentek bele a szociáldemokrata vezetők ebbe az alkuba 1921 végén? Ehhez érdemes megnézni az 1919 ősze és 1921 vége közötti időszakot.⁷ E rövid, ellenforradalmi időszakban joggal érezhették úgy a szociáldemokraták, hogy egész létük, szervezeteik működése és aktivistáik szabadsága, akár élete a tét. A szélsőjobboldali erők lényegében minden eszközt megengedhetőnek tartottak velük szemben, a fehérterror pedig nemcsak a különítményesek gyilkosságait jelentette (köztük szociáldemokrata áldozatokkal is, mint Cservenka Miklós, Somogyi Béla és Bacsó Béla), hanem a kormányzat által végrehajtott nagyszámú internálást, letartóztatást és egyéb korlátozó intézkedéseket is. Utólagos tudásunk alapján fel lehetne vetni, hogy a bethleni konszolidáció előbb-utóbb úgyis megszüntette volna ezeket az intézkedéseket, és normalizálódott volna a helyzet, azonban a szociáldemokraták szempontjából egész más volt akkor és ott egy konkrét lehetőséget megragadni, mint továbbra is a kivárára játszani, abban bízva, hogy majd javulni fog a tárgyalási pozíciójuk. Bethlen pedig arra használhatta az internáltak és rendőri felügyelet alatt állók tömegeinek ügyét, hogy a számára megfelelő alku aláírására bírja a szociáldemokrata vezetőket.

Emellett a szociáldemokraták döntésének hátterében valószínűleg ott volt az előző évek sikertelensége is: hiába maradtak a kiépülő új rendszeren kívül, hiába próbáltak különböző módokon tiltakozni az ellen, nem igazán történt érdemi változás. Így például a fehérterror miatt bojkottálták az 1920-as parlamenti választásokat, de ettől függetlenül a két évre megválasztott nemzetgyűlés működött, és az a többi politikai erő és a külföld számára is legitim tényező volt. Ugyanakkor 1921 végén már közeledett a nemzetgyűlés mandátumának lejáratja, és azzal együtt az 1922-es választás, amelyen az MSZDP már részt kívánt venni. Ahhoz pedig arra volt szükség, hogy a párt, a szakszervezetek és a kapcsolódó szociáldemokrata szervezetek a meglévőnél tágabb működési lehetőséget kapjanak, nagyobb egyesülési és gyülekezési szabadsággal.

Végül szintén fontos hangsúlyozni, hogy a Tanácsköztársaság után újjászerveződő MSZDP és annak vezetősége alapvetően reformista, demokratikus irányultságú volt. Ez nem is meglepő a Tanácsköztársaság „forradalmi” kísérlete után, amelyben a szociáldemokrata mozgalom jelentős szerepet játszott. Annak bukása

⁶ A megállapodás konkrét, írásba foglalt szövegének titkossága miatt már a korban is használták rá a paktum elnevezést, lásd például az azt nyilvánosságra hozó újságcikket: *A „paktum”*. Népszava, 1924. december 31. 3. A megszemélyesítést, Bethlen István és főleg Peyer Károly nevéhez köthet azonban már a kommunisták tették meg 1945 után, akik ezzel – az emlékezetpolitikai célon túl – a hazai politikai pályáját folytatni kívánó, antikommunista Peyert igyekeztek lejáratni.

⁷ Sipos Péter: *Legális és illegális munkásmozgalom (1919–1944)*. Budapest, 1988. 28–68.; uő: *Az MSZDP a magyar politikai életben, 1919–1944*. In: Varga Lajos (főszerk.): *A magyar szociáldemokrácia kézikönyve*. Budapest, 1999. 129–132.

után a parlamenti politizálás célja került előtérbe, pontosabban annak első lépéseként az, hogy szociáldemokrata képviselők – immár több évtized várákozás után – egyáltalán bekerülhessenek a magyar parlamentbe. Annak ellenére, hogy a demokratikus választásról szóló programpontjukról hamar kiderült, hogy azt Bethlen egyáltalán nem akarja megvalósítani. Így a szociáldemokraták végül az 1922-es antidemokratikus választás eredményeképpen váltak parlamenti erővé, és az 1921-es megegyezés adott lehetőséget arra, hogy a képviselői helyekért megküzdjenek.

Milyen eredményt ért el az MSZDP az 1922-es választáson? Ha a választási folyamat végét, azaz a mandátumokat nézzük, akkor 25 képviselői helyet szerzett (illetve egy többes mandátum miatt megismételt voksolás után végül csak 24-et),⁸ ez az összes parlamenti hely 10%-át jelentette. Igaz, ezzel is a párté lett a legnagyobb ellenzéki frakció a kormánnyal szemben álló erők szétaprózódottsága miatt. Ugyanakkor fontos hangsúlyozni, hogy az aránytalan választási rendszer a szociáldemokratákat is sújtotta, így a mandátumszámuk mögött jóval magasabb támogatottság állt: az érvényes szavazatok 17%-át kapták meg.⁹ Sőt, azokban a választókerületekben, ahol el tudtak indulni, azaz lehetett szociáldemokrata jelöltre vagy listára szavazni, ott átlagban a szavazatok 43%-át szerezték meg. Ezek közül még a nyílt szavazású egyéni kerületekben is magas, 40%-os volt az átlagos szavazatarányuk, de itt fontos hangsúlyozni, hogy a nyílt kerületeknek csak alig több mint egytizedében tudtak jelöltet indítani: 23 helyen a 195-ből.¹⁰ Őt ilyen helyen azonban a nyílt szavazás ellenére abszolút többséget elérve mandátumot is szereztek: Békéscsabán, Dorogon, Salgótarjánban, Soroksáron és Tatabányán. Ezt, azaz a nyílt szavazású kerületekben történő mandátumszerzést 1922 után soha többet nem tudták megismételni. Azokban a titkos választókerületekben, ahol lehetett a szociáldemokratákra szavazni, átlagosan 44%-os eredményt értek el, a legjobban Debrecen, Miskolc és Szeged egy-egy kerületében, valamint az akkori Budapest környéken szerepeltek, 60% körüli szavazatarányokkal. S voltak úgymond szenzációs, szimbolikus győzelmeik is, a leghíresebb talán Sopronban. A fél évvel korábbi sikeres népszavazásnak köszönhetően Magyarországon maradt és így később a leghűségesebbnek elnevezett városban ugyanis a szociáldemokrata Hébelt

⁸ Szeder Ferenc Hódmezővásárhely 2. választókerületében és Békéscsabán is mandátumot szerzett, amelyek közül az utóbbit tartotta meg. A hódmezővásárhelyi időközi választáson azonban már nem az új szociáldemokrata jelölt győzött. Hubai: *Magyarország XX. századi választási atlasza*, I. 38.

⁹ Ez 277 481 szavazatot jelentett. A választási adatok forrása itt és a továbbiakban: Hubai: *Magyarország XX. századi választási atlasza*, CD-ROM.

¹⁰ Eredetileg 29 nyílt kerületben terveztek indulni, de nem mindenhol tudták összegyűjteni az előírt ajánlásokat, mert a kormányzat és a helyi közigazgatás a „nem ipari kerületekben” erőszakkal is igyekezett megakadályozni a szociáldemokratáknak még a megjelenését is – összefüggésben az 1921. végi megállapodással, amely tiltotta a mezőgazdasági munkások szervezését. Szakasits Árpád: *Szociáldemokraták a parlamentben. A Szociáldemokrata Párt választási küzdelmének dokumentumai*. Budapest, 1922. 33–34., 38.

Ede ügyvéd szerzett mandátumot két ismert gróffal, íjf. Andrassy Gyulával és Klebelsberg Kunóval szemben.¹¹ Az eredmények értékeléséhez hozzátartozik, hogy a szociáldemokraták – a kormánnyal kötött egyezségük egyik pontját rögtön megszegve – választási megállapodást kötöttek az ellenzéki liberális pártokkal, és egymás ellenében nem indítottak jelölteket az egyéni kerületekben. Így egyes helyeken a szociáldemokratapárti választók saját jelölt hiányában a liberálisokéra szavaztak, ahogy ez fordítva is megtörtént.¹²

Összességében tehát az MSZDP sikeresen szerepelt az erősen korlátozott választási rendszer és küzdelem körülményei között,¹³ és szűkebb bázisán, a szervezett munkásságon túl valószínűleg más társadalmi csoportok támogatottságát is meg tudta szerezni. Közvetve az is mutatja a sikerességüket, hogy őket mint ellenzékiet is megvádolták választási csalással. A nem bizonyított feltételezések szerint a szociáldemokraták Szegeden alkalmazták volna az úgynevezett olasz módszert, amely a korban a láncszavazás elnevezése volt.¹⁴

¹¹ Sopronról lásd Taschek Zoltán: *Az 1922. évi nemzetgyűlési választások Sopronban*. Múltunk, 63. évf. (2018) 1. sz. 50–86. A szociáldemokraták választási szerepléséről nagyobb időtávban lásd Hubai László: *A szociáldemokrata párt részvétele a választásokon, 1922–1947*. Múltunk, 42. évf. (1997) 2. sz. 119–145.

¹² Az áprilisi megállapodás később kiegészült azzal, hogy a munkanapra eső választási napokon részleges munkaszünetet tartanak, lehetővé téve a munkások szavazását. Szakasits: *Szociáldemokraták a parlamentben*, 30–31., 46.; Serfőző Lajos: *A Magyarországi Szociáldemokrata Párt a parlamentben 1922–1926*. Budapest, 1967. 47–53.; L. Nagy Zsuzsa: *Bethlen liberális ellenzéke*. Budapest, 1980. 56.

¹³ Az 1922-es választási küzdelemről lásd Sipos: *A bethleni kétharmad*, i. m.; Paksy Zoltán: *Választások Bethlen-módra – 1922*. In: Földes György – Hubai László (szerk.): *Parlamentari választások Magyarországon 1920–2010*. Budapest, 2010. 83–109.

¹⁴ A szegedi 2. választókerületben Peidl Gyula győzött, és az ő mandátumát támadták meg az olasz módszer alkalmazásának vádjával. E petíciót végül érdemi vizsgálat nélkül utasították el, de az eljárás során a Peidlt képviselő ügyvédek a vád konkrét állításait is cáfolták. Ruszoly József: *A választási bíráskodás Magyarországon a két nemzetgyűlés idején (1920–1926)*. Acta Juridica et Politica, 15. köt. (1968) 6. sz. 41–42. Ennek ellenére az 1922-es „csalás” leírása, illetve annak kivédési módja helyet kapott az 1925-ös választási törvényjavaslat (a későbbi XXVI. tc.) indoklásában: „Előfordult ugyanis egy titkosan választó kerületben, hogy az egyik párt első szavazójától azt követelte, hogy szavazólapját hagyja jelzés nélkül, hozza azt ki magával, és csupán az üres borítékot helyezze el az urnába. Ennek az egy szavazatnak a feláldozásával az illető párt azt az előnyt érte el, hogy következő párt-hívének már a párt célját szolgáló jelzéssel ellátva adta át az első választó által kihozott szavazólapot, azt a második szavazó helyezte a borítékba s a neki szánt üres szavazólapot kihozva átadta a párt embereinek. Így folytatták ezt az eljárást mindaddig, amíg a pártjukhoz tartozó választókat mind le nem szavaztatták. Megtalálták tehát a módját annak, hogy a pártszervezetükhöz tartozó választók szavazását ellenőrizhessék. Ennek a visszaélésnek kizárása céljából ez a javaslat elrendeli, hogy a szavazatszedő küldöttségi elnökök a szavazólapokat és a hozzájuk tartozó borítékokat aláírásukkal és azonos betűvel kötelesek ellátni. Ez az eljárás kizárja azt, hogy a tapasztalt visszaélés ismétlődhessék, mert azt a szavazólap és a boríték betűinek összehasonlítása alapján le lehetne leplezni.” *Az 1922. évi június hó 16-ára összehívott Nemzetgyűlés irományai*. XIII. kötet. Budapest, 1925. 337–338.

Mi állt e jó szereplés hátterében? Elsőként az említhető, hogy a szociáldemokraták az előző két évben kimaradtak a parlamenti politizálásból, így olyan új ellenzéki erőként tudtak fellépni, amely hangot és képviselmet ad az akkori széles körű elégedetlenségnek. Hiszen 1922-ben még a gazdasági és társadalmi konszolidáció kezdetén járt Magyarország, a háború és az azt követő átmeneti időszak súlyos öröksége határozta meg az emberek mindennapjait. Ugyanakkor a jobboldali pártok által vitt lejárató kampány láthatóan nem érte el a célját, hiába próbálták meg a szociáldemokratákat megbélyegezni a Tanácsköztársaságban játszott – egyébként nehezen tagadható – szerepük¹⁵ miatt. Az 1922-es eredmények éppen azt valószínűsítik, hogy a munkások és más alsóbb társadalmi státuszú rétegek nem tartották a „magyar történelem mélypontjának” az 1918–1919-es eseményeket.¹⁶ Közvetlen források hiányában ugyan nehezen tárható fel, hogy e társadalmi csoportok pontosan hogyan emlékeztek a pár évvel korábbi proletárdiktatúrára, de bármit is gondoltak, jó részüket ez egyáltalán nem akadályozta meg abban, hogy a szociáldemokratákra szavazzanak.

Második elemként a bethleni politikai taktikát lehet kiemelni, amely közvetetten segítette a szociáldemokratákat. A kormányfő politikai terveit ugyanis bizonyos szempontból jobban zavarta a radikális jobboldali, keresztényszocialista irányzat, így mindent megtett azért, hogy azok súlyos vereséget szenvedjenek az 1922-es választáson. Ehhez a titkos kerületek jó részében elég volt annyi, hogy a mérsékeltbb korlátozásokat kihasználva a szociáldemokraták elindulhassanak, és ahogy láttuk, a szavazatok jó részét megszerezzék. Így történt ez például Budapest környékén (amely az akkor még önálló Újpest, Rákospalota, Kispest, Erzsébetfalva, Csepel és további kisebb településekből állt), ahol 1920-ban még a radikális kereszténypárti jelöltek szereztek meg az összes mandátumot, míg két évvel később már az MSZDP győzött magabiztosan a listás szavazáson az egyébként megosztott jobboldali pártokkal szemben.¹⁷

Végül a sikeres szereplésben fontosnak gondolom a szociáldemokraták dinamikus és magabiztos kampányát – ez a *Népszavát* felítve, a választási beszámolóikat olvasva jól látható. A baloldali lap sokszor hangsúlyozta az olvasóinak, hogy milyen sikeres az MSZDP a fővárosi plakátharcban, és más forrásokból tudjuk, hogy ezt az ellenfelek is így gondolták.¹⁸ A párt összesen közel hatmillió

¹⁵ Varga Lajos: *Kényszerpályáról tévútra. Szociáldemokraták a Tanácsköztársaságban*. Budapest, 2019.

¹⁶ A korabeli közbeszéd 1919-cel kapcsolatos mítoszairól, legendáiról és toposzairól lásd Csunderlik Péter: *A „vörös farsangtól” a „vörös tatárjárásig”. A Tanácsköztársaság a korai Horthy-korszak pamflet- és visszaemlékezés-irodalmában*. Budapest, 2019.

¹⁷ 1922-ben az újonnan kialakított Budapestkörnyéki listás választókerületben az MSZDP összességében megszerezte a szavazatok abszolút többségét (56,5%), míg a kereszténypártiak csak 15%-át. Erről és a főváros „munkás” elővárosainak politikai küzdelmeiről lásd Ignác Károly: *Helyi önkormányzatok és választások Budapest elővárosaiban az 1920-as évek elején*. Múltunk, 67. évf. (2022) 2. sz. 84–121.

<https://doi.org/10.56944/multunk.2022.2.5>

¹⁸ A fővárosi közgyűlés jogügyi bizottságában ülő jobboldali politikusok szerint a szociáldemokraták álltak nyeresre a plakátharcban, miután az ő munkásaik jobban és lelkesebben

példányban készített nyomtatványokat a kampányban.¹⁹ E területen is volt ugyan korlátozás, mert akkor a választási plakátok, sőt még a röpcédulák is olyan sajtótermékek minősültek, amelyek utcai terjesztéséhez előzetes hatósági engedélyre volt szükség. 1922-ben azonban még arányaiban kevés plakát terjesztését tiltotta meg a jobboldali vezetésű polgármesteri hivatal Budapesten, így a korlátozás ellen a szociáldemokraták nem tiltakoztak hangosan, inkább csak kifigurázták a lapjukban. „Az egyik ilyen röpiratunk az élelmiszerdrágaság tényeit sorolta föl. Ez sem volt terjeszthető és most nyilván azt hiszik a városházán, hogy a dolgozó tömegek nem vesznek majd tudomást a drágaságról. Pedig éppen a városházán tudhatnák, hogy a drágaság elleni küzdelmet nem a plakátokon kell megkezdeni.”²⁰

A plakátharc azonban nemcsak a falakon folyt, hanem néha verekedésbe is torkollott. A kampányidőszak vége felé számoltak be a lapok egy olyan esetről, amikor munkások egy csoportja ökölrel és botokkal véresre verte a szociáldemokrata plakátokat leszagató fiatalembereket (egyetemi hallgatókat). A *Népszava* tudósításának egyértelmű volt az üzenete: a jobboldali plakátrongálók megérdemelték a verést.²¹ A baloldali lap egy későbbi cikke is hasonló hangnemben íródott: „A budapesti éjszakák legénykéi, ezek a kurzusficsurak, akik tizedmagukkal hősködők, ha egy-két magános emberrel kerülnek szembe, úgy látszik, újra kezdik a régi divatot amikor még kockázat nélkül élvezhették verekedési jogukat. [...] hasonló fickók egyik plakátragasztó elvtársunkat bántalmazták. Heten mentek egy ellen. De mit tesz a véletlen, arra jött három munkás és usgye, futásnak eredtek [...] a gyászmagyarkák, de hármat mégis elcsíptek közülök. Kis híja, hogy nem lepedőben vitték őket haza mamájukhoz.”²² Végül a választásokról kiadott, összegző MSZDP-kötetben is utaltak erre: „Budapesten a »felelőtlen elemek« [...] vállalkoztak arra, hogy eltüntetik a szapora születésű szocialista plakátokat a házak faláról [...], de egyre több vérző orr, betört fej figyelmeztette őket arra, hogy – megváltozott a világ, [...] A munkásoköl megvédelmelte a szocialista gyűlések

végezték a feladatot, mint a polgári pártok plakátolását intéző fővárosi Hirdető Vállalat dolgozói. Jegyzőkönyv a bizottság május 17-ei üléséről, amelyen a Hirdető Vállalat 1921. évi zárszámadását vitatták meg. Fővárosi Közlöny, 33. évf. (1922) 28. sz. 1450–1452.

¹⁹ 150-féle plakátot, 291-féle röplapot és 449-féle egyéb választási nyomtatványt adtak ki, 3 millió korona értékben. Szakasits: *Szociáldemokraták a parlamentben*, 61.

²⁰ *Hírek. Plakátvakarások és egyéb plakátesemények egy csokorban*. Népszava, 1922. május 20. 6–7. Ugyanakkor a szociáldemokraták fellebbeztek a tiltások ellen a Belügyminisztériumban, és például az alábbi szövegű plakát esetében sikerrel is jártak: „Aki azt akarja, hogy olcsó legyen a kenyér és drága az emberélet, szavazzon szociáldemokratára!” Uo. A korszak további választásain, valószínűleg éppen az 1922-es tapasztalat és szociáldemokrata siker nyomán, azonban a hatalom lényegében betiltotta a jelszavas és képes plakátokat. Erről és általában a fővárosi választási kampányokról lásd Ignác Károly: *A köztér mint politikai csatatér. Az utca szerepe a választási kampányokban Budapesten, 1920–1939*. In: Urbs. Magyar Várostörténeti Évkönyv XIV. 2019. Budapest, 2020. 143–169.

²¹ *Hírek*. „Anyám, gondolj rám!” (A plakátvakarás harcteréről.) Népszava, 1922. május 24. 6.; *Tegnap este véresre vertek egy csapat plakáttépőt a József-körúton*. Az Est, 1922. május 24. 8.; *Hírek. Minden botnak két vége van*. Az Újság, 1922. május 24. 5.

²² *Hírek. A ficsurak verekednek és rögvést – kikapnak*. Népszava, 1922. május 31. 10.

rendjét és a szocialista plakátot.”²³ Az előző két év passzivitása és csendes túrése után tehát a szociáldemokraták nyíltan beleálltak az ilyen kisebb konfliktusokba, és a beszámolóikból sugárzott a magabiztosság.

Ahogy a többi kampányhíradásukból is, például amikor arról írtak, hogy egy új eszközzel, fényreklámmal népszerűsítik a baloldali párt választási jelszavait Budapesten. „Harcokban vagyunk a jövőért, mindenkinek itt a helye, akivel egy láncot hordozunk: erről beszélnek a mi futárjaink a falakon, okfejtő és rövid szavú, színes, rajzos gondolkodtató plakátjaink. Ezeket a plakátokat láttuk este az agitációs ötlet szülte új formában. Próbát tettek elvtársaink az Erzsébet-körúton: sugárkéve kapta szárnyára és dobta a járókelők lábai elé. Hétfőn este már a város négy helyén áll be a vetítógép a szociáldemokrata agitáció szolgálatába. Az éles fénynyaláb hatalmas udvart világít magának a járdán és megjelenik az ismert, dacosan kiáltó jelszó [...] Hétfőtől kezdve, amíg a szavát mindenki a mérlegbe nem veti, ezek és ezek olvassák majd nappal a falakról, este a fénysugárról: »Szavazatok szociáldemokratára!«”²⁴ Bár a sikeres próbák után a közterületre vetítést betiltották a fővárosi hatóságok, az MSZDP dinamizmusát ez a kísérlet is jól mutatta.

A hagyományosabb kampányeszközöket is igyekeztek kihasználni a szociáldemokraták, így például a korlátozások ellenére összesen 661 népgyűlést tartottak.²⁵ Az 1922-es választási költségeik megközelítették a 14 millió koronát, amelynek nagy részét maguk a szervezett munkások adták össze választási bélyegvásárlásával és további önkéntes adakozással.²⁶

A jó választási szereplés és a régóta várt parlamentbe kerülés alkotta az alapját annak a szociáldemokrata reménynek, hogy 1922 csak kezdete lesz a párt sikereinek. „De minden erőszak ellenére is a demokrácia megerősödve került ki az egyenlőtlen küzdelemből, a szociáldemokrata párt pedig ragyogó sikert ért el. Ötvenesztendősi hőszi küzdelem után végre bekerültek a dolgozó nép képviselői is a magyar parlament falai közé” – szöveg az értékelésük.²⁷ Úgy gondolták, a parlamenti jelenlét és a szabadabb szervezkedés révén demokratizálni lehet a politikai és a társadalmi rendszert – ezt az elképzelést nemcsak ők, hanem más ellenzéki erők, például a polgári liberálisok is vallották. Így bíztak a rendszer keretein belül az újabb sikerekben, például Budapest vezetésének átvételében, miután 1922-ben a fővárosban a szociáldemokraták és a liberálisok összesítve a szavazatok 63%-át szerezték meg. Azonban pár év múlva kiderült, hogy Bethlen antidemokratikus

²³ Szakasits: *Szociáldemokraták a parlamentben*, 44. Azt azonban hozzá kell tenni, hogy a felfokozott hangulatú 1922-es választási kampánynak közel sem ezek az utcai verekedések voltak a legsúlyosabb és legerőszakosabb eseményei, hanem április elején egy liberális pártvacsora elleni szélsőjobboldali terrortámadás, bombamerénylet, amely több halálos áldozattal és számos sebesülttel járt.

²⁴ *Hírek*. „Szavazatok szociáldemokratára!” Népszava, 1922. május 21. 7.; *Hírek. Választási csokor*. Uo. 1922. május 28. 9.

²⁵ Szakasits: *Szociáldemokraták a parlamentben*, 62.

²⁶ A 13,9 milliós összköltségből 10,8 millió koronát tudtak így összegyűjteni. Vanczák János: *Az újjáalakított magyarországi szociáldemokrata párt első kongresszusa*. Szocializmus, 12. évf. (1922) 12. sz. 536.

²⁷ Szakasits: *Szociáldemokraták a parlamentben*, 8.

hatalmi eszközök bevetésével ugyan, de mindenképpen megakadályozza, hogy a főváros irányítása az egyébként a választók többségét képviselő ellenzéké legyen.²⁸ Összességében az egész politikai rendszer demokratizálására törekvő erők kudarca az 1920-as évek második felére egyértelművé vált.²⁹

1922-ben azonban a szociáldemokraták még egy új, dinamikus, kifelé erőt sugárzó mozgalomként vettek részt a választásokon, begyűjtve az elégedetlen, mai kifejezéssel a protest szavazatokat. Hogy az említett jellemzők milyen fontos tényezővé válhatnak még egy antidemokratikus választási küzdelemben is, az bő másfél évtizeddel később, az 1939-es parlamenti választáson szintén bebizonyosodott, akkor a nemzetiszocialista mozgalom sikerével.

The Social Democrats and the Parliamentary Election of 1922

As we know from József Sipos's last book (*The Two-Thirds Victory of István Bethlen*), the political events of 1922, the foundation of the Unity Party (Egységes Párt) and its electoral victory proved to be a turning point in the political system of the Horthy era. This study examines another important and interesting phenomenon of the anti-democratic election of 1922, namely the relatively good performance of the opposition, the Social Democrats. In the first years of the counter-revolutionary period, the left-wing party was a political force outside the parliamentary system until the agreement with the government at the end of 1921. Thereafter, the Social Democrats, as a 'new force,' managed to gain the support not only of (industrial) workers but of other social groups and to collect the protest vote with a dynamic and confident electoral campaign. Thus, they became the largest opposition force in the new parliament that was formed after the election in 1922.

²⁸ Az 1925. májusi fővárosi önkormányzati választáson ugyan abszolút többséget szerzett az ellenzéki liberálisok és szociáldemokraták szövetsége, a fővárosi közgyűlésben azonban kisebbségben maradtak, miután oda nem választás útján is kerültek be – természetesen jobboldali, a kormánypárthoz hű – képviselők. Schweitzer Gábor: *Egy következmények nélküli ellenzéki győzelem – 1925*. In: Fejtl István – Ignác Károly (szerk.): *Önkormányzati választások Budapesten, 1867–2010*. Budapest, 2010. 82., 87–89.

²⁹ Az 1926-os választások ellenzéki kudarcának okairól lásd Ignác Károly: *Választói magatartás 1926-ban. A kormánypárt választási gépezetének működése és egy statisztikai felmérés tanulságai nyílt szavazású választókerületekben*. Múltunk, 63. évf. (2018) 1. sz. 87–134.

JANCSÁK CSABA^{ID}

egyetemi docens
Szegedi Tudományegyetem
Juhász Gyula Pedagógusképző Kar
Alkalmazott Társadalomtudományok Tanszék
e-mail: jancsak.csaba@szte.hu

Három MEFESZ a 20. századi magyar történelemben

BEVEZETÉS

Az 1956-os magyarországi forradalom indító szikrájának tekintett MEFESZ 1956. október 16-án alakult a Szegedi Tudományegyetem Auditorium Maximum nevű tantermében. A 20. század második felének magyar történelmében ez a betűszó (MEFESZ) háromszor jelent meg: 1945-ben, 1948-ban és 1956-ban. Az egyes szervezetek mindhárom esetben az ifjúság- és oktatásügy szereplői voltak. Történetük rövid lefolyása, az egyes MEFESZ-ek rövid létezése sok tanulságot hordoz. Egyrészt tükröként szolgál az adott társadalmi viszonyok bemutatásához, másrészt adalékokat jelent a politikai környezet mélyebb megértéséhez. Ezen tanulmány megírását két tényező ösztönözte: egyrészt az, hogy az 1956-os magyar forradalmi ifjúságról írt legutóbbi publikációim¹ megjelenését követően szakmai körökben újra és újra felmerült a név kérdése, másrészt pedig az a dilemma, hogy az 1956-os MEFESZ jogutódja vagy utódja volt-e a korábbi MEFESZ-eknek.² E tanulmányban ezeket a kérdéseket szeretném megválaszolni az eseménytörténet és a

^{ID} orcid.org/0000-0001-7415-0560

¹ Jancsák Csaba: *Az 1956-os forradalom indítószikrája a szegedi MEFESZ*. Szeged, 2016.; Jancsák Csaba (szerk.): *A Magyar Egyetemisták és Főiskolások Szövetsége (1956): Életút-interjúk tükrében*. Szeged, 2016.

² E kötet szempontjából mindössze egyet emelek ki, mégpedig a 2016 októberében a Szegedi Akadémiai Bizottság Székházában megrendezett „Az 1956-os forradalom tudományos kutatása, valamint helye a történelemtanításban” című konferenciát, melynek első szekciójában tartott, „A szegedi MEFESZ értékvilága, hatóköre, hatásai” című előadásom után zajlott tudományos diskurzushoz többek mellett a Nagy Imre Társaságot képviselő Géczai József Alajos politológus és Sipos József történész is hozzászólt, érvelve amellett, hogy az 1956-os MEFESZ nem előzmények nélküli, tehát újrászerveződés volt. E tanulmány ehhez a kérdéshez kíván adalékokkal szolgálni.

szervezetek életútjának bemutatásával, valamint az 1956-os egyetemi diákszervezet jövőorientációjának és missziójának elemzése által.

Az 1956-os MEFESZ-ről született szakirodalmakból zavaros kép rajzolódik ki a szervezet nevét illetően. Ennek oka lehetett részben a két korábbi MEFESZ történeti időbeli közelsége és hasonló „arcéle”, részben pedig az 1956. októberi időszak tömegkommunikációjának sajátosságai is. Ez okozhatott „áthallásos” félreértést, mely szerint az 1956-os MEFESZ³ a korábbi MEFESZ₁ újraszervezése. Már a szervezet megalakulásáról 1956. október 18-án megjelent első újsághír is hibás nevet tartalmazott: „A vita eredményeként új ifjúsági szervezetet alakítottak, a Magyar Egyetemisták és Főiskolások Egységes Szövetségét...”⁴

A forradalmat követően, a Kádár-diktatúrában született művében 1967-ben Molnár János írta le először, hogy a szervezet az 1945 utáni koalíciós idők ifjúsági szervezetének „újjáteremtése” volt.⁵ Ez a helytelen megállapítás tükröződött tovább a korszak szakirodalmában és a rendszerváltás után született egyes irodalmakban is.⁶

A következőkben a három szervezet történetét foglaljuk össze. De mindenekelőtt azt jegyezzük meg, hogy az 1956-ban alakított szövetség rövidítése helyesen MEFESZ lett volna. Az „e” ejtéskönyvítő hangként került a betűszóba.⁷

³ A továbbiakban a könnyebb érthetőség végett indexszámokkal jelölöm a három MEFESZ szerveződést: MEFESZ₁-ként jelölve a Magyar Egyetemi és Főiskolai Egyesületek Szövetségét (1945–1948), MEFESZ₂-ként a Magyar Egyetemisták és Főiskolások Egységes Szervezetét (1948–1950) és MEFESZ₃-ként a Magyar Egyetemisták és Főiskolások Szövetségét (1956).

⁴ *Szegedi egyetemisták nagygyűlése*. Délmagyarország, 1956. október 18. 3.

⁵ Molnár János: *Ellenforradalom Magyarországon 1956-ban. A polgári magyarázatok bírárlata*. Budapest, 1967. 37.

⁶ Vö. Bertényi Iván – Gyapay Gábor: *Magyarország rövid története*. Budapest, 1992. 600.; Szentirmai László – Ráczné Mojzes Katalin: *A Szegedi Tudományegyetem múltja és jelene*. Szeged, 1999. 27.; Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Budapest, 1999. 385.; Molnár Adrienne – Körösi Zsuzsa – Keller Márkus: *A forradalom emlékezete*. Budapest, 2006. 372.; Somlai Katalin: *Megmozdult a nép. A magyar október. A BBC History különszáma*. Budapest, 2016. 10.

⁷ Azt az állításunkat, hogy az `e` hang – a magyar nyelvben gyakori – élőnyelvi ejtéskönyvítő hangként került a rövidítésbe, elsőként a Kiss Tamással készült első interjúnk alapján publikáltuk a *Magyar Egyetemisták és Főiskolások Szövetsége 1956 – Szeged* című könyvünk 159–168. oldalain található. „Soha, sosem az én került az előtérbe, hanem mindig a Mi” című interjúhoz általam írt magyarázó jegyzetek között a könyv 161. oldalán 4. számú jegyzetként. Kiss Tamás: *Magyar Egyetemisták és Főiskolások Szövetsége 1956 – Szeged*. Szeged, 2002. 159–168.

A MAGYAR EGYETEMI ÉS FŐISKOLAI EGYESÜLETEK SZÖVETSÉGE (MEFESZ₁, 1945–1948)

A Magyar Egyetemi és Főiskolai Egyesületek Szövetsége 1945. augusztus 12-én alakult meg a Balatonlellén tartott ifjúsági konferencián.⁸ Az egyetemisták egyesületeinek ezen ernyőszerkezete a Magyar Demokratikus Ifjúsági Szövetség (MADISZ) kezdeményezésére jött létre.⁹

A MADISZ 1944. december 7-én született meg Debrecenben, majd 1945. január 7-én Szegeden is zászlót bontott, országos vezetősége pedig 1945. április 23-án alakult meg Budapesten. A MADISZ nemcsak a felsőoktatási hallgatók szervezete volt, hanem „ekkor pártokhoz nem tartozó, önálló, demokratikus ifjúsági szervezet volt, de tevékenységében mindvégig erőteljesen érződött az MKP politikai hatása. [...] A kommunista párt politikai hatása közvetve érvényesült a szervezetekben dolgozó kommunista fiatalok és ifjúsági vezetők: Bakó Ágnes, Hazai Jenő, Hegedűs András, Hollós Ervin, Kende István, Koós Béla, Nonn György, Szalai Béla, Vitéz Hédi, valamint a helyi szervezetekben dolgozó kommunisták révén.”¹⁰

A Magyar Egyetemi és Főiskolai Egyesületek Szövetsége első elnöke Jónás Pál volt, aki hitt abban, hogy „a sok szenvedésen keresztülment ország előtt a romok eltakarítása és az újjáépítés után egy demokratikus, boldog, kiegyensúlyozott korszak áll”,¹¹ de hamarosan megkezdődött a „demokratikus, önállóan gondolkodó, forradalmi és társadalmi igazságok, szociális vívmányok megvalósítására törekvő fiatal generáció szétverése”.¹² 1945. november 22-én a II. Diákszemélyes elnökség elfogadta a Magyar Egyetemi és Főiskolai Egyesületek Szövetsége alapszabályát.

1946. május 28–29-én országos diákvezetői értekezlet zajlott Szegeden a szegedi hallgatók (a SzEFI) rendezésében. A szegedi szervezetnek ekkor Péter László, az országos ernyőszervezetnek, a MEFESZ₁-nek pedig még Jónás Pál volt az elnöke. Ezen a találkozón részt vett Molnár Erik népjóléti és Keresztury Dezső, válás- és közoktatásügyi miniszter is. 1946 szeptemberében az ekkor induló *Egyetemi Élet* című lap első számában állásfoglalást tettek közzé az országos ernyőszervezet, a Magyar Egyetemi és Főiskolai Egyesületek Szövetsége átszervezésére:

„1. Minden egyetemi vagy főiskolai hallgató beiratkozáskor automatikusan tagja a kari vagy más egységszervezetnek. [...]”

4. az elnökség mellett működik a koalíciós pártonként két egyetemi vagy főiskolai hallgató pártdelegátusból álló politikai Bizottság, mint politikai nézőpontú tanácsadó szerv.”¹³

⁸ Lásd bővebben Micheller Magdolna: *Egyetemisták és a hatalom. A magyar egyetemi hallgatók és a hatalom viszonya 1945–1957*. Szeged, 1992.

⁹ Csikós József: *Mit kell tudni a magyar ifjúsági mozgalmakról*. Budapest, 1979. 60.

¹⁰ Uo.

¹¹ Benkő Zoltán (szerk.): *Visszaemlékezés a MEFESZ őskorára*. Budapest, 1964. 13–14.

¹² Jónás Pál: *Az ifjúsági mozgalom történetéből 1944–1948*. Új Látóhatár, 14. (22.) évf. (1971) 4. sz. 435–440.

¹³ Közli Hegyi András: *Haladó ifjúsági mozgalmak Csongrád megyében*. Szeged, 1987. 315–316.

A következő évben kommunista vezetés vette át a hatalmat a Magyar Egyetemi és Főiskolai Egyesületek Szövetségében. A folyamatos nyomás alatt tartott vezetőség¹⁴ (Hám Jenő főtitkár, Németh László elnökségi tag és Jónás Pál elnök) lemondott, az új elnök Szalai Béla lett, aki ebben az időben az MKP ifjúsági titkárságán dolgozott.¹⁵ A Magyar Egyetemi és Főiskolai Egyesületek Szövetsége vezetősége 1947-től eltávolodott a létrehozásakor megfogalmazott, a többpárti pluralizmust képviselő eszmétől. Ekkortól „egységes kommunista irányításra törekedett az egyetemista, főiskolás diákegyesületek életében”.¹⁶ Innentől a sokszínű ifjúsági civil szcenárió a végnapjait élte. A kulcsszó az egység lett! A kommunista diktatúra kiépülésének folyamata során az egységes (értsd: egységesen kommunista) egyetemi ifjúsági szervezet létrehozása utolsó fázisába érkezett. 1948 tavaszán a Magyar Egyetemi és Főiskolai Egyesületek Szövetsége szegedi szervezetének nyolc kari csoportja működött, az aktív hallgatók húszan voltak (a közel 1500 egyetemi és főiskolai hallgató közül).¹⁷

Ezt az időszakot jól illusztrálja Técsy Gyula joghallgató, a Magyar Egyetemi és Főiskolai Egyesületek Szövetsége vezetőségi tagjának nyilatkozata: „Rákosi Mátyás jelentette be nemrég, hogy felül kell vizsgálni a vezetőséget a tömegszervezeteknél. Ez nálunk Szegeden is aktuális politikai kérdés volt, s a kritika nyomán meg is történt a belső változás, mely azután közelebb vitte a MEFESZ-t a megalakítandó ifjúsági szervezethez.”¹⁸

Eddigi szervezettörténeti áttekintésünkéből jól kirajzolódnak azok a politikai-szervezési taktikák, amelyeket előszeretettel alkalmazott a kommunista párt az ügyvezetett „próbákoló demokrácia”¹⁹ időszakában. A korabeli politikai szervezők azt a nézetet vallották, hogy aki birtokolja az ifjúsági szervezetek vezetését, az képviseli az ifjúságot, és aki képviseli az ifjúságot, az irányítja az ifjúság széles tömegeit is. „1947-ben már az is nyilvánvalóvá lett, hogy a kommunisták szerint a politizálás joga nem vonatkozik az összes szereplőre, csupán azokra, akik respektálják az általuk kitűzött végcél, míg végül 1949-re eljutottak annak nyílt felvállalásáig, hogy a népi demokrácia lényegében a kommunista diktatúra egyik válfaja.”²⁰

¹⁴ Jónás Pál elnököt az úgynevezett köztársaság-ellenes összeesküvéssel kapcsolatban le tartóztatták, és az Andrassy út 60. alatt kihallgatták.

¹⁵ Vö. Szalai Béla: *Fordulat éve az egyetemeken*. Kortárs, 14. évf. (1970) 9. sz. 1463–1472.

¹⁶ Micheller: *Egyetemisták és a hatalom*, 139.

¹⁷ Perjés László, az MKP Nagyszegedi Végrehajtó Bizottság ifjúsági titkárának jelentése az MKP Központi Vezetőségének. 1948. május 11. Hegyi: *Haladó ifjúsági mozgalmak*, 352.

¹⁸ *A szegedi fiatalok lelkes munkával készülnek az egységes ifjúsági szervezet megalakítására*. Délvidéki Hírlap, 1950. március 24. 2.

¹⁹ A második világháború végétől a kommunista diktatúra kiépítésének kezdetéig tartó (1945–1948 közötti) időszak Magyarországon. Lásd Botos János – Gyarmati György – Korom Mihály – Zinner Tibor: *Magyar hétköznapiak Rákosi Mátyás két emigrációja között 1945–1956*. Budapest, 1988.; Gyarmati György: *A Rákosi-korszak: rendszerváltó fordulatok évtizede Magyarországon, 1945–1956*. Budapest, 2011.

²⁰ Kiss Mária Rita: „Próbákoló demokrácia” – sztálinizálás – resztalinizáció – forradalom, 1945–1956. In: Cora Zoltán – Kiss Mária Rita – Olasz Lajos (szerk.): *Fejezetek a magyarországi társadalom- és szociálpolitika történetéből I. Tanulmányok a kiegyezéstől a rendszerváltásig (1867–1989)*. Szeged, 2020. 151.

A Magyar Kommunista Párt (MKP) Politikai Bizottsága 1948 februárjában határozatot hozott az egységes, demokratikus ifjúsági szervezet létrehozásáról.²¹ A Magyar Ifjúság Népi Szövetsége (MINSZ) 1948. márciusi létrehozásával „az ifjúság megnyeréséért folytatott pártharcok véget értek”.²² A szervezet vezetői (Nonn György elnök, S. Nagy Zsigmond és Gosztonyi János alelnökök, Hollós Ervin főtitkár) mindannyian kommunista nézeteket vallottak.

MAGYAR EGYETEMISTÁK ÉS FŐISKOLÁSOK EGYSÉGES SZERVEZETE (MEFESZ₂, 1948–1950)

1947-től a sztálini modell és taktikák felhasználásával megindult a hatalom kommunisták általi kisajátítása. A kormánykoalíciót alkotó pártokból kiszorították a kommunistákkal szembenálló vezetőket. A Szociáldemokrata Párt és a Kommunista Párt egyesülésével 1948 júniusában létrejött a Magyar Dolgozók Pártja (MDP). E párt kommunista irányítás alatt állt. Ekkorra az összes pártot sikeresen „felszámolták”, az 1945-től működő pártok vezetőit és prominens tagjait szinte kivétel nélkül vagy már letartóztatták, avagy emigrációba vagy kollaborációra kényszerítették. A korábbi koalíciós pártokat (FKGP, Nemzeti Parasztpárt) a kommunistákkal együttműködni kész politikusaik vezetésével 1949. február 1-jén belekényszerítették az MDP-vel közös (és a kommunisták által irányított) egységfrontba, a Magyar Függetlenségi Népfrontba. Az első egypárti választásra 1949-ben került sor. Ekkor már csak a Népfront jelöltjeire lehetett szavazni. A jelöltek listáját az MDP állította össze.

A Népfront listája összesen 95,6%-os eredményt ért el. Az MDP a mandátumok 70,8%-át nyerte el. A választások után megkezdődött a kommunista diktatúra beüzemelése. Az 1949-es alkotmány értelmében megszületett a Magyar Népköztársaság. Államosították a gazdaság és a társadalom, az oktatás, a tudomány és a kultúra minden elemét. Szovjet mintára bevezették a tervgazdálkodást és kiépítették a tanácsrendszert. „A hatalmi ágak és a közigazgatás autonómiája látszólag vált. A politika tényleges működését az MDP kézi vezérlése irányította.”²³

A Magyar Egyetemi és Főiskolai Egyesületek Szövetsége 1948 tavaszán tartott V. Diákparlamentje a nevet a sztálinista monolit rendszer mintája²⁴ alapján megváltoztatta Magyar Egyetemisták és Főiskolások Egységes Szervezetére. A MEFESZ₂ rövidítést megtartották.²⁵

E mérőföldkőnél meg kell állnunk egy pillanatra. Mint később – majd az 1956-os MEFESZ történetének feldolgozásakor – láthatjuk, a szervezeti név hasonlósága ellenére alapvető és az eltérő demokráciafelfogásokból adódó különbségek mutathatók ki a két korábbi és az 1956-ban megszületett MEFESZ₃ között.

²¹ Csikós: *Mit kell tudni a magyar ifjúsági mozgalmakról*, 66.

²² Uo.

²³ Kiss: „*Próbálkozó demokrácia*”, 153.

²⁴ A mintaként szolgáló szovjet Komszomol 1948-ban ünnepelte a létrejöttének 30. évfordulóját. Lásd még *A magyar ifjúság ünnepli a komszomolt*. Szabad Nép, 1948. október 17.

²⁵ *Fordulat a fiatalok között*. Szabad Nép, 1948. május 12.

Az 1945-ben született szervezet az egyetemi és főiskolai diákegyesületek sokszínű táborának ernyőszervezeteként jött létre, majd az 1948-as átalakuláskor monolit felsőoktatási hallgatói szervezetként határozta meg önmagát. A hallgatók a korábbi kari vagy egyetemi szinten önszerveződő egyesületek helyett 1948 őszétől már csak ebbe az egyedüli hallgatói szervezetbe léphettek be, látszólag önkéntes belépési nyilatkozattal. A Magyar Egyetemisták és Főiskolások Egységes Szervezete irányítását 1948-tól a Magyar Ifjúság Népi Szövetsége (MINSZ) látta el.²⁶ Ezzel a Magyar Egyetemisták és Főiskolások Egységes Szervezete a MINSZ egyik alegységévé vált, ennek eredményeként dicstelen szerepeket látott el az 1949-től megvalósuló egyetemi 'reformban', a reakció elleni harc címén oktatók és hallgatók koncepciós, fegyelmi úton való eltávolításában. 1949 őszétől a Magyar Egyetemisták és Főiskolások Egységes Szervezete vezetése az MDP iránymutatása alapján kiállt az egységes ifjúsági szervezet létrehozása (és ezzel a Magyar Egyetemisták és Főiskolások Egységes Szervezete megszüntetése) mellett.²⁷

A kommunista párt irányítása alatt álló, monolit jellegű ifjúsági tömegszervezet létrehozása 1950 elejétől gyors ütemben zajlott, erős sajtótámogatással: „Amint Rákosi elvtárs mondotta, az ifjak megértették, eljött az ideje annak, hogy mi is megteremtjük a Komszomolhoz hasonló egységes ifjúsági szövetséget. [...] Milyen legyen az új ifjúsági szövetség? 1. Eszmeileg, politikailag, szervezetenként egységes szövetség kell, hogy legyen. Eszmeileg egységes, mert a marxizmus-leninizmus győzelmes tanításait teszi magáévá és ad szövetségünknek a gránitnál is szilárdabb napot. [...] Politikailag egységes, mert magáévá teszi és határtalan odaadással segíti a Magyar Dolgozók Pártjának politikáját, mely a magyar népet és közte a magyar ifjúságot a boldog, ragyogó jövőhöz, a szocializmushoz vezeti. Szervezetenként egységes, mert az eddigi, a dolgozó és tanuló magyar fiatalokat egymástól szétválasztó rétegszervezeti elkülönülést megszünteti és helyébe az ifjúság széles egységét megvalósító szervezetet hoz létre. 2. Az ifjúsági szövetségnek a Párt vezetése alatt kell állnia. [...] Az egységes ifjúsági szervezet létrehozása nem a táblának a kicserélése, hanem kemény harci feladat, amelyet nekünk a legteljesebb erővel kell vívni a Párt vezetésével és az egész magyar nép támogatásával. [...] Előre a Komszomol útján a dolgozó ifjúság milliós szervezetéért!”²⁸ „Olyan ifjúsági szervezetet kívánunk megteremteni, mely erős lesz és egységes. Erejét és egységét biztosítja az, hogy minden területen maradéktalanul érvényesül benne a Magyar Dolgozók Pártjának vezetése.”²⁹

A kommunista diktatúra fokozatosan elsorvasztotta és felszámolta a korábbi ifjúsági szervezeteket. Mégpedig úgy, hogy a MINSZ-be kanalizálta, majd ezt beolvasztotta az 1950. június 18-án létrehozott Dolgozó Ifjúság Szövetségébe (DISZ). A DISZ a 14–26 év közötti fiatalok egyetlen, szovjet mintára létrehozott, központosított szervezeteként működött. A DISZ első főtitkárának Szűcs Lajost

²⁶ A Magyar Ifjúság Népi Szövetsége (MINSZ) 1948. március 22-én alakult meg Budapesten, ezzel együtt kimondták a MADISZ feloszlását.

²⁷ Hollós Ervin: *Teljes ifjúsági egységet!* Szabad Nép, 1949. október 8.

²⁸ Szűcs Lajos: *Előre az egységes ifjúsági szövetségért!* Szabad Ifjúság, 1950. március 2. 1. évfolyam 1. szám 1–2.

²⁹ *Egységes ifjúsági szervezetet!* Szabad Ifjúság, 1950. március 10. 1. évf. 2. szám 1.

neveztek ki, titkárai Gosztonyi János, Kádas István, Várhegyi György lettek. Az ekkortól érvényesített felsőoktatási felvételi rendszer szerint a nem munkás vagy parasztszármazású (úgynevezett X-es származású) hallgatók aránya a felvételt nyert hallgatók tíz százalékát nem haladhatta meg. A következő öt évben (1950–1955) a DISZ vezetése a pártnomenklatúra részévé vált. A DISZ-nek 1955-ben hétszázezer tagja volt.³⁰

A MAGYAR EGYETEMISTÁK ÉS FŐISKOLÁSOK SZÖVETSÉGE (MEFSZ VAGY MEFESZ₃, 1956–1957)

1956 őszen erjedés indult el a magyarországi egyetemeken, elsősorban pedig Budapesten és Szegeden. Az ehhez vezető esemény a Szovjetunió Kommunista Pártja (SZKP) 1956. február 14–25. között tartott XX. kongresszusa volt. Az egyetemi értelmiség körében szárnyra kaptak a rendszer megjavíthatóságának és megjavításának elképzelései (köztük a kollektív vezetés érvényesítése, a koncepciók perek áldozatainak rehabilitációja, az „antidogmatizmus” és az „antisztálinizmus”).

1956 kora ősztől Kiss Tamás, Lejtényi András, Abrudbányai Iván, Aszalós János, Tóth Imre, Vető Miklós szegedi egyetemi hallgatók között beszélgetések kezdődtek arról, hogy milyen cselekvési lehetőségek jöhetnek számításba egy szabadabb diákélet eléréséhez. Október első napjaiban Kiss, Lejtényi és Tóth felkereste az orvosegyetem kollégiumát, valamint a bölcsész diákszallót, és szervezőmunkát folytattak: ismertették elképzeléseiket egy új egyetemi diákszövetség létrehozásáról. Ezekben a napokban beszéltek Baróti Dezső rektorral is, akinek kifejtették az érdekvédelmi szervezet létrehozásának szükségességét, valamint beszéltek a szervezet elképzelt felépítéséről és célkitűzéseiről. Az egyetem rektora megígérte, hogy a diákszövetség megalakulása esetén támogatni fogja azt.

Október 15-én délelőtt az egyetemi diákklubban elfogadták az új szövetség szervezeti szabályzatvezetét és a „Diákszövetség” ideiglenes elnevezést. Október 16. délután öt órára kézzel készült plakátokon nagygyűlést hirdettek az egyetem nagyelőadó-jába, az Auditorium Maximumba. 16-án eredménytelenül zárultak a DISZ szegedi egyetemi vezetőivel tartott tárgyalások – Sipos István DISZ-titkár úgy emlékezett, hogy „Lejtényi és Kiss Tamás a további megbeszéléseket megszakították, és a jelenlévő MEFESZ-képviselők Lejtényinek a következő szavaira: »gyerünk srácok, a tömegek várnak« – felálltak, és eltávoztak az Ady-téri egyetemre, ahol már az ifjúság nagy része együtt volt.”³¹

Az *AudMax*ba érkezve Kiss és Lejtényi fellépett a katedrára, és megnyitották a gyűlést. Kiss köszöntötte a jelenlévőket, és bemutatta társait, majd Lejtényi kijelentette, hogy a jelenlévők olyan hazafiak, akik a nép érdekében indítják el a

³⁰ Fogalmak Magyarország történetéhez. 1956-os Intézet. <http://www.rev.hu/sulinet45/szerviz/kislex/kislexis.htm> (letöltés: 2022.12.07.)

³¹ Sipos István tanúvallomása, 1957. augusztus 26. Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád-Csanád Vármegyei Levéltár XXV. 9/b. Szegedi Megyei Bíróság Büntetőperes iratai. B.1249/1957; ÁBTL 3.1.9. V-145252.

mozgalmat, és alakítják meg a diákszövetséget, a Magyar Egyetemisták és Főiskolások Szövetségét. Az ülés első részében a szervezet létrehozásának szükségességéről, céljairól, alapelveiről, a szervezeti keretéről tárgyaltak. Majd Kiss vette át a szót. Arról beszélt, hogy a szövetség tanulmányi és szociális követeléseket is megfogalmaz, és mindegyik kari gyűlések megtartása, valamint a kari követelések megfogalmazása után kerül sor az október 20-án tartandó programalkotó gyűlésen. Ekkor felvetettek tanulmányi követeléseket, s közben a hangulat fokozódni kezdett. Egy résztvevő, a DISZ egyik vezetője, Görög József erre úgy emlékezett, hogy „a gyűlés előtt többen párttagok és DISZ-funkcionáriusok abban állapodtak meg, hogy a gyűlés menetét hozzászólásokkal igyekeznek rendes mederbe terelni. Ez azonban nem sikerült, mivel a közülük felszólalókat a gyűlés résztvevői lehurrogták és kifütyülték.”³² A nagygyűlés hangulata percről percre változott. Putnik Tivadar bölcsészhallgató hozzászólásában politikai követelések megfogalmazása mellett érvelt. Putnik javaslatai között elhangzott az orosz csapatok eltávolításának követelése is. Ekkor a MEFESZ₃-szervezők azt javasolták,³³ hogy most zárják le a MEFESZ-követelések kérdését, és azok megfogalmazását folytassák majd 20-án. A gyűlés végén határoztak arról, hogy a MEFESZ intéző bizottsága állítsa össze a szervezeti szabályzatot és a programot, és majd a 20-i nagygyűlésen terjesszék újból be elfogadásra.

A következő napokban a szegedi felsőoktatási intézmények megtartották kari gyűléseiket, és megfogalmazták kari specifikumokat tükröző követeléseiket. Ezekben a napokban Kiss Tamás, Lejtényi András (kiegészülve a MEFESZ₃ szervezésében részt vevő hallgatókkal³⁴) a DISZ-szel folytatott tárgyalásokat. Ezekben a tárgyalásokon a DISZ vezetői elsősorban arra helyezték a hangsúlyt, hogy a MEFESZ₃ ne mint önálló szervezet definiálja magát, hanem a DISZ részeként. Lejtényi és Kiss világossá tették a DISZ-vezetők számára, hogy független és alulról építkező szervezetet fognak létrehozni, amely az egyetemisták speciális rétegérdekképviseleti szervezete, hallgatói önkormányzata lesz. A formálódó MEFESZ SZMSZ-ről október 17-én a diákklubban folytatott megbeszélés jegyzőkönyvében ez áll: „A DISZ-től függetlenül működünk. [...] Határoljuk el magunkat a DISZ-től. Ha a DISZ visszanyeri bizalmát, akkor ránk úgyszincs szükség. [...] Nem adjuk át a DISZ-nek a hatalmat. [...] A közös, összefogó szervezet se legyen

³² *Szolgálati jelentés 1957. augusztus 23.* B.M. Csongrád Megyei Rendőr-főkapitányság Politikai Nyomozó Osztálya, Szeged. Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád-Csanád Vármegyei Levéltár XXV. 9/b. Szegedi Megyei Bíróság Büntetőperes iratai. B.1249/1957; ÁBTL 3.1.9. V-145252.

³³ „Általában az elnökség jogász tagjai voltak azok, akik különböző javaslatokat felvetettek a gyűlés további menetére.” *Székely László kihallgatási jegyzőkönyve 1957. augusztus 28.* Csongrád Megyei Rendőr-főkapitányság Vizsgáló Osztálya. Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád-Csanád Vármegyei Levéltár XXV. 9/b. Szegedi Megyei Bíróság Büntetőperes iratai. B.1249/1957; ÁBTL 3.1.9. V-145252.

³⁴ Ambrus János, Abrudbányai Iván, Ács Vilmos, Csete Iván, Halász György, Hámori Károly, Gön-czöl Dezső, Putnik Tivadar, Székely László, Tóth Imre.

DISZ-nevű. A DISZ-szel való kapcsolatunk világos, a tegnapi taggyűlés megmondta. Az átfogó szerv neve se legyen DISZ.”³⁵

Az új szervezet október 20-án tartotta második nagygyűlését. A gyűlésen részt vett a Magyar Rádió tudósítója, Garai György, és hangfelvételt készített.³⁶ Ezen az eseményen Gönczöl Dezső nyitóbeszéde után Lejtényi András kapta meg a szót, és ismertette a Szervezeti és Működési Szabályzat tervezetét. Az SZMSZ elfogadása után Kiss Tamás vette át a szót, aki ismertette a szegedi összegytemi MEFESZ₃ programját, melyet a kari gyűlések által megfogalmazottak alapján szövegeztek.³⁷ Kiss Tamás ekkor ismertette előbb a tanulmányi, majd pedig a politikai követeléseket, melyeket néhány pontban kiegészítve egyhangú szavazással fogadtak el.

A MEFESZ politikai követelései (Szeged, 1956. október 20.)

1. Követeljük, hogy állítsák bíróság elé azokat, akik felelősek az elmúlt időszak bűneiért, és e tárgyalásoknak a legnagyobb nyilvánosság előtt kell lefolyniuk!
2. Követeljük a tájékoztatás szabadságát! A sajtó mindenben hozzon részletes beszámolót, és fűzzön hozzá kommentárt!
3. Követeljük, hogy Nagy Imrét és Lukács Györgyöt válasszák be a központi vezetőségbe!
4. Bérügyi reformot követelünk! Állapítsák meg az államtól származó összjövedelem felső határát, és gyorsítsák meg az alacsony bérek felemelésének ütemét!
5. Követeljük a halálbüntetés eltörlését politikai bűncselekményekben!
6. Új alapokra fektetett, szabad, demokratikus választási rendszert követelünk!
7. Követeljük, hogy az egyetemi ifjúság nagyobb részt kapjon az ország politikai és egyéb ügyeinek intézésében!
8. Töröljék el a parasztság kötelező beszolgáltatásának rendszerét!
9. Március 15-e nemzeti ünnep legyen!
10. A szovjet csapatokat az országból távolítsák el!
11. Legyen egyetemi autonómia!
12. Követeljük az 1848-as Kossuth címer visszaállítását!

Az ülés utáni nap a szegedi MEFESZ, október 21–22-én a felsőoktatási intézmények hallgatósága csatlakozott a szegedi kezdeményezéshez: megalakította saját MEFESZ₃ szervezetét, és csatlakozott a demokratikus átalakulás, az ország

³⁵ Kiss Tamás és társai peres anyagai. Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád-Csanád Vármegyei Levéltár B.1249/1957.

³⁶ Bővebben lásd Jancsák Csaba: *Voices of Revolution: The History of Scroll No. MR D565*. Belvedere Meridionale, 29. évf. (2017) 1. sz. 63–67. DOI 10.14232/belv.2017.1.5

³⁷ Kiss hangsúlyozta, hogy a program, a követelések a szegedi MEFESZ₃ programja, a kari követeléseket a kari gyűlések alkotják/alkották meg. Itt jegyzem meg, hogy e kijelentés már utalt arra, hogy az új szervezet minden elemében érvényesíteni fogja a szubszidiaritás elvét, tehát valóban alulról építkező szervezet lesz.

függetlensége (és a nemzeti szimbólumok) visszaállítása, a politikai és gazdasági reformok, továbbá a személyes és kollektív szabadságjogok követeléseihez. Ezen nagygyűlésekből kiinduló diákdemonstrációk lobbantották fel a forradalom lángját a következő napon, október 23-án.

A Szegeden megszületett MEFESZ₃ követeléseiben a rendszerváltás igényével lépett fel. A nemzeti történeti jelképek visszaállításáról és az állam függetlenségéről szóló, továbbá az új alapokra fektetett, szabad, demokratikus választások követelései a szuverén Magyarország, a többpártrendszer és a polgári demokrácia irányába mutató rendszerváltó követelések voltak.

DEMOKRÁCIA, SZOLIDARITÁS, AUTONÓMIA A MEFESZ₃ SZERVEZETI ÉS MŰKÖDÉSI SZABÁLYZATÁBAN

Az október 16-án megszületett diákszövetség, a Magyar Egyetemisták és Főiskolások Szövetsége formálisan a szegedi egyetem Auditorium Maximumában 1956. október 20-án tartott nagygyűlésen alakult meg a Szervezeti és Működési Szabályzat elfogadásával. A szervezet küldetését így fogalmazták meg: „A szövetség célja, hogy az egyetemekről és főiskolákról kikerülő ifjúság, mely a nemzet agyát van hivatva képviselni, ne közönyös passzív tömeg, ne gyáva, gerinctelen és önző réteg legyen, hanem népéért, hazájáért, boldogabb jövőnkért harcoló bátor, lelkes sereg. Ne riadjon vissza az igaz szó kimondásától, hanem képzettségével, tudásával, tehetségével népünket, hazánkat szolgálja.”³⁸

A DISZ-ben csalódott egyetemi hallgatók abból kiindulva kezdték meg szervezni a MEFESZ₃-t, hogy az ifjúság képviselői, a DISZ vezetői eltávolodtak a hallgatóktól, nem hitelesek és nem képviselik az egyetemi ifjúságot. Ugyanakkor a hallgatói szervezet létrehozásának másik indokát az adta, hogy a szövjet mintára központosított DISZ-ben az egyetemi ifjúság képviselte nem megoldott – a szervezet belső hierarchiája és a kommunista párt irányítása miatt. Továbbá a hallgatói problémák felvetését és az ezzel való érdemi foglalkozást mindig megelőzték a munkás- vagy a paraszti ifjúság problémái.

Ez a sajátos felsőoktatási életvilágból adódó értékelmutatás és érdekartikuláció vált a hallgatói mozgalom indító szikrájává. A hallgatók 1956-ban felismerték, hogy a felsőoktatás legfőbb három alrendszerének (szakigazgatás, oktatási intézmények, hallgatói önkormányzatiság) speciális és közös érdeke, hogy a hallgatói képviselet hatékony munkát tudjon végezni. Ugyanakkor azt is felismerték, hogy ez csakis alulról építkező, demokratikus módon hozhat létre eleven és működni képes hallgatói érdekképviseletet.

A szövetség jellegét és feladatvállalását akképpen határozták meg, hogy „a MEFESZ az egyetemi és főiskolai hallgatók széles tömegeinek szervezete, mely

³⁸ MEFESZ SZMSZ 5. Jancsák Csaba: *A szegedi szikra: 1956, MEFESZ, Szeged*. Szeged, 2011. 93. <http://acta.bibl.u-szeged.hu/69827/>

magában foglalja a felsőoktatásban részesülő fiatalok összességét”.³⁹ „A MEFESZ működésében független, szabad szervezet.”⁴⁰

A tagsági viszony az egyes személyek szabad döntésével és belépésről való nyilatkozatával keletkezett: „A MEFESZ tagjává válik önkéntesen minden egyetemi és főiskolai hallgató, aki magáénak vallja a MEFESZ céljait, és kötelezőnek tekinti a MEFESZ szervezeti szabályzatot és aláírja a belépési nyilatkozatot.”⁴¹

Az alulról építkező új és önálló szervezet létrehozásának szükségességét abban látták, hogy a diákérdek-képviselő szerepét ellátó MEFESZ helyett/mellett erre más szervezet nem képes. A Szervezeti és Működési Szabályzat⁴² több pontja⁴³ is kitért és hitet tett az egyetemi autonómia, a demokratikus képviselő, valamint a szolidaritás értékei mellett.

KONKLÚZIÓ

Az 1956-os forradalom előhírnöke, a Magyar Egyetemisták és Főiskolások Szövetsége (MEFESZ₃) új, alulról jövő hallgatói kezdeményezés volt. A szervezet 1956. október 16-án jött létre a szegedi egyetemen. Szervezeti szabályzatát, tanulmányi követeléseit és politikai programját október 20-án öntötték végleges formába.

Az 1956-os szervezet nem hallgatói egyesületek ernyőszervezete volt (mint az 1945-ben létrejött, azonos betűszóval rövidített MEFESZ₁, a Magyar Egyetemi és Főiskolai Egyesületek Szövetsége [1945–1948]).

Az 1948-ban Magyar Egyetemisták és Főiskolások Egységes Szervezete névre átkeresztelt (és 1950-ig működő) MEFESZ₂-vel ellentétben az 1956-os MEFESZ alapítói tudatosan nem azt célozták meg, hogy a szerveződés az egyetemi ifjúság egyedüli és egységes szervezete legyen. Ennek oka a Rákosi-diktatúra monolitikus szervezeti kultúrával bíró, állampárti irányítás alatt álló egységes szervezetében, a Dolgozó Ifjúság Szövetségében (DISZ) való csalódás volt.

Az 1956. október 20-án elfogadott szervezeti szabályzat szerint a tagsági jogviszonyt a személyes döntésen alapuló belépés hozta létre. A függetlenségét a szabályzatban is hangsúlyozó szervezet a felsőoktatási hallgatók érdekképviselőként határozta meg magát. A MEFESZ₃ hallgatói önkormányzat volt.

Az 1956-os MEFESZ célkijelölésében, programjában és küldetésében a demokratikus alapelvek talaján állt. Ez a demokratikus értékek iránti elkötelezettség tükröződött a szervezeti szabályzatban és a politikai követelésekben egyaránt.

Az 1956-os MEFESZ alap- és működési elveinek, illetve a politikai program elemeinek vizsgálata alapján megállapítható, hogy szervezeti „személyisége” és

³⁹ MEFESZ SZMSZ I.1. Jancsák: *A szegedi szikra*, 91.

⁴⁰ MEFESZ SZMSZ I.2a. Jancsák: *A szegedi szikra*, 92.

⁴¹ *A MEFESZ 1956. X. 20-i nagygyűlésének magnófelvétele*. <http://www.mefesz.hu/document.php?id=4> (letöltés: 2022.10.16.)

⁴² Jancsák: *A szegedi szikra*, 91–100. <http://acta.bibl.u-szeged.hu/70121/> (letöltés: 2022.10.16.)

⁴³ Lásd: MEFESZ SZMSZ II.3, II.4., II.5. II.7. Jancsák: *A szegedi szikra*, 94–97.

értékvilága – mind a vallott, mind a praxisértékek esetében – a vélemény-, a gondolat- és a szólásszabadság, valamint az autonómia, a szolidaritás, a szubszidiaritás, az önkormányzatiság, továbbá a fiatalok döntésekbe való bevonásának társadalmi értékeit képviselte.

A MEFESZ₃ 1956. október 20-án megfogalmazott, rendszerváltást célzó politikai követeléseit október 23-án a forradalom követeléseivé.

Three MEFESZ in the 20th-century Hungarian history

The Association of Hungarian University and College Students (AHUCS, MEFESZ) was founded on 16 October 1956 at the University of Szeged. In the Hungarian history of the second half of the 20th century, the acronym ‘MEFESZ’ appeared three times (1945: Alliance of Hungarian University and College Associations AHUCA, MEFESZ; 1948: Unified Organization of Hungarian University and College Students, AOHUCS, MEFESZ and 1956: AHUCS, MEFESZ). In all three cases, the organisations were actors in the field of youth and education. The short history and existence of the three MEFESZ has many lessons to teach us. Although the three organisations’ names were identically abbreviated, the full form of their names differed, and so did their aims and roles. In this paper, we show that the 1956 MEFESZ is not a successor of the two earlier organisations, MEFESZ in the period of ‘tentative democracy’ (1945–1948) and in the first period of communist dictatorship (1948–1950). The 1956 MEFESZ – the focus of our study – was a new grassroots initiative and became the precursor of the revolution in the same year. In its aims, organisational structure and political programme, it was grounded in democratic principles. The political demands of the programme of the MEFESZ that had been adopted on 20th October 1956 became the demands of the revolution on 23rd October. An analysis of the basic and operational principles of the 1956 MEFESZ and the elements of its political programme show that its ‘organisational personality’ and its world of values represented the trans-historical social democratic values of universities: freedom of opinion, thought and expression, autonomy, solidarity, subsidiarity, self-government and the participation of young people in decision-making.

JUHÁSZ KRISZTINA^{ID}

tudományos segédmunkatárs
HUN-REN–SZTE Oszmán Kori Kutatócsoport
e-mail: juhaszkr8707@gmail.com

„...színe elé tárom, úgy, mint a fiú az atyjának...”

*Bocskai István és Jan Zamoyski kapcsolata**

A magyar–lengyel kapcsolatok gyökerei egészen a középkorba nyúlnak vissza, a két ország és nép történetét az elmúlt évszázadok során gazdasági, politikai, dinasztikus és kulturális összefonódások, együttműködések jellemezték. A kora újkor magyar történelem egyik meghatározó személye, kismarjai Bocskai István (1557–1606) levelezésének feltárása és kapcsolati hálójának feltérképezése¹ irányította figyelmemet a magyar történelmi szakirodalomban kevésbé hangsúlyos lengyel kapcsolataira. Publikációm célja az, hogy Bocskai István lengyel kapcsolatainak egyik szegmensét megvizsgáljam, és bemutassam Bocskai és kortársa, a lengyel származású Jan Zamoyski (1542–1605) kancellár és nagyhatalom kapcsolatát.

Jan Zamoyski neve nem ismeretlen a hazai történelmi kutatásokban, legtöbbször a somlyói Báthory-család vonatkozásában bukkan fel. A Krakkótól mintegy 300 kilométerre található Skokówkában látta meg a napvilágot 1542. március 19-én, Stanisław Zamoyski és Anna Herbut gyermekeként.² A szülők gondos figyelmet fordítottak fiuk taníttatására, amelynek köszönhetően a fiatal Zamoyski Európa több magas színvonalat képviselő oktatási intézményében tanult, így megfordult

^{ID} orcid.org/0000-0002-5471-0601

* A címbéli idézet forrása: Bocskai István Jan Zamoyskinak. Kassa, 1605. január 19. Benda Kálmán: *Bocskai István: Levelek*. Budapest–Bukarest, 1992. 99–106., nr. 42. A tanulmány a HUN-REN–SZTE Oszmán Kori Kutatócsoport munkájának keretében készült. A kutatást a HUN-REN Magyar Kutatási Hálózat támogatta. Hálásan köszönöm Tóth Sándor Lászlónak és Papp Sándornak a tanulmány elkészítéséhez nyújtott értékes segítségüket, tanácsaikat.

¹ Ez képezi a készülő és a „*Tudván, kiknek és minémű dolgokról kell irnunk...*” *Bocskai István (1557–1606) levelezésének és kapcsolathálójának vizsgálata* munkácaimot viselő doktori értekezésem tárgyát.

² Tanulmányában Balla Péter felhívja a figyelmet arra, hogy a kortárs kancelláriai titkár, Reinhold Heidensten (1553–1620) Jan Zamoyski születésének événél 1541-et tüntet fel. Balla Péter: *Báthory István király és Jan Zamoyski kapcsolata: egy sikeres együttműködés története*. Historia nostra: történelmi folyóirat, 1. évf. (2013) 1. sz. 8–9.

Párizsban, Strasbourgban, valamint a krakkói és a padovai egyetemen is. Az utóbbi helyen pedig nemcsak doktorált, hanem rektor is volt 1563-ban.³ Hazatérve II. Zsigmond Ágost (1520–1572) lengyel király és litván nagyfejedelem (1548–1572) udvarába került, ahol pályafutását királyi titkárként kezdte, majd a királyi levéltár őrzőjeként tevékenykedett.⁴ Jan Zamoyski II. Zsigmond Ágost 1572-ben bekövetkezett halála után támogatta a francia trónkövetelőt, Valois Henriket (1551–1589).⁵ Henrik rövid uralma és távozása (1574. június) után egyike volt azoknak, akik felvetették I. Zsigmond (1467–1548) lengyel király (1506–1548) és neje, Bona Sforza (1494–1557) negyedik gyermekének, a királyi hercegnőnek, Jagelló Annának (1523–1596)⁶ királynővé választását és férjhez adását.⁷ Bár a lengyel királyválasztás folyamata fordulatokban bővelkedett, végül 1575. december 14-én a trónjelöltek közül az akkori erdélyi vajda, somlyói Báthory István (1533–1586) nyerte el a trónt és ezzel a hercegnő kezét is.⁸ Jan Zamoyskinak Báthory Istvánnal való kapcsolata tulajdonképpen ekkortól számítható, azt mindvégig az együttműködés és egymás kölcsönös támogatása jellemezte.⁹

Zamoyski Báthory István uralma idején fokozatosan vált korának egyik vezető politikusává. A lengyel–litván uralkodó legfőbb köztársaságbeli támaszának hűségét és támogatását ugyanis nemcsak birtokok, hanem tisztségek adományozásával is honorálta. Így 1576-ban alkancellárnak, 1578-ban kancellárnak jelölte – mindkét szert Piotr Dunin-Wolski helyére –, majd 1581-ben a korona nagyhetmanjának nevezte ki Zamoyskit, aki ezzel élete végéig egyszerre töltötte be a Lengyel–Litván Nemesi Köztársaság két legfontosabb állami tisztségét.¹⁰ Nem sokkal ezután Jan Zamoyski és Báthory István kapcsolata még szorosabbá vált, s már nemcsak politikai érdekek, hanem dinasztikus szálak is egymáshoz fűzték őket. A

³ Davies, Norman: *Lengyelország története*. Budapest, 2006. 132.; Gebei Sándor: *Az erdélyi fejedelmek és a lengyel királyválasztások*. Szeged, 2007. 383.; Balla: *Báthory István király és Jan Zamoyski kapcsolata*, 8. Jan Zamoyski a 16. század utolsó harmadában maga is kiemelt figyelmet fordított a lengyel oktatás fejlesztésére. Törekvéseire lásd Kovács Endre: *A krakkói egyetem és a magyar művelődés. Adalékok a magyar–lengyel kapcsolatok XV–XVI. századi történetéhez*. Budapest, 1964. 174–177.

⁴ Davies: *Lengyelország története*, 133.; Gebei: *Az erdélyi fejedelmek*, 383.

⁵ Balla: *Báthory István király és Jan Zamoyski kapcsolata*, 9.

⁶ Jagelló Anna életére lásd Horn Ildikó: *A könnyező krokodil. Jagelló Anna és Báthory István házassága*. Budapest, 2007.

⁷ Gebei: *Az erdélyi fejedelmek*, 49–50.

⁸ Báthory István lengyel királyi trónra kerülésének körülményeire lásd Szádeczky Lajos: *Báthory István. Báthory István lengyel királlyá választása, 1574–1576*. Budapest, 1887.; Gebei: *Az erdélyi fejedelmek*, 37–59.; Horn: *A könnyező krokodil*, 127–151.

⁹ Gebei: *Az erdélyi fejedelmek*, 70.; Davies: *Lengyelország története*, 339.; Balla: *Báthory István király és Jan Zamoyski kapcsolata*, 22–23.

¹⁰ Davies, *Lengyelország története*, 339., 341–342.; Báthory István nyílt levele. Krakkó, 1576. május 16. Veress Endre: *Zamoyski János kancellár levelezése magyarokkal és magyarokról (1596–1605)*. Kézirat. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye (MTA KIK KRKGY) Ms. 433. 200–201.; Báthory István nyílt levele. Varsó, 1578. március 1. Uo. 204.

„...színe elé tárom, úgy, mint a fiú az atyjának...”

nagyhatalmas ugyanis az 1582-ben elhalálozott, befolyásos mágnás családból származó második neje, Krystyna Radziwiłł¹¹ után feleségül vette az akkor tizenöt éves, okos és művelt Báthory Krisztinát¹² (1569–1590), Báthory Kristóf (1530–1581) lányát, aki Báthory István unokahúga volt. Az 1583. évi házasságkötés révén nemcsak a Báthory-család lengyelországi pozíciói erősödtek, de Zamoyski a családon belül is Báthory támaszává vált. Ugyanakkor a frigy Jan Zamoyski és Bocskai István kapcsolata szempontjából is kulcsfontosságú lett.

Bocskai István ekkorra már megjárta II. Miksa (1527–1576) német-római császár (1564–1576), cseh (1562–1576) és magyar (1564–1576) király uralkodói udvarát (Prága, Bécs), majd éppen abban az évben (1576) tért vissza az Erdélyi Fejedelemségbe,¹³ amikor Báthory István Lengyelországba távozott, és koronázása után lengyel királyi, litván nagyfejedelemi és erdélyi fejedelmi címét viselve a fejedelemséget távollétében a bátyja, Báthory Kristóf kormányozta mint Erdély vajdája és a székelyek ispánja.¹⁴ Bocskainak a hazatérése utáni előmenetelében nagy szerepet játszott a Báthory-család¹⁵ és a köztük lévő rokoni viszony. A két család Bocskai nővére révén került rokonságba valamikor 1567–1568 táján, amikor Bocskai Erzsébet (1550–1581) házasságot kötött az akkor még váradi végvidéki főkapitányi tisztséget viselő Báthory Kristóffal.¹⁶ Tehát Bocskai István Báthory

¹¹ Jan Zamoyski és Krystyna Radziwiłł házasságkötését maga Báthory István is szorgalmazta és támogatta, elsősorban azért, hogy a Radziwiłł családot a támogatói között tudhassa. Horn Ildikó: *Báthory István uralkodói portréja*. In: G. Etényi Nóra – Horn Ildikó (szerk.): *Portré és imázs. Politikai propaganda és reprezentáció a kora újkorban*. Budapest, 2008. 372.

¹² Báthory Krisztina jellemére lásd Horn Ildikó: *Báthory András*. Budapest, 2002. 52–53. Báthory Krisztina csak Jan Zamoyskival való házasságkötése után vette fel a Grizeldisz nevet. Vö.: G. Etényi Nóra – Horn Ildikó – Szabó Péter: *Koronás fejedelem. Bocskai István és kora*. Budapest, 2006. 69.; Báthory Krisztina életrajzára lásd Veress: *Zamoyski János kancellár levelezése*, 16–51.

¹³ Bocskai István jelentéte a Habsburg-uralkodó udvartartásában 1567–1576 között mutatható ki, előbb apródként, majd egy, aztán két lóval szolgáló nemesként vállalt udvari szolgálatot, végül mint asztalnok hagyta el az uralkodói udvart. Fazekas István: *Négy levél Bocskai István bécsi és prágai tartózkodásához (1572, 1576)*. Lymbus. Magyarástudományi forrásközlemények, 1. évf. (2003) 19–24.; Fazekas István: *Adalékok az ifjú Bocskai István bécsi udvarban eltöltött éveikhez*. Studia Carolinensia, 6. évf. (2006) 1. sz. 73–85.

¹⁴ Oborni Teréz: *Erdélyi országgyűlések a 16–17. században*. Budapest, 2018. 290.

¹⁵ Bocskai Istvánt hazatérése után nagykorúsították, *magnificus* címet kapott, majd a fejedelmi familiárisok közé léptették, 1581-ben pedig testamentumos úr és tanácsos lett. G. Etényi – Horn – Szabó: *Koronás fejedelem*, 61–63.; Horn Ildikó: *Bocskai István a Báthoryak udvarában*. Publicationes Universitatis Miskolciensis. Sectio Philosophica, 13. évf. (2008) 2. sz. 48–51.; Szilágyi Sándor (szerk.): *Erdélyi Országgyűlési Emlékek*. 3. köt. Budapest, 1877. 188–189.

¹⁶ Szabó András: *Az ismeretlen kismarjai Bocskai család*. Publicationes Universitatis Miskolciensis. Sectio Philosophica. Tanulmányok Bocskai Istvánról. A 2006. április 22-én megrendezett konferencia előadásai, 13. évf. (2008) 2. sz. 173.; Pálffy Géza: *Kerületi és végvidéki főkapitányok és főkapitány-helyettesek Magyarországon a 16–17. században. (Minta egy készülő főkapitányi archontológiai és „életrajzi lexikonból”)*. Történelmi Szemle, 39. évf. (1997) 2. sz. 286.

Krisztina nagybátyjaként lépett rokonságra Jan Zamoyskival, kettejük 1583-ban megtartott menyegzőjét követően.

Annak ellenére, hogy Bocskait nem találjuk meg az 1583. május 3-án Gyulafehérvárról indult ötszázfős esküvői menetben, ami Báthory Krisztinát kísérte Krakkóba,¹⁷ sem pedig az 1583. június 12-én Krakkóban megtartott szertartáson és tíznapos nagyszabású ünnepségsorozaton részt vevők sorában,¹⁸ mégis ebben az évben már bizonyíthatóan ismerte egymást és kapcsolatban állt Bocskai és Zamoyski. Kapcsolattartásuk – mint ahogyan azt látni fogjuk – nemcsak személyes találkozások és levélváltások útján valósult meg, hanem alkalmanként bizalmi embereik, követeik révén is. Levelezésük első ismert és fennmaradt darabja 1583. szeptember 17-én kelt. A levél tulajdonképpen udvariassági jellegű, kettejük kapcsolatát megerősítő irat,¹⁹ válasz Zamoyskitól Bocskai korábban hozzá intézett levelére.²⁰ A lengyel kancellár ekkor nemcsak jóindulatáról és barátságáról biztosította Bocskait, de a dokumentumban utalt a kettejük között létrejött rokoni nexusra („*novam hanc affinitatem*”) is.²¹

Bocskai és Zamoyski kapcsolata 1583 után sem szakadt meg, annak ellenére, hogy további levélváltásukra csak későbbre, 1590 nyarára vonatkozóan bukkanunk. Személyes találkozásokra azonban többször is alkalom adódhatott. 1588-ban Bocskai diplomáciai kiküldetése teremtette meg erre a lehetőséget. Báthory Zsigmond (1572–1613) erdélyi fejedelem (1586–1598, 1598–1599, 1601–1602) 1588. április 23-án levelében adott utasítást Bocskai Istvánnak és osztopáni Perneszy István udvarhelyi kapitánynak²² arra, hogy Krakkóba utazzanak, és részt vegyenek az 1586-ban elhunyt Báthory István 1588 májusában tartandó végleges, waweli dísztemetésén,²³ valamint közreműködjenek a néhai uralkodó valamennyi elrendezetlen ügyének a lezárásában.²⁴ Báthory Zsigmond 1588. május 2-án értesítette

¹⁷ Bocskai István édesanyja, Sulyok Krisztina a kíséret tagja, a női kísérők élén állók egyike volt. Veress Endre: *Báthory István király (Terror Hostium) halálának 350-ik esztendejében*. Budapest, 1937. 212.

¹⁸ A krakkói eseményekről szóló korabeli beszámoló Heidensten Reinholdtól maradt fenn, a latin nyelvű iratot lásd Veress: *Zamoyski János kancellár levelezése*, 261–277.; az ünnepségsorozatot rekonstruálta Veress: *Báthory István király*, 212–222.; Horn: *Báthory András*, 55–58.

¹⁹ Jan Zamoyski Bocskai Istvánnak. Krakkó, 1583. szeptember 17. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár (MNL OL) Esterházy család hercegi ágának levéltára (P 108) Repositorium (Rep.) 46. Fasciculus (Fasc.) G. No. 229.

²⁰ Bocskai István levele nem maradt fenn.

²¹ Jan Zamoyski Bocskai Istvánnak. Krakkó, 1583. szeptember 17. MNL OL P 108 Rep. 46. Fasc. G. No. 229.

²² Kis Bálint: *Erdély régi családai*. Turul, 10. évf. (1892) 132.

²³ Báthory István temetésével kapcsolatban lásd Jakó Klára: *Adalék fejedelmink temetésének kérdéséhez*. In: Emlékkönyv Jakó Zsigmond születésének nyolcvanadik évfordulójára. Kolozsvár, 1996. 199–205.

²⁴ Báthory Zsigmond Bocskai Istvánnak és Perneszy Istvánnak. [Gyulafehérvár], 1588. április 23. Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár Batthyány gyűjtemény, Cat. IV. Tit. I. q. Ms. I. 310. Báthory-protocollum (EFK Ms. I. 310.) pag. 265–270. Vö.: Veress Endre: *Báthory Zsigmond lengyel érdekű levelezése (1586–1598)*. Kézirat. MTA KIK KRGY Ms

is Zamoyskit két követének Lengyelországba bocsátásáról.²⁵ Bocskai és Zamoyski személyes találkozására tehát ebben az időszakban minden bizonnyal sor került.

Bocskai István a következő diplomáciai megbízatást Lengyelországba 1590-ben kapta, ami összefüggésben volt unokahúga, Báthory Krisztina-Grizeldisz 1590. március 14-én bekövetkezett halálával.²⁶ Mivel Báthory Zsigmond személyesen nem tudott részt venni a temetésen,²⁷ 1590. április 24-én Bocskai Istvánt és Csáky Gergely fejedelmi tanácsost bízta meg azzal, hogy vegyenek részt és képviseljék őt a temetésen, valamint a hozomány, a hitbér (*dos*) és az ellenhitbér (*contrados*) ügyének rendezését – melyet Jan Zamoyski sürgetett²⁸ – is kezdjék el, illetve egyéb ügyekben is járjanak el.²⁹ Bocskai feleségét, Hagymássy Margitot (?–1604) is magával vitte Lengyelországba, s május 17-én már a magyar–lengyel országhatár közelében tartózkodtak.³⁰

A temetésre a Jan Zamoyski által alapított Zamość nevű városban került sor 1590. június 4-én, majd szinte azonnal megkezdődtek az egyeztetések Zamoyski és az erdélyi tárgyalóbizottság között a fent említett ügyekben. Mindez alkalmat teremtett Zamoyski és Bocskai István további személyes találkozására. Ugyanakkor az ügy kapcsán fennmaradt Zamoyskinak Bocskaihoz intézett két levele is 1590-ből, amelyek elsősorban követek küldését, mozgásukat, illetve levelek és levélmásolatok továbbítását érintik.³¹ A levelek alapján megállapítható, hogy Bocskai és Zamoyski között rendszeres volt a kommunikáció, s már bizalmasabb vi-

424. 28–33.; Báthory Zsigmond egyidejűleg értesítette a Lengyelországban tartózkodó unokatestvérét, Báthory András (1563–1599), hogy Bocskai és Perneszy által üzent neki is, s kérte, legyen két követe segítségére kint tartózkodásuk ideje alatt szükség esetén. Báthory Zsigmond Báthory Andrásnak. [Gyulaféhevár, 1588. április 23.] EFF Ms. I. 310. pag. 371. Vö.: Veress: *Báthory Zsigmond lengyel érdekű levelezése*, 34.

²⁵ Báthory Zsigmond Jan Zamoyskinak. Gyulaféhevár, 1588. május 2. Veress: *Zamoyski János kancellár levelezése*, 330.

²⁶ Veress: *Báthory István király*, 239.

²⁷ Báthory Zsigmond Jan Zamoyskinak. Gyulaféhevár, 1590. április 20. Veress: *Zamoyski János kancellár levelezése*, 404–407.

²⁸ Jan Zamoyski Piotr Cieklińskinek. Varsó, 1590. március 20. Veress: *Zamoyski János kancellár levelezése*, 390–398.; Piotr Ciekliński beszéde. Gyulaféhevár, 1590. április közepe. Uo. 401–403.; Báthory Zsigmond Jan Zamoyskinak. Gyulaféhevár, 1590. április 20. Uo. 404–407.

²⁹ Báthory Zsigmond Bocskai Istvánnak és Csáky Gergelynek. Gyulaféhevár, 1590. április 24. EFK Ms. I. 310. pag. 399–402. Vö.: Veress: *Zamoyski János kancellár levelezése*, 414–419.

³⁰ Bocskai István Telegdy Pálnak. Munkács, 1590. május 15. Benda: *Bocskai István*, 18., nr. 2.

³¹ Jan Zamoyski Bocskai Istvánnak. Leopold, 1590. július 20. MNL OL P 108 Rep. 98., Fasc. H., Nr. 178/b.; Jan Zamoyski Bocskai Istvánnak. Zamość, 1590. szeptember 11. MNL OL P 108 Rep. 98., Fasc. H., Nr. 178/a.

szonyra utal, hogy Zamoyski tisztaban volt Bocskai megromlott egészségi állapotával³² is, melynek változását figyelemmel követte, és igyekezett arról még az Erdélyből érkező követektől is tájékozódni.³³

Bocskai István lengyel kapcsolatai tehát 1583-tól mutathatók ki, melyek első szereplője volt Jan Zamoyski. Megfigyelhető, hogy kapcsolatfelvételükben és kezdeti kapcsolattartásukban a Báthory-családhoz fűződő viszonyuk játszott szerepet. Ugyanakkor Jan Zamoyski a dinasztikus kapocs megszűnése, azaz Báthory István, majd saját felesége, Báthory Krisztina-Grizeldisz halála után is figyelemmel és érdeklődéssel fordult Erdély új uralkodója, Báthory Zsigmond, rajta keresztül pedig egész Erdély felé,³⁴ miközben természetesen Bocskai Istvánnal sem szakadt meg a kapcsolata.

A kapcsolatukra vonatkozó következő adalék egy 1594. szeptember 18-ai levél révén bukkan fel a források között.³⁵ Néhány héttel azután, hogy az Erdélyi Fejedelemség politikai életében lezajlottak azok a történések, amelyek végeredményeképpen az erdélyi vezetés elhatározta a Habsburgok oldalán való belépést a Habsburg Monarchia és az Oszmán Birodalom közötti konfliktusba, a tizenöt éves háborúba (1591/1593–1606). Ennek következtében néhány hét leforgása alatt sor került előbb Báthory Zsigmond lemondására, utóbb visszatérésére, majd pedig az azt követő megtorlásokra (főurak kivégzése, fogságba vetése, javaik elkobzása).³⁶ Az említett iratot íróként Bocskai István mellett Báthory Zsigmond másik bizalmas embere, a Bocskaiival is rokonságban álló Geszti Ferenc (1545 k. – 1595) jegyezte.³⁷ A levélben az erdélyi eseményekre óvatosan és szűkszavúan csupán általános utalás történik, kiderül, a részletekről mindezek szem- és fültanújától, Kolozsvári István titkártól értesülhet szóbeli közlés révén Zamoyski.³⁸ A dokumentum már csak azért is érdekes, mert maga az erdélyi fejedelem csak bő két héttel később, október 6-án indította Zamoyskihoz követként Gyulaffy Lestárt (1557–1605), hogy mentesse magát az Erdélyben történt események, főleg a kegyetlen megtorlás miatt, amit a kancellár mélyen elítélt.³⁹

³² Nem találtam egyelőre konkrét adatot arra vonatkozóan, hogy Bocskai Istvánnak ekkor milyen betegsége volt.

³³ Jan Zamoyski Bocskai Istvánnak. Leopolis, 1590. július 20. MNL OL P 108 Rep. 98., Fasc. H., Nr. 178/b.

³⁴ Vö.: Petneházi Gábor: *Exemplum et prudentia. Jan Zamoyski [cenzúrázott] Kasszandra-levele Báthory Zsigmondnak 1593-ból.* Magyar Könyvszemle, 133. évf. (2017) 4. sz. 384.

³⁵ Geszti Ferenc és Bocskai István Jan Zamoyskinak. Gyulafehérvár, 1594. szeptember 18. Veress: *Zamoyski János kancellár levelezése*, 544.

³⁶ Tóth Sándor László: *A mezőkeresztesi csata és a tizenöt éves háború.* Szeged, 2000. 145–147.

³⁷ Geszti Ferenc és Bocskai István Jan Zamoyskinak. Gyulafehérvár, 1594. szeptember 18. Veress: *Zamoyski János kancellár levelezése*, 544.; Horn Ildikó: *Bocskai István a Báthoryak udvarában.* Publicationes Universitatis Miskolciensis. Sectio Philosophica. Tanulmányok Bocskai Istvánról. A 2006. április 22-én megrendezett konferencia előadásai, 13. évf. (2008) 2. sz. 50.

³⁸ „Hae, quae hoc tempore in Transilvania gesta sunt...” Geszti Ferenc és Bocskai István Jan Zamoyskinak. Gyulafehérvár, 1594. szeptember 18. Veress: *Zamoyski János kancellár levelezése*, 544.

³⁹ Veress: *Zamoyski János kancellár levelezése*, 545.

Az 1594. évi levél után nem találtam – mintegy tizenegy évig – a forrásokban adatot Bocskai István és Jan Zamoyski kapcsolattartására. Bocskai leveleiben ez idő tájt is csak elvétve bukkan fel Zamoyski neve, 1601-ben például mint „öreg és haldokló” embert említi meg.⁴⁰ A fennmaradt levelekből nem derül ki, mi lehetett az oka annak, hogy negligálták egymást, ám maga a kancellár is megjegyzi egy későbbi, 1605. évi írásában, hogy évek óta alig kapott levelet Bocskaitól.⁴¹ Az 1605-ben „újrainduló” levélváltások már egy megváltozott élet- és politikai helyzet lenyomatai. Bocskai 1604 őszén a tizenöt éves háború részeként, annak is az utolsó éveiben kibontakozott sokszínű és sokcélú felkelés (1604–1606) élén állt.⁴² A mozgalom hatással volt a szomszédos Lengyelországra is, Bocskai István lengyel kapcsolatai pedig egy csapásra kiszélesedtek, minek következtében kapcsolathálójának Jan Zamoyski immár nem az egyedüli, hanem egyik lengyelországi szereplője lett.

II. Rudolf (1552–1612) német-római császár (1576–1612), cseh (1576–1611) és magyar (1576–1608) király már a Bocskai-felkelés kezdetén kapcsolatfelvételt kezdeményezett III. Zsigmond (1566–1632) lengyel–litván uralkodóval (1587–1632) és udvarával azzal a céllal, hogy katonai támogatást kérjen tőlük Bocskai ellenében. Zamoyski kancellár vezetésével azonban sikerült a lengyel uralkodót rábírni arra, hogy visszautasítsa a Habsburg-uralkodó kérését, amiben szerepet játszott az is, hogy összefogásuk maga után vonta volna a lengyelek számára a török veszély kiéleződését.⁴³ Közben III. Zsigmond igyekezett tájékozódni Bocskainál a magyar–lengyel határhoz közel eső Szepes vármegyében történt eseményekről, amelyek vélhetően határ menti villongásokat is eredményeztek.⁴⁴ Ugyanis Bocskai hajdúkapitányai, Lippai Balázs (?–1605) és Németi Balázs (?–1604) hajdúcsepataikkal 1604 novemberében megindultak az északi vármegye hódoltatására, s azután, hogy Lőcse megadta magát, de Szepesvár bevétele heteken keresztül sikertelen maradt, elhagyták a Szepességet.⁴⁵ Bocskai a kassai fejedelmi udvarából november 17-ei levelében számolt be a lengyel királynak arról, hogy kapitányai

⁴⁰ Bocskai István Báthory Zsigmondnak. Prága, 1601. október 5. Benda: *Bocskai István*, 74–83., nr. 33. Jan Zamoyski ekkor már a hatvanadik életévében járt, megromlott egészségi állapotára vonatkozó információt erre az időszakra vonatkozóan egyelőre nem találtam.

⁴¹ „Accepi litteras Illustrissimae Dominationis Vestrae cum ab illa tot annorum intervallo vix unas habuissem.” Jan Zamoyski Bocskai Istvánnak. Varsó, 1605. február 17. Veress: *Zamoyski János kancellár levelezése*, 675–677.

⁴² Bocskai mozgalmának összetettségére és a különböző elnevezések definícióira összefoglalóan, további szakirodalmi hivatkozásokkal lásd Pálffy Géza: *A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században*. Budapest, 2011. 364–386., különösen: 364–380.

⁴³ Makkai László: *Bocskai és európai kortársai*. Történelmi Szemle, 17. évf. (1974) 4. sz. 485.; Kapronczay Károly: *A magyar–lengyel történelmi kapcsolatok évszázadai*. Budapest, 2000. 54–55.

⁴⁴ Az nem derül ki egyértelműen, hogy Jan Zamoyski milyen módon, levél vagy levélvivő vagy követ által élőszóval való üzenés révén kért-e tájékoztatást Bocskai Istvántól. Bocskai István Jan Zamoyskinak. Kassa, 1604. november 17. Veress: *Zamoyski János kancellár levelezése*, 176–178.

⁴⁵ Nagy László: *A Bocskai szabadságharc katonai története*. Budapest, 1961. 88–89.

nem rossz szándékkal járják a szepességi vidéket katonákat toborozva és Szepesvárat ostromolva, hanem nemzete szabadságának védelmében cselekednek.⁴⁶

A magyar–lengyel diplomácia 1605 elején megélenkült,⁴⁷ Bocskai István pedig már az év elején szükségét érezte annak, hogy régi ismerősének, Jan Zamoyskinak magyarázattal szolgáljon felkelésének kirobbanása kapcsán, és próbálja elérni a lengyelek semlegességét. Ebben szerepet játszott a Habsburg-udvar korábbi törekvése a lengyelekkel való fegyveres összefogásra, illetve az, hogy a Habsburgok ennek lehetőségét véglegesen nem vetették el.⁴⁸ Bocskai az 1605. január 19-én kelt hosszú irata és a kancellárhoz küldött követe, Péchy Pál generális által igyekezett nyomást gyakorolni Jan Zamoyskira, rajta keresztül pedig a lengyel királyra, III. Zsigmondra is. A levél első harmadában Bocskai az érzelmekre kívánt hatni, úgy szól Zamoyskihoz, „mint fiú az atyjához”, felidézte azokat a kapcsolódási pontokat, melyek Zamoyskival összefűzik. Így nemcsak a hagyományos lengyel–magyar jó szomszédi barátság, a két nép és ország békés egyetértése került elő a szövegben, hanem a „lengyel királyoknak a magyar nemzetből támadt ama egyedülálló csillaga”, Báthory István is. És természetesen ismételt felbukkant a címszereplők között megszűntnek nem tekintett rokoni nexus is. A dokumentum további részében érintőlegesen szólt mind a nemzet egészét, mind a magánembereket ért sérelmekről – melyekről Péchy Pál követtől szóban bővebben értesülhetett a kancellár –, s bemutatta a felkelés addigi eseményeit, történéseit, amelyekkel Bocskai arra törekedett, hogy felkelésének jogszerűségét igazolja. Értetette továbbá Zamoyskit arról is, hogy az erdélyi nemesek közakarattal hívták meg fejedelmüknek, amit az oszmán szultán is jóváhagyott.⁴⁹ Látható tehát, hogy a Bocskai–Zamoyski-levelezés címszereplői már nem a Báthoryak ügyeiben eljáró távoli rokonok, hanem két szomszédos ország legmeghatározóbb államférfiai.

Bocskai István ekkor komolyan foglalkozott a Moldvával való diplomáciai kapcsolattal is. Érdemes röviden utalni arra, hogy Lengyelország a tizenöt éves háború időszakának körülményeit kihasználva vonta érdekeltségébe Moldvát, aminek egyik lépése volt a támogatásukkal – különösen Jan Zamoyskiéval – Jeremia Movilă (1555–1606) vajdai székbe juttatása 1595-ben. Moldva lengyel érdekeltsége ekkortól konfliktust generált Lengyelország és az Erdélyi Fejedelemség között. Bocskai számára így ebben a helyzetben fontos volt, hogy Moldva hogyan viszonyul a felkeléshez, illetve ezzel együtt a havasalföldi vajdacsere és a lengyel

⁴⁶ Bocskai István III. Zsigmondnak. Kassa, 1604. november 17. Veress: *Zamoyski János kancellár levelezése*, 176–178.

⁴⁷ III. Zsigmond lengyel király követsége megjelent az 1605. áprilisi szerencsi országos gyűlésen, míg Bocskai küldöttsége május vége – június eleje táján indult Krakókba, s magukkal vitte az elsősorban Lengyelországnak szóló propagandairatot és a lengyel királynak szóló Bocskai-levelet is. Papp Sándor: *Török szövetség – Habsburg kiegyezés. A Bocskai-felkelés történetéhez*. Budapest, 2014. 149–152.

⁴⁸ Makkai: *Bocskai és európai kortársai*, 485.

⁴⁹ Bocskai István Jan Zamoyskinak. Kassa, 1605. január 19. Benda: *Bocskai István*, 99–106., nr. 42.

„...színe elé tárom, úgy, mint a fiú az atyjának...”

támogatás biztosítása.⁵⁰ Az együttműködésben a közös és az egyéni érdekek egyaránt megjelentek: Bocskai és Jeremia Movilă moldvai vajda (1595–1600, 1600–1606) közös érdeke volt ugyanis az akkor regnáló havasalföldi vajda, Radu Șerban (?–1620) eltávolítása, ami egyben lehetőséget teremthetett arra is, hogy helyére a másik Movilă testvér, a korábbi vajda, Simion Movilă (1559–1609) kerüljön, miközben szövetségük révén Bocskai katonai támogatást remélt felkelése számára.⁵¹ Bocskai említett januári levelének végén arra kérte Zamoyskit, igyekezzen közbenjárni Jeremia Movilă vajdánál annak ügyében, hogy támogassa a felkelést és az együttműködésüket, egyúttal seregét úgy tartsa, hogy Bocskai mellett testvére, Simion Movilă havasalföldi trónigénye érdekében is mozgósítani tudja.⁵² A levél révén Bocskai a Jeremia Movilă hatalomra segítő Zamoyski közvetítő szerepére apellált a moldvai diplomáciai kapcsolatok terén, így rajta keresztül próbált nyomást gyakorolni a moldvai vajdára.

A lengyel kancellárnak szóló, 1605. január 19-ei levelének elküldése előtt kapta kézhez Lengyelországból Bocskai Giorgio Basta (1544–1607), a felkelés letörésére rendelt császári generális, majd tábornagy (1594–1607) által írt gyűlölködő levelek másolatát.⁵³ Nem teljesen egyértelmű, hogy mely dokumentumokra utal Bocskai. Bastának egy olyan levele ismert 1604 végéről, amelyről nagy valószínűséggel szó lehet. Ezt a przemysli sztarosztának, Jan Tomasz Drohojowskinak (1535–1605) írta, s Basta arra figyelmeztetett benne, hogy Bocskai be akar törni Lengyelországba.⁵⁴ Bocskaihoz vélhetően ez és/vagy ehhez hasonló tartalmú iratok érkezhettek Kassára, ami arra készítette, hogy előző levelének elküldése után egy nappal, 1605. január 20-án ismét levelet írjon Zamoyskinak. Ebben arra kéri, ha a jövőben a Bastához hasonló vádakkal illetnék őt, és az a kancellár tudomására jutna, féleljen rájuk Bocskai mellett kiállva. Ezenkívül beszámolt a felkelés eseményeiről, így Szatmár várának elfoglalásáról és Tokaj esedékes bevételéről is.⁵⁵

A rendelkezésre álló források szerint a Bocskai István és Jan Zamoyski közötti utolsó ismert levélváltásra 1605. február 17-én került sor. Ez tulajdonképpen a

⁵⁰ Várkonyi Gábor: *Angol békeközvetítés és a lengyel–török tárgyalások a tizenöt éves háború időszakában (1593–1598)*. Aetas, 18. évf. (2003) 2. sz. 157.; László Andor: „Két szék között a földön nem is akarunk maradni” *Bocskai István fejedelemségének nyomában*. Budapest, 2021. 108.

⁵¹ Papp: *Török szövetség – Habsburg kiegyezés*, 132–133.; Papp Sándor: *Erdély részvétele a moldvai vajdai család, a Movilăk és Radu Șerban havasalföldi vajda küzdelmeiben (1602–1606)*. In: Borbély Zoltán – Kristóf Ilona (szerk.): *Tanulmányok Gebei Sándor 70. születésnapjára*. Acta Academiae Agriensis, Sectio Historiae. 44. évf. (2017) 28–29.; László: „Két szék között a földön nem is akarunk maradni”, 114–115.

⁵² Bocskai István Jan Zamoyskinak. Kassa, 1605. január 19. Benda: *Bocskai István*, 99–106., nr. 42.

⁵³ Bocskai István Jan Zamoyskinak. Kassa, 1605. január 20. Veress: *Zamoyski János kancellár levelezése*, 672–674.

⁵⁴ Giorgio Basta Jan Tomasz Drohojowskinak. Eperjes, 1604. december 22. Veress Endre (szerk.): *Basta György hadvezér levelezése és iratai 1597–1607*. Budapest, 1913. 549–550.

⁵⁵ Bocskai István Jan Zamoyskinak. Kassa, 1605. január 20. Veress: *Zamoyski János kancellár levelezése*, 672–674.

lengyel kancellár válaszelevele Bocskai január 19-ei írására. Zamoyski – Bocskaihoz hasonlóan – megemlékezik a Báthoryakhoz és Erdélyhez fűződő viszonyáról, és bár jogosnak véli a Bocskai által felsorolt sérelmeket és károkat, melyek az országot az elmúlt évek alatt az elhúzódó háború következtében érték, mégis óvatosságra inti őt. Zamoyski a Habsburgokkal való békés megegyezést javasolja Bocskainak, már csak azért is, mert a kancellár szerint Jeremia Movilă vajda katonai támogatására aligha számíthat.⁵⁶ A Zamoyski által emlegetett békés megegyezés azonban még messze volt, annak első jelei is csak 1605 nyarán sejlettek fel, amit azonban már nem ért meg a lengyel kancellár, aki 1605. június 3-án elhunyt.

Áttekintve Bocskai István levelezését kitűnik, hogy első lengyel kapcsolata Jan Zamoyski lengyel kancellárral és koronahetmannel mutatható ki. Kapcsolatuk hosszú távú volt, több mint két évtizedet ölelt fel, latin nyelvű – részben kiadatlan – levélváltásaik⁵⁷ ugyanis 1583 és 1605 között regisztrálhatók. A levelek nem a levélírók által, saját kézzel írottak, mindkettőjük esetében kancelláriai embereik vagy íródeákok írták azokat, s legfeljebb az aláírás saját kezük vonása. Misszili-seik hangvétele komoly, a barátság és a tisztelet hangja szólal meg bennük. Levelezésük tárgyát leginkább diplomáciai, politikai jellegű ügyek teszik ki, magánjellegű utalások elvétve olvashatók. Megállapítható, hogy Bocskai és Zamoyski között kétoldalú, vagyis szimmetrikus kapcsolat és kölcsönös kommunikáció állt fent, s kapcsolatukban meghatározó volt a köztük lévő személyes, rokoni nexus és a Báthory-családhoz fűződő viszonyuk, ugyanakkor megfigyelhető, hogy személyes életútjuk miként hatott kapcsolatukra, és kapott benne egyre nagyobb szerepet a hivatalos, diplomáciai vetület.

“...I reveal it to you like a son to his father...” The relationship between István Bocskai and Jan Zamoyski

Over the past centuries, Hungarian–Polish relations have been characterised by intertwining and cooperation in many areas. The aim of this publication is to provide data on Hungarian–Polish relations in the early modern period through the relationship between István Bocskai of Kismarja (1557–1606), a politician, Hungarian and Transylvanian prince (1605–1606), and his contemporary, the Polish Chancellor and Great Crown Hetman Jan Zamoyski (1542–1605). Based on relevant sources, it seems that the two persons came into contact in 1583, the year when Jan Zamoyski married István Bocskai’s niece, Krisztina Báthory. Their relationship to the Báthory family and the kinship nexus between them was decisive in their relationship, but it is also possible to observe how their personal lives influenced their relationship, and how the official, diplomatic dimension played an

⁵⁶ Jan Zamoyski Bocskai Istvánnak. Varsó, 1605. február 17. Veress: *Zamoyski János kancellár levelezése*, 675–677.

⁵⁷ A Bocskai–Zamoyski-levelezésnek egyetlen irata jelent meg kiadásban, magyar nyelvű fordításban. Bocskai István Jan Zamoyskinak. Kassa, 1605. január 19. Benda: *Bocskai István*, 99–106., nr. 42.

„...színe elé tárom, úgy, mint a fiú az atyjának...”

increasingly important role in it. The relationship between István Bocskai and Jan Zamoyski spans more than two decades, and Zamoyski is the longest-lasting alter in Bocskai's so-called egocentric network. Their mostly unpublished correspondence – found in archives and manuscripts – can be registered between 1583 and 1605. In addition to letters, they kept in touch through personal meetings and occasionally through their confidants and envoys.

KÖKÉNY ANDREA^{ID}

egyetemi adjunktus

Szegedi Tudományegyetem

Bölcsészeti- és Társadalomtudományi Kar

Újkori Egyetemes Történeti és Mediterrán Tanulmányok Tanszék

e-mail: akokeny23@gmail.com

Ültetvényesek és kigazdák a Texasi Köztársaságban – A német bevándorlók első kolóniái

Texas korai történetével kapcsolatban jól ismert, hogy először a spanyol korona fennhatósága alá tartozott, majd 1821-től a függetlenné vált Mexikó része volt. Az első amerikai vállalkozó, Stephen F. Austin (1793–1836) 1821-ben kapott engedélyt arra, hogy hazájából bevándorlókat telepítsen a tartományba. Ettől kezdve az őslakos indián és a hispán népesség mellett fokozatosan az amerikai került többségbe a régióban.¹ Az eltérő gazdasági és politikai érdekek, valamint Antonio López de Santa Anna (1794–1876) mexikói elnök központosító politikája végül Texas elszakadásához vezetett. 1836. március 2-án a Washington-on-the-Brazosban összegyűlt küldöttek kinyilvánították függetlenségüket, melyet több véres ütközetet követően meg is védtek.² 1836. április 21-én a texasiak serege a San Jacinto folyó mellett legyőzte a mexikói kormány csapatait, és foglyul ejtette Santa Annát. Ebben a helyzetben a mexikói elnök kénytelen volt elismerni Texas különválását, és megalakult a Texasi Köztársaság.³

A függetlenségi háború alatt és után még több amerikai költözött át a szomszédos területekről gazdasági lehetőségeket keresve, és az európai bevándorlók száma

^{ID} orcid.org/0000-0003-3301-126X

¹ Texas korai történetéről, a Texasi Köztársaság megalakulásáról, Stephen F. Austin életéről és tevékenységéről lásd Weber, David J.: *The Mexican Frontier, 1821–1846. The American Southwest under Mexico*. Albuquerque, 1982. 158–178., 245–255.; Meinig, Donald William: *The Shaping of America. A Geographical Perspective on 500 Years of History. Vol. 2, Continental America, 1800–1867*. New Haven – London, 1993. 37–40., 135–142.; Cantrell, Gregg: *Stephen F. Austin, Empresario of Texas*. New Haven – London, 1999.

² „*The Texas Declaration of Independence*”, *March 2, 1836*. In: Wallace, Ernest – Vigness, David M. (eds.): *Documents of Texas History*. Austin, 1963. 98–99.

³ „*The Treaty of Velasco*”, *May 14, 1836*. In: Wallace–Vigness (eds.): *Documents of Texas History*, 117–118.; Fehrenbach, Theodore Reed: *Lone Star. A History of Texas and the Texans*. New York, 1968. 241.

is fokozatosan növekedett. Közülük a legjelentősebb a németek csoportja volt.⁴ A jelen írás célja az, hogy a texasi német kolóniák alapításának és megszervezésének korai időszakát bemutassa, és közösségeik, gazdasági tevékenységük jellegzetességeit elhelyezze Texas 19. századi történetében. A rabszolगतartó ültetvényes gazdálkodás kiterjedésének és vele párhuzamosan a kis- és közepes birtokon folyó, részben amerikai, részben európai telepesek vállalkozásainak elemzésével Sipos József Tanár Úr emléke előtt szeretnék tisztelegni.

A német kivándorlás elindításában kulcsszerepet játszott Johann Friedrich Ernst (1796–1848). Az alsó-szászországi Oldenburg közelében született. Tízennyolc évesen katonának állt, harcolt Napóleon ellen, és 1819-ben szerelt le. Ezután Oldenburg postahivatalában kezdett dolgozni, majd 1829-ben feleségével és öt gyermekével váratlanul Amerikába utazott. Egyes vádak szerint jelentős összeget tulajdonított el a postahivatal kasszájából, ő azonban ezt tagadta.⁵ Eredetileg Missouriban kívánt letelepedni, de amikor New Yorkból New Orleans felé tartott, és megtudta, hogy Stephen Austin texasi kolóniáján olcsón nagy mennyiségű földhöz lehet jutni,⁶ úgy döntött, hogy birtokadományért folyamodik Austinhoz. 1831-ben egy *league*, vagyis közel kétezer hektár földet kapott Texas északnyugati részén, és megalapította Industry városát. 1832 februárjában tapasztalatairól hosszú levélben számolt be német barátainak, és ez az ún. „amerikai levél” sokakhoz eljutott, akik közül többen is a kivándorlás mellett döntöttek. Ernst szinte csak pozitívumokról írt, ami még vonzóbbá tette a vidéket. Texas éghajlatát Dél-Itáliához és Sziciliához hasonlította, és hangsúlyozta, hogy a termékeny földek, a vadakban, halakban gazdag területek csak arra várnak, hogy a szorgalmas német telepesek kiaknázzák a lehetőségeket. Azt is hozzátette, hogy nem kell adót fizetni, a birtokért pedig csupán a földmérés illetékét kell leróni.⁷

Ernst biztatására sokan keltek útra, ő pedig szállást és egyéb segítséget adott Texasba érkező honfitársainak. Egy évtized alatt számos földművelő közösség jött létre Ernst birtokának közelében. Az amerikai telepesektől eltérően, akik közül sokan egyedül keltek útra, vagy épp a törvény elől menekültek, a németek eleve

⁴ Az 1850-es évekre az állam népességének 5%-át alkották, és arányuk a 19. század folyamán hasonló maradt.

⁵ Dunt, Detlef: *Journey to Texas, 1833*. Ed. by Kearney, James C. – Bentzen, Geir, transl. Saustrup, Austin, 2015. 9.

⁶ Az amerikai vállalkozó ún. *empresario* szerződést kötött a mexikói kormánnyal, melynek értelmében egy családfő 1 *league* = 4428 *acre*, vagyis 1798 hektár földet kaphatott, s csupán a birtokadomány bejegyzéséért kellett némi illetéket fizetnie. „*The Coahuila – Texas State Colonization Law*”, *March 24, 1825*. Article 8, 9, 12, 32. In: Wallace–Vigness (eds.): *Documents of Texas History*, 49–50.; Cantrell: *Stephen F. Austin*, 124.

⁷ A földszerzés feltételeit a mexikói Kongresszus szabályozta. „*Permit and Conditions for Colonization*”, *November 23, 1821*. In: Barker, Eugene C.: *The Austin Papers*. Vol. 1. Washington – Austin, 1924. 435.; „*The National Colonization Law*”, *August 18, 1824*. In: Wallace–Vigness (eds.): *Documents of Texas History*, 48.

kisebb csoportokban indultak el, és egymás közelében telepedtek le, megőrizve etnikai sajátosságukat, különállásukat.

A mexikói korszakban jellemző ún. *empresario* rendszer, melynek révén hivatalosan földhöz lehetett jutni Texasban, 1836, a Texasi Köztársaság létrejötte után is fennmaradt. A kormány legtöbbször egy ügynököt bízott meg a telepesek kiválasztásával, a földbirtokok elosztásával és a kolóniák megszervezésével. A függetlenség kivívását követően az első sikeres *empresario*, aki európai telepesek számára alapított kolóniát Texasban, a francia származású bankár és diplomata, Henri de Castro (1786–1865) volt. 1838-tól kezdve Sam Houston (1793–1863), a Texasi Köztársaság első elnöke megbízásából próbált meg Franciaországban kölcsönt szerezni a fiatal állam számára. Ezenkívül konzuli megbízást kapott, és támogatta az európai bevándorlást új hazájába. 1844 szeptemberében Texas északkeleti részén megalapította Castroville városát. Elsősorban a Rajna felső folyása mentén toborzott telepeseket, és három év alatt több mint kétezer, többségében német ajkú földműves érkezett Texasba Elzász, Baden-Württemberg és Svájc területéről. Nagyrészt katolikusok voltak, és szoros kapcsolatot alakítottak ki a közelükben lévő német településekkel. Bár fokozatosan „amerikaivá” lettek, identitásukat máig megőrizték.⁸

Johann Friedrich Ernst és Henri de Castro indította el a német betelepülést Texas területére, de sokkal jelentősebb volt az a vállalkozás, melyet német nemesek egy csoportja szervezett meg az 1840-es évek közepén. Ekkorra már egyre több információ jutott el a német területekre Texasról levelek, úti beszámolók és regények útján, így a régió népszerűsége egyre nőtt. Az egyik legismertebb útleírás Detlef Dunt *Utazás Texasba (Reise nach Texas nebst Nachrichten von diesem Lande: fuer Deutsche, welche nach Amerika zu gehen beabsichtigen)* című, 1834-ben megjelent könyve volt.⁹ Szerzője, Detlef Thomas Friedrich Jordt (1793–?) (a Detlef Dunt nevet csak írói névként használta) olvasta Friedrich Ernst „amerikai levelét”, és úgy döntött, maga is ellátogat Texasba. 1833 májusában érkezett meg, és öt hónap alatt bejárta a vidéket San Felipe de Austintól egészen Industry városáig, ahol néhány napot Ernsttel és családjával töltött. Részletes leírást készített a tájról, az éghajlatról, a növény- és állatvilágról, valamint az ott élő emberekről. Jordt a dán fennhatóság alatt álló Holstein tartományban született, majd családjával Oldenburgba költözött, így megfigyelései során gyakran tett összehasonlításokat az ott lévő gazdasági és társadalmi viszonyok és a Texasban tapasztaltak között. Könyve elején megjelentette Ernst levelét, a végén pedig leszögezte, hogy tapasztalatai minden részletében megerősítették az abban leírtakat.¹⁰ Maga is bátorította a németeket a kivándorlásra, s művében különböző praktikus tanácsokat is adott számukra a letelepedéssel és gazdálkodással kapcsolatban.¹¹

⁸ Meinig: *The Shaping of America*, 141.; Fehrenbach: *Lone Star*, 290.; Connor, Seymour V.: *Texas. A History*. Arlington Heights, Ill. 1972. 173.

⁹ Dunt: *Reise nach Texas*. Detlef munkájának magyar címe: *Utazás Texasba hírekkel ebből az országból: azoknak a németeknek, akik Amerikába szándékoznak menni*.

¹⁰ Dunt: *Journey to Texas, 1833*, 14.

¹¹ Dunt: *Journey to Texas, 1833*, 17.

Más volt a műfaja Charles Sealsfield (1793–1864) *Kabinkönyv (Das Kajütenbuch, oder Nationale Charakteristiken)* című, 1841-ben megjelent írásának, mivel ez történelmi regény volt a Texasi Köztársaság létrejöttéről.¹² Szerzője Morvaországban született, és Detlef Dunsthoz hasonlóan a Charles Sealsfield csak írói álneve volt, eredetileg Carl Anton Postlnak hívták. Először 1822-ben járt Amerikában, majd 1827-ben. Művében ő is a bőségesen rendelkezésre álló szabad földterületet ajánlotta honfitársai figyelmébe, s emelkedett hangon írt a fiatal köztársaságban tapasztalható lehetőségekről és a szabadságjogok gyakorlásának nagyszerűségéről, így még több vállalkozó kedvű németet vonzott Texasba.¹³

Minden bizonnyal ismerték Friedrich Ernst levelét és az előbb említett könyveket is azok a német nemesek, akik közül huszonegyen különleges vállalkozásba kezdtek. 1842. április 20-án a Mainz közelében lévő Biebrich városában megalapították a *Texasi Német Bevándorlók Védelmére Létrehozott Egyesületet (Verein zum Schutze deutscher Einwanderer in Texas* vagy röviden *Adelsverein*) azzal a céllal, hogy minél több német telepes kivándorlását szervezzék meg Amerikába. Részben filantróp, részben üzleti vállalkozás volt ez. Szerettek volna a német földművesek helyzetén változtatni azért, hogy megszervezzék a kivándorlásukat Texasba, és úgy gondolták, ezzel egyben a német ipar számára is új piacokat tudnak teremteni a tengerentúlon, s így fellendíthetik a külkereskedelmet is. A Texasi Köztársaság mellett főként három érv szólt. Legfőbb vonzerejét kedvező éghajlata és termékeny talaja jelentette. A másik pozitívum a kereskedelmi lehetőségekben rejlett, hiszen az Egyesült Államoktól és az amerikai kontinens más országaitól eltérően itt alacsonyak voltak a vámok. Az *Egyesület* tagjai azt is remélték, hogy a német telepesek növekvő számuk és sikeres gazdasági tevékenységük révén befolyásra tehetnek szert a fiatal köztársaságban.¹⁴

1842 májusában ezért két megbízottjukat Texasba küldték azzal a feladattal, hogy térképezzék fel a területet, gyűjtsenek róla információt, és vásároljanak földet a leendő kivándorlók számára. A küldöttek felkeresték Sam Houstont, akit egy 1842 februárjában elfogadott törvény elnöki hivatalából adóóan felruházott azzal a joggal, hogy birtokot adományozzon olyan személyeknek, akik szerződésben vállalták, hogy telepeseket visznek a vidékre.¹⁵ Mivel azonban az elnök által ajánlott terület a határvidéken lett volna, a megbízottak nem akarták kockáztatni, hogy összetűzésekre kerüljön sor az ott élő indián törzsekkel. 1843 januárjában ezért

¹² Sealsfield, Charles: *Das Kajütenbuch, oder Nationale Charakteristiken*. 1841. Magyarul: *Kabinkönyv, avagy nemzeti jellemzők*.

¹³ Charles Sealsfield tevékenységéről, texasi tapasztalatairól és regénye hatásáról lásd Berczeli-Nemcsényi Alex: *Texas a 19. század elején egy német-amerikai író szemével*. In: Dávid Benjámin – Kiss Gábor Ferenc – Lengyel Ádám (szerk.): „Sapere Aude”. A Szegedi Történelemhallgatók Egyesületének második konferenciája tanulmánykötete. Szeged, 2021. 39–49.

¹⁴ Fehrenbach: *Lone Star*, 292. Az *Adelsverein* alapításának körülményeiről és céljairól lásd Berczeli-Nemcsényi Alex: *Új élet az Újvilágban? Német emigrációs társaságok a 19. század első felében*. In: Bíró Gyöngyvér – Mohai Aletta (szerk.): Móra Akadémia Szakkollégiumi Tanulmánykötet: Móra Ferenc Szakkollégium Évkönyve. Szeged, 2020. 147–161.

¹⁵ Fehrenbach: *Lone Star*, 283–284.

végül Friedrich Ernst német településének közelében vásároltak egy *league* földet, és elnevezték Nassau Farmnak.¹⁶

Ahogy azonban az sok esetben megtörtént az amerikai telepesek nyugati terjeszkedése során, a területre korábbi egyezmények alapján mások is igényt formáltak. Ráadásul az *Egyesület* megbízottai ezenkívül egy olyan birtok kolonizációs jogát vásárolták meg egy földspekulánstól, Alexander Bourgeois d’Orvanne-tól, melyre annak szerződése már jóval korábban lejárt. Így amikor 1844. március 25-én sor került a *Texasi Német Bevándorlók Védelmére Létrehozott Egyesület* részvénytársaságként történő hivatalos bejegyzésére, az ténylegesen nem rendelkezett birtokkal Texasban. Ez azonban csak akkor derült ki, amikor az *Egyesület* új megbízottja, Friedrich Wilhelm Karl, Solms-Braunfels hercege (1812–1875) 1844 júliusában Amerikába érkezett. A harminchárom éves katonatiszt Viktória királynő unokatestvére volt. Kétségtelenül jó szándék vezérelte, de kissé naiv volt, és az arisztokratikus külsőségeket még a határvidéki viszonyok között is megtartotta. Szolgákat, szakácsot és titkárt is vitt magával, és a texasiak furcsán néztek rá, amikor egyenruhában, karddal az oldalán jelent meg körükben.¹⁷ Megérkezését követően sürgősen cselekednie kellett, hiszen az *Egyesület* otthon már több ezer telepest toborzott, akik hajóra is szálltak Amerika felé.

A részvénytársaság alaptőkéje nyolcvanezer dollár volt. Minden családnak 240 dollárt kellett befizetnie, és ezért 320 *acre*, azaz 128 hektár birtokra volt jogosult. Az összeg magában foglalta az átkelés költségét, egy gerendaházat és a földműveléshez szükséges szerszámokat, ezenkívül az *Egyesület* vállalta, hogy élelemmel is ellátja őket mindaddig, míg az első termést be nem takarítják. A telepesek mindezt cserébe vállalták, hogy 15 *acre*, azaz 6 hektár területet legalább három éven keresztül folyamatosan megművelnek. A szerződés azt is tartalmazta, hogy az *Egyesület* templomot, kórházat, malmot épít, és kialakítja a közműveket is.¹⁸

Solms-Braunfels kapcsolatba került Henry Francis Fisherrel (1805–1867) és Burchard Millerrel, akik még 1842-ben Nyugat-Texasban, a Llano és a Colorado folyó közötti területen fekvő földekre kötöttek szerződést a texasi kormányzattal. Engedélyük ezer bevándorló letelepítésére szólt, mivel azonban a terület a komancs indiánok vadászterületén feküdt, vállalkozásuk kudarcot vallott.¹⁹ Ezekről a részletekről azonban nem tájékoztatták a németeket, akik csak akkor szereztek

¹⁶ Morgenthaler, Jefferson: *The German Settlement of the Texas Hill Country*. Boerne, TX, 2016. 10.

¹⁷ Fehrenbach: *Lone Star*, 293. Solms-Braunfels herceg hazatérése után maga is készített beszámolót Texasról. Lényegre törő, túlzásoktól mentes leírása sok hasznos információval látta el a leendő német telepeseket. Solms-Braunfels, Carl, prince zu: *Texas. Geschildert in Beziehung auf seine geog-raphischen, socialen und übrigen, Verhältnisse, mit besonderer Ruecksicht auf die deutsche Colonisation: Ein Handbuch für Auswanderer nach Texas*. Frankfurt am Main, 1846.

¹⁸ Fehrenbach, *Lone Star*, 292.; Haley, James L: *Texas. An Album of History*. Garden City, NY, 1985. 119–120.; Berczeli-Nemcsényi Alex: *Kivándorlás Texasba – az Adelsverein kézikönyve német bevándorlók részére*. In: Varga Anikó – Virág Nándor (szerk.): *Eötvözet 9. Az Eötvös Loránd Kollégium 9. konferenciáján elhangzott előadások*. Szeged, 2021. 27–37.

¹⁹ Fehrenbach: *Lone Star*, 284., 292.; Nevin, David: *The Texans*. New York, 1975. 161.

tudomást a körülményekről, amikor már aláírták a vételi szerződést. Solms-Braunfels hercege ezenkívül még egy alkalommal kötött megállapodást olyan személyekkel, akik spekulánsnak bizonyultak, mire végül San Antonio közelében két *league*, azaz közel négyezer hektár földhöz jutott, és 1845. március 15-én megalapította New Braunfels városát. A balsikerű földügyletek miatt azonban eddigre már az *Egyesület* anyagi helyzete jelentős mértékben megrendült. Új forrásokra és újabb megbízott kinevezésére volt szükség a vállalkozás életben tartásához.²⁰

Az új megbízott Otfried Hans, Meusebach bárója (1812–1897) lett, aki Solms-Braunfels hercegével ellentétben elhagyta nemesi címét, és Texasban John Meusebachnak nevezte magát. Legfontosabb feladata az óceánon való átkelés után a Mexikói-öböl egyik kis kikötőjében, Indianolában rekedt négyezer német földműves eljuttatása volt a szárazföld belsejében lévő földekre. Elődeivel ellentétben Meusebach sokkal rátermetebbnek bizonyult a feladatra. Bár a telepesek a hosszú út során jelentős veszteségeket szenvedtek a szokatlanul hideg tél, az ellátás szervezetlensége és a zsúfolt táborhelyeken kialakuló járványok miatt, végül eljutottak az *Egyesület* birtokaira, melyeket közben Meusebach további tizenegyezer *acre*, vagyis négy és fél ezer hektár megvásárlásával bővített. New Braunfelstől körülbelül 130 kilométerre északnyugatra 1846 elején Fredericksburg néven létrehozta az *Egyesület* második kolóniáját, 1847-ben pedig további nyolcvan kilométerrel északra Castellt.²¹

Ez a város már a Henry Fishertől és Burchard Millertől 1844-ben megvásárolt birtokon feküdt. Ezért Meusebach felkereste a komancs indiánokat, hogy megállapodást kössön velük. Egy kis lovascsapatot toborzott, mely főleg németekből és mexikóiakból állt, és Lorenzo de Rozas (1773–1850) személyében egy olyan vezetőt választott, akit gyerekkorában elraboltak az indiánok, így megtanulta a nyelvüket, és megismerte a szokásaikat. Segítségével tárgyalásokat kezdtek a komancs indiánok törzsfőnökeivel, és 1845. május 9-én szerződést kötöttek velük. Ennek értelmében lehetővé vált a fehér telepesek beköltözése az *Egyesület* által megvásárolt földekre. Megegyeztek abban is, hogy átengedik egymást a területeiken, és ha bármelyik fél azt tapasztalja, hogy valaki megszegné az egyezséget, értesíti a másikat, és felelősségre vonják a törvényszegőt. Ezenkívül Meusebach háromezer dollár értékű ajándékot (takarókat, pamutvásznat, dohányt) ajánlott fel az indiánoknak azért cserébe, hogy beengedik a földmérőket a vadászterületeikre. A komancsok azt is kérték, hogy egy német telepes éljen velük, és közvetítőként működjön a fehérek és az indiánok között. Meusebach indián nevet is kapott a komancsoktól: vörös szőke haja miatt Vörös Napnak hívták (*El Sol Colorado*). Az egyezmény az egyik első ilyen jellegű megállapodás volt a fehérek és az indiánok között, s jelentőségéhez az is hozzájárult, hogy egyik fél sem szegte meg.²²

²⁰ Fehrenbach: *Lone Star*, 294.

²¹ Morgenthaler: *The German Settlement of the Texas Hill Country*, 62–63., 95.

²² Morgenthaler: *The German Settlement of the Texas Hill Country*, 73–79., 84.; Fehrenbach: *Lone Star*, 294.; Haley: *Texas*, 123.

Az expedícióról részletes beszámolót olvashatunk a neves német természettudós, Ferdinand Roemer (1818–1891) tollából.²³ Eredetileg Solms-Braunfels hercegének biztatására érkezett Texasba, hogy tanulmányozza a vidék ásványkincseit, és térképet készítsen róla. A mindössze huszonnyolc éves fiatalember Alexander Humboldtól és a Berliini Akadémiától is kapott anyagi támogatást az útjához, és másfél évet töltött az államban. Tudományos megfigyelései mellett fontosnak találta, hogy saját tapasztalatait, élményeit és a texasiak életét is megörökítse, aminek nyomán újabb német telepesek keltek útra és telepedtek le Texasban.

A *Texasi Német Bevándorlók Védelmére Létrehozott Egyesület* 1844 és 1846 között 7380 telepes Texasba költözését és letelepedését szervezte meg, azonban végül nem tudta kiheverni azokat a pénzügyi nehézségeket, amelyeket Solms-Braunfels herceg balsikerű szerződés kötése és túlzott kötelezettségvállalásai miatt elszenvedett, és 1847-ben csődöt jelentett.²⁴ John Meusebach azonban Texasban maradt, maga is gazdálkodásba kezdett, és beválasztották az állam szenátusába. Gondolkodását jól illusztrálja első előterjesztése, melyben azt kezdeményezte, hogy a texasi kormányzó beiktatási beszédét angolul, németül és spanyolul is tegyék közzé.²⁵

A német bevándorlók az *Egyesület* feloszlása után is folyamatosan érkeztek Texasba. A gazdasági nehézségek vagy társadalmi feszültségek miatt kivándorlók mellett 1848-at követően sokan hagyták el otthonaikat politikai okokból, köztük sok értelmiségi is. Az általuk létrehozott településeket „latin” kolóniáknak is nevezték, utalva klasszikus műveltségű alapítóikra.²⁶ Bár voltak olyanok is, akik beházasodtak a déli ültetvényesek családjába, a németek többsége inkább a kisebb, kevésbé jó minőségű földeken gazdálkodott kemény, szorgalmas munkával. Az első népszámlálást 1850-ben tartották Texasban. Ekkor az összlakosság 212 592 fő volt, közülük 154 034 fehér, köztük 30 000 német ajkú és 14 000 mexikói származású lakos. Az 1850-es évek közepére már 35 000 német telepedett le Texasban, és a mexikóiakat továbbra is megelőzve, az amerikaiak után a második legnagyobb etnikum lett az államban.²⁷

Ekkorra jelentős változás következett be Texas politikai helyzetében és hovatartozásában is. A sorozatos gazdasági válságok és a Texasi Köztársaság területének visszafoglalására irányuló mexikói fenyegetések miatt 1843 őszén tárgyalások kezdődtek a texasi és az amerikai kormányzat között a terület Unióhoz történő csatlakozásáról. Hosszas vitákat követően végül az amerikai kongresszus mindkét

²³ Roemer, Ferdinand von: *Texas, mit besonderer Rücksicht auf deutsche Auswanderung und die physischen Verhältnisse des Landes nach eigener Beobachtung geschildert. Mit einem naturwissenschaftlichen Anhang und einer topographisch-geognostischen Karte von Texas*. Bonn, 1849.

²⁴ Fehrenbach: *Lone Star*, 292., 294.; Morgenthaler: *The German Settlement of the Texas Hill Country*, 95.

²⁵ Morgenthaler: *The German Settlement of the Texas Hill Country*, 110–112.

²⁶ Fehrenbach: *Lone Star*, 295.

²⁷ Fehrenbach: *Lone Star*, 287.; Connor: *Texas*, 174.; Haley: *Texas*, 120.

háza az annexió mellett szavazott, és 1845. december 29-én Texas az USA 28. tagállama lett.²⁸

A texasi kormány a független köztársaság idején és az állami státusz elnyerését követően is minden eszközt felhasznált, hogy bevándorlókat vonzzon a területre. Ennek legfőbb oka az volt, hogy a vidék a spanyol és mexikói időszakhoz hasonlóan még mindig gyéren lakottnak számított, és folyamatos gazdasági válsággal küzdött, így jövője nagyban függött a népesség növekedésétől és a nagy mennyiségben rendelkezésre álló szabad földterület művelés alá vonásától. A Texasi Köztársaság 1836-ban elkészült alkotmánya minden családfő számára, aki már a területen élt, egy *league* és egy *labor*, vagyis több mint 4000 *acre* birtokot garantált a közföldről.²⁹ Igaz, ezt a területet meg is kellett volna művelni, de egy részét tovább is lehetett adni. Ezenkívül a törvény azon családfők számára, akik 1836 márciusa és 1837 októbere között költöztek Texasba, 1280 *acre* földet kínált. Ezt később 640 *acre*-re csökkentették, az azonban jó ideig nem volt feltétel, hogy a tulajdonos a birtokán lakjon, vagy művelni kezdje azt. Később háromévi egy helyben lakás lett a teljes jogú tulajdon feltétele.³⁰

Az állam célja ezzel az volt, hogy szabad birtokosok lakják, vagyis mindenki, aki szeretett volna, földbirtokhoz juthasson. Ennyiben a rendszer demokratikusnak is számított. A déli gazdaság azonban nagymértékben a rabszolgák munkájára épült, és a birtokok jelentős része ültetvényes vállalkozás lett. Az ültetvények átlagos mérete nem volt túl nagy, és intenzív munkával négy-öt rabszolga meg tudta művelni. Habár a gyapot ára gyakran változott, egy ültetvényesnek általában 5 centjébe került 1 font (vagyis 0,45 kg) gyapot előállítás, amit azután fontonként 10 centért tudott értékesíteni. Ha minden költséget levonta, egy év alatt körülbelül 3000–3500 dollár haszonra tudott szert tenni.³¹

Az állam ugyanakkor a kisbirtokosok jogait is védte, ami egy sajátos helyzetet, az ún. önkényes földfoglalók (*squatters*) jelenlétét legalizálta. Ha ugyanis valaki nem rendelkezett birtokjoggal, de a területre érkezését követően ún. önkényes földfoglalóként letelepedett, és művelés alá vont egy darab földet, később azt *acre*-önként 50 centért megvásárolhatta, maximum 320 *acre*-ös birtoknagyságig, az ottlakás és művelés jogán pedig már igényt formálhatott rá.³² A kormányzat fontosnak tartotta, hogy ezt az előjogot biztosítsa a kisgazdák számára egy olyan államban, ahol a nagybirtokrendszer volt domináns, és gyakori volt a földspekuláció is. Hasonlóképpen garantálta a kormány azoknak a veteránoknak a földhöz való jogát

²⁸ „*The Resolution Annexing Texas to the United States*”, *March 1, 1845*. In: Wallace–Vigness (eds.): *Documents of Texas History*, 146–147.; „*The Annexation Offer Accepted*”, *July 4, 1845*. In: Wallace–Vigness (eds.): *Documents of Texas History*, 148.; Connor: *Texas*, 155.; Haley: *Texas*, 131.

²⁹ „*The Constitution of the Republic of Texas*”, *March 17, 1836. General Provisions, Sec. 10*. In: Wallace–Vigness (eds.): *Documents of Texas History*, 104. 1 *league* = 4428 *acre* = 1798 *ha*, 1 *labor* = 177 *acre* = 72 *ha*.

³⁰ Fehrenbach: *Lone Star*, 281–283.

³¹ Nevin: *The Texans*, 160.

³² Ez a rendszer egészen 1889-ig működött, amikorra elfogytak Texas közföldjei.

is, akik a texasi függetlenségi háborúban vagy más fegyveres konfliktusban harcoltak.³³

A Texas középső és délnyugati részén letelepedett németek többségében kis- és közepes birtokon gazdálkodtak, ami persze ahhoz képest, hogy ekkoriban a német területeken sokan csak töredékteleken éltek, akkor is óriásinak számított, ha a 320 *acre*-ből csupán 10–15 *acre*-t, vagyis 4–6 hektárt tudtak ténylegesen birtokba venni. Intenzív földművelést folytattak, mivel az általuk benépesített dombvidék (*Hill Country*) karsztos talaja kevésbé volt termékeny. Kitartó munkával mégis jelentős gazdasági növekedést értek el. Egyes történészek szerint azonban ez nem volt jó döntés, hiszen olyan időszakban is ragaszkodtak az Európából magukkal vitt művelési módokhoz, amikor a szabad föld óriási mennyiségben állt rendelkezésre, és lehetőség lett volna extenzív földművelésre. Az ültetvényes gazdálkodás ráadásul sokkal rövidebb idő alatt jóval nagyobb haszonnal kecsegtetett volna. A németek többsége azonban nem akart változtatni az otthon megszokott intenzív művelési rendszeren, bár idővel alkalmazkodtak a texasi adottságokhoz. Így a búza és a rozs helyett ők is kukoricát kezdtek termesztani, és a hatalmas legelők által kínált lehetőségeket kihasználva felhagytak az istállózó állattartással, és marháikat szabadon legeltették.³⁴

Azok, akik nem kívántak mezőgazdasággal foglalkozni, a legtöbb esetben folytatták azt a mesterséget, amit hazájukban is űztek. Ez nagymértékben hozzájárult a városi kézművesipar fejlődéséhez New Braunfelsben, Fredericksburgben és a többi településen, s egyben az iparos és kereskedő réteg gyarapodásához is a nagyrészt agrárérdekeltségű texasi társadalomban. A kisgazdák, akiknek néhány *acre* földje és pár marhája volt, takarékosan éltek, de az általuk előállított termékeket bármikor el tudták cserélni olyan cikkekre (új eszközökre, szerszámokra, ruházatra stb.), amire nekik és családjuknak szükségük volt.³⁵

Az évek során sok mindenről beszélgettünk Sipos József Tanár Úrral – ha a folyosón vagy ebédnél találkoztunk, vagy épp a balatonboglári egyetemi üdülőben egy turnusban nyaraltunk, s a stégen ülve próbáltuk megváltani a világot. Mindig mesélt arról, épp mi foglalkoztatta, Romsics Ignáccal előző héten miről cseréltek eszmét, vagy épp milyen munkát végzett már el, és mi volt a következő feladat a dombrádi szőlőben, s mindig azt éreztem, a történetekből sosem fogyna ki. Nagyon sajnálom, hogy az emlékkötetbe készült írásomról már nem kérhetem ki a véleményét, de el tudom képzelni, erről is volna mit mondanía.

Kedves Tanár Úr! Mindig velünk leszel!

³³ Fehrenbach: *Lone Star*, 283.

³⁴ Fehrenbach: *Lone Star*, 293., 295.; Morgenthaler: *The German Settlement of the Texas Hill Country*, 92–93.

³⁵ Haley: *Texas*, 121–123.

Plantation Owners and Smallholders in the Republic of Texas – The First Colonies of the German Immigrants

On April 21, 1836 the Texas Army defeated the Mexican troops at the battle of San Jacinto and captured its commander-in-chief, Antonio López de Santa Anna. The Mexican president was forced to acknowledge the independence of the Texas Republic. During and after the war of independence thousands of Americans moved to Texas in search of economic opportunities. The number of European immigrants also started to grow. Among them the German settlers made up the largest ethnic group by the middle of the 19th century. This essay aims to examine the characteristics of the German colonies in Texas and analyze the role of Carl Solms-Braunfels and John O. Meusebach in the foundation of New Braunfels, Fredericksburg and other German settlements. To honor the memory of József Sipos and his research activity and teaching career, the emphasis is on the economic development of the state and the expansion of the plantation system and smallholder agriculture.

LACZKÓ SÁNDOR^{ID}

osztályvezető
Szegedi Tudományegyetem
Klebelsberg Könyvtár
Társadalomelméleti Gyűjtemény
e-mail: laczkos62@gmail.com

Hazugság, önámítás és lelkiismeret mint politikai fenomén *

*„Az intellektus, mint az individuum önfenntartásának eszköze, leginkább az önál-
cázásban mutatja meg, mire képes [...] Az önelváltoztatásnak ez a művészete az
emberben éri el a csúcspontját: itt ugyanis a megtévesztés [...] a család és ámi-
tás, a hát-mögött beszélés, [...], az idegen tollakkal ékeskedés, a maszkirozott-
ság, [...] a mások és önmagunk előtt való színészkedés, – egyszóval az egyetlen
láng, a hiúság körüli szüntelen körözés [...] olyannyira szabály és törvény, hogy,
[...] nincs fölfoghatatlanabb, [...] miképpen támadhatott az emberekben tiszta és
valódi ösztön, igény az igazság iránt.”*

(Friedrich Nietzsche: A nem morálisan felfogott igazságról és hazugságról)

Vajon milyen etikai, társadalmi és politikai jelentősége lehet a hazugság s annak minősített esete, az önámítás problémájának? Mindössze egy, a társadalmi együtt-
élést és az egyéni érvényesülést kísérő jelenség lenne pusztán, az önmagunkhoz
és a másik emberhez fűződő viszonyunk apró etikai mozzanata, vagy jóval több
annál? Igaz, ha nem éppen nekünk hazudnak, vagy bennünket csapnak be csúnyán,
hajlamosak vagyunk napirendre térni felette. Főként, ha saját hazugságainkról van

^{ID} orcid.org/0009-0005-6202-6294

* Jelen tisztelő esszé annak figyelembevételével és annak apropóján készült, hogy Sipos Jósának mindvégig sajátos viszonya volt a gyakorlati politikához. A Reformkörök képviselő-
letében a rendszerváltás éveiben, sőt azt követően is sokáig részt vett a hazai baloldali
politikai életben. A politikában az egyenes és tisztességes narratívát jelenítette meg, szemé-
lyiségétől távol állt a hatalmi és személyes haszonszerzés szemléletmódja. A politika Jóska
számára a szó klasszikus értelmében a köz ügyeinek az intézését jelentette, közéleti praxisát
az elesettek iránti szolidaritás, segítőkészség és jóindulat motiválta. Az igazságkeresés és
az igazmondás jellemezte tevékenységét, s távol állt tőle a hazugság stratégiai-politikai esz-
közként történő alkalmazása, vagyis a hazugság mint politikai morál nem volt elképzelhető
számára.

szó. Mégsem gondolhatjuk, hogy a hazugság mibenléte és jelenléte életünkben kimerülne annyiban, hogy tudatosan, rossz szándékkal valótlant állít valaki, átverve ezáltal bennünket. Ezzel ugyanis még nem reflektáltunk sem a magunk hazugságaira, sem a hazugság ezernyi árnyalatára, sem pedig a hazugsággal szembesülő és szembesítő lelkiismeretre, s magára a politikai hazugságra sem.¹ Esszénk a hazugság, az önámítás és a lelkiismeret politikai morálhoz fűződő viszonyát igyekszik megvizsgálni.

No, de mi is valójában a hazugság? Azon túl, hogy a valóságtól történő eltávolodás, s hogy a társadalmi együttélést, illetve az egyéni érvényesülést elősegítő vagy nehezítő aktus. Sissela Bok elhíresült és a témában mérvadó könyvében a hazugságot így határozza meg: „Ha szándékosan meg akarunk téveszteni másokat, közlésünknek az a célja, hogy félrevezessük őket, azaz hogy elhitesünk velük valamit, amit mi magunk nem hiszünk.”² Ilyen értelemben tehát mindannyiunknak van fogalmi és gyakorlati ismerete a hazugságról, függetlenül annak súlyosságától, hasznától vagy kárától. Ki- és megkerülhetetlenül beleütközünk, dolgunk van vele, mondhatni univerzális tapasztalatunk – mert mindannyian hazudunk. Pedig minden ember és minden közösség számára evidencia, hogy az igazmondás alapvetően jó és helyes, a hazugság pedig rossz és helytelen. Morális normák, szakrális szövegek, jogi paragrafusok, filozófiai állásfoglalások, közösségi eljárásrendek és társadalmi konvenciók sokasága ítéli meg negatívan, vagy éppen tartja szankcionálendő bűnnek, s inti az embert igazmondásra. Ám a hazugság nem egyenlő pusztán a súlyos, előre eltervezett és ártó szándékú, belőle hasznot húzó becsapásával a másiknak. A jótékony hazugság akár életet menthet. Ezt a kérdéskört itt most nem vizsgáljuk, csak megállapítjuk, miszerint az, hogy mi minősül hazugságnak, s hogy mi legyen annak szankciója, azt közösségi egyezmények szabják meg. Így azt is, hogyan szabad, illetve hogyan nem szabad hazudnia egy közösség emberének. A hazugság módozataiba és gyakorlatába mintegy beleszocializáljuk magunkat.³

Nem tagadhatjuk, hogy a hazugság a lét(ezéshez), illetve önmagunk és mások megértéséhez éppúgy hozzátartozik, mint a kommunikáció által befolyásolt gya-

¹ Egy jó és nemes cél elérése érdekében megengedett eszköz lehet-e a politika számára a hazugság, avagy áthazudhatjuk-e magunkat az igazsághoz? S vajon mi a jó cél és mitől az? S egyáltalán, a jó cél mintegy megnesemesíti a hazugságot mint rossz eszközt, vagy a hazugság mint rossz eszköz magát a jó célt is megrontja? Avagy jó cél elérése a politika számára olykor nem is lehetséges másként, csak ha ehhez rossz és nemtelen eszközt használ, s szövetséget köt a gonosszal? Lásd erről Laczkó Sándor: *A politikai hazugság természetéről*. In: Olay Csaba – Schmal Dániel (szerk.): *Értelem és érzelem az európai gondolkodásban*. Budapest, 2019. 225–232.

² Bok, Sissela: *A hazugság*. Budapest 1983. 36. Ford. Háber Judit.

³ A hazugságról bővebben lásd *Lábjegyzetek Platónhoz 12. – A hazugság*. Szerk. Laczkó Sándor. Szeged, 2014. 534.

korlati cselekvéshez vagy magához az emberi természethez. Sőt, egyenesen identitásmeghatározó, önazonosító szerepe van, s ennyiben az élet természetes, ám veszedelmes jelensége. A valósághoz való viszonyunkról ugyanúgy szól, mint jellemünkről, illetve önmagunk és a 'másik' azonosításáról vagy éppen védelméről. Komplex jelenség tehát, amely az egyéni és közösségi létezés teljességét érinti, s amelyhez gyakorló hazudozóként mindannyiunknak köze van. Ugyanis a hazugság ver éket közénk, ássa alá bizalmunkat, mutatja meg jellemünket, befolyásolja cselekedeteinket és gondolatainkat, segíti talpon maradásunkat, határozza meg a valóságról alkotott képünket, s ilyen értelemben nagy a tétje. Az élet maga. S miért épp a politika világa maradna mentes a hazugságtól és az önámítástól? Olyannyira nem marad, hogy a hazugságot a politikát fogyasztó átlagpolgár – tévesen – előszeretettel azonosítja a politika lényegékként. De vajon lehet-e a politika világában úgy hazudni, hogy az ne aláassa, hanem megerősítse az egyéni és közösségi bizalmat, támogassa az emberek közötti kooperációt, megerősítse az ember mentális egységét és elősegítse a társadalmi kohéziót?

Való igaz, jobbára gyanakvással tekintünk a hazugságra, és kiolthatatlan igényünk van az igazság iránt. Az igazság (valóság) és a hazugság viszonya ugyanakkor a legkevésbé sem konfliktusmentes. S itt megint csak Sissela Bokra kell hivatkoznunk: „Az igazság ellentéte nem a hazugság, hanem a valótlanosság, míg a hazugság ellentéte az őszinteség, az igazmondás.”⁴ Különböző okokból, de mindkettő iránt támadhat igénye az embernek, s lehet vonzó és elérendő cél, illetve eszköz. A hazug ember az, aki egy elérendő cél érdekében álarcot hord, s ne fedjük, az igazság természete is rejtőzködő. A hazug(ság) álarca nagy és alig megfejthető misztérium. Valódi rejtély. Mert elrejt, elfed, és teret hagy a bizonytalanságnak, kikezdi a bizonyosságot, képlékennyé teszi a valóságot, s így ténylegesen démoni. Az önlejtés, az ön- és valóságplepezés, illetve az ön- és valóságátalakítás démonja, amely álcája mögé el lehet rejtőzködni. Ám ebben az esetben az egyén és a közösség számára is időzített bomba. A bizonytalanság, esetlegesség és támpont nélkülség félelmetes masinériája. Csoda hát, ha negatív a megítélése, s erkölcsi konvenciók és jogi paragrafusok szűkítenék le a számára rendelkezésre álló teret? Még akkor is, ha sokszor épp védelmünket szolgálja.

Ugyanakkor a hazugság önmagában semmi. A hozzá fűződő viszonyunk, benne eljátszott szerepünk s az általa okozott kár/haszon teszi valamivé. De vajon önreflexióink részévé tudjuk-e tenni? Hazugságainknak ugyanis leginkább abban van/lehet szerepe, hogy milyen valóságot teremtünk (várácsolunk, hazudunk) magunk köré, s milyen valóságban élünk. Jobb tehát szembenéznünk lódításaink természetével és veszedelmeivel. Főként, ha tudjuk, hogy a hazugság legdurvább, legveszélyesebb, így minősített esete mégsem mások rossz szándékú becsapása, hanem önmagunk félrevezetése, amely önaltatás akár teljes élethazugsággá állhat össze. Noha látszólag mások felénk irányuló hazugsága sért bennünket a legjobban, a legtöbb dolgunk mégis saját hazugságainkkal, önmagunk megtévesztésével van, s ez az, amit nem hagyhatunk reflektálatlanul. A hazugság ezen formája ugyanis önreflexió, önmagunkkal történő szembenézés nélkül veszélyeztetni igazán

⁴ Bok: *A hazugság*, 36.

személyi integritásunkat.⁵ Saját hazugságunk mondhatni tükör önmagunk előtt, amibe ha belenézünk, megláthatjuk problémáinkat. Viszont épp a saját reflektált hazugságaink, önámító késztetéseink vezethetnek el bennünket az önismerethez, önmagunk és a másik azonosításához. Reflektált önképünk pedig arra figyelmeztethet bennünket, hogy az Édenkertbe nem hazudhatjuk vissza önmagunkat.

S vajon miért oly csábító az a hamis leegyszerűsítés, amely szerint a politika eszenciája maga a hazugság? Ha ugyanis a politikára pusztán a becsapás tudományként s nem pedig a közjóról folytatott diskurzusként tekintünk, akkor abból a hibás előfeltevésből indulunk ki, hogy mesterkedései tőlünk teljességgel függetlenek, s mi magunk mindössze ártatlan és vértlen áldozatai vagyunk hazugságainak. Holott valójában (hamis) reményeink, (önáltató) illúzióink, (megalapozatlan) vágyaink és elvárásaink, (vélt vagy valós) félelmeink generálják a politika hazug megnyilvánulásait. Nem kétséges, hogy miközben a politika eszközként kiaknázza a hazugság valamennyi lehetőségét, a valóság meghamisítása és átformálása lényegében saját emocionális késztetéseink függvényében történik, vagyis saját pszichénkből fakadó indíttatás folyamatában megy végbe. Egy általunk vágyott valóság elérése érdekében mintegy mi magunk várjuk el a politikától a valóság meghamisítását és átformálását, önámító tévhiteinknek és illúzióinknak, megalapozott vagy megalapozatlan reményeinknek, avagy éppen félelmeinknek megfelelően. A politika pedig csak él (vagy visszaél) ezen pszichés beállítottságunkkal. Röviden fogalmazva, a politikai hazugság az emberi természet önbecsapási hajlandóságából táplálkozik, azt elégíti ki, arra építve hiteti el, hogy a (megalapozatlan) vágyak teljesülhetnek. Tehát nem a politika teremti meg mesterségesen a hazugság iránti keresletet, hanem csak kielégíti az önbecsapás emberi természetből fakadó igényét, bár ezáltal persze újra is termeli azt.⁶ A politika mint az elhíttetés mestersége a reménnyel és a félelemmel kecsegtetve kopogtat be az átlagpolgár otthonába, s az így megszerzett bizalomra épülő praxisát aztán már a saját hatalmi céljai szolgálatába állítja. Ám ha egy közösség becsapva érzi magát, könnyen elvesz a bizalom, s ezáltal önazonossága, sőt létezése válhat kérdésessé. Pedig jó, ha tudjuk, amit Sissela Bok így fogalmaz meg: „A bizalom és az integritás drága kincsünk, melyet könnyű elherdálni, de nehéz visszanyerni. Csak az igazmondás tisztelete gyarapíthatja őket.”⁷

Anélkül, hogy belemerülnénk a kérdéskörbe, miszerint a politika és a hazugság cél/eszköz viszonylatában sokféle vélemény kristályosodott ki az antik görögöktől máig, ki kell emelnünk Bibó István álláspontját. Szerinte ugyanis a politikában hazudni nem szabad. Még egy jó cél érdekében sem, hisz az mindig lelepleződik, s többet árt, mint használ. Bibó így érvel: „A politikum területe ugyan nem annyira

⁵ Az önámításról mint a hazugság minősített és legsúlyosabb esetéről lásd Laczkó Sándor: *Az önámítás*. Tiszatáj, 72. évf. (2018) 5. sz. 56–59.

⁶ Lásd erről Laczkó: *A politikai hazugság természetéről*, 225–232.

⁷ Bok: *A hazugság*, 402.

közvetlenül anyagi jellegű, hogy ott minden hazugság oly közvetlenül és hamar megbosszulná magát, mint pl. a műszaki alkotás vagy a termelés területén, azonban nagyon is központi jelentőségű ahhoz, hogy hazugságai idővel végzetessé ne váljanak. Az általánosan elterjedt ellenkező nézettel szemben le kell szögeznünk, hogy a politikában hazudni nem lehet. Pontosabban: lehet itt-ott hazugságokat mondani, de nem lehet hazugságra politikai konstrukciókat, politikai programot felépíteni.”⁸

S ha már a hazugságról beszélünk, vajon hogyan viszonyul a hazug ember lelkiismerete a hazugsághoz? Egyáltalán mi a lelkiismeret, amely örökösen tetten éri az embert, furdal, mardos és kellemetlenkedik? Tapintatlanul és szemrehányóan kérdez (jól tettem?), vagy éppen megfellebbezhetetlenül és ítélkezően állít (rosszul tettem!). Vádol és védelmez. Paradox módon azért vádol, hogy védelmezzon. Mert amennyiben ez a lelkiismeretnek nevezett belső instancia vádol és ezáltal kikölkent összerendezettségemből, akkor egyúttal arra is figyelmeztet, hogy legközelebb tartóztassam meg magam azon cselekedetektől, amelyek ilyen belső kellemetlenséget okoznak számomra. Védelmezése épp abban nyilvánul meg, hogy bár *post festa* mardos, de ez a mardosás egyben a megtörténtből a ’ne történjen meg többé’ irányába mutat. Lelkiismeretünk felénk fordulása épp vádló mivolta miatt ijesztő, megjelenése lehet démonikus, ám védekezésünk jobbjára esetleges. Egyszerre zökent(het) ki nyugal munkából, és állít(hat)ja helyre nyugal munkát. Kíméletlenül ostoroz, de van, hogy megnyugtatóan békén hagy. Hűség es társ rapszodikus természetel. Hol hallgat, hol pedig nagyon is bőbeszédű. A jelen idejű múltra utalás praxisa. Elmúlt önmagunkhoz (cselekedeteinkhez) való viszonyunk – lelkiismereti hangoltságunk függvényében – egyben megszabja jelenlegi és jövőbeni önmagunkhoz való viszonyunkat is.

Noha a filozófia története, illetve az egyes kultúrák története gazdag tárházát mutatja fel a lelkiismeret mibenlétének és viszonyrendszerének, ám ezen a helyen nem törekszünk ezek teljes bemutatására és értelmezésére.⁹ Viszont mondandónk logikájából fakadóan ki kell emelnünk Immanuel Kantot, aki a lelkiismeret egyik klasszikus megfogalmazását adja, s a lelkiismeretről mint önmagunk bírójáról beszél. Értelmezésében nem kétséges, hogy a hazug ember is hallja lelkiismerete vádló hangját, s dönt, hogy engedelmeskedik-e neki, s felhagy a hazudozással, vagy mentséget keres. A lelkiismeret – mint azt Kant az *Az erkölcsök metafizikája*

⁸ Bibó István: *Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem*.

<http://mek.oszk.hu/02000/02043/html/350.html> (letöltés: 2022. április 15.)

⁹ A lelkiismeretet görögül *szüneidészisz*, latinul *conscientia*. Mindkettő jelentése: közösen, együtt tudni valamit, együtt-tudás. Közös, együttes tudása valamiféle ideális jónak, s annak, hogy amit aktuálisan cselekedett az ember, milyen viszonyban áll ezzel az ideálisnak tartott jóval. A lelkiismeret morális lényünk lényegéről szóló tudás, azonosulás erkölcsi személyiségünkkel. Akkor furdal, mardos és nyomaszt, ha a morális lényünk szerinti ideális jó konfliktusba kerül egy aktuális cselekedetünkkel. Lásd erről bővebben *Lábjegyzetek Platónhoz 5. – A lelkiismeret*. Szerk. Dékány András – Laczkó Sándor. Szeged, 2006. 428.

című művének *Az ember kötelességéről önmaga mint veleszületett bírója* iránt című fejezetben írja: „az emberben lévő belső törvénytudata, amely előtt gondolatai vádolják vagy felmentik egymást”¹⁰. Vagyis a lelkiismerete révén az ember önmagával számol el, a vádló és a vádlott ugyanazon személy. Kant szerint a lelkiismerete hangját minden ember hallja, még a legelvetemültebb is, legfeljebb nem hallgat rá. Ez a belső hang először megint, majd vádol, végül pedig a belső bíró ítéletet hirdet, amely lehet felmentés vagy elmarasztalás, de sohasem lehet jutalmazás. Hacsak nem a jutalom maga a megnyugvás, a lelkiismeret kínzó belső hangjának az elcsendesedése. Lényegében tehát a lelkiismeretünk azért int, figyelmeztet és vádol, hogy megvédjen bennünket a jövőbeni morális károktól, hogy megóvjon attól, amit nem szabadna megtennem, mert az számomra negatív következményekkel jár.

Hihetnénk, hogy a lelkiismeret az ember megzabolázásának és megszelídítésének az eszköze. Nélküle az ember féktelen, míg vele és általa (önmagával és környezetével) együttműködésre kész lény. De a lelkiismeret mégsem garancia mindenre. Van, hogy az ember képtelen felmérni tettei súlyát, és mentségkeresése, pszichés öngazolása olyannyira sikeres, hogy nem háborog a lelkiismerete. Mert mentségek keresésében az ember meglehetősen hatékony. S ebben a kontextusban a gonosz valóban banális.¹¹ Ugyanakkor a lelkiismeret nem csupán visszautal valami múltbéli rosszra, hanem a ’gond hívásának’ figyelmeztető szava ellenére csábítóan helyet hagy a ’bűnös-lét’ kihívásának.¹² A lelkiismeret tehát egyszerre előre- és visszahív. Hangja által az ember ugyan tudja, vagy tudni véli, hogy ’mit nem szabad(ott volna)’ tennie, mégis *kihívón* és *elhívón* vonzza maga a ’bűnös-lét’. Mert a modern ember létét mi sem jellemzi jobban, minthogy – bár hallja a lelkiismeretének nyugtalanító hangját – különböző technikákat dolgoz ki arra, hogy semlegesítse ezt a kellemetlen belső hangot. Tépelődése, mint a lelkiismerete általi tettenérést követő kínos kérdezősködés, egyúttal ösztönzi is, hogy a jövőben cselekedetei miatt ne kelljen szembesülnie vádlójával. A hazug ember lelkiismerete, ha mardos és furdal, arra figyelmeztet, hogy (főleg tudatosan és rossz szándékkal) nem lett volna szabad becsapni a másik embert, s lehetőleg ezután ne is tegye.

A hazugságot alapképlete szerint a hazug és a becsapott ember kettőssége jellemzi. Ám amikor önmagunkat csapjuk be, akkor egy személyben egyszerre vagyunk félrevezetők és félrevezetettek. Ugyanakkor önmagunk átverése esetében mintha a lelkiismeretünk nem hallatná a hangját. Úgy tűnik, hogy az önmagunkra irányuló hazugság felett a lelkiismeret nem diszponál, s szívesen engedi át a terepet az önámításnak. Vajon miért van ez így? Láthattuk, a vádló és a vádlott a lelkiismeret esetében ugyanaz a belső személy, mint ahogyan az önámítás esetében a hazug és

¹⁰ Kant: *Az erkölcsök metafizikája*. Budapest 1991. Ford. Berényi Gábor, 554.

¹¹ Arendt, Hannah: *Eichmann Jeruzsálemben. Tudósítás a gonosz banalitásáról*. Budapest, 2000. Ford. Mesés Péter.

¹² Lásd Martin Heidegger a lelkiismeretről: *Lét és idő*. Budapest, 2007. Ford. Vajda Mihály et al., 313–348.

a megtévesztett is ugyanaz a személy. Ám az előző esetben rendkívül szigorú, míg utóbbi esetben különösen engedékeny az a belső bíró, aki előtt védenünk kell önmagunkat, illetve aki véd bennünket. Miért nem vádolja a megtévesztett belső önmagunkat hazug önmagunkat? Talán mert a tapasztalat azt mutatja, hogy „a lelkiismeret olykor teljesen képtelen arra, hogy szembeszegüljön torzításainkkal”.¹³ Ezért nem elegendő pusztán a lelkiismeretünkhöz fordulni, amikor igazolni kívánjuk hazugságainkat önmagunkkal szemben. Ha másoknak csúnyán hazudunk, lelkiismeretünk jobbára meg szokott szólalni. Ám ha önmagunkat tévesztjük meg, lévén ez nem lelkiismereti kérdés, csöndben marad. Márpedig a lelkiismeret, ha működni kezd, akkor mint szigorú bíró lép fel, mardos, nyugtalanít és vádol, míg az önáltatás, öngigazolás, önfelmentés esetében ugyanazon belső bíró jóindulatú és jámbor, s könnyedén felment önmagammal szemben a hazugság vádja és felelőssége alól. Úgy tűnik, sajátos munkamegosztás van az önáltatás és a lelkiismeret között. Az egyik úgy védi személyi integritásomat, hogy felment, a másik úgy, hogy vádol.

De miért nem lármázza fel a házat lelkiismeretünk, amikor önmagunkat akarjuk félrevezetni? Minden bizonnyal azért, mert mind a lelkiismeret, mind az önámítás 'munkaköri kötelessége', úgymond, hogy védelmezze személyi összerendezettségemet. Ám nem ugyanakkor és nem ugyanúgy. Amikor magunkat szédítjük, akkor a lelkiismeret mintegy átengedi a terepet önáltatásunk eszköztárának. Mint azt említettük, a lelkiismeret azért vádol, hogy védelmezzen. Az önámítás szintén védi és szolgálja személyiségem egységét azáltal, hogy célokat jelöl ki számomra, vágyvalósággal és reményekkel kecsegtet, s ezek eléréséhez energiát stimulál. Mert önmagunk vágyhazugságait személyiségünk energiáinak az összefogására használja, s lelkiismeretünk ezt nem blokkolja. A lelkiismeretünk nem figyelmeztet bennünket arra, hogy hamis illúziók milyen veszedelmet jelentenek számunkra, mert nem ez a dolga. Egy a vágyvalóság és a tényleges valóság közötti konfliktushelyzet előbb döbrent rá bennünket milderre. Azért nem szól lelkiismeretünk szirénája, amikor önmagunkat csapjuk be, mert önvédelmi mechanizmusunk másik formáját, az önámítást hagyja érvényesülni. Lelkiismeretünknek nem ezzel, hanem a másokat megtévesztő hazugságainkkal van dolga, ennyiben tehát közösségi aktus. Az önámítás sokkal inkább magánpraxis. Még akkor is, ha önámító hajlandóságaink konfliktusokat generálhatnak közösségeinkkel.

Azt állítjuk tehát, hogy az önáltatás, önmagunk becsapása nem lelkiismereti, hanem önismereti probléma. Önámításunk révén egy a reális valóságtól eltérő vágyvalóságot teremtünk magunknak, amelyet viszont érdemes az önreflexió kontrollja alatt tartani. Jobb tehát szembenézni önmagunk becsapásának a természetével. Az önáltatás ugyanis önreflexió, önmagunkkal történő szembenézés nélkül komplett élethazugsággá válhat, mint azt olvashatjuk a modern drámairodalom több alkotásában.¹⁴ Az önámítási késztetéseinket ugyanakkor nem megtagadni,

¹³ Bok: *A hazugság*, 166.

¹⁴ Williams, Tennessee: *Drámák (A vágy villamosa)*. Ford. Bányay Geyza et al. Budapest. 2001.; Ibsen, Henrik: *A vadkacsa*. In: Ibsen: Három dráma. Ford. Németh László – Bart István – Hajdu Henrik. (Nóra, A vadkacsa, Solness építőmester) Budapest, 1995.

hanem felfedni kell. Mintegy önismeretté szelídíteni. S ha önismeretünk és önreflexiónk erősíteni tudja személyi integritásunkat és autonómiánkat, akkor a politika hazugságai sem találnak rajtunk könnyen fogást. Akkor nem alapozhat vágyvalóságot generáló önámításunkra, s nem kecsegtethet bennünket illúziók vigaszával és hamis reménnyel.

Mondandónkat az igazmondás legfőbb védelmezőjével, Kanttal zárhatjuk. Kant szerint ugyanis „...látszólag ellentmondás, ha saját magunkat akarjuk szándékosan becsapni. [...] Az ember mint morális lény önmagát mint fizikai lényt nem használhatja fel csupán olyan eszközül, amelyet ne kötelezne a belső cél. [...] önmagával szemben igazmondásra van kötelezve.”¹⁵ Vagyis az igazmondásra kötelezett voltunk a főszabály, amelytől minden eltérés az emberi méltóság megsértését, ezáltal az ember morális lényi mivoltának megsemmisülését hozza magával. Hogyan értelmezhetjük ezt a gondolatot? Egyrészt úgy, hogy magam méltósága miatt nem hazudhatok másoknak, tartozom magamnak, úgymond, annyival, hogy nem hazudok, tehát önmagammal szembeni ama méltóság miatt nem csaphatok be mást. Másrészt viszont a szó konkrét értelmében érthetjük úgy is a kitételt, hogy önmagam félrevezetése számára nem hagy lehetőséget. Önmagammal szemben vagyok igazmondásra kötelezve, vagyis nem áltathatom önmagam, nem hagyhatom önmagamat önmagam által eltéríteni a valóságtól, tudatos módon nem törekedhetek önnön becsapásomra. Kötelességemben áll, belső parancsom része, hogy nem vezethetem félre magamat, vagyis igazmondára vagyok kötelezve önmagammal szemben. Mint ahogyan természetesen másokat sem csaphatok be, lévén az igazmondás premisszája erre is kötelez. Márpedig az igazmondás kötelezettségének az elvetése, megsértése Kant szerint becstelenség, ami viszont nem más, mint a lelkiismeretesség hiánya, „...vagyis a becsületes vallomás hiánya belső bíránk előtt, akit egy másik, rendkívül szigorú személynek gondolunk el. Vágyunkat, (önszeretéből) valóságnak tartjuk, mert a cél, amelyre irányul, magánvalóan jó, a belső hazugság, jóllehet ellentétes az ember önmaga iránti kötelességével, ilyenkor csak gyengeségnek minősül.”¹⁶ Majd azzal zárja gondolatmenetét Kant, hogy ha megsértjük az igazmondás legfőbb alaptételét, tehát képesek vagyunk önmagunknak hazudni, akkor másnak is fogunk. Ez gyengeségünk következménye.

Lies, Self-deception and Conscience as Political Phenomena

Does the problem of lying and self-deception and then conscience confronted with lying bear any ethical and political significance? The aim of this essay is to analyse the relation of lies, self-deception and conscience to political morality.

The article argues that the oversimplifying statement ‘the essence of politics is lying’ is in fact false. If we consider politics as the art of deception, and not as a

¹⁵ Kant: *Az erkölcsök metafizikája*, 545.

¹⁶ Uo.

discourse on the common good, then our erroneous premise is that all political scheming is entirely independent from us, and we have helplessly fallen victims to the lies provided by politics. However, in fact our (false) hopes, illusions, (unfounded) desires and expectations, and (real or imagined) fears generate all the mendacious acts in politics. How does a liar's conscience perceive their own lies? What is conscience anyway, always catching us in the act? It reproaches us tactlessly (Did I do right?) or it condemns us unappealably (I did wrong). It accuses and defends. Paradoxically, it accuses to defend.

This article also argues that self-deception is not a question of conscience, but of self-awareness. In deceiving ourselves, we create a personal reality of desires different from objective reality. Lacking self-reflection will drift us away from reality, and eventually it may become a generator and a plaything of political lies. The question is: to what extent is our aspiration for truth and our ability to self-reflection able to counterbalance mendacious political attitudes?

Kant, as a representative of relentless truth-telling, believed that distorting the truth is immoral, and indicates lack of conscience. If we violate the principle of telling the truth in all circumstances, it means that we are capable of lying to ourselves, then to others as well, and others will also lie to us. The political sphere will exploit and make use of the potential of such dispositions.

MARJANUCZ LÁSZLÓ^{ID}

ny. egyetemi docens
Szegedi Tudományegyetem
Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar
Modernkori Magyar Történeti Tanszék
e-mail: marjan@hist.u-szeged.hu

A földközösség újjáéledése az Alföldön a 18. században

A 18. század Európában már a polgárosulás előretörésének az időszaka, nálunk, a kor és az ország területének egészét véve inkább a rendies társadalmi alakzatok továbbélése figyelhető meg. Pedig a töröktől visszafoglalt terület „tiszta lappal” indult, azaz az 1700-as évek első évtizedeiben benne volt a kötetlenebb paraszti fejlődés lehetősége. Furcsa mód ezt a lehetőséget az újjáéledő hódoltsági területen a paraszti földközösségek újjáalakulása hordozta magában. Kialakulásuk fontos feltételét jelentette, hogy a török idők alatt megváltoztak az alföldi táj természeti és társadalmi viszonyai. A 18. századra új helyzet jellemezte az alföldi tájat: leromlott (emberi beavatkozást nem látott) kultúrtáj, sőt nyárstáj állapotában volt.¹ Falvak egész sora pusztult el, a népsűrűség rendkívül alacsony szintre süllyedt, Békés megyében például 1720-ban 3 fő/négyzetkilométer volt. A végleg elpusztult, soha újjá nem élesztett falvak (például Makó mellett Szentlőrinc vagy Vásárhely mellett Csomokány) szántói parlagon maradtak, elgazosodtak, és műveletlenül álltak a határban. A csekély népsűrűséghez képest aránytalanul sok volt a föld, ami alapvetően hatott a táj kihasználásának 18. század eleji módjára. Ez magyarázza a kezdetleges birtoklásmódot, a földközösség rendszerét éppúgy, mint az ősfoglalkozások uralmát.² A földművelés alárendelt jelentőségű, az állattartás mögött másodlagos szerepű, nem közösségsszervező tényező, ugyanis a földművelés még nem állt azon a szinten, hogy közösségsszervező szabályok bevezetését kényszerítse ki, legföljebb az önszükséglet kielégítését fedezte. Szerepet játszott ebben az, hogy nem állt rendelkezésre megfelelő igaerő és fölszerelés, illetve még a török veszély kiváltotta mozgékonytság, azaz a török időkre jellemző készültségi állapot

^{ID} orcid.org/009-0002-6467-9094

¹ Mendől Tibor: *Új települési rend*. In: Magyar Művelődéstörténet. Szerk.: Domanovszky Sándor. Negyedik kötet. Barokk és Felvilágosodás. Budapest, 1941. 174.

² Ráczy István: *A török világ hagyatéka*. Debrecen, 1995. 85–86.

a menekülésre reflexként a török utáni időkben is fönmaradt. Legalább addig, míg a földesúri és a vármegyei szervezet ki nem épült. De a lábom hajtott jószágállományt az adóztató hatalom előtt is jól el lehetett titkolni. Ezek a tényezők viszonylag szabadon érvényesültek a 18. század első évtizedeiben, ezért a volt hódoltság első, illetve újra berendezkedését a parasztság önálló művének tulajdoníthatjuk. Nem minden előzmény nélkül történt ez, hiszen a „saját lábon állás” tapasztalatai a török időkig nyúlnak vissza. Az akkori „uratlan” világban a maga ereje és belátása szerint kellett döntenie a megmaradt népnek az új viszonyokhoz (azaz az öngazgatásukhoz) való alkalmazkodás során. Földesurai elmenekültek, magukra maradtak, és maguknak kellett megoldani a veszedelmek elhárítását vagy a nagyfokú pusztásodással járó új településrendi kérdéseket. Úgy a térség „uratlansága”, mint a megmaradt településeket körbevevő puszták gyűrűje, kedvezett a régi időkbe visszanyúló tájhagyomány új életre kelésének és a gazdálkodás kezdetleges formáinak.³ A török kiűzése után sem változott a helyzet, hisz évtizedek múltak el, míg a földesurak ténylegesen kezükbe vették a falvak további sorsát. Nekik is időbe tellett a birtokhoz fűződő jog igazolása. A hajdani hódoltsági területen fekvő birtokok helyzete általánosabban véve is sokáig nem volt kellően „bátorságos”, azaz biztonságos, még formálódóban voltak a települések körvonalai, a népesség folytonosan fluktuálódott, és a gazdálkodás még nem biztosított megfelelő alapot a földesurak biztos és tartós berendezkedéséhez.⁴

A földközösség kialakulása szempontjából fontos körülménynek számított, hogy egy település élete megszakadt-e a török pusztítás vagy a visszafoglaló harcok következtében, vagy folytonos maradt. Az utóbbira a török világban a kincstár birtokállományához tartozó alföldi mezővárosok a példák. Ott ugyanis a lakosság bizonyos védelem alatt élt, az előljáróság önállóan intézte a helység ügyeit. Lakosságuk az elpusztított falvak „összefutott” népességével, területük pedig a pusztasorsára jutott falvak határának odacsatolásával nőtt meg.⁵ Széles, tág mezőiken szilaj pásztorkodást űztek egész évben, télen a táplálásra is alkalmas ún. mezei kertekben. A közös legelőn módos városi cívisek „a mezei kertet” tilalmassá minősítették mások számára, s ezzel megtették az első lépést a birtokba vett határ-rész tartós egyéni használatba vételére. Ez nemcsak elkülönülést, önállóságot jelentett, de gazdálkodási szabadságot is. Amikor a mezei kertek téli göbölyhízaló szerepe földművelői funkcióval egészült ki, szántóföld csatlakozott a szénázó telephez, s kezdtek kirajzolódni a tanya körvonalai már a török időkben. A téli-nyári feladatkörök ellátását biztosító tartós építmények fölhúzásával létrejött a városi házhoz kapcsolódó gazdasági központ: a tanya. Jelentősége két tényezőtől fakadt: 1) a szántóvető kultúra a település magjától távol is gyökeret vert; 2) a földhasználat kötetlensége a gazdálkodás új lehetőségeit nyitotta meg a tanyabirtokos előtt. Ezek olyan lehetőségek voltak, amellyel a Királyi Magyarország földműves falvai nem élhettek. Ott ugyanis az újraosztásos földközösség dívott még korszakunk

³ Mendöl: *Új települési rend*, 168.

⁴ Wellmann Imre: *A magyar mezőgazdaság a XVIII. században*. Budapest, 1979. 37.

⁵ Erdei Ferenc: *Makó társadalomrajza*. In: Makói Múzeum Füzetei, 27. Szerk.: Tóth Ferenc. Makó, 1982. 21.

elején is, azaz a jobbágy a neki jutott szántót és kaszálót csak átmeneti időre mondhatta magáénak.

Más volt a helyzet a pusztulás után új életre kelt településen. Minden konkrét megkötöttség nélkül indulhatott meg egy ilyen elpusztult falu második élete. Ha az egykori falu emberemlékezet óta a pusztán állt, a régi berendezkedés szabályait, szokásait az idő eltörölte, így az új betelepülők szabadon alakíthatták létezésük feltételeit. Az egyéni és családi útkeresésnek sem térbeli, sem népességi korlátja nem volt, valódi közösség kialakulására nem adódott lehetőség a letelepülteknek. Szükség sem volt rá, hisz olyan csekély számban fogták művelés alá a határt, hogy minden egyesnek jutott bőven föld. Éppen az a munka lett a használathoz tapadó egyéni jogok forrása, amelyet ki-ki a saját fölfogott földdarabjába fektetett.⁶

Az alföldi falvakban azonban a földművelés fokozatos terjeszkedésével kapcsolatban a mezővárosokétól eltérő irányba fordult a fejlődés. Tanyák kialakulására egyelőre nem került sor, mert a falvak határa sokkal kisebb, másrészt a település jogállása is kedvezőtlenebb volt a tartós birtoklás szempontjából. A határt alapvetően legelőnek használták a lakosok, aminek egyhangúságát apró foltokban bontotta meg egy-egy eke alá vont földdarab. Cseppfolyós állapotban van még minden: legelő szántó lesz vagy rét, és fordítva, a népesség ide-oda hullámszik. Többen idővel fölkerekednek és új helyet keresnek megélhetésük végett. Mindezek folytán mind a föld birtoklását, mind használatának módját nagyfokú mozgékonyság jellemzi. Szabad foglalással párosuló parlagoló földművelés jellemzi a határhasználatot. Föld van bőven, annál kevesebb az ember és a fölszerelés (igavonó jószág, eke stb.) Ez tette lehetővé az újratelepült falvak határában a birtoklás és használat szabadságát.⁷ Szélső formája ennek a „rablogazdálkodás”, melynek során a paraszt a kiválasztott földet, annak termőképessége határáig (átlagosan öthat év) használja, majd a kizsigerelt földről odébbáll.

Lassan azonban a művelési periódusok összébb szorulnak, mert több lesz az igénylő, több gyepet kell föltörni, vagy már többször parlagoltatott s egyre gyengébb termőerejű helyre visszatérni. A szabad foglalással járó összeviasszaságból viták támadnak, az új jövevények nem fogadják el az első települők kialakította privátrendet egyéni érdekekhez igazított önkényes földhasználatot, azaz, hogy a közelebb eső, jobb minőségű földeket kisajátították maguknak. Nem vált a gazdálkodás javára az sem, hogy a területdarabok művelési ága hirtelen és minden szabály nélkül változik. Legelő, rét, szántó folytonos egymásba alakulása károk sokaságát eredményezi. Különösen a legeltetés révén, mert a legelőket lépten-nyomon szántók és kaszálók szigetei szakítják meg. A földek individuális elfoglalása és hasznosításuk egyedi módja egyre inkább kiélezte a lakók közötti ellentétet. Megoldás csak az összeviasszaság érdekegyeztetés révén való kiküszöbölése lehetett. Amíg a terület és a népesség aránya az előbbi túlsúlyán alapult, a csekély népességet alkotó egyének érdekei szabadon érvényesülhettek. A változatlan határú település népességyarapódása viszont parancsoló szükségességgel írta elő a

⁶ R. Várkonyi Ágnes: *Agrárstruktúra és a föld birtokba vételének problémái Magyarországon a török kiűzése után*. Történelmi Szemle, 13. évf. (1970) 32.

⁷ Wellmann: *Földművelési rendszerek Magyarországon a XVIII. században*, 355.

szomszédok tekintetbe vételét. Természetes követelményként látták be az egyéni érdekek korlátozásának elkerülhetetlenségét a közös érdekek szem előtt tartásával. Azt a folyamatot, amelynek során a vitás kérdéseket együttesen rendezte el a falu lakossága, és az amorfi állapot szilárdabb körvonalakat kezd ölteni, a faluközösség kialakulásának tekinthetjük. A rendezetlenség fokán túllépő közösségi rend elsőként a birtoklás dolgában teremti meg a földközösséget: a gazdátlanul maradt szabad foglalású földet a hamarabb érkező foglalhatja le magának, de nem parlagoltathatja (azaz nem hagyhatja műveletlenül). Utána kerül sor az egyéni legeltetés korlátok közé szorítására. Az állattartás uralkodó jellegének megfelelően elsőként a legeltetés biztonságát oldották meg. Egy tömbbe vonják a teljesen szétszórtan heverő, eke és kasza alá fogott földeket, kialakítva ezzel a határ földművelésre szánt területét. Ebből következett, hogy gypet ezután csak a határ művelésre kijelölt tábláján lehetett fölteni. Sőt, szénát is csak itt, az egyén ekéfeldjének parlagján, vagyis a szántóból lett füves gypen volt szabad kaszálni, ha külön rétséget nem alakítottak ki. Létrejött az a kettősség, amely szerint a használat szabadsága az egyes szektorokon belül még él (eke- és kaszaföldek váltogatása), de a birtoklás szabadsága (a teljesen „tetszés és tehetség” szerinti földfoglalás) kiszorul a külső pusztákra, ahol a faluközösség szava, már csak a távolság miatt is, alig érvényesül.⁸

A fejlődés következő szintjén (az 1720-as évektől az 1750-es évekig) a földigénylők számának erőteljes gyarapodása figyelhető meg. A legelő fölötti rendelkezési jogát a közösség ragadja magához. Az alföldi falvak 18. századi övezetes határszerkezetében a lakott sáv határán kialakított ólaskertek kapuja a belső legelőre nyílt. A legelő külső részét a közös pásztor keze alá adott gulya, ménes, nyáj és konda járta. A két legelőrész között helyezkedett el a gabonatermesztésre fordítható terület, amelyet kezdetben egyéni alapon műveltek. De ez a kezdetleges művelési mód egyre kevésbé volt alkalmas a szükségletek kielégítésére. Mivel az egyre szaporodó földigénylő miatt egyre kisebbedett a két véglegesen kijelölt határrész közötti mező, azon a művelés válogatása néhány évenként következett be. Azaz a megművelés és a parlagon heverés ciklusa nem egyéni akarat függvénye többé. Az agrártörténetben ezt a rendszert kétmezős parlagváltó gazdálkodásnak nevezik. A szántó még nincs felosztva a falubeliek között, ki-ki a szabadfoglalásnak megfelelően bírja, s használatát is egyedileg szervezi, a művelés ütemében azonban kénytelen igazodni a szomszédokhoz.

A földközösség a maga teljes, birtoklást és használatot egyaránt érintő formájában a szórványos megtelepülésből való kibontakozás során alakult ki. Fordulópontot jelentett ez az állattartásra épülő berendezkedéstől a földművelés érdekeit is számba vevő határbeosztás felé vezető úton. Az 1720-as évektől gyorsuló ütemben töltődtek fel népeiséggel az alföldi falvak, melyek lakosságát egyedül az állattartás már nem tudta eltartani. Annál kevésbé, mert a megtelepülők számával nőtt a jószágállomány is, miközben a legelőterület kezdett összezsugorodni.⁹ A föld-ember aránynak az utóbbi javára történő elmozdulása napirendre tűzte a termőföld célszerűbb kihasználásának feladatát. Először az egyetlen szántás helyébe

⁸ Wellmann: *Földművelési rendszerek Magyarországon a XVIII. században*, 46.

⁹ Wellmann: *Földművelési rendszerek Magyarországon a XVIII. században*, 49.

lép az őszi és a tavaszi szántás, sőt mind az őszi, mind a tavaszi gabona alá kétszer szántanak. Lehetőséget adott erre az igásjóságok nagyobb száma és a jobb, kovács készítette vaseke. Elérték a szántóföldek szabályos időközökben, kétévenként való pihentetését. Megszűnt a parlagoltatás – kikopott a rablógazdálkodás. Mivel az őszi vetőszántást nyár eleji ugarolás (az év első, ugarföldben végzett szántása) előzte meg, a pihenőre fogott földet már ugarnak (egy évig nem hasznosított szántórésznek) lehet nevezni. De ez még nem nyomásos rendszer. Annak ugyanis az a lényege, hogy a falu egésze együttesen választja, majd követi a határ elrendezésének és használatának módját. A rendszerváltoztatást csakis a közösség hajthatta végre, hisz az egyéni birtoklás és használat fel kellett, hogy olvadjon a közös birtoklásban és használatban. Miután a közösség az addig egyénileg bírt földekre rátette a kezét, művelési áganként, összefüggően kihalászta osztozta fel azt az igényjogosultak között. Elsőnek kaszálót osztanak, mert ennek műveléséhez fűződik a legkevesebb külön jogot fakasztó egyéni erőfeszítés. Aztán a szántóföld kerül sorra, távolság és minőség szerint dülőkre tagolva, majd dülönként az igényjogosultságnak megfelelő számú parcellára osztva.

Birtoklás dolgában a faluközösség funkciója a földek kiosztásában teljesedik ki igazán. A korábban egyénileg bírt földek immár osztályra mennek (azaz a földet minőség szerint csoportosítják) a szántók és a rét tekintetében. Az osztás nem egyszer s mindenkorra történik, hanem periodikus újraosztások követik egymást. Az újraosztások célja kettős volt: 1) a termelés szempontjából egyenlő feltételeket teremtetett a közösség tagjai számára a juttatás helyének változtatásával, így vették elejét a különböző termékenyséű és fekvésű földek műveléséből eredő panaszoknak; 2) eleget tett a szociális méltányosság szempontjának is, amennyiben időről időre változtatható a juttatás mértékén. Az évi felosztást sorshúzással döntötték el, amelyet a régi magyar nyelv „nyílvetés”, „nyílvonás” néven ismert. A kisorsolt részt pedig egyszerűen „nyilas”-nak vagy „nyíl”-nak nevezték, az egész, sorsolás alá eső földet pedig a „falu nyílföldé”-nek, vagy a „falu osztásföldé”-nek. Egy-egy „nyíl” (tábla) 30–50 darabra is osztódott, az igénylők száma szerint. Az ilyen módon összeállított „nyíllak” közül kellett sorsot húzni, aminek során eldőlt, kinek melyik „nyíl” jutott. A „nyíllakat” húzták, mindenkinek jogában állt annyi „nyíllat” (földet) fölvenni, amennyit képes volt megművelni.¹⁰

Ritka volt, hogy mindenki egyforma nagyságú földet kapjon. A közösség az osztásban különbséget tett tagjai között „tehetség” (azaz igaerő) dolgában, ugyanis ezen fordult meg, képes-e szántani-vetni, ilyen terhet viselni, tehet-e a földesúrnak, megyének fogatos szolgálatot. Társadalmi vízvonalasító is volt ez: akinek van igavonó jószág, az a „marhás” ember (gazda vagy jobbágy), akinek nincs, az a „gyalog” ember (szegény zsellér). De ezek nem merev falak. Ha valaki elveszíti igavonó állatát, vagy túlad rajta, nem vesz részt a következő sorsoláson, kimarad a földosztásból, addigi parcellái másoknak jutnak. Igaz, adója is alászáll. Fordítva pedig az következhet be, hogy zsellér tesz szert ökörré, részestül a földosztásból, és ezzel adója is szépen kúszik fölfelé. A sorshúzás kapcsolódása a viselt terhek

¹⁰ Tagányi Károly: *A földközösség története Magyarországon*. Magyar Gazdaságtörténeti Szemle, 1894. 203–205.

nagyságához eredményezi, hogy a nyilas földosztás idővel a különböző adottságú földek egyfajta árverésévé válik.¹¹ Azaz, a bizonyos táblákból való részesedés eleve föltételezte a megfelelő teherviselő képességet.

Egy biztosan látszik: az igásjóság nemcsak önmagában érték, hanem az egész paraszti lét fundamentuma. A faluközösségnek azonban nemcsak az volt a dolga, hogy a juttatást összhangba hozza a megművelési képességgel, de az is, hogy mindkettő (osztás és az igaerő) arányban álljon a teherviseléssel. A földesúri beavatkozás nélkül új életre kelt falvak a török időkben már gyakorlatot szereztek adófelosztás tárgyában. A kollektíva közösen vállalta a terheket, együttesen viselte a felelősséget teljesítésükért. Olyan hagyaték ez, amely a közösségnek befelé összetartó erőt, kifelé pedig súlyt biztosított.

Ahány dűlőre oszlott a falu szántóföldje – gyakran tizenöt–húszra –, annyi „nyilasból” tevődött össze egy-egy gazda birtoka. Ebből a szétdaraboltságból következett, hogy ki-ki a szomszédjával végezze a mezei munkákat, ha nem akar kárt okozni vagy kárt szenvedni. Ezt a fajta gazdálkodási egymásra utaltságot nevezük művelési kényszernek. A szénakaszálást, az aratást, a gabona behordását mindenkinek egyszerre kellett végezni, hogy utána megnyíljen a rét és tarló a legelő jóság előtt.

Mire a földesúr megjelent felsősége végleges kiépítésének szándékával, sok helyütt már a parasztság végleges berendezkedésével találta szemben magát. Ahol még egyéni alapon és szabadabb formák közt folyt a birtoklás és határhaznát, ott igyekezett az úr a közösséggé alakulást előmozdítani, vagyis a kötöttebb állapot felé terelni a fejlődést. Ezzel az adott falu vezetése is egyetértett, s így rövid időre érdekezésszerű alakult ki földesúr és jobbágyfalva között. A földesúrnak érdeke fűződött ahhoz, hogy állandóság legyen a birtokán, mert földje csak a rajta élő, munkaerőt szolgáltató emberekkel együtt értékes. A végleges megtelepedést elősegítő hathatós eszköz volt a földesúri terheknek a megtelepülők egészére egy összegben való kivetése. Ha mindnyájan egyetemlegesen felelnek annak teljesítéséért, akkor a maguk legsajátabb érdeke volt, hogy senki ne költözzön el, vándoroljon tovább, ugyanis a távozóra eső teher a visszamaradókra szállt volna. A falu érdeke inkább az volt, hogy új megtelepülőkkel gyarapodjanak a teher szélesebbre terítése végett. A függésnek ez az objektív kölcsönössége nagymértékben hozzájárult a faluközösség megszilárdulásához, a faluközösség pedig a földesúr jövedelmének szilárd, egyben szélesedő alapjához.

Ez az érdekközösség azonban a 18. század második felében kezd megbomlani. Mihelyst a faluközösség tartósan egybefogta a megtelepülőket, a földesúr annak bomlasztására tört. Ha neki is volt „nyilasa”, azaz osztott földje a közösen birt határban, annak relatív nagyobb területe miatt, de főként az úri jogállás biztosításának céljából kezdeményezte birtokának a közös földből való kihasítását. Nem tűrhette, hogy a saját kezelésben tartott földje parasztjainak földjei közé legyen szorítva. Így a határban a földesúrnak volt legelőször egy tagban fekvő szántója és rétje, szemben a jobbágybirtokok elaprózódottságával és szétszórtságával. De a

¹¹ Tagányi: *A földközösség története Magyarországon*, 207.

használat szempontjából fontosabbnak mutatkozott az a különbség, hogy a földesúr majorsági földjeit a tagosítással kivonta a falu közös nyomáskényszere alól. Azaz az úr már szabadon gazdálkodhatott.

De nem állt meg a földközösség területi hatáskörének csorbitásánál, hanem igyekezett az osztásos földeken érvényesülő faluközösségi hatásköröket is korlátozni. Amint egyszer a falu gyökeret vert, sőt újabb és újabb lakosokkal egészült ki, a közösségre egy összegben kivetetett teher nem tudta kellőképp követni az adóalap (népesség) bővülését. Ahhoz, hogy a földesúr jövedelme lépést tartson a falu anyagi erősödésével, egyenként kellett jobbágyaira az adót kivetni. Erre annál is inkább törekedett, mert a földesúr–jobbágy viszonyt más tekintetben is közvetlenné kívánta tenni, kiiktatva a faluközösség közbeékelődését. Ezért igyekezett a közösség képviselői helyett magához kaparintani az újraosztást, ami főként telepítési akciók esetén járt sikerrel, mivel azoknál a földjuttatást kezdetől fogva a földesúr mint legnagyobb birtokos tartotta kézben. Másik módszerül a közösség visszaszorítására az igásállat-állományról mint változékony földosztási alapról való letérés kínálkozott. Érvényre jutását az ún. kötél-földek rendszerének bevezetése segítette, amikor az egyes gazdák birtokát úgy állapították meg, hogy a mérésre használt kötélnek bizonyos száma adta a kiosztandó földszeletek szélességét. Kezdetben ez az állatszámából indult ki, de később állandósult, ami fölszámolta a földközösség juttatást és tehetséget (művelési képességet) összhangba hozó funkcióját.¹²

A folyamatra a koronát a török alatt fölmorzsolódott jobbágyi telekszervezet újra meghonosítása tette föl. Ennek rendszerében ugyanis az egyes jobbágy szántóföld- és rétvjárandósága beltelkének állandó tartozéka lett („ház után való földek”). Az újraosztás így fokozatosan abbamaradt, állandósult az utolsó juttatásnak megfelelő állapot. Ezzel a közösség szerepe lényegében a dűlőrendszerrel járó művelési kényszer fönntartására korlátozódott. A török uralom alól fölszabadult országrész falvai erre a fokra érve, berendezkedés szempontjából az eltérő múlt ellenére hasonlultak a „Királyi Magyarország” agrárszervezetéhez. Míg a 18. század első felében az egész faluhatár a parasztközösség rendelkezése alatt állt, a század végére a jobbágyot birtoklás és használat szempontjából csak házának külsőségei (szántó és rét) illették meg. A többi területen birtoklásból semmi, használatból pedig a nyomáskényszer kívánta egyeztetett művelés maradt.

The revival of common land in the Great Plains in the 18th century

The major issue of the territories liberated from the Turks was the resettlement of the destroyed villages and the establishment of a new hierarchy of the settlements. For the individual and family settlers a whole new range of possibilities opened not bound neither by territorial nor by residential issues. Since there were few settlers and plenty of land, a borderland use based on the idea of free land occupation was developed, which did not allow the formation of a real community. However, the arrival of more settlers resulted in the increase of the number of claimants for

¹² Wellmann: *Földművelési rendszerek Magyarországon a XVIII. században*, 55.

land. It was not long before the system of free land occupation had led to confusion and disputes. The solution was to limit the rights of the individual and to cultivate a habit of settling disputes together. First, the freedom of ownership (occupation of land at will) was restricted. The system of common land was born out of this era of sporadic settlement, with its new form of land use regulation. At this level, the village collectively decided how the borderland should be divided and used. In other words, they swapped to a three-field system. By the time the landlord appeared in the villages in the 18th century, an arrangement had already been established and finalized in its new form by the peasantry. The initial balance of mutual dependence (the acceptable weight of the landlord's burden and the sure collection of the landlord's due) was tipped by the landlord's increasing financial interest, which instead of the annual reallocation of the land placed the emphasis on the formation of the plot of land, a kind of permanent individual ownership. Thus, the very essence of the common land, the regulation of ownership ceased, and only the three-field system remained from the era of communal land use.

POLGÁR SZABOLCS^{ID}

egyetemi adjunktus
Szegedi Tudományegyetem
Bölcsészeti- és Társadalomtudományi Kar
Középkori Egyetemes Történeti Tanszék
e-mail: polgar@hist.u-szeged.hu

Levedi két szálláshelye

A Levedia (Levédia) körüli kérdések a magyarság korai történetének megkerülhetetlen részét képezik. A következőkben Levedia földrajzi elhelyezésére teszek javaslatot, feltételezve két térben és időben egymástól különböző vezéri szálláshelyet.

A *De administrando imperio* (DAI) 38. fejezete így őrizte meg a Levediről és Levediáról szerzett híradásokat:

„A türkök népe régen Kazáriához közel szerzett magának lakóhelyet, azon a helyen, melyet első vajdájuk nevéből Levediának neveznek, amely vajdát tulajdonnéven Levedinek, méltóságánál fogva pedig, miként az utána való többi is, vajdájának hívtak. Ezen a helyen, az imént említett Levediában folyik a Chidmas folyó, melyet Chingilusnak is neveznek. De abban az időben nem türköknek mondták őket, hanem valamilyen okból sabartoi asphaloi-nak nevezték. A türkök hét törzsből állottak, de sem saját, sem idegen fejedelem felettük soha nem volt, hanem valamiféle vajdák voltak közöttük, akik közül az első vajda volt az előbb említett Levedi. Együtt laktak a kazárokkal három esztendeig, s minden háborújukban együtt harcoltak a kazárokkal. Kazária fejedelme, a kagan vitézségükért és szövetségükért nemes kazár nőt adott feleségül a türkök első vajdájának, akit Levedinek neveztek, vitézségének nagy híre és nemzetsége fénye miatt, hogy tőle gyermeket szüljön, de a sors úgy akarta, hogy az a Levedi nem nemzett azzal a kazár nővel gyermeket. A besenyők pedig, akiket korábban kangarnak neveztek (ugyanis a kangar név náluk a nemes származás és vitézség értelmében volt használatos), ezek hát a kazárok ellen háborút indítván és legyőzve, kénytelenek voltak saját földjüket elhagyni és a türkökére letelepedni. Amikor a türkök és az akkor kangarnak nevezett besenyők közt háború ütött ki, a türkök hadserege vereséget szenvedett és két részre szakadt. Az egyik rész kelet felé, Perzsia vidékén telepedett le, s ezeket a türkök régi nevének mostanáig sabartoi asphaloi-nak hívják, a másik rész

^{ID} orcid.org/0000-0001-9559-630X

pedig vajdájukkal és vezérükkel, Levedivel nyugatra ment lakni, az Etelküzü nevezetű helyekre, amely helyeken mostanában a besenyők népe lakik."¹

Etelköz helyét ugyanennek a fejezetnek a végén ismerteti: „*A besenyők helyét, amelyen abban az időben a türkök laktak, az ott levő folyók neve szerint hívják. A folyók a következők: első folyó az úgynevezett Baruch, második folyó az úgynevezett Bug, harmadik folyó az úgynevezett Trullos, negyedik folyó az úgynevezett Prut, ötödik folyó az úgynevezett Szeret.*”² Ez világos leírás: a Dnyepertől a Szeretig terjedő területre vonatkozik. A 40. fejezetben szintén említi Etelközt: „*Azt a helyet pedig, amelyen a türkök korábban voltak, az ott keresztülmenő folyó nevével Etelnek és Küzünek nevezik [...]*”³

Feltételezve a 9. századi magyar és a 10. századi besenyő terület azonosságát, a DAI 37. fejezete további adatokat közöl Etelköz elhelyezkedéséről: a 10. században a besenyők négy törzse a Dnyepertől keletre helyezkedett el, az úzoktól és Kazáriától öt, Alániától hatnapi útra, a mordvinoktól tíznapi útra volt, valamint a Krim-félsziget (Kherszón és Boszporosz városa) közvetlen közelében ért véget. További négy törzs a Dnyepertől nyugatra élt, itt a határ Bulgáriától fél napi útra, a magyarok országa, valamint a Rusznak adót fizető törzsek, többek között az ulicsok, drevljánok, lengyánok és más szláv nyelvű népektől egynapi útra volt.⁴

Ezek alapján Etelköz kiterjedését egészen pontosan meg tudjuk adni, de figyelembe kell venni a 10. századi változásokat, mindenekelőtt a Rusz terjeszkedését a Dnyeper középső medencéjében egészen a ligetes sztyepp déli részéig, valamint a Dnyepertől nyugatra az erdő és részben a ligetes sztyepp területén. Ez utóbbi inkább a besenyő területet szűkítette, a 9. században a magyarok még ennél is nagyobb területet ellenőrizhettek észak felé.

A forrásadatok áttekintése után érdemes figyelmet fordítani arra, hogy a kutatás hogyan értelmezte a DAI-ban szereplő Levedia földrajzi elnevezést. A korábbi és egyúttal hagyományos nézet szerint Levedia országnévnek tekinthető, itt laktak a magyarok, mielőtt Etelközbe költöztek (a görög szöveg ország vagy területnévképzőnek tűnő *-ia* végződése is ezt erősítette). Ez egyúttal azt is jelenti, hogy Levediat térben és időben külön kell választani Etelköztől, és a 38. fejezet leírása alapján feltehetően attól keletre kell keresni.⁵

A másik értelmezés szerint Levedia eredeti neve *Levedi* vagy *Lëved* volt, azaz Levedi vajda nevét viselte a terület. Ez pedig arra utal, hogy a Levedia elnevezésben nem országnévet, nem törzsi szállásterületet, hanem Levedi szűkebb szállás-

¹ Moravcsik Gyula: *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai*. Budapest, 1984. 43–44.

² Moravcsik: *Az Árpád-kori magyar történet*, 45.

³ Moravcsik: *Az Árpád-kori magyar történet*, 47.

⁴ Moravcsik: *Az Árpád-kori magyar történet*, 41–42.

⁵ Például: Szabados György: *A régi magyar szállásterületekről*. In: Sudár Balázs (szerk.): *Magyarok a honfoglalás korában*. Budapest, 2015. 133., 136.

helyét kell látnunk. A személynévből keletkezett helynevek a korai magyar névadási gyakorlatot tükrözik.⁶ Ennek megfelelően tehát Levediat nem kell önálló országnak, a magyarok egyik szállásterületének tekinteni, és nem is kell feltétlenül Etelköztől keletre keresni.

Ezek után érdemes áttekinteni, hogy hová helyezte az eddigi kutatás Levediat. A lokalizációk egy része a DAI elbeszélésének logikáját követi: Levedia a magyarok szállásterülete volt, időben megelőzve az etelközi korszakot, és magától Etelköztől keletre keresendő. Ennek megfelelően szóba jöhető helyszínek: Kubány–Don vidéke,⁷ Don–Donyec-vidék,⁸ a Don és a Dnyeper közötti terület,⁹ a Don és a Déli-Bug közötti terület,¹⁰ a Volga-vidék.¹¹

Egy másik megközelítés a Khidmasz és Khingilusz folyónevek (valamint esetleg még a Lebed, Lebegy helynevek) azonosítását helyezte előtérbe. További magyarázatok pedig a DAI-n kívül más források bevonásával kombinálva következtek a lehetséges helyszínekre.¹² A két folyónevet több mai folyóval is kapcsolatba hozták. A Khingilusz – Ingul (Inhul) azonosság a 18. században már felbukkan a történetírásban, de a Csinhul folyóval történő összekapcsolása is régi ötlet.¹³

⁶ *Levedi*: Györffy György: *Levedia és Etelköz kérdéséhez*. In: *Tanulmányok a magyarság honfoglalás előtti történetéből*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 172. Budapest, 1985. 4.; *Léved*: Benkő Loránd: *A magyarság honfoglalás előtti történetéhez Léved és Etelköz kapcsán*. In: *Tanulmányok a magyarság honfoglalás előtti történetéből*, 8.

⁷ Például: Zichy István: *Levedia és Etelköz*. Akadémiai Értesítő, 37. (1927) 184.; Deér József: *A 9. századi magyar történet időrendjéhez*. Különlenyomat a Századok 79–80. évfolyamából (1945–1946). Budapest, 1947. 14.; további példák: Tóth Sándor László: *A magyar törzsszövetség politikai életrajza. A magyarság a 9–10. században*. Szeged, 2015. 125. 777. jegyzet.

⁸ Halikova, Elena A.: *Ősmagyar temető a Káma mentén. Magna Hungaria kérdéséhez*. Archaeologiai Értesítő, 103. évf. (1976/1) 76.; Pritsak, Omeljan: *From the Sábirs to the Hungarians*. In: Káldy-Nagy, Gyula (ed.): *Hungaro–Turcica. Studies in Honour of Julius Németh*. Budapest, 1976. 24., 30.; Fodor István: *Őstörténet és honfoglalás. Magyarország története I.* Budapest, 2009. 48.; Juhász Péter: *Levedia és Atelkuzu: időrend és földrajzi hely. A DAI és a muszlim források tanúsága*. In: Dr. Keresztes Gábor (szerk.): *Tavaszi Szél IV.* Budapest, 2016. 397.; további példák: Tóth: *A magyar törzsszövetség politikai életrajza*, 126. 780. jegyzet.

⁹ Pauler Gyula: *Lebedia, Etelköz, Millenarium I.* Századok, 14. évf. (1880) 7.; Németh Gyula: *A honfoglaló magyarság kialakulása*. Budapest, 1930. 152–154.; Takács Zoltán Bálint: *Levedi és Levedia a magyarok történetében*. In: Birtalan Ágnes – Yamaji, Masanori (eds.): *Orientalista Nap 2000*. Budapest, 2001. 224.; további példák: Tóth: *A magyar törzsszövetség politikai életrajza*, 126.

¹⁰ Tóth Sándor László: *Megjegyzések a Levedia–Etelköz problémához*. In: Márton Alfréd (szerk.): *A Kárpát-medence és a steppe*. Budapest, 2001. 132–133.; Kijevtől délre: Hölbling Tamás: *A honfoglalás forráskritikája. I. A külföldi kútfők*. Budapest, 2010. 142., 151.

¹¹ Vékony Gábor: *Magyar őstörténet, magyar honfoglalás*. Budapest, 2002. 182–183.

¹² A lokalizálások csoportosítása például: Komar, Olekszij: *A korai magyarság vándorlásának történeti és régészeti emlékei*. Budapest, 2018. 19.

¹³ *Ingul*: Pray, Georgius: *Dissertationes historico-criticae in annales veteres hunnorum, avarorum et hungarorum*. Vindobonae, 1775. 98.; ugyanott a 94. oldalon Lebedyn erdő és a Bug folyó is feltűnik, mint Levedia azonosítására alkalmas elnevezések. *Csinhul*: Jerney

Szintén ide vonható az Ingulec (Inhulec) folyó, a Khidmaszt pedig a Kodümával azonosították. További folyók, amelyeket Levedióával hoztak kapcsolatba: Oril, Molocsna, Donyec, Don.¹⁴ Továbbá történtek kísérletek az Embával, valamint a Kámával történő azonosításra is.¹⁵

A Khidmasz és Khingilusz nevekkal kapcsolatos kérdések talán legrészletesebb vizsgálatát Benkő Loránd, Harmatta János és Ligeti Lajos végezte el. Foglalkoztak a folyókra vonatkozó írott adatokkal, az elnevezések etimológiáival, a szóba jöhető folyók topográfiájával. Fontos kiemelni, hogy a szöveg állítása ellenére, amely szerint a Khidmasz másik neve Khingilusz, a kutatás két külön folyónak tartja őket (feltételezve, hogy félreértés folytán lett ugyanannak a folyónak két neve). Az Ingul (Inhul) folyó még egyszer szerepel a DAI-ban, Szüngul formában (42. fejezet).¹⁶ Ez a név azonos a 38. fejezetben említett Khingilusszal, de más forrásból és feltehetően más nyelvből származik. A 42. fejezet földrajzi leírása alapján a Dnyeszter és Dnyeper környéki folyóknál szerepel, az Üvül és Almatai, valamint a Déli-Bug két megnevezése a Kúfisz és Bug társaságában.¹⁷ Ez egyértelműen a Déli-Bug vízrendszeréhez kapcsolja a Szüngul – Khingiluszt. Ha a mai folyónevek alapján tájékozódunk, három Inhult találunk a térképeken: Inhul (Nagy-Inhul), Inhulec (Kis-Inhul), Hnyilij Inhul (Poshadt Inhul). Utóbbi kettő a Déli-Bug mellékfolyói közé tartozik, az Inhulec pedig tőlük keletre a Dnyeperbe (Dnyipro) ömlik. A három folyó tehát egymáshoz közel található, a Déli-Bug közelében. Rajtuk kívül még a Csinhul neve hasonlít a DAI által említett víznevekhez, de a Csinhul a Molocsna(ja) vízrendszeréhez tartozik, a Dnyepertől keletre, kis folyócska, a környező száraz sztyeppel nem igazán lehetett alkalmas arra a fajta szállásváltó legeltető rendszerre, amely az uralkodói udvarok állatállománya számára szükséges volt, mint azt a mongol kori példák is mutatják, a vezetők a nagyobb folyók mentén tartották a szállásaikat. A másik folyó neve, a Khidmasz a Kodimával azonosítható. Kodima nevű folyóból kettő is van a mai Ukrajna területén. Az egyik a Déli-Bug egyik jobb oldali mellékfolyója, a másik egy kisebb folyócska, a Donyec vízrendszeréhez tartozik, az abba ömlő Bahmutka folyó egyik mellékfolyója. A DAI által említett Khidmasz a Déli-Bug vízrendszerének Kodimájával azonosítható.¹⁸ Az Ingul (Inhul) név etimológiáját török nyelvekkel

János: *Jerney János keleti utazása a magyarok őshelyeinek kinyomozása végett (1844 és 1845)*. II. Pest, 1851. 52.

¹⁴ Jenkins, Romilly J. H. (ed.): *Constantine Porphyrogenitus: De administrando imperio. Volume II. Commentary*. London, 1962. 147.

¹⁵ *Emba*: Vékony Gábor: *Levedia meg Atel és Kuzu*. Magyar Nyelv, 82. évf. (1986) 51.; *Káma*: Komar: *A korai magyarság*, 21.

¹⁶ DAI 42. fej.: Συγγωλ: Moravcsik Gyula: *Biborbanszületett Konstantin: A birodalom kormányzása*. Budapest, 2003.² 184.

¹⁷ A 42. fejezet néhány földrajzi nevének török etimológiája: Menges, Karl Heinrich: *Etymological Notes on Some Pächänäg Names*. Byzantion, vol. 17. (1944–1945) 275–280.

¹⁸ Benkő: *A magyarság honfoglalás előtti történetéhez*, 14–17.; az Inhulra és Kodimára vonatkozó további adatok: Horpynyč, Volodymyr O. – Loboda, Vasyl V. – Masenko, Larysa T.: *Vlasni nazvy i vidtoponimni utvorennja Inhulo – Bužskoho mežyriččja*. Kyjiv, 1977. 159–160., 163–164.

hozzák kapcsolatba, de létezik szláv és iráni magyarázat is.¹⁹ A Kodima esetében szintén találkozunk török, iráni, de finnugor etimológiával is.²⁰ A 38. fejezetben lejegyzett Khidmasz és Khingilusz nevek valószínűleg magyar forrásból származtak, de maguk a víznevek nem magyar eredetűek, ezeket az ide költöző magyarok átvették a saját nyelvükbe.²¹ Összegezve, a 38. fejezetben Levedia két folyóneve a mai Inhul és Kodima, a kérdéses terület a Déli-Bug vízgyűjtője. Fontos körülmény, hogy így egymáshoz közel ilyen nevű folyók csak itt vannak, Kelet-Európa más részein nem találkozunk ilyen párossal. Tovább erősíti az azonosítást a DAI 42. fejezete, amely szerint a Szüngul néven említett Khingilusz szintén a Déli-Bug közelébe helyezhető (azt ugyan feltételezhetjük, hogy a 9. században esetleg voltak még ilyen nevű folyók Kelet-Európa más részein, de a későbbi írott forrásokban ilyeneknek nincsen nyoma). Levedinek a 38. fejezetben a folyók nevével megadott szálláshelyét tehát nagy biztonsággal a Déli-Bug vízgyűjtő területére tehetjük.

Ennek eredményeképpen a kutatás elkezdte jobban figyelembe venni a folyónevekre alapozott lokalizációt, és az 1980-as évektől kezdve Levedia elhelyezése nyugatabbra került. Megjelentek olyan rekonstrukciók, amelyek szerint Levedia és Etlköz területe részben fedte egymást, vagy Levedia Etlköz közepére került, vagy esetleg Levediat a már említett Déli-Bug közelébe helyezte, és Etlközt még ettől is nyugatabbra.²²

Ugyanakkor az utóbbi időben erősödni látszik a törekvés, szakítva a megelőző évtizedek hagyományával, egy egészen más Levedia-lokalizációra. Ennek a helyszíne a Volga-vidék. Az elképzelés egyik úttörője Vékony Gábor volt, aki az Emba

¹⁹ Benkő: *A magyarság honfoglalás előtti történetéhez*, 16.; Harmatta János: *Lebedia és Atelkuzu*. In: *Tanulmányok a magyarság honfoglalás előtti történetéből*. MNyTK 172. Budapest, 1985. 40–41.; Ligeti Lajos: *Levedia és Etlköz*. In: *Tanulmányok a magyarság honfoglalás előtti történetéből*, 64.; Horpynyč–Loboda–Masenko: *Vlasni nazvy*, 160.; Trubačev, Oleg N.: *Nazvanija rek Pravoberežnoj Ukrainy. Slovoobrazovanie, etimologija, etničeskaja interpretacija*. Moskva, 1968. 254.

²⁰ Harmatta: *Lebedia és Atelkuzu*, 39–40.; Ligeti: *Levedia és Etlköz*, 63.; Horpynyč–Loboda–Masenko: *Vlasni nazvy*, 164.; Trubačev: *Nazvanija rek Pravoberežnoj Ukrainy*, 255.

²¹ Benkő: *A magyarság honfoglalás előtti történetéhez*, 17–18.; Harmatta: *Lebedia és Atelkuzu*, 39–40. (A magyarok alán közvetítéssel ismerték meg a két folyó nevét.)

²² Levedia és Etlköz részben fedik egymást például: Zuckerman, Constantine: *Les Hongrois aux pays de Lebedia: une nouvelle puissance aux confins de Byzance et de la Khazarie ca 836–889*. In: Tsiknakis, K. (ed.): *Byzantium at War (9th–12th c.) – Το εμπόλεμο Βυζάντιο (9 ος–12 ος αι.)*. Athens, 1997. 58., 74. (térkép); Levedia (Levedi szállása) Etlköz területén belül például: Róna-Tas András: *A honfoglaló magyar nép*. Budapest, 1997.² 301. Czeglédy Károly már 1975-ben erre a következtetésre jutott: *Árpád és Kurszán (Az Árpád-ház megalapításához)*. Zalai Tükör, 1975. 2. sz. 53., illetve: Czeglédy Károly: *Magyar őstörténeti tanulmányok*. Budapest, 1985. 123.; Levedia a Dnyeper és a Dnyeszter között: Kristó Gyula: *Magyar honfoglalás, honfoglaló magyarok*. Budapest, 1996. 38.; Levedia a Déli-Bugnál, Etlköz a Déli-Bugtól nyugatra például: Kristó Gyula: *Levedia és Etlköz*. Magyar Nyelv, 94. évf. (1998) 151–157. Régészeti szempontból Levedia helye Etlköz keleti részén tűnik leginkább elfogadhatónak: Türk Attila: *A Kárpátoktól keletre: a korai magyarság régészeti kutatása az utóbbi évtizedekben*. In: Sudár Balázs – Petkes Zsolt (szerk.): *A honfoglalók viselete*. Budapest, 2014. 34.

folyó környékére helyezte a kérdéses szálláshelyet, figyelembe véve a 38. fejezetben szereplő folyóneveket is.²³ Szintén a Volgától keletre tette Levediát Keszi Tamás, aki a besenyők 8–9. századi történetét és a besenyő–magyar szomszédságot vette elsősorban figyelembe (valamint a magyarokkal kapcsolatba hozható Volga-vidéki régészeti és antropológiai leletanyagot).²⁴ Olekszij Komar is a Volgától keletre lokalizálja Levediát (írott források alapján, de valószínűleg a magyar jellegű kelet-európai régészeti leletanyag kapcsolatrendszeré és időrendje is erre készítette).²⁵

Az eddigi kutatástörténeti áttekintés alapján látható, hogy a Levedia név értelmezésében és földrajzi behatárolásában a folyónevek azonosítását követően sem sikerült megnyugtató eredményre jutni. Ennek a legfőbb oka maga a DAI szövege, mégpedig az a tartalmi ellentét, ami talán magából a szövegből nem is látszik azonnal: egyrészt a Levedi nevét viselő magyar szállásterület elhelyezkedése a Déli-Bug közelében, másrészt a magyarok és a besenyők szomszédsága. Az utóbbi a Nyugati-Bugnál csak nagyon rövid ideig állhatott fenn, valamikor 894 körül. Ezzel szemben a Volgától keletre hosszabb ideig egymás mellett élhettek. A DAI-ból az is megállapítható, hogy a besenyők itt keleten támadták meg a magyarokat, akiknek egy (talán nagyobb) része ezután költözött Levedi vezetésével nyugatra, Etelközbe (egy másik csoport pedig „*Perzsia vidékén telepedett le*”). Ezzel olyan ellentmondás keletkezik, amelynek feloldása komoly gondot okozott a kutatásban. Milyen lehetőségek jöhetnek szóba, hogy összeegyeztessük a DAI egymásnak ellentmondó adatait? Egyszerre több feltételnek kell teljesülni: 1. a helyszín a Déli-Bug környéke; 2. a magyarok és besenyők szomszédsága és első háborúja; 3. a háború után Levedi és népe Etelközbe vándorlása. Ha a besenyő–magyar szomszédságot és első háborút a Déli-Bugot is magában foglaló területhez kapcsoljuk, akkor teljesülnek ugyan a feltételek, de ez kronológiailag csak nagyon korlátozottan tehető meg, valamikor 894 körül. Előtte tömegesen nem voltak jelen a besenyők ezen a területen, sőt a Volgától nyugatra máshol sem. Valamint a Kárpát-medencébe történő elvonulást megelőzően még következett a magyarok etelközi története, legalább „néhány évig”, ahogyan a DAI is említi, azaz 894 és a hamarosan kezdődő honfoglalás közé kellene időben bezúfolni az etelközi történéseket.

A kutatásban eddig általános vélemény volt (különösen azok számára, akik az egész magyar szállásterületként, országgként értelmezték), hogy Levedia csak egy helyre lokalizálható, lévén egy nagyobb terület, az egyik „őshaza” a honfoglalást megelőzően, vagy ha vezéri szálláshely, akkor a DAI helymeghatározása szintén

²³ Vékony: *Levedia meg Atel és Kuzu*, 51.; követte őt Várady, László: *Revision des Ungarn-Image von Konstantinos Porphyrogenetos*. Byzantinische Zeitschrift, Jg. 90. (1989) 26.

²⁴ Keszi Tamás: *Levedia, the egg of Columbus and what follows*. Az Intercisa Múzeum Évkönyve, II. (2017) 29–32.

²⁵ Komar: *A korai magyarság*, 20–21. Szintén lehetségesnek tartják: Gyóni Gábor: *A magyarság hajnalán. A magyarok korai története a honfoglalásig*. Budapest, 2019. 204–205.; Bollók Ádám – B. Szabó János: *A császár és Árpád népe. A korai magyar történelem legfontosabb 10. századi forrásáról*. Budapest, 2022. 163.

arra utalt, hogy egyetlen ilyen területtel kell számolnunk.²⁶ Úgy gondolom, hogy sokkal jobban fel lehetne oldani a fentebb említett ellentmondást, ha Levedinek legalább két szálláshelyével számolnánk, amelyek térben és időben egymást követték: egy a Déli-Bugnál és egy korábbi, valahol ettől keletre (jó eséllyel a Volga közelében). Véleményem szerint a DAI szövege két Levediáról tesz említést, de csak az egyik (az időben későbbi, második) földrajzi helyét határozza meg, a másik, a korábbi szálláshely lényegében rejtve marad a szövegben. Fontos hangsúlyozni, hogy ebben az esetben Levediát nem országgént, hanem Levedi szálláshelyeként kell értelmezni. Ebben a rekonstrukcióban nem zavarja egymást a Déli-Bug vidékére lokalizált Levedi (szállása) és az időben ezt megelőző, a Volgától keletre helyezhető magyar–besenyő szomszédság.²⁷

Ebből az is következik, hogy a 38. fejezet elbeszélésében az időben későbbi (második) Levedia rossz helyre került: Levedi első szálláshelyét a későbbi szálláshely földrajzi jellemzőivel, a két folyónévvel adja meg. Ennek a félmondatnak nem itt lenne a helye, hanem az Etelközbe történő vándorlást és az utána következő eseményeket leíró részben. De még egy tévedést is elkövetett (elkövettek) a szerző (szerzők) vagy az őket tájékoztatók: Levedi szálláshelyét a teljes magyar szállásterületnek vélték (valamint a két folyó nevét egynek értelmezték).²⁸ Nézzük ezután, hogy egy ilyen korrekciót követően hogyan állnak össze az események a DAI elbeszélésében.

Levedi korábbi szálláshelye: a magyarok Kazáriához közel szereztek szálláshelyet, Levedi volt az első a vezetőik közül, a magyarokat ekkor szavarti aszfalinak hívták, hét törzsből álltak, együtt laktak a kazárokkal és együtt harcoltak velük, Levedi kazár feleséget kapott, a besenyők (kangarok) legyőzték a magyarokat, akiknek egyik része Levedivel nyugatra ment, másik része pedig kelet felé indult.

Levedi új szálláshelye: Etelköz említése mint a magyarok új országa, és itt lenne a helye a fentebb említett két folyónak, a Khidmasznak és Khingilusznak, amelyek Levedi szállásának folyói voltak. Ezt követően pedig a kazárok Levedinek tett ajánlata, majd Árpád fejedelemmé választása következik, végül a besenyők újabb, ezúttal már Etelköz elleni támadása.²⁹

²⁶ Újabban azonban már történt utalás arra, hogy ha Levediát Levedi szállásának tekintjük, akkor ilyenből több is lehetett: Bollók – B. Szabó: *A császár és Árpád népe*, 160.

²⁷ A rekonstrukció azt is feltételezi, hogy a két Levedi-történet egyetlen személyhez és időben közeli történésekhez kapcsolódik, valamint a két történet eseményei nem ismétlődések, amelyek a szerkesztéskor keletkeztek (tehát például valóban két besenyő–magyar háború volt). A Levedi-történet 9. századnál korábbi keltezésére vonatkozó nézetek összefoglalása és értékelése: Tóth: *A magyar törzsszövetség politikai életrajza*, 96–99. A „megkettőzött” epizódok hipotézise, két különböző Levedi személyére vonatkozó elképzelések és az ellenérvek összegzése: Uo. 77.

²⁸ Benkő: *A magyarság honfoglalás előtti történetéhez*, 12. Annak ismeretében, amit tudunk a DAI szerkesztéséről, összeállításáról, nem olyan meglepő, hogy ilyen tévedések vagy következtetlenségek jöttek létre. A DAI és más „dosszié” típusú forrásokról: Bollók – B. Szabó: *A császár és Árpád népe*, 84–88., 98. A Levedire vonatkozó információkat a szerzők kazár eredetűnek tartják: Uo. 113., 143.

²⁹ A két Levedi-történet részletes elemzése és kutatástörténet: Tóth: *A magyar törzsszövetség politikai életrajza*, 95–116.

A DAI elbeszélését össze tudjuk hasonlítani más forrásokból nyert adatokkal. A besenyők megjelenésének idejét a Kazak-sztyepp északnyugati szélén és az Urál folyó környékén nem tudjuk pontosan megállapítani, de egy lehetséges következtetés szerint valamikor a 8. század második fele és 821 között történhetett (esetleg a 850 körüli évekkel bezárólag).³⁰ A magyarokkal vívott háború időpontját ennek megfelelően tág határok közé tudjuk elhelyezni, de a 9. század közepénél sokkal későbbre nem, inkább korábbra, tekintve, hogy a 830-as években Levedia és népe már igen nagy valószínűséggel Etelközben volt. A besenyők ebből az Urál folyó környéki hazájukból csak 893-ban vagy hamarosan azután indultak nyugatra, amikor szomszédaik, az oguzok legyőzték őket (egy kisebb csoportjuk helyben maradt).³¹

A kutatás Levedia lokalizációjánál fontosnak tartotta a DAI azon állítását, mely szerint Levedia „Kazáriához közel” volt. Ez a feltétel (is) teljesül mindkét szálláshely, a Volga-vidéki és a Déli-Bug melletti esetében egyaránt. A Kazár Kaganátus a 9. században Kelet-Európa jelentős részét a fennhatósága alatt tartotta.³² A birodalom két részből állt. Egy belső, központi területből, ahol a birodalmat alapító és hozzájuk már korán csatlakozó törzsek laktak. Ez nagyjából a Kaukázus északkeleti részét, a Volga alsó folyásának vidékét, a Kubáni Alföld nagy részét foglalta magában az Azovi-tengerig, a Tamany-félszigetig és a Don alsó folyásáig és attól még valamennyivel nyugatra is.³³ Ezt a belső részt vette

³⁰ Senga Toru: *A besenyők a 8. században*. Századok, 126. évf. (1992) 5–6. sz. 509.; Katona-Kiss Attila: *A besenyők korai története*. In: Sudár Balázs (szerk.): *Magyarok a honfoglalás korában*. Budapest, 2015. 111. (8–9. század fordulója); Katona-Kiss Attila: *Az oguz és besenyő történelem sarokpontjai a 8–9. században*. Dolgozatok az Erdélyi Múzeum Érem- és Régiséggyűjteményéből, 10–11. évf. (2015–2016) 92. (8. század vége vagy a 820–850 közötti időszak).

³¹ Zimonyi István: *A besenyők nyugatra vándorlásának okai*. Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica, 106. (1998) 143.

³² Ez nem volt egységes, uniformizált rendszer, inkább a lehetőségekhez mért, egyedi formákon keresztül valósult meg: részben adófizetést, részben dinasztikus házasságokat, fejedelmi túszokat, katonai segédcapatokat jelentett, de valamilyen módon a különböző szomszédos területeken jelen volt a Kaganátus befolyása. Ez a kazár függés egyes vazallusoknak a biztonság, presztízs és egyéb előnyök miatt nem volt feltétlenül hátrányos. A Kaganátusnak adót fizető népekre vonatkozóan tájékoztat a „József-levél” (a megbízhatóbbnak tartott rövid változat is egyértelműen mutatja; Spitzer, Shlomo J. – Komoróczy Géza: *Héber kútforrások Magyarország és a magyarországi zsidóság történetéhez a kezdetektől 1686-ig*. Budapest, 2003. 101.). A Dnyeper és az Oka közötti terület adófizetőiről a Régmúlt Idők Elbeszélése őrzött meg részleteket: Ferincz István (ford.) – Balogh László – Font Márta et al. (jegyz., tanulm.): *Régmúlt Idők Elbeszélése*. Budapest, 2015. 27., 29., 34., 63.

³³ Ez lehetett az a terület, amit a DAI 10. fejezete „Kazária kilenc kerülete” néven említett. Polgár Szabolcs: *Kazária kilenc kerülete. (A De administrando imperio egyik kazár vonatkozású fejezete)*. In: Almási Tibor – Révész Éva – Szabados György (szerk.): „Fons, skepsis, lex.” Ünnepi tanulmányok a 70 esztendő Makk Ferenc tiszteletére. Szeged, 2010. 345–346. Itt Szamandar és Sjolkovszkoje két külön régió, de ez a szétválasztás a közelségük miatt nem biztos, hogy indokolt. Az angol nyelvű változatban már egy egységként szerepel: Polgár, Szabolcs: *Nine Regions of Khazaria*. Archivum Eurasiae Medii Aevi 23. évf. (2017) 264. Sajnos mindkét cikkből kimaradt a hivatkozás Omeljan Pritsak tanulmányára,

körül félkörívben a szövetséges és vazallus népek gyűrűje a Volga-vidéktől a Dnyeper és Déli-Bug környékéig. A szövegben említett „Kazária” elnevezés a kaganátus által ellenőrzött területet (is) jelenti, vagy pontosabban magát a kazár hatalmi övezetet.

A 9. században a kazár érdekszféra a Volgától keletre is kiterjedt. Erről tanúskodik a Gardízi által közölt kirgiz eredetmonda, amelyben egy Basgirt nevű ember is szerepel, aki a kazárok előkelői közül származott.³⁴ A Basgirt név a baskír népnévből megalkotott személy, a kazárokhoz való kötődése azonban arra enged következtetni, hogy a kazár befolyás a baskír törzsszövetségre is kiterjedt valamilyen formában. A volgai bulgárok kazár függőségéről még többet tudunk. A 10. század elején, de valószínűleg már korábban is, a bulgár király adót fizetett a kazár uralkodónak. A bulgár uralkodó családjából a kazárokhoz „fejedelmi” tisztséget kellett küldeni, valamint a kazár uralkodói ház dinasztikus házassági kapcsolatot igyekezett kialakítani a volgai bulgár király családjával.³⁵ Ez utóbbi, a dinasztikus házasság Levedi esetében is ismert. A Volga–Káma vidékén, valamint a Szamarai-hajlattól keletre lévő területen a 9. században tehát számolhatunk kazár fennhatósággal vagy a baskírok esetében legalább valamilyen befolyással. Utóbbi magyar szempontból különösen fontos, mivel a (keleti) muszlim forrásokban a magyarokra is elterjedten használt népnév volt. A magyarok feltételezett Volga-vidéki szállásait a folyótól keletre tehetjük. Ibn Hurdádzbeh (847 körül) *ğ. f. r* népnéve esetleg a magyarokra vonatkozhat, a forráshelyen a népek felsorolásában éppen az oguzok (*ğuzz*) és a besenyők (*bağānāk*) között szerepel.³⁶ Tehát a magyarok a 9. század elején a besenyőktől (és oguzoktól) nem túl messze lakhattak. A további források már a nyugatra vándorlást követően helyben maradt magyar csoportról

amelyben hét kazáriai területet különített el, de ezekben benne vannak a magyarok (Donyec-vidék), a volgai bulgárok, szuvarok és a burtaszok, tehát a „külső” övezet is: Pritsak, Omeljan: *The Khazar Kingdom's Conversion to Judaism*. Harvard Ukrainian Studies, vol. 2/3. (1978) 261–264.

³⁴ Martínez, Arsenio P.: *Gardīzī's Two Chapters on the Turks*. Archivum Eurasiae Medii Aevi, vol. 2. (1982) 125.; Göckenjan, Hansgerd – Zimonyi, István: *Orientalische Berichte über die Völker Osteuropas und Zentralasiens im Mittelalter. Die Ğayhānī-Tradition*. Wiesbaden, 2001. 119.; Zimonyi István: *Volgai bolgárok és a volgai út*. In: Piti Ferenc – Szabados György (szerk.): „Magyaroknak eleiről.” Tanulmányok a hatvan esztendő Makk Ferenc tiszteletére. Szeged, 2000. 701–702.; Zimonyi István: *A magyarság korai történetének sarokpontjai. Elméletek az újabb irodalom tükrében*. Budapest, 2014. 50.

³⁵ Ibn Fadlān: *Beszámoló a volgai bolgárok földjén tett utazásról*. Ford., jegyz., utószó: Simon Róbert Budapest, 2007. 82–83.

³⁶ *Kitāb al-Masālik wa'l-Mamālik auctore Abu'l-Kāsim Obaidallah ibn Abdallah ibn Khordādhbeh et excerpta e Kitāb al-Kharādj auctore Kodāma ibn Dja'far*. Bibliotheca Geographorum Arabicorum VI. ed. De Goeje, Michael Jan Leiden, 1889. 31.; Kmoskó Mihály: *Mohamedán írók a steppe népeiről*. Földrajzi irodalom I/1. Szerk. Zimonyi István. Budapest, 1997. 108.; Zimonyi István: *Muszlim források a honfoglalás előtti magyarokról. A Ğayhānī-hagyomány magyar fejezete*. Budapest, 2005. 52., 75. Juhász Péter ide vonja még al-Hamadzāni *at-turkaš* népnévét is, amely az oguzok és a besenyők után szerepel a felsorolásban, ami már Ibn Hurdádzbehnél későbbi állapotot mutathat: Juhász: *Levedia és Atekkuzu*, 394.; Kmoskó: *Mohamedán írók*, I/1. 154.

szólnak, ezek alapján lehet feltételezni a korábbi lakhelyüket, de itt azt a lehetőséget is mérlegelni kell, hogy ez a Volga-vidéken maradt csoport a 10. század első felében már távolabb is kerülhetett eredeti lakóhelyétől. A Balhi-hagyomány szerint a keleti magyarok (basgirtok) az oguzok és a volgai bulgárok szomszédságában laktak, létszámukat kétezer főre becsülték.³⁷ Ibn Fadlán leírása alapján (922) a Kondurcsa és Cseremsán folyók (a Volga bal oldali mellékfolyói) közötti területen, a Volga szamarai kanyarjának északi oldalán laktak a baskírok (vagy egy részük), a keleten maradt besenyő csoport és a volgai bulgárok országa között.³⁸ Az 1230-as években még a Volgánál lakott egy magyar csoport, velük találkozott Julianus, de az ő lakóhelyük lokalizálása bizonytalan, így nem ad alapot a 9. században a régióban élt magyarok területének behatárolására.³⁹ Összességében azt

³⁷ Balhi-hagyomány (10. század, al-Isztahri, Ibn Haukal): *Viae regnorum. Descriptio dittonis moslemicae auctore Abu Ishāk al-Fārisi al-Istakhrī*. BGA I. ed. De Goeje Leiden, 1870. 225.; *A honfoglalás korának írott forrásai*. Szerk. Kristó Gy. (Olajos Terézia, H. Tóth Imre, Zimonyi István közreműködésével). Szeged, 1995. 50. Idrísi (12. század): Zsidai Zsuzsanna: Al-Idrīsī a baskírokról – adalék a „baskír kérdés” arab forrásaihoz. In: Balogh Csilla – Petkes Zsolt et al. (szerk.): ...*In nostra lingua Hringe nominant. Tanulmányok Szentpéteri József 60. születésnapja tiszteletére*. Budapest, 2015. 235–236.

³⁸ Ibn Fadlán: Kmietowicz, Anna – Kmietowicz, Franciszek – Lewicki, Tadeusz: *Żródła arabskie do dziejów słowiańszczyzny 3*. Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź, 1985. 45.; Ibn Fadlán: *Beszámoló*, 43–45.; Czeglédy Károly az itt említett baskírokat a magyarokkal azonosította: *Magna Hungaria*. Századok, 77. évf. (1943) 300–306., illetve: Czeglédy: *Magyar őstörténeti tanulmányok*, 26–32. A Szamara környéki 9. századi régészeti leletanyag egy része esetleg az itt élt magyarok hagyatéka lehet: Ivanov, Vladimir A.: *Drevnie ugry-mad'jary v Vostočnoj Evrope*. Ufa, 1999. 93–95.; Stašenkov, Dmitrij A.: *Drevnie vengry i ih okruženie v Samarskom Povolž'je*. Samara, 2020. Kronológiai bizonytalanságok miatt azonban kérdéses lehet ennek a leletanyagának a 9. század elején itt élt magyarokhoz kapcsolása: Komar: *A korai magyarság*, 167. Ugyanakkor a Dnyeper-vidéki (etelközi) Szubotci-kultúra (horizont) leletanyagának kiindulási területe a Dél-Urál, az Irtis felső folyása és az Aral-tó keleti előtere közé lokalizálható: Uo. 202. Figyelembe véve a további párhuzamokat, a Volgai Bulgária és az Oka folyó környéke is érintett, ezért a széles földrajzi szóródás miatt régészetileg nehéz behatárolni az Etelközbe vándorlás előtti magyar szállásterületet. Továbbá a Kaukázus–Kubány-vidékről is ismertek párhuzamok: Gáll Erwin: *A hatalom forrása és a magyar honfoglalás – hódítás és integráció. A korai magyar történelem egy régész szemszögéből*. Budapest, 2019. 56–57.; a régészeti alapú „öshaza” lokalizációk problémája: Uo. 58–63.; M. Lezsák Gabriella: *Beszámoló a Kaukázus északi előterébe vezetett régészeti kutatóutakról*. Alba Regia, 45. évf. (2017) 51–66.

³⁹ *Relatio Fratris Ricardi: Scriptores rerum hungaricarum tempore ducum regumque stirpis arpadianae gestarum*. Vol. II. Ed. Szentpétery, E. Budapest, 1938. 539.; Györffy György (vál., bev., jegyz.): *Julianus barát és Napkelet fölfedezése*. Budapest, 1986.² 68. A Volga menti magyarok ismeretéről tanúskodik Anonymus gestája is, amelyben a szerző a magyar vándorlás kiindulópontját a Volgától keletre helyezte: *Gesta Hungarorum, Scriptores rerum hungaricarum*, Vol. I. Budapest, 1937. 41.; *A honfoglalás korának írott forrásai*, 288.; Harmatta János: *Anonymus a magyarok kijöveteléről*. Antik Tanulmányok, 24. évf. (1977) 217–219. A Volgától nyugatra is lakhatott magyar csoport a 10. században: Sudár Balázs: *A turbános morvák esete a korai magyar szállásokkal. A Hudúd al-álam és a magyar őstörténet*. Századok, 153. évf. (2019) 1. sz. 98–99. (a Hudúd al-álam alapján a Volga és Oka közötti területen); B. Szabó János – Sudár Balázs: *Gyula népe. Madzsgarok a 10. századi*

mondhatjuk, hogy errefelé kereshetjük Levedi (egyik) szálláshelyét, de nincsen elégséges adatunk ahhoz, hogy azt pontosabban is elhelyezzük ebben a régióban.

Etelköz helyét ehhez képest viszonylag pontosan be tudjuk határolni, és Levedi szálláshelyét is meg tudjuk határozni. Etelköz lényegében a Kazár Kaganátus nyugati határvidéke és a Dunai Bulgária közötti terület volt, amely a magyarok oda-költözéséig egy ritkán lakott határsávot is képezett a két hatalom között.⁴⁰ A magyarok megérkezésével ez a határsáv benépesült. A magyarok nyugaton a nándorokkal, azaz a dunai bulgárokkal, keleten a kazár fennhatóság alatt élő bulgárokkal, észak felé pedig különböző, de részben a kazároknak adót fizető szláv nyelvű törzsekkel lettek szomszédosak.⁴¹ Etelköz tehát a Kaganátus nyugati szélén volt, így a magyarok itt is közel voltak Kazáriához. A magyarok ezzel lényegében átkerültek a Kaganátus északkeleti perifériájáról annak délnyugati részére.

Levedi szálláshelye nagyjából Etelköz középső részén volt. A Déli-Bug felső szakasza a Podóliai-hátságban található, innen kiérve azonban már végig síkságon folyik, egészen a tengerig. A Kodima körülbelül 150 km hosszú, nagyjából nyugati-keleti irányban folyik, a Déli-Bugba annak torkolatától mintegy 200 km-re ömlik bele. Az Inhul a Déli-Bug bal oldali mellékfolyója, a Dnyeperi-hátságban ered és körülbelül 350 kilométert megtéve ömlik a Bugba, nagyjából 65 km-re annak tengeri torkolatától. Ha a két mellékfolyó felső szakaszait nézzük, akkor egy nyugati-keleti irányban jelentősen kiszélesedő vízgyűjtő területet látunk. A folyók nagyobb részei a sztyeppen folynak keresztül, de még a dombvidéki, felső

muszlim földrajzi irodalomban. In: Sudár Balázs (szerk.): Dentumoger II. Tanulmányok a korai magyar történelemről. Budapest, 2022. 121–150.

⁴⁰ Ez jól látszik Raso Rasev térképén, amely a dunai bulgár és kazár hatalmi övezeteket mutatja a régészeti topográfia segítségével: Rašev, Raso: *Severoiztočnata arheologičeska granica na pàrvoto Bãlgarsko Carstvo*. Bãlgarite v Severnoto Pričernomorie. Izsledvanija i Materiali, IV, Veliko Tãrnovo (1995) 89–95.

⁴¹ Nyugaton a DAI által említett Szeret folyó, valamint a Dzsajháni-hagyományban szereplő *Dünã* nevű folyó, ami a Dunával azonosítható, azt mutatják, hogy a magyarok lakóhelyei a dunai bulgárok közvetlen határvidékéig értek, sőt részben abban benne is voltak. Az újabb régészeti leletek megerősítik a fentebb említett írott források adatait Etelköz nyugati széléről. Ez azt is jelenti, hogy a dunai bulgárok közelébe költöző magyarok szorosabb kapcsolatba kerültek velük. Ennek eredménye lehetett a bulgárok eredeti *onogundur* (> **onandur*, **vnandur*) nevének átkerülése a magyarok nyelvébe (nyelveibe). Hoffmann, István – Rácz, Anita – Tóth, Valéria: *History of Hungarian Toponyms*. Hamburg, 2017. 41–42.; Polgár Szabolcs: *Etelköz nyugati széle az újabb, 9. századi magyarokkal kapcsolatba hozható régészeti leletek tükrében*. Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica, 147/2. (2022) 138. Az utóbbi tanulmányhoz fontos kiegészítés (a cikkből sajnos kimaradt), hogy a magyarba a *nándor* forma (<**vnandur*) nem közvetlenül, hanem valamilyen másik nyelv közvetítésével került, amely *na-* szókezdetet használt a magánhangzós szókezdet helyett: Benkó: *A magyarság honfoglalás előtti történetéhez*, 35. A régészeti leletanyagról: Kvitnyickij, Makszim V. – Tyelnov, Nyikolaj P. – Szinyika, Vitalij Sz. – Türk Attila: *Korai magyar leletek a Fekete-tenger északnyugati előteréből (9. század – 10. század első fele)*. In: Hadak útján. A népvándorlaskor fiatal kutatóinak XXIX. konferenciája (Budapest, 2019. november 15–16.). Főszerk. Türk Attila. Budapest, 2022. 585–591. Kelet felé Etelköz a Dnyepertől keletre is kiterjedt.

szakaszokon is előfordulnak kiszélesedő sík területek, legelőnek alkalmas növényzettel. Tehát nemcsak a Bug völgye, hanem a két mellékfolyó környezete is alkalmas volt legeltető életformára, és a terület kiterjedését nézve, jelentős számú állatot lehetett ezen a területen eltartani. Ha a későbbi, mongol kori legelő- és szállásváltó rendszert vesszük alapul, akkor a téli szállás a Bug torkolata közelében lehetett, a nyári pedig valahol a sztyepp és a dombvidékek határánál.⁴² Az is elképzelhető, hogy a téli szállásról indulva, a két mellékfolyó menti területeket is érintette a nyári szállás felé történő út, egyiket odafelé, másikat visszafelé. Az Inhul közelében található Szubotci falu, a Szubotci-kultúra (horizont) névadója (Kropivnickijtől [korábban Kirovohrad] északkeletre, az Adzsamka folyócska mellett).

Levedit itt az új szálláshelyén találták meg a kazár uralkodó követői. A kazárok – reagálva a gyors változásra, a magyar vándorlás következtében kialakult helyzetre – továbbra is igyekeztek a magyar vezetőket a szövetségi rendszerükben tartani. Levedi azonban nem vállalta a kazár kagán által neki felkínált fejedelmi titulus, hanem maga helyett egy másik vezetőt ajánlott. Levedi életének további eseményeit nem ismerjük, de valószínűleg még egy ideig életben volt, szálláshelyének a neve így rögzülhetett a köztudatban, és később a bizánciak is tudomást szereztek lakóhelyéről.

Röviden összegezve, a következőket lehet hozzátenni Levedia lokalizációjának kérdéséhez:

1. Levediát a kutatás egyetlen szállásterületnek vagy vezéri szálláshelynek tekintette, tekinti. A DAI elbeszélése azonban olyan ellentmondásokat foglal magában, hogy egymástól nagyon különböző lokalizációkra ad lehetőséget.
2. Ezek az egymást kizáró ellentmondások azonnal feloldhatók, ha két Levediát feltételezünk, mindkét esetben Levedi szűkebb szálláshelyének tekintve, amelyek időben egymást követték (Volga-vidéken és a Déli-Bugnál). Levedi története tehát valahol keleten kezdődött és a Déli-Bug vidékén ért véget.
3. Ebben az esetben azonban a DAI szövegében korrekciót kell tenni (ami bizonyos mértékig önkényes), de így az elbeszélés már jól egyeztethető lesz más források adataival és az azokból rekonstruálható történeti körülményekkel.

Az így rekonstruált események jól egyeztethetők a régészet eredményeivel, de nehezebben illeszthetők a török–magyar nyelvi érintkezéseken alapuló magyar őstörténeti elgondolásokhoz.⁴³

⁴² Györffy: *Levedia és Etelköz kérdéséhez*, 5.

⁴³ A török–magyar nyelvi kapcsolatoknak létezik olyan újabb modellje is, ami már nincsen ellentmondásban a régészetre alapozott történeti képpel: Sándor Klára: *A török–magyar nyelvi kapcsolatok újraértelmezésének lehetőségei*. In: Klima László – Türk Attila (szerk.): *Párhuzamos történetek. Interdiszciplináris őstörténeti konferencia*. Budapest, 2020. november 11–13. Budapest, 2021. 77–101.

Two dwelling areas of Levedi

Levedi (Lebedias) was a leader of the Proto-Hungarians and his story was preserved in the *De administrando imperio* (DAI). According to the 38th chapter of the DAI, Levedi and his people dwelled in the vicinity of Khazaria. This territory was called Levedia (after the name of Levedi). The river of Levedia was the Khidmas which was also called Khingilus (in reality these are two different rivers). The Hungarians were allies of the Khazars and the Khazar kaghan married a Khazar princess to Levedi. A few years later the Pechenegs expelled the Hungarians and conquered their territory. A part of the Hungarians under the leadership of Levedi moved to Etelköz (Atelkuzu), the Dnieper – Seret (Lower Danube) region.

The localization of Levedia, the earlier homeland of the Proto-Hungarians is questionable and debated since the 18th century. There are many suggestions: the Volga–Ural region, the Don–Donets region, the Kuma–Kuban region, the Don–Dnieper region, the Southern Bug region. The problem of the localisation is the contradiction found in the DAI. On the basis of the two rivers, the Kodyma and the Inhul, the place was the region of the Southern Bug river, but considering the Pecheneg–Hungarian conflict Levedia might have been in the Volga region (east of the Volga), as the Pechenegs did not conquer territories west of the Volga until 894–895. It is also an important result of the research that Levedia was not the whole country of the Proto-Hungarians, but only the dwelling area of Levedi and his people.

We can resolve the contradiction of the DAI by supposing that the two dwelling areas of Levedi were used in different times: an earlier in the Volga region and a latter in the Southern Bug region (within Atelkuzu). It means that DAI made a mistake, as the text confused the information on Atelkuzu and the earlier homeland. It seems probable because the reconstruction of the events of the 9th century also confirms this hypothesis. This means that the Proto-Hungarians moved from the Volga region to the Dnieper region at the beginning or in the first part of the 9th century. Both of regions were on the periphery of the Khazar Kaghanate and the Hungarians remained the vassals of the Kaghanate.

RÉVÉSZ BÉLA^{ID}

c. egyetemi tanár
Szegedi Tudományegyetem
Állam- és Jogtudományi Kar
Politológiai Tanszék
e-mail: reves@polit.u-szeged.hu

A dombrádi „telepesekről” – Sipos Józsefnek

Lehet-e újat mondani valakinek a saját szülőfalujáról, akit bár tanulmányai már korán elszólítottak falujából, mégis alig várta, hogy egy-egy hétvégét a régi házban tölthessen? Nyaranta magával vitte készülő munkáinak feladatait, miközben a ház körüli teendőket is ellátta. Büszkén kínálta saját főzésű pálinkáját is.

Sipos József ezer szállal kötődött szülőfalujának szellemi életéhez is. Segítette a helytörténeti gyűjtemény létrehozását, ha ideje engedte, örömmel vett részt a helyi kulturális eseményeken, rendezvényeken.¹

Mivel mindkettőnk tanrendje úgy alakult, hogy csütörtökönként voltak a szegedi óráink, így az évek során szokássá vált, hogy a reggeli órákban – Laczkó Sándorral és Gécz Józseffel kiegészülve – leültünk az egyetemi könyvtárban egy-egy hosszabb-rövidebb beszélgetésre. A véletlen úgy hozta, hogy fényképek is készültek utolsó találkozásunkról, innen tudható, hogy 2021. október 14-én, hat héttel a halála előtt volt az utolsó közös csütörtöki társalgásunk.

Ekkor került szóba, hogy mivel gyakran látogatom a Történeti Levéltárat, próbáljak meg utánanézni a szülőfaluját érintő államvédelmi/állambiztonsági iratoknak. Emlékezett ugyanis, hogy kiskorában több játszótársa a Pestről Dombrádra keveredett családok gyerekei közül került ki. A kitelepítések itteni eseményeire ugyan akadt már néhány feldolgozás, de az ÁBTL-dossziék adatai nyomán első merítésre sikerült egy teljesebb adatbázist összeállítani. Jóska megörült ennek halatán. „Muszáj lenne valamit kezdeni ezekkel” – tervezte azonnal. Ezt a munkát immár nélküle, de rá emlékezve kell elkezdeni.

^{ID} orcid.org/0000-0003-1885-8307

¹ 2011. november 30-án például előadást tartott Dombrád legújabb kori történetéről a művelődési házban megrendezett „Helytörténeti kutatások” című konferencián.
<http://www.5mp.eu/web.php?a=muvhazdombrad&o=2Kxaj6d8A2> (utolsó letöltés: 2022. február 7.)

Dombrád Szabolcs-Szatmár-Bereg vármegyében, a Bodroγκöz és a Nyírség közé ékelődő, Felső-Tisza menti Rétköz tájegység egyik legnagyobb települése. Kilenccsázötven éve, 1067-ben említik először az Árpád-kori iratok. 1889-ben Dombrád és az ugyancsak Árpád-kori Óntelek egyesüléséből alakult ki a mai település.² A vásártartási és piactartási jogokkal, felekezeti és polgári iskolával, malommal, ecetgyárral, téglagyárral, vendéglőkkel, Hangya szövetkezettel, szorgalmas és dolgoz lakosságával, kertgazdálkodásra kiválóan alkalmas rétközi földjével jellegzetesen kiscgazda településnek számított.³ Ennek is lehetett az eredménye, hogy az 1947-es „kékcédulás” választásokon a lakosság többsége „kiszavazta” a kommunista pártot.⁴ Feltehetően ez is hozzájárulhatott a hatalom ellenszenvének a kiváltásához, amikor a nagyközség is felkerült a kitelepítési célállomások közé.⁵ Mindenesetre a hortobágyi, nagykunsági, hajdúsági internálótáboroknak, kényszermunkatáboroknak a Kormópuszta, Lászlómajor, Kilencestanya, Kócspuszta kezdetű, majd Borzason, Árkuson, Borsóson, Lenintanyán át folytatódó láncolatát⁶ északon Dombrádtól csak a Szabolcs-Szatmár megyei közigazgatási határ választotta el, egyébként azonos büntetőpolitikai rendszer részét képezték.

A nyilvánosság előtt természetesen ezek a települések, olykor csak tanyabokrok vagy egyedülálló tanyák ismeretlenek maradtak a kitelepítettek kényszerű befogadásának sajátos funkciójával. A sajtó például a beadási kötelezettségek kiváló teljesítése kapcsán ismertette meg az újságolvasókat Dombrád nevével: „Dombrád község dolgozó parasztsága a pártkongresszus tiszteletére 110 százalékra teljesítette kukoricabeadási előírányzatát. Szabó József 16 holdas középparasztt négy mázsa kukoricát ajánlott fel, mert – mint mondotta – ő is ki akarja venni részét a pártkongresszus méltó megünnepléséből.”⁷ De az 1951-es betakarítási munkák során országos hírré válhatott az az esemény is, hogy „hatvan jól teljesítő dolgozó parasztt olyan eredményes felvilágosító munkát végzett Dombrádon, hogy egyetlen napon négy vagon gabona gyűlt be” – jelentette Bodogán János, a Szabolcs-Szatmár megyei tanács Végrehajtó Bizottságának(VB) elnöke.⁸

A Tiszalöki Erőmű építkezésével kapcsolatos korabeli hírek is érintették Dombrádot: „A Tiszalöki vízlépcső a Tisza-csatornázás egyik igen jelentős épít-

² Borovszky Samu (szerk.): *Magyarország vármegyéi és városai. Szabolcs vármegye.* Budapest, 2012. 23.

³ Kiss Lajos: *Régi Rétköz.* Budapest, 1961. 71–72.

⁴ A Magyar Kommunista Párt 527 szavazatot kapott, míg a Nemzeti Parasztpárt, a Magyar Függetlenségi Párt és a Kiscgazdapárt együttesen 2451 voksot szerzett. Filep János – Németh Péterné: *Az 1947. augusztus 31-i választások és a Szociáldemokrata Párt Szabolcs és Szatmár-Bereg megyékben.* In: Gyarmathy Zsigmond (szerk.): *Helytörténeti tanulmányok,* 8. A Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár, Nyíregyháza, 1990. 128.

⁵ Orosz Károly – Sipos Kálmán: *Dombrádi olvasókönyv.* 2. kötet. Nyíregyháza, 1999. 45.

⁶ Saád József (szerk.): *Hortobágy örökségei. Kényszermunkatáborok és lakóik nyomában; Telepesek.* Budapest, 2015. 32.

⁷ *119 százalékra teljesítette a kukoricabeadást Dombrád község.* Népszava, 1951. január 24.

⁸ *Most Szabolcs-Szatmárnak minden erővel mozgósítania kell elmaradásának leküzdéséért.* Szabad Nép, 1951. augusztus 31.

ménye. A község határában egymás mellett sorakoznak fel a vízlépcső részei: a duzzasztógát, a még épülőben lévő hajószilip és a vízierőmű. A hatalmas duzzasztógát, amely a Tisza vizét tartja fel – duzzasztja Tiszalöktől Dombrádig hajózhatóvá a vizet, és ez a mű fogja a vizet annyira »összegyűjteni«, hogy az a magasabb vízállás révén eljusson a keleti főcsatornába, a kis csatorna-erekbe és termékennyé tegye a szikes, kietlen földet.”⁹ Arról természetesen nem esett szó, hogy a nagyszerű sikerek többnyire a külföldi állampolgárságú internáltaknak köszönhetőek, akik ellen bírósági eljárás nem volt lefolytatható, így a tiszalöki internálótáborba lettek elhelyezve. Összesen 1179 személyről volt szó, többségükben nyugatnémetek (1000 fő), kisebb részük osztrák, jugoszláv és néhány más állampolgár, akik kényszermunkájukkal vették ki a részüket a népi demokrácia építéséből.¹⁰

Közismert, hogy a politikai rendszerváltások nem feltétlenül járnak az elnyomó intézmények, szabályozások, még kevésbé a személyzet teljes kicserélésével. Az állam által feltételezeten veszélyt jelentő társadalmi csoportok vagy egyének bírói eljárás, illetve ítélet nélküli, így a közigazgatási eljárás kereteiben végrehajtott elkülönítésére a 20. századi szabályozások jogi lehetőséget kerestek.¹¹ Az ötvenes évek Magyarországon alkalmazott rendőrhatalmági őrizet, az internálás és a kitelepítés intézményrendszere is alapvetően még a II. világháború előtt meghozott jogszabályokra épült. Így az 1939. évi II., a honvédelemről szóló törvény, valamint az ennek végrehajtására kiadott, a kitiltásról és a rendőrhatalmági felügyelet vagy őrizet alá helyezéséről szóló 8130/1939 ME sz. rendelet, illetve a kitiltás, a rendőrhatalmági felügyelet és az őrizet részletes szabályairól kiadott 760/1939 BM sz. rendelet képezte 1945 után is az internálás és a kitelepítés jogi alapját.¹² Meglepő lehetett a tájékozatlanabb internáltak számára, hogy a kézbesített kitelepítési, illetve kényszerlakhely-kijelölési határozatokon a minden vonatkozásában ideológiai támadások tárgyává tett Horthy-korszak rendeletei jelentek meg hivatkozási alapként.

A lakhely elhagyására kényszerítésnek négyféle szabályozási formáját alkalmazták: a deportálást, az internálást, a családos kitelepítést rendőri őrizettel és a családos kitelepítést rendőri felügyelettel. A hortobágyi, nagykunsági és hajdúsági területekre történt kitelepítés elsőként a déli és nyugati határ melletti településeket érintette, s azt az 1950. június 22–23-i déli határsávkitelepítés valósította meg. Éjszaka az Államvédelmi Hatóság karhatalmista megsemmisítették a határ menti községeket, és hajnalban már elindították a kilakoltatott családokkal teli tehervagonokat

⁹ *Tiszalöknél már új medrében folyik a Tisza*. Szabad Nép, 1953. december 24.

¹⁰ A Belügyminisztérium jelentése a tiszalöki internálótáborról, 1953. október 24. In: *Iratok az igazságszolgáltatás történetéhez*. 3. kötet. Szerk. Horváth Ibolya – Solt Pál. Budapest, 1994. 763.

¹¹ Kovács Tamás: *Az internálás mint rendészeti válasz állambiztonsági és államrendészeti kihívásokra 1919–1945 között*. In: Gaál Gyula – Hautzinger Zoltán (szerk.): Pécsi Határőr Tudományos Közlemények. XIII. Pécs, 2012. 431–443.

¹² Bővebben: Révész Béla: *Az osztályharc fogalmának politikai és jogi aspektusai az '50-es években*. Acta Juridica et Politica. Szeged, 1998. 43–54.

a Tiszántúl felé, a Hortobágyra.¹³ A kitelepítési hullámok 1953 januárjáig folytatódtak, kiterjedve a vidéki nagyvárosokra és más településekre is. 1952-ben például két nagyobb akció keretében Miskolcon, Nagykanizsán és Szegeden hajtották végre kitelepítést. Fővárosi lakosok azonban csak elvétve akadtak ezekben a táborokban, a nagy budapesti kitelepítés áldozatai ritkán kerültek a Hortobágyra.¹⁴

Az 1951 nyarán Budapestről kitiltott családokat, mintegy 14 000 főt rendőrhatalósági felügyelet mellett falvakba, többnyire kuláksaládokhoz költöztették. A kitelepítettek egyharmada (33%) 1945 előtt a magyar hadsereg katonatisztjeként szolgált, több mint egyötödük (23%) a gazdasági elit tagja (nagykereskedő, bankvezető, üzemtulajdonos vagy igazgató) volt.¹⁵ A dombrádi adatok nem sokban különböznek az országos arányoktól.¹⁶

A budapesti kitelepítések megtervezésével és végrehajtásával a Rákosi-vezetés egyszerre többféle politikai célt kívánt elérni, miközben az elrendelő határozat ürügyül bármit fel lehetett használni.¹⁷ Az éleződő osztályharc jegyében egyfelől még egy csapást kívántak mérni az államosítások, B-listázások után a gazdasági és politikai befolyását már elveszített korábbi társadalmi elit Budapest belső kerületeiben még többé-kevésbé zárt tömbben élő, egyfajta szociális hálót alkotó közösségeire. Ez a „zárvány” ugyanakkor a harmadik világháborús hisztéria tetőpontján azt a víziót is felkelte, hogy egy katonai konfliktus esetén az ország szívében, a főváros közepén az aktuális politikai renddel ellenséges társadalmi csoportok „trójai falova” marad.¹⁸ Ugyancsak az osztályharc jegyében fogant az intézkedések azon eleme is, hogy a budapesti kitelepítettek szintén osztályellenességhez, az ország keleti megyéinek nem szövetkezeti falvaiban élő módosabb parasztagzádkhoz, korabeli kifejezéssel kulákokhoz költöztették be, ezzel fokozni szándékozván földrajzi és társadalmi értelemben egymástól amúgy is távoli társadalmi csoportok ellentéteit.¹⁹

¹³ „Nem hittem, hogy Dombrád végleges stáció, úgy gondoltam, oda már közelebb esik Szibéria, utaztatnak tovább” – emlékezett vissza Dr. Bárczy Pál. Szegedi Lukács Imre: *Tiszta kenyér*. Tiszatáj, 36. évf. (1982) 2. sz. 30.

¹⁴ Orgoványi István: *A déli határsáv 1948 és 1956 között*. In: Tóth Ágnes (szerk.): *Bács-Kiskun megye múltjából* Évkönyv. 17. Kecskemét, 2001. 64.

¹⁵ Cseh Gergő Bendegúz: *Hogyan nem került Lili bárónő Kondorosra? Adalékok a Békés megyei kitelepítések történetéhez*. <http://www.barkaonline.hu/kritika/3926-kitelepitettek-kalvariaja> (letöltés: 2019. április 21.) A táblázat adatai 1952-ből származnak, de az arányok később sem változtak.

¹⁶ A Dombrádra kitelepített és a befogadó családok adatait, neveit Orosz Károly közli: *Adalékok az 1951-ben Dombrádra kitelepített budapesti polgárok és az őket befogadó gazdák kálváriájához*. Budapest, 2017. 183–201.

¹⁷ Bank Barbara – Gyarmati György – Palasik Mária: „Állami titok.” *Internáló és kényszer-munkatáborok Magyarországon 1945–1963*. Budapest, 2012. 31.

¹⁸ Okváth Imre: *Bástya a béke frontján. Magyar haderő és katonapolitika 1945–1956*. Budapest, 1999. 72–84.

¹⁹ Hantó Zsuzsa: *A kulákok korlátozásának egy különös formája: otthont adni a Budapest-ről kitelepítetteknek*. In: uő.: *Kitiltott családok*. Budapest, 2009. 128–129.

foglalkozása	országos adat	dombrádi adat*
honvéd törzstiszt és özvegye	1012 405	42 14
rendőr törzstiszt és özvegye	274 28	9 3
Csendőrtiszt és özvegye	88 10	2 1
Nagykereskedő és özvegye	391 19	14 2
földbirtokos, gyáros, iparos, részvényes, bankár és özvegye	nem szerepel	45
magas rangú állami tisztviselő és özvegye	812 69	41 8
egyéb foglalkozású (mérnök, tanár, iparos, vasutas, postás, újságíró, zeneszerző, festő, egyházi alk. pénzügyi szakember)	1028	33

Kitelepített személyek foglalkozása

Forrás: Orosz: *Adalékok*, 183–201.

Dombrád a kitelepítettek céltelepülése szempontjából sajátos helyet foglalt el, nemcsak Szabolcs-Szatmár megyében, de a hortobágyi, nagykunági, hajdúsági területek tekintetében is.²⁰ 1951-ben Budapestről összesen 497 családot telepítettek ki Szabolcs-Szatmár megyébe. Ezek elosztása a következő volt: Gégény 14 család, Vasmegyer 4 család, Pátroha 35 család, Kék 24 család, Vencsellő 9 család, Székely 6 család, Buj 8 család, Demecser 8 család, Rakamaz 25 család, Nagyhalász 27 család, Gáva 11 család, Kemecse 15 család, Gyulaháza 23 család, Búdszentmihály 39 család, Újfehértó 85 család. Dombrádra viszont az összesen 497 család mintegy egyharmadát helyezték el, összesen 164 családot.

²⁰ *Budapestről Szabolcs és Borsod megyékbe kitelepítettek listája*. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL) 4.1. A-290.

Az 1951-ben Szabolcs-Szatmár megyébe kitelepített budapesti családok számára kijelölt kényszerlakhelyek területi megoszlása.

Forrás: Hantó Zsuzsa: *Kitiltott családok*. Budapest, 2009. CD-melléklet.

Ilyen arányú felülreprezentáltság nem tapasztalható sem a megyében, sem a hortobágyi, nagykunsági, hajdúsági régióban. Összehasonlításképpen: a népesebb Borsod-Abaúj-Zemplén megyébe kevesebb, összesen 457 budapesti családot telepítettek ki, és a legnagyobb befogadó településnek számított Tarcal házaiba csupán 47 családot költöztettek be.

Mivel 1951 májusától „a Budapest területén nem kívánatos elemek” kitelepítések a hontalanná váltakat kulákportákon helyezték el, így a „kulákkaluként” számon tartott Dombrád az ÁVH logikájának megfelelően kiemelt céltelepülésnek számított az elszállások tekintetében. A konkrét szállásadó házak kijelölése és elfoglalása már megyei feladat volt. 1951. június 26-án Rudas György rendőr alezredes a Szabolcs-Szatmár Megyei Tanács Végrehajtó Bizottsága elnökének írt levelében megfogalmazta a vonatkozó tudnivalókat:

1. A BM a betelepítés napjait és az érkezés hozzávetőleges időpontját esetről esetre fogja közölni.
2. A megyei tanács a beköltözés zavartalan lebonyolítása érdekében ezekre a napokra küldje ki az adott községbe egy-egy felelős, politikailag megbízható és intézkedni képes előadóját.
3. A kitöltött lakásbeutaló véghatározatokat a megyei tanács a beköltözés napján fogja megkapni.
4. Az átvétel után ezeket a beutaló véghatározatokat azonnal ki kell kézbesíteni az igénybe vett lakrész tulajdonosának, és őt a szoba azonnali kiürítésére fel kell szólítani.
5. A megyei tanácsnak gondoskodnia kell arról, hogy a kirakodó vasútállomáshoz megfelelő számú fuvar- és rakodómunkás legyen kirendelve, hogy a kirakodás és a beszállítás minél gyorsabb legyen. Ha a vasútállomás a községtől messzebb,

10–15 km-re fekszik, és különösen, ha más községen is átvezet az út, a beköltözéshez a tanácsnak tehergépkocsikat kell biztosítania.

6. A beszállítandó ingóságok mennyiségével úgy kell számolni, hogy a családfő ötszáz, a családtagok fejenként kétszázötven kilogramm ingóságot vihetnek magukkal.

7. A beköltözés után az odatelepítetteknek a megyei rendőrkapitányság határozatot kézbesít ki, melyben közli, hogy új lakóhelyük kényszerlakhelynek tekintendő, és azt csak rendőrhatalósági engedéllyel hagyhatják el.

8. A Budapestről kitiltottaknak a kitiltó véghatározat szerint jogukban áll kérelmezni, hogy más községben telepedhessenek le. Ha a kérelmező a megye területén belül akar más községbe telepedni, akkor kérelmének elbírálására a megyei tanács az illetékes. A kérelem elbírálásánál azonban figyelembe kell venni, hogy szocialista városokba, községekbe vagy az iparfejlesztési tervbe beállított községekbe a betelepedést engedélyezni nem lehet. Ha a kérelem más megye területére szól, akkor azt fel kell terjeszteni a Belügyminisztériumba.

9. A beköltözés után a szóban kapott szempontok figyelembevételével az odatelepítettek foglalkoztatásáról gondoskodni kell.

10. A községeknek a betelepítéssel kapcsolatos hangulatáról mindennap tíz óráig a Belügyminisztériumba jelentést kell tenni.²¹

Mivel a Megyei Tanács VB hozta meg azokat a véghatározatokat, amelyek kijelölték, hogy a kijelölt településeken kinek az ingatlanába fognak kitelepítettek kerülni, azt az elvet követték, hogy az új lakókat a községekben lakó úgynevezett osztályidegenekhez és osztályellenségekhez költöztessék be. Így került a Budapestről kitiltott családok egyharmada az új lakóhelyükön a dombrádi „kulákok”-hoz.²² A sajtó segítőkészen támogatta a „kulák-község” képenek kialakítását: „P. Asztalos Károly dombrádi kulák nem teljesítette burgonyabeadási kötelezettségét, s a felszedett burgonyát elrejtette lakásán. A kisvárdai járásbíró 1 évi és kéthónapi börtönre, 2000 forint pénzbüntetésre és 3000 forint értékű vagyonelkobzásra ítélte. Rácz István 91 holdas szintén dombrádi kulák bejelentés nélkül szedte fel a burgonyát, hazaszállította lakására és elrejtette, beadási kötelezettségét nem teljesítette. A törvényes kötelezettségét semmibevevő kulákokat – aki még a sertés beadással is hátralékban van – 2 évi és 4 hónapi börtönre, 3000 forint pénzbüntetésre, 5000 forint értékű vagyonelkobzásra ítélte a kaposvári járásbíró.”²³

Figyelemre méltó néhány különleges eset, amely a jelentések szerint felkeltette a község érdeklődését, és alkalmas volt a közhangulatot is károsan befolyásolni.

²¹ *BM tájékoztató*, 1951. június 26. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár XXIII. 11. A kitelepítés, a befogadás és a spontán tömegmozgások rendfenntartásáról, valamint a viszsamaradó anyagi javak őrzéséről 1. d. 00487/1951. sz.

²² „Dombrádon, az állomáson sorban álltunk, ott történt meg a számbavétel, kiabáltak a neveket, ki hol lakik, az elébünk kirendelt kulákság várt.” Dr. Bárczy Pál visszaemlékezése. Szegedi: *Tiszta kenyér*, 27.

²³ *A terménybeadást nem teljesítő, terményrejtegető kulákokat leplezték le*. Szabad Föld, 1952. október 19.

Teleki Pál keresztlányja, (gróf) Teleki Cecil 1951-ben kitelepítési határozatot kapott, melynek értelmében az Órszentmiklós (mai neve: Órbottyán) községben található lakásából kiutasították, kényszerlakhelyül pedig Dombrádot nevezték meg (a véghatározat tévesen Hajdú-Bihar megyei településről szólt). Teleki Cecil viszont a kitelepítés elől ismeretlen helyre távozott. Rokonságát ismerve az Államvédelmi Hatóság gyanította, hogy Budapesten rejtőzködhet. Órszentmiklóson hagyott személyes ingóságait a hatóságok lefoglalták, ezeknek az ügyirathoz csatolt listája a valamikori grófnő szó szerinti nyomorgásának bizonyítéka. Rövid keresés után budai rokonainál valóban megtalálta őt az ÁVH, és a 02101/1951. számú véghatározat alapján végül sikerült kitelepíteniük a már korábban számára kijelölt dombrádi kényszerlakhelyre.²⁴

1951. december 29-én a BM Kitelepítési Csoportja utasította a Szabolcs-Szatmár Megyei Rendőrkapitányság vezetőjét, hogy vizsgálja ki a Dombrádra kitelepített Turcsányi Gyula ügyét, mivel „a nevezettel kapcsolatban ellentétes adatok feküdtek el az irattárban”. Turcsányi 1945 előtt ezredesként katonai szaklapok (*Haditechnika, Magyar Katonai Szemle*) szerkesztőjeként dolgozott, 1945 után pedig Bécsben hírszolgálati irodát működtetett, és több fővárosi lap bécsi hírszolgálati feladatait is ellátta. Kitelepítését követően pesti ismerősei által előállított hamis mentesítési igazolvánnyal visszatelepült Budapestre. Gyors elfogását követően egyszerűen visszazállították dombrádi kényszerlakhelyére, pedig okirathamisítás miatt komoly büntetésre is számíthatott volna.²⁵

1951. augusztus 8-án az Államvédelmi Hatóság adatigényléssel fordult a BM Kitelepítési Csoportjához, melyben tizenhat volt magyar királyi honvédtiszt kitelepítésével kapcsolatban kért információkat: Ashbahs Thirus, Szemere Csaba, Buttykay Béla, Babóchay Farkas Sándor, Kricsfalussy Ferenc, Muhr Győző, Dr. Mészáros Gyula, Tövisházy-Ferjentsik Ernő, Simonyi György, Fialkovszky Lajos, Munk Károly, Marnitz Frigyes és Sugár Ernő. Közülük Babóchay Farkas Sándor és Tövisházy-Ferjentsik Ernő (az iratban: Tövisházy Ernő Alajos József Gusztáv) volt százados került Dombrádra. Az utóbbi 1946-ban „B”-listára került, és elbocsátották a hadseregből. Az Óbudai Goldberger Textilgyárban segédmunkás volt, majd „osztályidegen” megjelöléssel elvesztette az állását, feltehetően azért, mert a Magyar Harcosok Bajtársi Közössége tevékenységét szervező Zákó Andrásról kapott egy a rendőrség által elfogott levelet. 1951-ben feleségével és szüleivel együtt kitelepítették Dombrádra. Apja, Tövisházy-Ferjentsik Ottó tábornok ott is halt meg. Az ÁVH megkeresésére a Rajk-per katonai utópereiben való tanúskodás céljából érkezett átirat a BM Kitelepítési Csoportjához.²⁶

Furcsa nyilvántartási anomáliát sejtető csoportot alkottak azok a BM Kitelepítési Csoportjától véghatározatot kapott személyek, akiknek Dombrádra történő ki-

²⁴ *Teleki Cecil kilakoltatási ügye.* ÁBTL 4. 1. 2.5.6. II. s.–1. t.–183076/1951.

²⁵ *Turcsányi Gyula hamis mentesítési határozata.* ÁBTL 4. 1. 2.5.6. II. s.–1. t.–183297/1951.

²⁶ *Magyar királyi honvédtisztek kitelepítésével kapcsolatos információ kérése.* ÁBTL 4.1. 168. II. s.–1. t.–183151/1951.

telepítését azért nem tudták foganatosítani, mert kitelepítésükkor a Szabolcs-Szatmár Megyei Rendőrkapitányság kimutatása szerint éppen katonai szolgálatukat teljesítették. A lista az alábbi neveket és alakulatszámokat tartalmazza: Takács Attila, Hoffer István, Visontai Ervin (Pf. 5127), Topán Endre (Pf. 6723), Barna György, Hegedűs Lajos (Pf. 8905/H-9) és Haffler István.²⁷

A jelentős múltra visszatekintő magyar pezsgőgyártásnak is megvan a maga dombrádi kitelepítés-története. 1896-ban Törley József és Louis François összekülönbözésének az lett a vége, hogy a Franciaországból Magyarországra csábított társ önállósította magát. Abban az évben az újabb budafoki gyárban már 7600 üveg pezsgőt palackoztak, 1913-ban pedig kerek egymilliót. Amikor Louis meghalt, Césár öccse egyedüli örökös lett, később – 1940-ben – cégtársaivá fogadta fiait, köztük az akkor már huszonkilenc éves Józsefet. François József tizennégy éves kora óta pincemunkásként dolgozott apja üzemében, majd a háború alatt szinte teljesen elpusztult a gyár. A családtagok összefogása nyomán 1947-ben már újra tudtak palackozni, de ez volt az utolsó évük. 1949-ben a Pénzügyi Központ felszámolta a François Lajos és Tsa. céget, a megmaradt épületrészből a Borforgalmi Vállalat garázsa lett. Lajost és Cézárt az államosítandó vállalattól történő vagyonelevonás vádjával letartóztatták és szabadságvesztésre ítélték, a család többi tagját pedig 1951-ben kitelepítették Dombrádra.

Az 1951. június 20-i keltezésű véghatározat szerint a Belügyminisztérium François Józsefnét, a börtönbüntetését töltő pezsgőgyáros nejét, a vele egy háztartásban élő apját, Nyíri Árpádot, anyját, Nyíri Árpádnét és fiát, Cézárt Budapest területéről azonnali hatállyal kitiltja, és lakhelyéül Szabolcs-Szatmár megye Dombrád községet jelöli ki.²⁸ A véghatározatban említett Pentz Károly utca 7., a jelenlegi XXII. kerületi Anna utcai épület változatlanul a korábbi Törley kastély épülete. Ez azért is lehet érdekes, mivel Törley József és Louis François 1896-ban történt szakítása ellenére a François család egészen a kitelepítésükig továbbra is megmaradhatott a kastély északi szárnyában.

Két év elteltével a család kitelepítését – az általános amnesztia keretében – feloldották.²⁹ A Nyíregyházi Rendőrkapitányság vezetője 1953. július 30-án kelt határozatával az általános amnesztia keretében „Francis Józsefnek, Francis Józsefnének, Francis Cézárnak és Nyíri Árpádnének a Dombrád Kossuth u. 87. sz. alatti kényszerlakhelyhez kötöttségét megszüntette”. Értesítették a családot arról is, hogy „az összes állampolgárokra kötelező jogszabályok figyelembevételével választhatják meg letelepedési helyüket”. François József azonban váratlanul úgy döntött, hogy feleségével és fiával együtt Dombrádon maradnak. Bérelt a faluban

²⁷ *Katonai szolgálatot teljesítő kitelepítettek ügye.* ÁBTL 2.5.6. II. s.–1. t.–183178/1951.

²⁸ ÁBTL 4.1. 106. 02086/1951.

²⁹ Nagy Imre programja megszüntette az internálásokat, kitelepítéseket, bezáratta a munka- és internálótáborokat (Recsk, Kistarcsa, Kazincbarcika, Tiszalök), közkegyelmet hirdetett (ez 750 000 embert érintett pozitívan), a rendőrbíráskodás intézményét eltörölte, az ÁVH-t belügyminisztériumi felügyelet alá rendelte, a hatósági erőszakot megfékezte, elindította a politikai koncepciós perek felülvizsgálatát, megszüntette a kulákklistát. Dér Ferenc (szerk.): *A Nagy Imre-vonal. Dokumentumválogatás.* Budapest, 1989. 248–266.

egy házat, s a lehetőséghez képest jól érezte magát, cséplőgép, majd kőműves mellett kereste meg a kenyerét. 1956 után Budapestre költözve az Országos Szakipari Vállalathoz szegődött, ahol eleinte burkoló segédmunkás, majd csoportvezető volt a műszaki fejlesztési osztályon.

1983 nyarán keresték meg a már 1973 óta nyugdíjas François Józsefet, mondván századik születésnapját ünnepli a gyár, s elhatározták, hogy új üzemet létesítenek az évforduló alkalmából. Ehhez szükség lenne a már-már elfeledett ismeretekre. Ezt követően François pezsgőmesterként ellenőrizte a munkát, és tanította a fiatal szakmunkásokat. Unokája pedig később a Kertészeti Egyetem első éves borász-mérnöki szakát végezte el.³⁰

Ami a kitelepített családok mindennapjait illeti, számos visszaemlékezés, *oral history*-interjú és önéletrajz őrzi ezek emlékét – a kitelepítéseket elszenvedők oldaláról. 1953-ra viszont már maga az apparátus is kezdte érzéklni azokat az anomáliákat, amelyek az Államvédelmi Hatóság által eredetileg célzott irányától eltérő, sőt ellentétes hatásokat eredményeztek. Még az előtt, hogy az 1953 júliusában megalakult Nagy Imre-kormány véget vetett volna a kitelepítéseknek, a belső szervezeti önreflexió már vezetői szinten is jelezte ezeket az diszfunkciókat. Pöcze Tibor, a belügyminiszter első helyettese 1953. január 16-án feljegyzésében meglepő kendőzetlenséggel összegezte Keleti Ferencnek, az MDP Adminisztratív Osztály vezetőjének a kitelepítéssel kapcsolatos fontosabb problémákat:

„A kitelepítetteknek, vagy mint ahogy hívják őket, a »telepeseknek« a helyzete egyáltalán nincs rendezve.

Gazdasági épületekbe, pajtákbán, sátrakban vannak elhelyezve, igen zsúfolt körülmények között. Munkát részükre az állami gazdaság biztosít, munkájuk után bért kapnak. A munka nem kötelező, így sokan, egészséges emberek munka nélkül élnek.

Most, a téli időszakban az állami gazdaságok megfelelő munkával ellátni őket nem tudják, mert a téli munkát nem szervezték meg, és sokan közülük munka nélkül vannak, olyanok is, akik dolgozni szeretnének.

A kitelepített személyek helyhez vannak kötve, tartózkodási helyüket nem hagyhatják el, látogatókat havonként egyszer fogadhatnak.

Lakásviszonyaik nem felelnek meg az egészségügyi követelményeknek, tisztálkodási lehetőségük nem megfelelő, betegszoba nincs. [...]

A telepesek lakóhelyeinek fűtése nincs biztosítva, az állami gazdaságok nem gondoskodtak a téli tüzelőanyag beszerzéséről. A túlzó zsúfoltság és a fűtetlen lakások miatt fennáll a veszélye a tömeges megbetegedéseknek, esetleg járványoknak is.

A telepesek családjukkal vannak a zárt területen elhelyezve, sok kiskorú és fiatal gyermek van velük. Az iskolaköteles gyermekek iskoláztatása nincs megoldva. A Közigazgatási Minisztériumot több ízben megkerestük, hogy létesítsenek állami iskolákat a zárt területeken, azokat szereljék fel és gondoskodjanak pedagógusokról is.

³⁰ Egy pohár François... Szabad Föld, 1983. január 1.

Ennek ellenére a Közoktatásügyi Minisztérium nem létesített állami iskolákat, és tanítókat sem ad a zárt területre. Így a telepesek maguk rendeztek be iskola céljára helységet [!], de a berendezés hiányos, ülőhelyek nincsenek, tansegédletek nem léteznek, és a telepesek tanítják a gyermekeket.

Nincs eldöntve a telepesek jogi helyzete. Tulajdonképpen ők rendőri felügyelet alatt vannak, helyhez kötött személyek, és nincs eldöntve a perspektívájuk sem végérvényesen.

Nehézségeink vannak az ott lévő rendőr elvtársakkal is, mert ők is lényegében kitelepítettek, hisz a városba hónapszámra nem jutnak el, és ott élnek kint a kitelepítettek között. Így számtalan rendőr elvtárs ellen kellett már eljárni korrupció és egyéb meg nem engedhető ügyek miatt. A telepi nőekkel viszonyt folytattak, és hasonló bűncselekményeket követnek el.”³¹

A miniszterhelyettes „hibajegyzéke” akár a „telepesek” panaszlistájában is szerepelhetne, jeleként annak, hogy „belső használatra” kialakulhatott egy tárgyilagossabb önkép is, még ha a „telepesek” sorsában a valódi fordulatot csak a Nagy Imre-féle új szakasz politikája jelentette.³² Bár az 1953 júliusában megalakult Nagy Imre-kormány véget vetett a kitelepítéseknek, az intézkedések áldozatai mégsem kaphatták vissza lakásukat, sokszor még eredeti lakóhelyükre sem térhettek vissza. A bíróság ítélete vagy a közigazgatási hatóság határozata alapján végrehajtott, zárt táborszerű fogva tartás (internálás, kényszermunka), közbiztonsági őrizet, illetve a kényszerlakhely kijelölés (kitelepítés) jellegű szabadságelvonások tárgyában csak a rendszerváltást követően született törvényi rendezés.³³

Internments in 1951 in the village of Dombrád – dedicated to József Sipos

From 1949 to 1953, Mátyás Rákosi, the Hungarian communist dictator was nearly all-powerful. His Stalinist political leadership in 1951 started a campaign of internment of people who were considered enemies of the state. The internment camps were established in various locations across Hungary, including the village of Dombrád (the birthplace of József Sipos).

The internment campaign was part of a larger effort by the Hungarian government to suppress dissent and opposition of its policies. The government targeted people who were suspected or just claimed to be involved in anti-communist activities or who were deemed to be a threat to the state.

In 1951, thousands of middle- and upper-middle class citizens in the capital, even who were only considered to be so, were forcibly transferred to settlements in the countryside. Members of the bourgeoisie, the aristocracy or the old political elite were also considered untrustworthy. Many of them were evicted from their homes, their property was confiscated and they were forced into run-down accommodations, even sent to labour camps. Their apartments and houses were occupied

³¹ MNL OL MDP KV Közigazgatási O. M-KS 276. f. 97. cs. 70-78. ö. e. 2. d.

³² Szigethy Gábor (szerk.): *Nagy Imre: Kormányprogram*. Budapest, 2001. 51.

³³ 1992. évi XXXII. törvény az életüktől és szabadságuktól politikai okból jogtalanul megfosztottak kárpótlásáról. Kárpótlás a szabadságelvonásért: 3-9. §§.

by Communist Party cadres, who immediately got their hands on valuable furniture and works of art.

Forced labour camps were also built based on the Soviet model. In the camps around the village of Hortobágy – just as in Dombrád –, displaced persons had to work hard in appalling conditions. They were all called as “class enemies” of the communist system.

In July 1953, Rákosi, who had presided over the government as well as the Party since 1952, was deposed from his former office in favour of Imre Nagy. The new prime minister promised a new course: more tolerance in political life, especially towards the intelligentsia and the churches, release of political prisoners and closure of the internment camps. Many of these reforms were really introduced and were welcomed by the people. The study aims to briefly describe these years, focusing on the case of the village of Dombrád.

SULÁK PÉTER SÁNDOR^{ID}

doktorandusz

Pázmány Péter Katolikus Egyetem

Bölcsészettudományi Kar

Történelemtudományi Doktori Iskola

e-mail: sulak.peti@gmail.com

A kényszerkollektivizálás következményei az egyházközségek gazdasági életére és infrastruktúrájára Szolnok megyében (1959–1962)

BEVEZETÉS

„Magyarország mezőgazdasági szerkezetében legutóbb kb. 1400 körül volt ilyen átalakulás, mikor a királyi birtokok majorsági birtokokká alakultak át. Az egyház akkor is ágált ellene, a termelés a majorban mégis megindult. [...] Ma már az egyház is segít, hisz ha a társadalmi javak szétosztásában széles tömegeknek több jut, ő is többet kap. Így megjavult az állam–egyház viszony, pedig az egyház a legnagyobb csapást kapta, akkorát, miből soha nem fog kikeveredni.”¹ Somos Ferenc, az Állami Egyházügyi Hivatal (ÁEH) Katolikus Főosztályának főelőadója 1962 augusztusában a fenti történelmi analógiával jellemezte a mezőgazdaság kényszerkollektivizálásának jelentőségét. Vajon miért vélekedett úgy a fent idézett funkcionárius egy alapvetően az agrárszektor átalakítását célzó gazdasági programról, mintha az az 1956-os forradalom leverését követően restaurálódó rezsim legfontosabb egyházpolitikai fegyverténye lett volna? Okkal tette ezt, vagy pedig a pártállami diktatúra időszakában termelt források sematikus önigazoló szemantikai megnyilvánulásainak egy újabb példájával állunk szemben? Az általam kutatott téma, a mezőgazdaság kényszerkollektivizálása a regionális-kistérségi szintű tapasztalattörténet egy kevésbé kutatott aspektusába enged betekintést.

Céлом az, hogy a megyei tanácsra telepített mindenkori egyházügyi főelőadó társadalmi szervekkel való kapcsolatrendszerre és ebből fakadó feladatai tükrében a kényszerkollektivizálás s ezen belül Szolnok megye példáján bemutassam a kádári egyházpolitika gyakorlati megvalósulását, valamint annak a megye hitéletére

^{ID} orcid.org/0000-0003-4552-6113

¹ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL) XIX-A-21-d-0023-4/1962. (16. d.) A mezőgazdaság szocialista átszervezése és az egyházak magartatása 6.

gyakorolt hatását.² Már az elején fontos felvetni a kérdést, hogy egy ideológiai alapokon álló, központi politikai szándékból adminisztratív úton levezényelt, a nemzetgazdasági struktúrától, a lokális társadalmi miliók emberi kapcsolataiig szinte mindent radikálisan átszervező társadalmi kísérlet megvalósításának milyen egyháztörténeti aspektusai vannak. A mezőgazdaság „szocialista átszervezése” mennyiben egyházpolitika? A kényszerkollektivizálás milyen folyamatokat indukált az alföldi régió eme földrajzi és felekezeti szempontból sokszínű térségének egyházközségeiben, azok gazdaság- és társadalomtörténetében? A paraszti magánbirtokok megszüntetése azonnali halálos csapást jelentett az egyházközségek anyagi helyzetére?

A tanulmány alapjául szolgáló forrásokat a megyei tanács egyházügyi főelőadójának negyedéves beszámoló jelentései, az ÁEH területfelelőseinek kiszállási jelentései, továbbá az alacsonyabb közigazgatási szintű párt-, tanácsi és társadalmi szervek jelentései, valamint a szolnoki esperesi kerület alá tartozó plébániák kimutatásai képezik.

AZ EGYHÁZKÖZSÉGEK TÁRSADALMI STRATÉGIÁI A GAZDASÁGI TÉRVESZTÉS ELLENSÚLYOZÁSÁRA

A történelmi felekezetek legfőbb közösségsszerveződési formái az egyházközségek. Ebből a pártállami egyházpolitika alapján logikusan következik, hogy ezen képviselőtestületi közösségi platformot el kellett lehetetleníteni. Ideológiai helyett az adminisztratív úton végzett ellehetetlenítési formák egyik leggyakoribb módja az egyházközségek megfosztása volt anyagi bázisuktól. Mivel a római katolikusok esetében a plébániai földeket ekkorra már nem lehetett bérbe adni, de emellett jelentős adóterheket és járulékfizetési kötelezettségeket róttak az egyházra, az egyházközségek fennmaradásának egyetlen anyagi forrásává az egyházadó beszedése vált. Ennek kivitelezése az egyházközségek tagságának java részét alkotó, egykori birtokos parasztság téesszekbe kényszerítésével, ha lehet, még komplikáltabb lett.³

² Szolnok megye mintaterületnek számított már az első hullám idején is: Túrkeve volt az ország első termelősövetkezeti községe 1951 márciusában, erről bővebben lásd Urbán László: *Túrkeve termelősövetkezeti várossá válása a dokumentumok tükrében*. Jász-kunság, 48. évf. (2002) 2. sz. 71–77., http://epa.oszk.hu/03000/03002/00167/pdf/EPA03002_jasz-kunsag_20020507_4802_071-077.pdf (letöltés: 2022. május 16.). Mivel a területen élők döntő többsége agrárfoglalkozású társadalmi rétegekből tevődött össze, ráadásul felekezeti szempontból igen heterogén térségről beszélünk, melynek települései az összes egyházkormányzati központtól távol helyezkedtek el, azt gondolom, a mikrotörténeti megközelítés segíthet leképezni a pártállam gazdaságpolitikájának egyházpolitikai vetületeit, valamint annak társadalmi és kulturális következményeit. A „léptékváltás” kritériumaihoz igazodva, valamint e munka terjedelmi kereteire való tekintettel a vizsgálat idejét értelem-szerűen leszűkítem: csak az utolsó téesszervezési hullám – tehát az 1959 és 1962 közötti – időszakát vizsgálom.

³ Ehhez tartozott a papság állami jövedelemkiegészítésének, a kongruának a hatósági megvonása. Ezt az állam által folyósított jövedelemkiegészítési formát a római katolikus egyházzal kötött, 1950-es megállapodásában a Magyar Népköztársaság is magára vállalta. A

A nagykunsági régió belüli Kisújszálláson a római katolikus plébános 800 forintnyi anyagi támogatást kapott, de mivel a település túlnyomóan református többségű, az ottani lelkész, Nánási Mihály 1960 áprilisában havonta 1 200 forintnyi támogatásban részesült a presbitériumtól. A temetésekben és esketésekből további 250–300 forint bevételt könyvelhetett el, ami elérte a havi 2200–2300 forintos jövedelmet is. A településen két lelképásztor szolgált, s a hozzájuk tartozó két gyülekezet presbitériumának összesen 85 000 forint éves jövedelme volt, amit jellemző módon Nánási kapcsolatrendszerével, illetve a templomon kívüli szertartásokért járó javadalmakkal magyarítottak.⁴ Törökszentmiklós járás területén viszont az eltérő felekezeti viszonyok miatt a havi 10–20 forintos egyházadó beszédéből éves viszonylatban a katolikusoknak 104 000 forint, a reformátusoknak pusztán 28 000 forint éves jövedelem állt rendelkezésükre. Ez utóbbiak jövedelemkiesésük kompenzálását természetbeni járulékokkal – kukorica, búza, liszt – érték el.

Az egyházközségek összetételének demográfiai vizsgálatát illetően érdekes jelenség, hogy minden jelentésben felbukkan az állandó elem, miszerint az adott lelképásztor ilyen irányban „foglalkoztatott aktivahálózata” főként nőkből áll – a megváltozott munkaviszonyok és a népi vallásossághoz való szervezettebb viszonyulásuk következtében –, de ezenfelül szembevetendő az is, hogy három járás területén is egyes településeken, például Kuncsorbán, Kunhegyesen és Kunszentmártonban⁵ párttagok feleségei is adományoztak az egyházkasszába. A lelképásztorok az egyházadót a szorult helyzetben természetesen az egyházi szertartások után járó illetményekből próbálták összeszedni.⁶ Túrkeve – mely országos példaként szol-

megegyezés szerint az állam egyházi célokra tizennyolc éven keresztül, három-, illetve öt-évenként arányosan csökkenő összeget utal ki. Az első komolyabb csökkentéskor a hiányzó összeg pótlását a plébániai javadalmi földek kényszerű felajánlása nyomán járó kárpótlásból fedették. 1958-tól az ÁEH a csökkentés feletti összeget már „segély” címen utalta ki, valóra váltva ezzel az egyházak teljes anyagi alávetettségét. Gárdonyi Máté – Horváth Gergeley Krisztián: *Megtorlástól a kollektívizálásig. A klerikális reakció elleni harc a Veszprémi Egyházmegyében 1957 és 1962 között*. In: Karlinszky Balázs – Varga Tibor László (szerk.): „Rendületlenül a romok között”. A Veszprémi Egyházmegye 1945 és 1972 között. Veszprém, 2017. 181.

⁴ Magyar Nemzeti Levéltár Jász-Nagykun-Szolnok Vármegyei Levéltára (MNL JNSzML) XXXV.1/b-2 (16. d.) 1. f. 2. fcs. 1960. 17. ö. e. MSZMP Szolnok Megyei Bizottsága. Apparátusi iratok (1959–1962) Megyei tanács egyházügyi főelőadója. Járási és városi pb-k jelentései 1. Nánási a település Hazafias Népfront-bizottságának tagja volt. Persze ehhez az is hozzátartozik, hogy az évi 85 000 forint jövedelemből a Magyarországi Református Egyház Egyetemes Konventjének évi 28–30 000 forintot kötelesek voltak leadni. Így tehát nettó évi 45–47 000 forint éves költségvetés állt a rendelkezésükre.

⁵ Törökszentmiklói, Kunhegyesi és Kunszentmártoni járasok.

⁶ MNL JNSzML XXXV.1/b-2 (16. d.) 1. f. 2. fcs. 1960. 17. ö. e. MSZMP Szolnok Megyei Bizottsága. Apparátusi iratok (1959–1962) Megyei tanács egyházügyi főelőadója. Járási és városi pb-k jelentései 13. A fenti jelenségre egy példa: 1960-ban a járás területén 110 esküvő volt, ami páronként 100 forintot jelentett, ebből évente 11 000 forint jöhetett össze. Temetés az adott évben 150 volt, ezért 200 forintot számoltak fel, amiből 30 000 forint

gált a téeszésítés idején – anyagi szempontból a legrosszabb helyzetű egyházköz-ségekhez tartozott, éves bevétele a 20 000 forintot sem érte el. Viszont az ökumenikus szolidaritásnak egy a korban meglehetősen atipikus megnyilvánulási formája jelent meg a 95%-ban református városban: amikor Nyizsnyik Bertalan plébánost 1958-ban odahelyezték, a reverendáján és egy váltás alsóneműn kívül szinte sem-miféle ingósággal nem rendelkezett, mire a helyi református gyülekezet gyűjtött élelmet és ruhát a plébánosnak, valamint szekérrel hordták a parókiára a bútorokat.⁷

A színekatolikus Jászberényi járás térségében, a zömében módosabb középparasztság által lakott területen – például Jászárokszálláson, Jászboldogházán – a családok 60%-a rendszeresen fizetett egyházadót, de azon községekben – például Jászkóhalmán, Jászteleken –, ahol a kollektivizálás kezdetén a lakosság több mint 65%-a téesztag lett, az egyházközség tagjainak alig 25%-a fizetett. Az egyházadó beszédését általában az adott településen köztisztelőben álló, idősebb emberek végezték, akik vagy egyháztanácstagok, vagy a helyi Rózsafüzér-társulat tagjai voltak. A lakosság téeszbe kényszerítésével járó egzisztenciális kiszolgáltatottságból következett a közösségi szolidaritás szociális szövetének megbontása. Általános jelenséggé kezdett válni ehelyütt is, hogy a templomrenoválás kivételével az emberek többsége nem szívesen fizetett egyházadót. Ezért aztán előfordulhatott, hogy Jászárokszálláson Kulhay István kanonok az esküvői és temetési szertartások celebrálását csak a fennálló egyházi adóhátralék megtérítésének fejében vállalta.⁸

Kunhegyes járás területén viszont a református egyházközségek tartoztak a nagyobb jövedelmű települések közé. A kunhegyesi egyházközség éves jövedelme 300 000 forintnak, a kunmadarasi 200 000 forintnak, s végül az abádszalóki 150 000 forintnak felelt meg. Járási szinten – ugyancsak a térség felekezeti adottságaiból eredően – a református egyház éves jövedelme 850–900 000 forint, míg a római katolikus egyház bevétele 450 000 forint körül mozgott. Az egyházak bevételeinek 70%-a egyházi adóból származott. A tájegységre jellemző népi vallá-sosság szociokulturális beágyazottságára utal az alábbi érdekes jelenség: az 1960/1961-es évben Kunhegyesen kívül még Kenderes községben – amit a járás

körüli összeg – ún. „stóladíj” – volt a bevétel. Ezenkívül még a házszentelésekből is származhatott jövedelem. Az illetékes tanácsai szervek azt is nyilvántartották, hogy az adott településen a lelkipásztor rendelkezett-e gépjárművel – leginkább motorkerékpárral –, rádióval és televízióval. Ha volt járműve, akkor azt a mozgásterének rugalmasságából fakadóan „értelemszerűen aktívaszervezési, kapcsolattartási” célokra használhatta. Az audiovizuális médiumoknak pedig természetesen „politikai nevelői”, azaz propagandacéljai voltak.

⁷ MNL JNSzML XXXV.1/b-2 (16. d.) 1. f. 2. fcs. 1960. 17. ő. e. MSZMP Szolnok Megyei Bizottsága. Apparátusi iratok (1959–1962) Megyei tanács egyházügyi főelőadója. Járási és városi pb-k jelentései 14. Az ökumenikus szolidaritás ilyen korai megnyilvánulása meglehetősen ritka volt akkoriban, a helyi közösségek önkéntes szerveződési formái épp ezért voltak veszélyesek a helyi pártfunkcionáriusok szemében. Ennek ellenére fontosnak tartom, mert árnyalja az egyoldalú „oszd meg és uralkodj”-képet.

⁸ MNL JNSzML XXXV.3/b-2 (1. d.) 3. f. 2. fcs. 1960. 16. ő. e. Magyar Szocialista Munkáspárt Jászberényi Járási Bizottsága. Apparátusi iratok (1959–1961) Járási pártbizottság az egyházi tevékenységről 2. 1959-ben Jászárokszálláson és Jászboldogházán történt nagyobb gyűjtés és beruházás templomfelújításra. Az utóbbi községben 33 000 forintot sikerült összegyűjteni az egyházközség 70%-ának hozzájárulásával.

„legnehezebb” területének minősítettek – történt gyűjtés templomtatarozásra.⁹ Kenderesen a helyi harangozó és a felesége gyűjtötték egyházadót, amiből 20%-os részesedésük volt. Ami azonban érdekes, az az egyházadó befizetéséhez való hozzájárulás sikere. Egy hónap alatt ugyanis az egyházkasszába 29 000 forintnyi támogatás gyűlt össze. A tanácselnök természetesen a presbiterek részéről történt, de egyébként nem bizonyított zsarolással, valamint a nők körében – ellentétben a férfilekosság „politikailag felvilágosodottabb magatartásával” – még mindig meg-lévő „bigott” vallásossággal magyarázta a sikeres gyűjtés okait. Valószínűleg a rossz zárszámadási eredményeket felmutató téceszekbe kényszerült kunsági szegényparasztok anyagi kiszolgáltatottsága magyarázta az egyházadó befizetését illető ellenállást. Az asszonyok viszont – vállalva a későbbiek során akár a család-jaikon belüli konfrontáció lehetőségét – legnagyobbreszt férjeik tudta nélkül fizet-tek be az összeget.¹⁰ A rezsím által az egyházközségekre anyagi síkon gyakorolt presszió ezen közösségeket cselekvési lehetőségeik revidálására kényszerítette. A kunmadarasi gyülekezet 5 kataszteri hold földterületet szántóföldként hasznosít-ott, melynek éves jövedelme majdnem elérte a 40 000 forintot, ráadásul vevőkö-réhez tartozott az ottani földműves szövetkezet, mely a hízlalda részére egyévi hasznosításra 18 000 forintért 1 hold lucernát vásárolt. A tiszaburai lelkész pedig 2 hold szántóterülettel és 600 négyszögöl szőlőültetvényvel rendelkezett, ráadásul mellékelte a jövedelmet jelentett számukra a temetőben lévő akác-fák kitermelése.¹¹

Szolnokon a legnagyobb jövedelmű plébániákon a papság bevétele meghaladta az átlag 2000 forintot havonta. A jövedelem nagyságát elsősorban a lélekszám ha-tározta meg, másodsor – ahogy Cseh Lajos megyei egyházügyi főelőadó¹² fogal-maz 1960. július 8-án kelt jelentésében – az „eszközök, mellyel ki tudják szedni a

⁹ MNL JNSzML XXXV.1/b-2. 1. f. 2. fcs. 1960. 17. ö. e. MSZMP Szolnok Megyei Bizottsága. Apparátusi iratok (1959–1962) Megyei tanács egyházügyi főelőadója. Járási és városi pb-k je-lentései 10. Az egyes egyházközségek egy év alatt szándékozott, 10 000 forintot meg nem ha-ladó tatarozási és karbantartási szándékait hivatalosan nem kellett bejelenteni. Összesen 30 000 forint értékhatárig terjedő esetben a megyei tanács egyházügyi főelőadójától, afölötti összeg esetén pedig egyenesen az ÁEH-tól kellett engedélyt kérni. A gyakorlatban azonban a helyi hatóságok a tapasztalatok szerint a templomrenoválást célzó szándékok terén legtöbbször visz-szaéltek helyzetükkel, és egész egyszerűen figyelmen kívül hagyták ezeket a kérelmeket.

¹⁰ MNL JNSzML XXXV.1/b-2 (16. d.) 1. f. 2. fcs. 1960. 17. ö. e. MSZMP Szolnok Megyei Bizottsága. Apparátusi iratok (1959–1962) Megyei tanács egyházügyi főelőadója. Járási és vá-rosi pb-k jelentései 15.

¹¹ MNL JNSzML XXXV.1/b-2 (16. d.) 1. f. 2. fcs. 1960. 17. ö. e. MSZMP Szolnok Megyei Bizottsága. Apparátusi iratok (1959–1962) Megyei tanács egyházügyi főelőadója. Járási és vá-rosi pb-k jelentései 15. Itt már megfigyelhető a kádárizmus szellemiségének mikrotársadalmi környezetre gyakorolt, még kezdetleges fázisban lévő hatása is: a fűszázás, a „kiskapuk” lehetősé-gének keresése. Kunszentmártonban más volt a helyzet: az ottani lelkész számára nem volt ritkaság jövedelemkiegészítés céljából alkalmi munkák – mint például kubikosmunka nap-számban – elvállalása sem. Ami a római katolikusokat illeti, ők hírlevelek széthordásával tu-datták az egyházadó befizetésének szükségességét – a térség hétköznapijainak vallásosság általi áthatottságát tanúsítja, hogy hasonló felszólítású levelet még a helyi tanácselnök is kapott.

¹² Mivel a léptékváltás elsősorban nem a „méretre” vonatkozik, hanem a társadalmi játsz-mák kereteit alkotó konfliktusmezők azonosítására, Cseh Lajos, a központi ÁEH által a

hívók zsebéből a pénzt”.¹³ Hozzátette, hogy különös alkalmakkor – például karácsony, húsvét, búcsúk – „feketén” természetbeni juttatásokat kaptak a plébánosok a híveik háztáji gazdálkodás során tartalékolt terményeiből. Ezért ezen plébániák anyagi függését a pártállam helyi végrehajtó szerveinek fokoznia kellett. A rosszabb helyzetben lévő plébániák állapotát az egyházügyi főelőadó leginkább az emberek közömbösségéből eredő alacsony látogatási számmal, az állami támogatás csökkenésével és az ott lévő papok magatartásával magyarázta. Korrupció kapcsán példaként Szokody Gyula szolnoki református lelkészt említette, aki a „teológia számára befolyt összeg egy részét magának szokta félretenni”, míg Réz Dezső jászfényszaru plébános az egyházkasszába befolyt összegeket saját zsebére használja fel: több éve „egy fillért sem küldött az egyházmegyei hatóságnak, bejárónőt is tart, akitől gyerekei is vannak”.¹⁴

Cseh Lajos 1962. június 9-ei összegző jelentése tanúbizonysága szerint az egyházügyi főelőadó a tézesítés alatt az egyházak anyagi erejének csökkenését illetően nem tűnt maradéktalanul elégedettnak. A felekezetek részéről korrekciós le-

Szolnok Megyei Tanácshoz kihelyezett egyházügyi főelőadó kiemelt fontosságú a téma szempontjából. Ő a megyei pártbizottság agitprop osztályának, a megyei tanács művelődésügyi osztályának, valamint a központnak jelentett, miközben felügyelte és koordinálta a Termelőszövetkezeti Tanács megyei Irodájának, a HNF megyei irodájának, a békepapi választmányának, a megyei rendőr-főkapitányság III/III-as osztályának, a pedagógusok szakszervezetének, a KISZ-nek, valamint az alacsonyabb párt- és tanácsai szervek egyházakkal és hitélettel kapcsolatos munkáját. Az általa termelt iratok forrásértéküket tekintve – minden részrehajlásuk ellenére – kiemelt fontosságúak, mert általuk felmérhető a kényszerkollektivizálás társadalmi folyamatait szabályzó hivatali és személyközi viszonyrendszer működése. Cseh Lajos 1918. november 27-én Abádszalókon egy nyolcgyermekes, paraszti családban született. Tizennégy évesen a Szapáry uradalomban dolgozott, majd a Magyar Magtermeltető RT.-nél (1933–1936) és a Gödöllői Erdőigazgatóságnál volt kubikos (1937–1944). Harcolt a keleti fronton, majd 1945. április 7-től rendőr lett. 1946 szeptemberében a Jászberényi Járási Rendőrkapitányságra került. 1947-ben belépett a Magyar Kommunista Pártba, 1950 októberében pedig a Szolnok Megyei Főkapitányság tiszthelyettes-képzőjét végezte el, majd leszerelték. 1952. augusztus 21-én kinevezték a Szolnok Megyei Tanács egyházügyi főelőadójává. 1957. január 15-én elbocsátották, de két hónap múlva újra kinevezték. 1974. augusztus 31-én kerkedvezménytel nyugdíjba ment, 2001. február 2-án meghalt. MNL JNSzML XXIII. 4. 1. d. Személyi Dosszié 747. „Cseh Lajos”.

¹³ MNL OL XIX-A-21-d-0052-19/1959. (6. d.) Jelentés a húsvéti ünnepekről. Szolnok megye 12. Ez alatt valószínűleg a már említett egyházi szertartásokat, úgymint esketés (300–1000 forint), temetés (50–500 forint), keresztelés, értheti, vagy a templomfelújítási célra való adománygyűjtést.

¹⁴ Hogy ezeknek a vádaknak mennyi volt a valóságalapja amellet, hogy bizonyára tényleg előfordulhattak ilyen esetek, az erősen kérdéses. Mindenesetre az állami szervek – és itt elsősorban a megyei rendőr-főkapitányság BM szerve értendő – sok olyan emberrel tartották fenn a kapcsolatot, akik önként tettek jelentéseket egyes egyházközségek hitéletéről az istentiszteletek rendszeres látogatása alkalmával. Cseh Lajos az egyházakat ért jövedelemkiesés kompenzációs eszközei fő mozgatórugójának leírására, a hivatalos pártvonalra jellemző módon – kizárva az alulról kezdeményezett közösségi munkaforma lehetőségét – a „lelki terror” kifejezést használta.

hetőségként merültek fel az egyházadózó fentebb említett módszerekkel történő begyűjtési kísérletei, a „stóladíjak” vagy éppen a temetőekben a sírhelyárak megemlése. Az ÁEH ugyan csökkentette az államsegélyt, ám az egyházmegyék az egyházközségek pénztáraiból pótolták plébániáik jövedelemkiesését – köszönhetően a kész helyzet elé állított hívek erőfeszítéseinek és leleményességének.¹⁵ Kistérségi szinten a pártállam egyházpolitikai koncepciója – miszerint a „mezőgazdaság szocialista átszervezésével” végzetes csapást mérnek a történelmi egyházak anyagi helyzetére – a fentiek fényében nem teljesült maradéktalanul.

ÖSSZEZÉS

Ebből a rövid áttekintésből is látható, hogy az események nyomán az egyházak anyagi támogatása hullámzó tendenciát mutatott. A legnagyobb csapást a korábban egyéni gazdálkodó parasztok szenvedték el, hiszen a térszerekbe kényszerítés – és a zárszámadás eredményei – szülte létbizonytalanság miatt nemcsak az állammal, de bizonyos szempontból az egyházzal szemben is tartalékolhattak. A valóság mégis a megélenkült anyagi áldozatvállalás képét mutatta. Az ÁEH szerint ez azért volt lehetséges, mert a papok arra számítottak, hogy „ha bejön a tsz, kielégíti az egyház anyagi követeléseit”.¹⁶ A válasz valójában az adott térség gazdasági és felekezeti adottságaiban keresendő: a Jászságban a fejlett, vállalkozó középparasztság hagyományos katolicizmusa volt a legfőbb mozgósító erő, míg a nagykunsági régióban az agrárproletárok magas számaránya és a kedvezőtlenebb gazdálkodási lehetőségek miatt rosszabb volt a helyzet. Itt megtartó erőt a református presbitériumoknak a helyi közösségeket átszövő kulturális befolyása képezett. A formális intézményekben szerveződő informális kapcsolatok feltárásával a rezsimarakata alá rendelt társadalmi csoportok cselekvési mozgásteréről és érdekérvényesítési kompetenciáiról is képet kaphatunk, ami által túlléphetünk azon a topozson, mely a társadalomra kizárólag a diktatúra passzív elszenvedőjeként tekint.

¹⁵ MNL OL XIX-A-21-d-0023-3/h/1962. (16. d.) A mezőgazdaság szocialista átszervezése és az egyházak magatartása 8. A csökkenés eléggé markáns képet mutat, például 1961-re az egyháztanács által tervezett költségvetés Törökszentmiklóson 185 000 forint volt, helyett egy évvel később csak 42 000 forint folyt be a nagyarányú tagosított földbirtokok és az elszegényedett parasztagdák egzisztenciális lehetőségei következtében. Kunszentmártonban nem volt ekkora arányú a visszaesés, 100 000 forint helyett 81 000 forintra jött ki az éves végösszeg, ami a népi vallásosság még meglévő közösségszervező erejét bizonyíthatja. Az egyetlen ellenpélda Jászberény: ott a tervezett 87 000 forint helyett 100 000 forint éves jövedelem illette a főplébániát, amit Rózsáli Menyhért jászberényi főesperes-plébános – a Szolnok megyei Római Katolikus Papi Békemozgalom akkori elnöke – kapcsolatrendszerének tulajdonítok. Ami a reformátusokat illette, még a legszegényebb területeken is túlteljesítették a közalapi járulékot 2–5%-kal, köszönhetően annak, hogy az egzisztenciális tekintetben kiszolgáltatottabb presbitériumok, sőt nemegyszer maguk a lelkészek is kényszerűen voltak a térszerek munkát vállalni, amennyiben lehetett. Ez főleg a nagykunsági „szövetkezeti városokra” – Karcag, Kisújszállás, Mezőtúr, Túrkeve – volt jellemző.

¹⁶ MNL OL XIX-A-21-d-0023-6/1962. (16. d.) A mezőgazdaság szocialista átszervezése és az egyházak magatartása 5.

Az 1961 januárjától kezdődő 20%-os államsegély-csökkentés az ÁEH megítélése szerint – az egyházmegyei pénztárak segítségnyújtása következtében – anyagiilag ugyan nem sújtotta komolyabban, de politikailag differenciálta a papságot, mivel nem mindenki kapott egyforma összegű támogatást. Az a konszenzusos vélemény alakult ki, hogy nem ajánlatos az egyház állami támogatását tovább csökkenteni, ugyanis az nemcsak további anyagi terhet jelent a hívekre nézve, hanem „taktikát a papok számára”: e szerint a gondolkodás szerint a csökkentés általi jövedelemkiesés elsődleges kompenzációs faktora a hitélet fokozása. A lanyguló hitélet kapcsán elismerték, hogy az nem a „tudat átformálása”, hanem a társas gazdálkodási formák új megjelenési lehetőségeinek az eredményeként valósulhatott meg.

A kényszerkollektivizálás a kemény adminisztratív eszközökkel megváltoztatott vidéki életvilágok eredményeként kétségtelenül megfosztotta az egyházat gazdasági szinten az akkorra már jövedelmi forrását leginkább biztosító paraszti magánbirtokoktól, valamint kulturális tekintetben a „spirituális háttérét” képező vallásos parasztság többségétől. A mezőgazdaság kényszerkollektivizálása mint társadalmi kataklizma egyházakat ért mikroszintű gazdasági következményeibe próbált betekintést nyújtani a tanulmány. A közvélekedéssel szemben ez azonban nem azonnali „halálos csapás”, hanem egy hosszú, egyéb perspektívát nem kínáló, több évtizedes alkalmazkodási mechanizmus eredménye volt.

The consequences of forced collectivisation on the economic life and infrastructure of parishes in Szolnok County (1959–1962)

The present study examines the ecclesiastical-historical aspects of the forced collectivisation of agriculture through the example of Szolnok County, which was a sample area of the Great Hungarian Plain. The ecclesiological consequences of the full-scale implementation of collectivization between 1959 and 1962 were of particular importance for the Hungarian Socialist Workers' Party. In addition to the documents of the Presidential and downgraded Secretly Administered State Office of Church Affairs, the research relies on the documents produced by the lower administrative level council and party bodies of the local and regional level of the party state established after Sovietization. The project focuses on the everyday pressures of power exercised by the local organs of the party state and aims to explore the effects on the economic situation of the congregations, traditional community behaviours and micro-social structures in the mixed-denominational landscape of Jászság and Nagykunság. Relatively little is known about the economic, social, and cultural effects of forced collectivisation on historical denominations. An authentic image of this can be found in a micro-level study of a well-defined area, in an authentic depiction of the local clergy's environment of action, its relations with the party-state organs and its own congregation. This is the aim of the study, which is intended to provide a basis for further research.

SZAKÁLY SÁNDOR^{ID}

főigazgató

VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár
kutatóprofesszor

Károli Gáspár Református Egyetem

Bölcsészeti- és Társadalomtudományi Kar

Történettudományi Intézet

Új- és Jelenkori Magyar Történeti Tanszék

e-mail: szakaly.sandor.55@gmail.com

Egy tábornok Szegedről

Vitéz Dr. Shvoy Kálmán altábornagy^{*}

Az 1983-as esztendő egyik sikerkönyve volt Magyarországon Shvoy Kálmán „emlékezése”.¹ A Kossuth Könyvkiadónál Ránki György lektori „védjegye” alatt megjelent munka sokáig a két világháború közötti korszak történetének szinte „megkérdőjelezhetetlen forrásává” vált. Ma is a sokat idézett művek közé tartozik. Mindezek ellenére a korszak történelmében járatos történészek és a kötetet figyelmesen olvasók is érzékelték, hogy a „sajátos vegyítésben” közreadott munka több szakmaiságot és odafigyelést kívánt volna mind a közreadótól, mind a lektortól.²

^{ID} orcid.org/000-0001-8105-0242

^{*} A szöveg egy része megjelent a következő tanulmányban: *Napló, naplószerű emlékirat, emlékirat? Shvoy Kálmán titkos naplója és emlékirata 1918–1945 nyomán a naplóíró felelősségéről és a forráskritika fontosságáról*. In: Horváth Jenő – Pritz Pál (szerk.): *Emlékirat és történelem. A VII. Hungarológiai Kongresszus (Kolozsvár, Cluj-Napoca, 2011. augusztus 22–27.) azonos című paneljének anyaga*. Budapest, 2012. 82–99.

¹ *Shvoy Kálmán titkos naplója és emlékirata 1918–1945*. Sajtó alá rendezte, a bevezető szöveget írta, magyarázó jegyzetekkel ellátta Pernecki Mihály. Budapest, 1983.

² A könyv jelentős szakmai visszhangot váltott ki. Számos interjú és ismertetés született a könyv kapcsán. A teljesség igénye nélkül csak néhány: Balogh László: „*Legyen megőrizve életem...*” *Altábornagy szélárnyékban. Hadtörténetész egy titkos naplóról és emlékiratról*. Esti Hírlap, 1983. december 23.; Zöldi László: „*Tisztességes*” *tisztek. Shvoy Kálmán titkos naplója és emlékiratai 1918–1945*. Élet és Irodalom, 1984. január 20.; Szakály Sándor: *Ami benne van s ami nincs. Shvoy Kálmán naplója és emlékirata 1918–1945*. Magyar Hírlap, 1984. január 21.; Gergely Jenő: *Történelem és emlékek – retussal. Shvoy Kálmán titkos naplója és emlékirata 1918–1945*. Népszabadság, 1984. január 26.; Józsa György

Shvoy kéziratának 1983-as megjelentetése jól példázhatja azt, hogy az első lelkesedés nyomán miként nem szabad (na) a szakmai alapokról megfeledkezve közreadni egy olyan kéziratot, amelynél lehet arra számítani, hogy majd sokan fogják használni és idézni. Közel negyven esztendővel a kötet megjelenése után (is) érdemes szemügyre venni szerzőjének, vitéz dr. Shvoy Kálmánnak, a magyar királyi Honvédség egykori altábornagyának életútját. Kísérletet kell tenni arra, hogy megpróbáljuk kideríteni, melyek voltak azok az indítékok, amelyek a szerzőt a „napló”, a „naplószerű emlékirat” és az „emlékirat” megírására ösztönözték. Természetesen ezen indítékok nyomára bukkanni nem egyszerű, és a megfogalmazott válaszok is lehetnek feltételezések.

A jelzett felvetésekre, kérdésekre alapvetően a szerző saját megfogalmazásai adhatnak, illetve adhatnának választ. A leírtak hitelességét – és itt nem elsősorban az esetleges kisebb elírásokra, pontatlan feljegyzésekre gondolok – úgy és akkor tudjuk igazolni vagy cáfolni, ha a Shvoy által leírtakat más forrásokkal, feldolgozásokkal vetjük egybe, jórészt az aprólékos filológiai elemzés módszereivel élve.³

Úgy vélem (bár ezen állítással értelemszerűen lehet vitatkozni), hogy Shvoy írásából egyértelműen egy sértett és „kellően” hiú ember képe bontakozik ki, olyan emberé, aki úgy véli, hogy katonai pályafutása nem teljesedhetett ki – elvégre nem lett sem a magyar királyi Honvéd Vezérkar főnöke, sem a magyar királyi Honvédség főparancsnoka. Shvoy mindezt a különféle – személye ellen is – „intrikálóknak” tudja be. Ők a „bécsiek” lennének, azaz az egykoron a bécsi császári és királyi Hadiiskolán végzett „vezérkariak”, akik közé nem melleseleg maga Shvoy Kálmán is tartozott.⁴

Gábor: *egy tábornok kórképe. Szélgjegyzetek Shvoy Kálmán „napló”-jához.* Magyar Nemzet, 1984. február 16.; Serfőző Lajos: *Shvoy Kálmán irományai.* Tiszatáj, 39. évf. (1985) 4. sz. 83–88.

³ Vö. Szakály: *Napló, naplószerű emlékirat, emlékirat,* i. m.

⁴ Ha megnézzük az általa rendszeresen emlegetettek névsorát – Röder Vilmos, Werth Henrik, Keresztes-Fischer Lajos, Kárpáthy Kamilló, Rátz Jenő, és a sor hosszan folytatható lenne –, azt láthatjuk, hogy közülük Kárpáthy Kamilló, Keresztes-Fischer Lajos és Werth Henrik nem volt eredendően honvédtiszt. Ugyanakkor Werth Henrik – a császári és királyi Hadiiskola (1905–1907) elvégzését követően – már 1908-ban, míg Kárpáthy Kamilló 1914 előtt átlépett a magyar királyi Honvédségbe és ott teljesített szolgálatot.

Röder Vilmos (*Pécs, 1881. április 11. – †Budapest, 1969. december 13.) tényleges állományú katonatiszt, legmagasabb rendfokozata gyalogsági tábornok (vezérezredes). A Honvédelmi Minisztérium VI. csoport (a magyar királyi Honvéd Vezérkar) főnöke 1930. május 26. és 1935. január 16. között. Honvédelmi miniszter 1936. október 12. és 1938. május 24. között. Katonai pályafutására lásd Szakály Sándor: *Röder Vilmos.* In: Csikány Tamás – Hausner Gábor (szerk.): *Ludovikás életutak.* Budapest, 2022. 239–250.

Werth Henrik (*Rezsőháza, 1881. december 26. – †Szovjetunió, 1952. május 28.) tényleges állományú katonatiszt. Legmagasabb rendfokozata vezérezredes. 1938. szeptember 29. és 1941. szeptember 4. között a magyar királyi Honvéd Vezérkar főnöke. Életére, katonai pályafutására lásd Dombrády Lóránd: *Werth Henrik, akiről nem beszéltünk.* Budapest, 2005.

Kárpáthy Kamilló, vitéz (*Budapest, 1876. március 28. – †Szolnok, 1952. szeptember 8.) tényleges állományú katonatiszt. A legmagasabb rendfokozata gyalogsági tábornok (ve-

Shvoy katonai karrierje az általa vélt „sérelemek” ellenére is teljesnek mondható, tehetségével arányos pályát futott be. Nyugállományba helyezése – amit ő politikai okokkal magyaráz – után még jelentős politikai szerepet is vállalt a Gömbös Gyula⁵ irányította kormánypártban, és annak „színeiben” országgyűlési képviselő lett 1935-ben.⁶ Megjegyzendő, hogy az egykori katonai vezetők körében nem volt általános jelenség a nyugállományba helyezésük utáni aktív pártpolitikai szerepvállalás, bár a két világháború közötti időszakban azért erre is akad néhány példa.⁷

zérezredes). 1930. május 25. és 1935. január 16. között a magyar királyi Honvédség főparancsnoka. Katonai életútjára vonatkozóan lásd Szakály Sándor: *A magyar királyi Honvédség főparancsnokai 1921–1945*. Új Honvédségi Szemle, 1998. 2. füzet, 7–8.

Keresztes-Fischer Lajos, vitéz (*Pécs, 1884. január 8. – †Vöcklabruck, Ausztria, 1948. április 29.) tényleges állományú katonatiszt. Legmagasabb rendfokozata vezérezredes. 1938. május 24. és 1938. szeptember 29. között a Honvédelmi Minisztérium VI. csoportfőnöke, illetve a Honvéd Vezérkar főnöke. Lásd Szakály Sándor: *A magyar katonai felső vezetés 1938–1945. Lexikon és Adattár*. Budapest, 2003. 170.

Rátz Jenő, vitéz nagylaki (*Nagybecskerek, 1882. szeptember 20. – †Vác, 1952. január 21., másutt május 21.) tényleges állományú katonatiszt, legmagasabb rendfokozata gyalogsági tábornok (vezérezredes). 1936. szeptember 5. és 1938. május 24. között a Honvédelmi Minisztérium VI. csoport (a magyar királyi Honvéd Vezérkar) főnöke, 1938. május 14. és 1938. november 15. között honvédelmi miniszter. Katonai pályafutásáról lásd Szakály Sándor: *Rátz Jenő*. In: Csikány–Hausner (szerk.): *Ludovikás életutak*, 227–238.

⁵ Gömbös Gyula, vitéz jákfai (*Murga, 1886. december 26. – †München, Németbirodalom, 1936. október 6.) tényleges állományú katonatiszt, vezérkari testületbéli százados, legmagasabb rendfokozata szolgálaton kívüli viszonybéli gyalogsági tábornok. 1919 után szolgálaton kívüli viszonyba került, és politikai pályára lépett. 1929. október 10. és 1936. október 6. között honvédelmi miniszter, 1932. október 1. és 1936. október 6. között a Magyar Királyság miniszterelnöke. Életére, katonai és politikai pályafutására lásd Gergely Jenő: *Gömbös Gyula. Politikai pályakép*. Budapest, 2001.; Vonyó József: *Gömbös Gyula*. Budapest, 2014.

⁶ Shvoy Kálmánt az 1935. március 31. és április 4. között megtartott országgyűlési választások során választották meg a Nemzeti Egység Pártja színeiben országgyűlési képviselővé Szegeden. A Nemzeti Egység Pártja 1935. március 18-i, Szegeden megtartott nagygyűlésén Gömbös Gyula miniszterelnök után Shvoy Kálmán is felszólalt: „Óriási sikerem volt, talán nagyobb, mint Gömbösé.” *Shvoy Kálmán titkos naplója*, 137. (Ő „naplójában” 1935. március 17-ére tette a nagygyűlést, amelyet a színházban rendeztek meg.)

⁷ A tényleges állományú katonatisztek számára a napi és pártpolitikai tevékenység tiltott volt. Politikai pártoknak, egyesületeknek – a tudományos, művészeti egyesületektől eltekintve – nem lehettek tagjai. Nyugállományba kerülésük után viszont ez a tiltás már nem élt, számosan vállaltak politikai szerepet. Az 1935-ben megválasztott országgyűlés képviselőházának is számos nyugállományú katona volt tagja. A teljesség igénye nélkül: vitéz Ujfalussy Gábor nyugállományú címzetes altábornagy, dr. vitéz Shvoy Kálmán nyugállományú altábornagy, vitéz kisjókai, nagykürthi és köpösi gróf Takách-Tolnay József nyugállományú altábornagy.

Takách-Tolnay József, vitéz kisjókai, nagykürthi és köpösi gróf (*Kis-Czell, 1876. október 26. – †Budapest, 1945. január 2.) tényleges állományú katonatiszt, legmagasabb rendfokozata altábornagy. Katonai pályafutására lásd Szakály Sándor: *A 2. vkf. osztály. Tanulmányok a magyar katonai hírszerzés történetéből 1918–1945*. Budapest, 2015. 230–231. 1935-től volt a magyar országgyűlés képviselőházának a tagja.

De ki is volt Shvoy Kálmán, és mit tudunk katonai pályafutásáról?

Shvoy Kálmán 1881. február 12-án született Budapesten, tisztviselői családban. Apja Shvoy Kálmán⁸ MÁV-alkalmazott – ifjabb Shvoy Kálmán ludovikás éve (1895–1899) alatt MÁV-főellenőr –, anyja Cacciari Matild.⁹ Két fiú- és egy lánytestvéréről tudunk: István szintén hivatásos katonatiszt lett, Lajos római katolikus pap, míg húga, Erzsébet tanítónő.¹⁰

Ifjabb Shvoy Kálmán 1895 és 1899 között „*teljesen díjmentes, államköltséges helyen*” tanult a Ludovika Akadémián, miután elvégezte a gimnázium első négy osztályát,¹¹ és 1899. augusztus 18-án hadapród-tiszthelyettessé avatták (1899. szeptember 1-jei ranggal, 1. rangszámmal) a magyar királyi 1. honvéd gyalogezred 3. zászlóaljához.¹²

1899. október 1-jétől 1901. január 20-ig az ezred 11. századánál szolgált alantós tiszti beosztásban. Kiskunfélegyházán –1900. november 1-jétől már hadnagyi rendfokozatban –, majd 1901. március 10-éig Budapesten a 3. zászlóalj segédtisztii beosztását töltötte be. 1901. március 16. és június 15. között Tápiószőlőn századszolgálatot teljesített, melyet követően ismét zászlóaljsegédtsztként szolgált Budapesten 1901. július 30-ig. 1902. január 3-ig újfent századszolgálat következett Tápiószőlőn. 1902. január 3-tól március 30-ig zászlóaljának altiszti iskoláján volt oktatótisztt, amit ismételtlen századszolgálat követett augusztus 1-jéig. 1902. augusztus 1. és 14. között az ezred 5. századának parancsnokát helyettesítette, azután 1902. október 1-jéig századszolgálat. Az 1902. évet végig Budapesten töltötte. 1902. október 1-jén kezdte meg tanulmányait a magyar királyi honvéd felsőbb tiszti tanfolyamon, úgyszintén Budapesten. Ez a tanfolyam a magyar királyi Honvédségben szolgáló fiatal, a bécsi hadiiskolai tanulmányokra alkalmasnak látszó tisztek felkészítésére szolgált. A honvéd felsőbb tiszti tanfolyamot sikeresen elvégzők közül választotta ki a Honvédség főparancsnoka azt a néhány tisztet – általában hat–nyolc főt –, akik a bécsi Hadiiskolára, az Osztrák–Magyar Monarchia haderejének vezérkari tisztképző intézményébe kerülhettek. A honvéd felsőbb tiszti tanfolyamot Shvoy sikeresen, „*igen jó*” összeredménnyel fejezte be 1903.

Ujfalussy Gábor, vitéz (*Nyírmihálydi, 1877. július 6. – Budapest, 1945. május 3.) tényleges állományú katonatiszt. Legmagasabb rendfokozata címzetes altábornagy. 1935-től volt a magyar országgyűlés képviselőházának a tagja.

⁸ Shvoy Kálmán, idősebb (*?, 1843 – †Budapest, 1930. augusztus 7.).

⁹ Idősebb Shvoy Kálmánné (Cacciari Matild) (*?, 1852 – †Székesfehérvár, 1938. augusztus 28.).

¹⁰ Vitéz Shvoy István (*Budapest, 1876. május 4. – †Budapest, 1949. november 20.) tényleges állományú katonatiszt. Legmagasabb rendfokozata gyalogsági tábornok. 1935. január 16. és 1936. szeptember 5. között a magyar királyi Honvédség főparancsnoka. Shvoy Lajos (*Budapest, 1879. március 9. – †Budapest, 1968. január 21.) római katolikus pap. 1927. június 20-án a pápa székesfehérvári püspökké nevezte ki. 1927. augusztus 1-jén volt a püspöki felszentelése, székét 1927. augusztus 8-án foglalta el. 1947-től pápai trónálló. Shvoy Erzsébet (Hetzer Józsefné) (*? – †Székesfehérvár, 1962. június 1.) tanítónő.

¹¹ Hadtörténelmi Levéltár, Budapest (HL), Ludovika Akadémia iratai. Osztálylajstrom 1895/96 I. b. osztály, Osztályjegyzék 1895/96-1898/1899, Avatási lajstrom 1888–1899.

¹² HL Tiszti személyügyi anyagok. 10.796 (Shvoy Kálmán) Shvoy katonai pályafutására vonatkozó adatok a továbbiakban innét – külön hivatkozás nélkül – 1905-ig.

július 31-én, ezt követően a magyar királyi 10. honvéd gyaloghadosztálynál töltött be parancsértizti beosztást 1903. szeptember 10-ig.

Rövid, négyhetes szabadsága alatt Shvoy átköltözött Bécsbe, ahol 1903. október 10-én kezdte meg – a német nyelvet szóban és írásban is tökéletesen használó, a franciát és az oroszot gyengén beszélő – Shvoy Kálmán magyar királyi hadnagy a hadiiskolai tanulmányait.¹³ 1905. október 20-án fejezte be a császári és királyi Hadiiskolán két éven keresztül folytatott tanulmányait „igen jó” összeredménnyel, ötvenegyedik lett a rangsorban.

1905. október 20. és december 20. között a magyar királyi 1. honvéd gyalogezrednél századszolgálatot teljesített, majd a II. honvéd kerületi parancsnokságra került „vezérkarhoz beosztott” főhadnagyként. Az utóbbi – főhadnagyi – rangjába 1905. november 1-jén 2. rangszámmal nevezte ki az uralkodó, I. Ferenc József.¹⁴

Shvoy az első világháború kitéréséig a kerületi parancsnokságon szolgált, 1912. május 1-jétől mint a „vezérkarhoz beosztott” százados (századosi rangszáma: 1.).¹⁵

Az Osztrák–Magyar Monarchia haderejének mozgósítását követően, 1914. július 28. és december 1. között a magyar királyi 102. népfelkelő dandár szállásbályozó vezérkari tisztje, augusztus 22. és december 1. között pedig a császári és királyi XVII. hadtestparancsnokság vezérkari osztályán volt beosztott vezérkari tiszt. Ezt követően 1914. december 2-ától 1915. január 8-áig a császári és királyi 41. gyaloghadosztályból ideiglenesen megerősített 82. gyalogdandár ideiglenes vezérkari főnökeként szolgált.

1915. január 9-től március 18-ig a magyar királyi 73. honvéd gyalogdandár vezérkari tisztje volt, majd 1915. április 26. és június 30. között a császári és királyi 7. hadsereg parancsnokságának vezérkari osztályán mint beosztott vezérkari tiszt teljesített szolgálatot. 1915. augusztus 1-jétől a magyar királyi 40. gyaloghadosztály vezérkari osztályán lett beosztott vezérkari tiszt. Később a császári és királyi 6. hadsereg parancsnokságának szállásmesteri osztályán,¹⁶ illetve a császári és királyi 2. hegyi dandár 1. vezérkari tisztjeként is szolgált.

1918. január 1-jén soron kívül őrnaggyá nevezték ki, és 1918. március 10-vel átvették a vezérkari testületbe,¹⁷ 1918 júniusa és novembere között a magyar királyi 39. honvéd gyaloghadosztály vezérkari főnöke volt.

Az Osztrák–Magyar Monarchia katonai összeomlását követően, 1918 novemberében visszatért a hadműveleti területéről, és Szegedre, korábbi békeidőbeli szolgálati helyére vonult be.¹⁸

¹³ Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv, Wien (KA), Kriegsschule Fasc. 55. Aufnahmsjahr 1903. Shvoy Kálmán (Koloman Shvoy).

¹⁴ I. Ferenc József (*Bécs, 1830. augusztus 18. – †Bécs, Schönbrunn, 1916. november 21.) az Osztrák–Magyar Monarchia uralkodója, osztrák császár és magyar király. A haderő Legfelsőbb Hadura. A tisztizrendfokozatokba történő kinevezések az ő jog- és hatáskörébe tartoztak. A kinevezéseket „Legfelsőbb Elhatározás” formájában tudatta az érintettekkel.

¹⁵ KA Generalstab Rang- und Einteilungsliste 1. Juli 1914.

¹⁶ KA Qualifikations-Liste Shvoy Koloman.

¹⁷ HL Legfelsőbb Elhatározások 1918. január 30./1918. február 9.

¹⁸ HL Honvédelmi Minisztérium (HM) 1933 Elnökség I. tétel. 1.454 (6.227. i. sz.).

1918. november 15-től a szegedi honvéd kerületi parancsnokság vezérkari főnöke lett, és mint ilyet választották meg a szegedi Katonatanács elnökének. E minőségben a személyét felesége, Wágner Margit¹⁹ miatt ért támadás kapcsán 1919. március közepén a szegedi Katonatanács ülésén többek között, állítólag, a következőket mondta: „Az a vád ellenem, hogy borzsoa vagyok. Ez nem áll. Az én szüleim is két kezük munkájával keresték kenyerüket. Én is proletár gyermek vagyok. A régi rendszer megengedte, hogy a szív sugallatát kövessem, azt pedig senki sem kívánhatja tőlem, hogy ezért a feleségemtől elváljak.”²⁰

A szegedi ellenforradalom sikere után az 1919 júniusától szerveződő Nemzeti Hadsereg „I. hadművelleti csoportjának” lett a vezérkari főnöke.²¹

Amikor a Magyarországi Tanácsköztársaság bukását követően a Nemzeti Hadsereg szervezete „véglegesen” kialakult, a szegedi katonai (1922. január 4-től honvéd-) körlet vezérkari főnöke lett.²² Természetesen neki is, mint valamennyi tisztársának, igazolnia kellett a Tanácsköztársaság alatti magatartását, ami nem okozott nehézséget neki, és az igazoló bizottság „Igazolt”-nak nyilvánította.

1922. május 1-jével a szegedi 5. honvéd vegyesdandár vezérkari főnökévé²³ nevezte ki az államfő,²⁴ és e beosztását 1922. november 1-jéig töltötte be, amikor is a Honvédelmi Minisztérium VI. csoport – a rejtett Honvéd Vezérkar – főnöke²⁵ mellé beosztott törzstiszt lett.

Az ezen beosztásba kinevezett Shvoy Kálmánról egy 1920-ból származó névtelen feljelentésben azt írták, hogy „igazi lakájtermészete van, fölfelé talpnyaló, lefelé zsarnok”.²⁶ Ez a feljelentés azonban parancsnokait, előljáróit nem akadályozta meg abban, hogy az időközben alezredesi, majd 1920. május 1-jével (1919. május 1-jei ranggal) ezredesi kinevezést nyert²⁷ Shvoy katonai előmenetelét ne támogassák.

¹⁹ Shvoy Kálmán 1909. május 5-én kötött házasságot Szegeden Wágner Margittal (életrajzi adatai nem ismertek), a város egyik legvagyonosabb családjának lányával. Apósa, Wágner Gusztáv (*? – †Szeged, 1932. február 19.) kereskedő, a Szegedi Kereskedelmi és Iparbank elnöke (is) volt.

²⁰ HL HM 1920. 8/c. osztály. Elnöki VIII. tétel. 8.112 (90.925. i. sz.).

²¹ Kelemen Béla, Dr.: *Adatok a szegedi ellenforradalom és a szegedi kormány történetéhez (1919). (Naplójegyzetek és okiratok)*. Szeged, 1923. 448.

²² HL HM 1922. Elnökség 10.268. (1922. május 13.)

²³ Uo.

²⁴ Horthy Miklós, vitéz nagybányai (*Kenderes, 1868. június 18. – †Estoril, Portugália, 1957. február 9.) az Osztrák–Magyar Monarchia haditengerészetének tényleges államánnyú tisztje, a hadiflotta utolsó parancsnoka. Legmagasabb rendfokozata altengernagy. 1920. március 1. és 1944. október 16. között a Magyar Királyság államfője, kormányzó.

²⁵ A Honvéd Vezérkar főnöke az adott időben vitéz bulcsi Janky Kocsárd altábornagy – később lovassági tábornok – volt, aki mellett mint a szegedi katonai, illetve honvéd körlet, majd 5. vegyesdandár vezérkari főnöke szolgált Shvoy Kálmán. Janky Kocsárd rövid életrajzát lásd Szakály Sándor: *A magyar királyi Honvéd Vezérkar főnökei 1919. augusztus 12. – 1945. május 9.* Új Honvédségi Szemle, 56. évf. (2002) 1. sz. 100–101.

²⁶ HL HM 8/c. osztály 1920. Elnöki VIII. tétel. 8.112. (90.925 i. sz.)

²⁷ HL HM 8. osztály 1925. Titkos. 80.000 Rendeleti Közlöny a magyar királyi honvédség számára (Személyes ügyek) 1922. 27. sz. (1922. június 28.) 188.

Shvoy Kálmán katonai életútjának fontos állomását jelentette a magyar királyi Honvédség főparancsnokának²⁸ 1. szárnységévé történt kinevezése 1923. március 1-jével.²⁹ A magyar királyi Honvédség főparancsnoka melletti szolgálati beosztása révén közvetlen kapcsolatba kerül(het) a legfelsőbb katonai vezetés tagjaival, rálátása nyílt a magyar királyi Honvédséget érintő szinte valamennyi fontos kérdésre, intézkedésre.

A budapesti beosztásából saját kérésére felmentett Shvoy Kálmán vezérkari szolgálatot teljesítő ezredest az államfő, Horthy Miklós kormányzó 1924. május 1-jével a szegedi m. kir. 9. honvéd gyalogezred parancsnokává nevezte ki.³⁰ Shvoy Kálmán akkorra már a szegedi Magyar Királyi Ferenc József Tudományegyetemen államtudományi doktori címet szerzett.³¹ Alig valamivel több mit egy eszterdői csapatparancsnoki beosztását követően, 1925. november 1-jével a szegedi m. kir. 5. honvéd vegyesdandár gyalogsági parancsnoka lett,³² és 1927. május 1-jén (1926. május 1-jével, 1926. május 1-jei ranggal) tábornokká nevezte ki az államfő.³³ Világháborús érdemei alapján 1929. június 16-án vitézzé avatták.³⁴

1930. május 1-jétől töltötte be a szegedi magyar királyi 5. honvéd vegyesdandár parancsnoki beosztását,³⁵ 1931. május 1-jétől altábornagyi rendfokozatban.³⁶

²⁸ A magyar királyi Honvédség főparancsnoka az adott időben vitéz Nagy Pál gyalogsági tábornok volt. Katonai életútját bemutató rövid életrajzát lásd Szakály: *A magyar királyi Honvédség*, 4–7. Részletesebben: Varga Adrienn: *Adalékok vitéz Nagy Pál gyalogsági tábornok életútjához*. (Kézirat, szakdolgozat, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar). Piliscsaba, 2014.

²⁹ HL HM 1923 Elnökség 4.708 (A Kormányzói Elhatározás kelte 1923. február 28., száma 292/K. I.)

³⁰ HL HM 1924. 8. osztály Elnöki 8.892.; HL Kormányzói Elhatározások 663/K. I., 1924. május 12.

³¹ „Doktorrá avatásom. Pfeiffer Péter volt a rektor.” *Shvoy Kálmán titkos naplója*, 89. Az „államtudományi doktori fok”-ról szóló okiratot 1923. június 1-jén vette át Shvoy Kálmán. Tanulmányaira vonatkozóan a Szegedi Tudományegyetem Levéltárában nincsenek adatok, de az „államtudományi doktori fok” odaitélése igazolt. *Beszámoló a szegedi m. kir. Ferenc József-tudományegyetem 1922–23 – 1926–27. évi működéséről*. Szeged, 1929. (Államtudományi doktori oklevelet kaptak: 427. Shvoy Kálmán.)

Pfeiffer Péter (*Füle, 1862. január 31. – †Szeged, 1947. december 7.) fizikus, egyetemi tanár. 1922–1923-ban a szegedi Magyar Királyi Ferenc József Tudományegyetem rektora.

³² HL Kormányzói Elhatározások. 1925. szeptember 9. (365/titk./K. I.-1925.)

³³ Honvédségi Közlöny, 1927. 12. sz. (1927. május 1.) 104.

³⁴ Honvédségi Közlöny, 1930. 6. sz. (1930. március 1.) 48.; *A tízéves Vitézi rend 1921–1931*. Budapest, é. n. 356. Shvoy Kálmán a(z) I. világháborúban kiérdemelte a Vaskoronarend III. osztályát a hadidíszítménnyel kardokkal, a Katonai Érdemkereszt III. osztályát a hadidíszítménnyel kardokkal, az Ezüst Katonai Érdemérmét a Katonai Érdemkereszt szalagján a kardokkal (két ízben), valamint a Bronz Katonai Érdemérmét a Katonai Érdemkereszt szalagján a kardokkal.

³⁵ *Shvoy Kálmán titkos naplója*, 108.

³⁶ HL HM 1933 Elnökség I. tétel 1.454. (6.227 i. sz.); *Shvoy Kálmán titkos naplója*, 110. A Shvoy által megadott 1930. április 28-i időpont a Kormányzói Elhatározás kelte.

1934. május 1-jével beosztásából felmentették,³⁷ 1934. szeptember 1-jével nyugállományba helyezték, harmincöt év tényleges szolgálati idő után.³⁸

Shvoy nyugállományba helyezését követően pártpolitikai szerepet vállalt. A kormánypárt, a Nemzeti Egység Pártja tagjaként országgyűlési képviselővé választották 1935-ben, de már 1934-ben Szeged városa törvényhatósági bizottságának örökös tagjává is megválasztották. Életútja ezt követően sajátosan alakult. 1939-ban már nem indították az országgyűlési választásokon, és ezt követően sorra-rendre névtelen levelekben rágalmazta meg a szegedi közélet szereplőit. Shvoy Kálmánt végül is a budapesti királyi büntetőtörvényszék 1941. november 28-án nyolc hónapi fogházra ítélte hamis vád, rágalmazás és becsületsértés vétsége okán. A vétségeket, amelyek a „büntetté minősülés határán mozogtak”, névtelen levelekben, illetve névtelen levelekkel követte el.³⁹ Az ítéletben hangsúlyozták, hogy „a vádlott mint a vitézi rend tagja s nyug. altábornagy a vádbeli cselekményeivel a honvéd tábornoki karra s a vitézi rendre is szégyent hozott”.⁴⁰

Az ítélet következtében a Vitézi Rend illetékes fóruma Shvoy Kálmántól a „vitézi jelző” használatát megvonta,⁴¹ és 1943 januárjában az egyenruha viselési jogát felfüggesztették.⁴²

Fogházbüntetésének végrehajtására – ismereteim szerint – nem került sor. 1945 márciusában Lajos bátyjával együtt rövid időre rendőrhatalósági őrizetbe került. A magyarországi harcok elültét követően a Honvédelmi Minisztérium állandó igazoló bizottsága 750/ig.biz.-1945 szám alatt „rendfokozatótól való megfosztását” javasolta.⁴³ A Budapesti Népbíróság fellebbezés után Nb.Ig. XIV. 832/1945/4. szám alatt „Igazolt”-nak jelentette ki.⁴⁴ Az 1947. február 7-én a budapesti ítélőtábla mint büntetőbíróóság által meghozott véghatározat pedig „lezárta” a Shvoy Kálmán elleni bűnvádi eljárást azzal az indokkal, hogy „a vádlott a vád tárgyává tett cselekményeivel sértetteket mint a demokratikus átalakulás előtt uralmon volt politikai rendszer szerveit és eszközeit e hatalmi szerepükben támadta, sértettek a demokratikus átalakulás előtti uralmon volt politikai rendszer alatt tanúsított magatartásukért és cselekedeteikért népellenes büntett miatt jogerősen elítéltettek, s így e jellegüknél fogva vádlott vádbeli cselekményeinek megtorlása a demokratikus államrendszer szempontjából nem mutatkozik kívánatosnak”.⁴⁵

³⁷ HL HM 1934. 8. osztály Elnöki 106.562.

³⁸ Uo.

³⁹ Budapest Főváros Levéltára VII. 5. c. B. XIV. 6.888/1941/11. A per iratanyaga: tanúvallomások, szakértői vélemények, vádirat, védői beadványok, ítélet stb. többszáz oldalt tesz ki.

⁴⁰ Uo.

⁴¹ HL HM Szervek VIII. (Magyar Honvédelmi Minisztérium Országos Vitézi Szék Felszámolását végző Bizottság iratai) Shvoy Kálmán anyaga.

⁴² HL Pécsi IV. honvéd hadtestparancsnokság iratai. 1. számú Hadtest- és Állomásparancsnoksági Tiszti Parancs (1943. január 5.)

⁴³ HL Tiszti személyügyi anyagok 3.135/1890. Shvoy Kálmán.

⁴⁴ Uo.

⁴⁵ *Shvoy Kálmán titkos naplója*, 315. A Véghatározat eredetije másolatban.

Shvoy Kálmán az ítélet kihirdetése után – csakúgy, mint előtte – továbbra is szegedi lakos maradt, és ott élt a Klauzál tér 7. szám alatti házukban 1971. október 25-én bekövetkezett haláláig.

A General from Szeged
Lieutenant General *Vitéz* Dr. Kálmán Shvoy

One of the well-known Hungarian military leaders of the Interwar Era, Lieutenant General *Vitéz* Dr. Kálmán Shvoy (1881–1971) spent most of his life in Szeged and eventually became one of the recognized residents of the city. His “secret diary and memoir” – which partly evokes his military career – made a huge splash in the 1980s and is still heavily referenced today. But who was Kálmán Shvoy actually? How did his military career evolve? What did he accomplish as a soldier that justified his inclusion among the top military leadership of the era? To what extent did his 1919 “Szeged endeavors” and departure – as an officer in the National Army and later as chief of the general staff of higher commands – propel or hinder his advancement? What was his life like after retirement? How did his military – and in part political – career come to an end? Why was he accused of writing anonymous, libellous and defamatory letters, against which he had to defend himself in court? Why was he acquitted of the charges after 1945, at a time when the men of the “criminal justice system” believed that anyone who had “clashed” with the prominent members of the earlier system had ultimately behaved righteously and thus deserved to be praised?

HIRATA TAKESI^{ID}

egyetemi tanár
Tohoku Egyetem
Jogtudományi Kar
Jogi és Politológiai Kutatási Doktori Iskola
e-mail: takeshi.hirata.a6@tohoku.ac.jp

A bethleni konszolidáció jellege a legújabb nemzetközi szakirodalom tükrében

E sorok 2020-ban válaszként íródtak elhunyt tisztelt barátom, Sipos József 2019 nyarán, egy szegedi találkozás alkalmával feltett kihívó kérdésére: vajon nem nevezhető-e demokráciának a bethleni rendszer?

ELŐSZÓ

A két világháború közötti közép-kelet-európai országok autoriter politikai rendszereiről még mindig nincs tisztázva, hogy hol helyezkednek el az autoriter rendszerek alkategóriái között. Közép-Kelet-Európában sok helyütt létezett parlament, megtartották a választásokat, és bizonyos mértékig engedélyezett volt az ellenzék tevékenysége is. Amikor azonban a spanyol politológus, Juan Linz meghatározta az autoriter politikai rendszer fogalmát, akkor a Franco-rendszert vette e modell alapjául, amelyikben eredetileg nem működött parlament, nem tartottak választásokat, és ezért nem létezett parlamentáris ellenzék sem.¹

Amikor Linz több alkategóriát alakított ki az autoriter politikai rendszerek között, főként bürokratikus-militáris típust (mint látni fogjuk, több típus található e kategóriában is), ún. organikus etatizmust (azaz korporatizmust), mobilizációs típust, faji-etnikai demokráciát (mint az akkori Dél-Afrika), totalitarizmus előtti

^{ID} orcid.org/0009-0005-9165-3422

¹ Linz, Juan: *An authoritarian regime: The case of Spain*. In: Allardt, Erik – Littunen, Yrjö (eds.): *Cleavages, Ideologies and Party Systems: Contributions to Comparative Political Sociology*. Helsinki, 1964. 291–341., reprint in: Allardt, Erik – Rokkan, Stein (eds.): *Mass Politics: Studies in Political Sociology*. New York, 1970. 251–283., 374–381.

helyzetet, totalitarizmus utáni típust és ún. szultánizmust (azaz személyes diktatúrát) különböztetett meg² – később ezek közül az utóbbi kettőt az autoriter rendszertől elkülönítve, nem annak alkategóriájaként, hanem külön, független rendszerkategóriaként fogalmazta meg, tehát már nem totalitárius-autoriter-demokratikus hármast, hanem ötféle politikai rendszer megkülönböztetését javasolta.³

Ebben az alkategória-sémában a két világháború közötti közép-kelet-európai országokat a bürokratikus-militáris típusba sorolta be, de nem a militáris-technokratikus-bürokratikus típusba – amely a latin-amerikai „bürokratikus autoriter rendszer”-nek felel meg (*Bureaucratic Authoritarian Regime*)⁴ –, hanem egy másik alkategóriába, az ún. bürokratikus-militáris-oligarchikus típusba.⁵ Linz ezt az argentin politológus, Guillermo O’Donnell érvelésére alapozta, mely szerint a latin-amerikai bürokratikus autoriter rezsimmel rokonítható a két világháború közötti kelet-európai országok politikai rendszere.⁶ O’Donnell és Linz is a magyar származású politológus, Andrew C. Janos azon cikkére hivatkozik, amelyben Janos az 1930-as évekbeli kelet-európai országokat szemügyre véve azt fejtegeti, hogy a miniszterelnökök vagy a királyok kísérlete arra, hogy egypártrendszert hozzanak létre, általában nem sikerült. Említi például a jugoszláviai Stojadinovičot (1935–1939), a magyar Gömbös Gyulát (1932–1935) vagy Imrédy Bélát (1938–1939), a romániai II. Károlyt és a lengyel OZN-t (Nemzeti Egyesülés Tábora, 1937–1939).⁷ Linz ezenkívül kitért a két világháború közötti kelet-európai országokra egy másik cikkében is, ahol csak vázlatosan, néhány oldalon jellemezte azokat alkotmányos parlamentáris rendszerként (*pseudo-constitutional parliamentary regime*).⁸ Egyébként a politológusok általában nem tették magukévá az autoriter rendszer Linz által javasolt alkategória-sémáját, ahogy az újabb, ötféle rendszer megkülönböztetését sem. Tehát a közép-kelet-európai országokban az első világháború után keletkezett oligarchia utáni autoriter rendszerek, mint például a bethleni konszolidációs rendszer, helye még mindig bizonytalan a politikai rendszerek osztályozásában.

² Linz, Juan: *Totalitarian and authoritarian regimes*. In: Greenstein, Fred I. – Polsby, Nelson W. (eds.): *Handbook of Political Science*. Vol. 3. *Macropolitical Theory*. Reading, Mass., 1975. 175–411, reprint Linz, J.: *Totalitarian and Authoritarian Regimes*. Boulder, Colo. 2000.

³ Linz, Juan J. – Stepan, Alfred: *Problems of Democratic Transition and Consolidation: Southern Europe, South America, and Post-Communist Europe*. Baltimore, Md., 1996.; Chehabi, Houchang E. – Linz, Juan J. (eds.): *Sultanistic Regimes*. Baltimore, Md., 1998.

⁴ O’Donnell, Guillermo: *Modernization and Bureaucratic-Authoritarianism: Studies in South American Politics*. Berkeley, Cal., 1978, second edition.

⁵ Linz: *Totalitarian and authoritarian regimes*, 1975. 285–293., különösen 293. reprint Linz: *Totalitarian and Authoritarian Regimes*, 2000. 184–194., különösen 193.

⁶ O’Donnell: *Modernization and Bureaucratic-Authoritarianism*, 89–90.

⁷ Janos, Andrew C.: *The one-party state and social mobilization: East Europe between the wars*. In: Huntington, Samuel P. – Moore, Clement H. (eds.): *Authoritarian Politics in Modern Society: The Dynamics of Established One-Party Systems*. New York, 1970. 204–236.

⁸ Linz, Juan J.: *Non-competitive elections in Europe*. In: Hermet, Guy – Rose, Richard – Rouquié, Alain (eds.): *Elections without Choice*. Basingstoke – New York, 1978. 36–65., 219–221., lásd 51–53.

Mostanában azonban újra divatba jött az autoriter (tekintélyelvű) rendszer elmélete azért, mert sok helyütt, például a volt szovjet országokban, a balti államokat kivéve, a rendszerváltás után végül nem valósult meg a demokrácia.⁹ Ráadásul ezekben az országokban a tekintélyelvű rendszernek van parlamentje, rendszeresen tartják a választásokat, sokszor ellenzék részvételével. Ezért szemügyre vehetjük az e sorok írójának régi cikke¹⁰ után keletkezett legújabb nemzetközi összehasonlító politológiai irodalmat, hogy útmutatást keressünk a két világháború közötti közép-kelet-európai tekintélyelvű rendszerek kutatására nézve.

A TRANZÍCIÓ-ELMÉLETTŐL AZ AUTORITER RENDSZER ELMÉLETÉHEZ

Az 1980-as évek közepétől az 1990-es évekig divatos volt az ún. tranzíciós elmélet az összehasonlító politológiában, amely azt feltételezte, hogy diktatorikus rendszerből rendszerváltás után demokrácia jön létre.¹¹ Azonban az 1990-es években

⁹ McFaul, Michael: *The fourth wave of democracy and dictatorship: Noncooperative transitions in the postcommunist world*. World Politics, vol. 54. (2002) No. 2. 212–244.

¹⁰ Takesi, Hirata: *A bethleni konszolidáció jellege a nemzetközi szakirodalom tükrében*. Valóság, 36. évf. (1993) 11. sz. 54–66. Az e cikk után megjelent magyarországi irodalom a teljesség igénye nélkül: Gyáni Gábor: *Politikai rendszer és a választói magatartás*. In: Gyáni Gábor – Kövér György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Budapest, 1998. 332–341. Második kiadás, 2001. 379–389.; Romsics Ignác: *Választójog és parlamentarizmus a 20. századi magyar történelemben*. In: uő: *Múltról mánnak: Tanulmányok és esszék a magyar történelemről*. Budapest, 2004. 223–234.; uő: *Magyar történelmi problémák, 1900–1945*. Uo. 315–338.; uő: *A Horthy-rendszer jellegéről: Historiográfiai áttekintés*. Uo. 339–357.; Püski Levente: *Demokrácia és diktatúra között: A Horthy-rendszer jellegéről*. In: Romsics Ignác (szerk.): *Mítoszok, legendák, tévhitek a 20. századi magyar történelemről*. Budapest, 2005. 206–233.; Püski Levente: *Horthy-rendszer (1919–1945)*. Budapest, 2006. 257–280.; Turbucz Dávid: *A politikai rendszer jellege a Horthy-korszak első tíz évében*. *Múltunk*, 52. évf. (2007) 4. sz. 228–254.; Püski Levente: *Választási rendszer és parlamentarizmus a Horthy-korszakban*. In: Romsics Ignác (szerk.): *A magyar jobboldali hagyomány, 1900–1948*. Budapest, 2009. 73–101.; Sipos Balázs: *A Horthy-korszak politikai rendszere (1919–1944)*. In: *Magyarországi politikai pártok lexikona (1846–2010)*. I. köt. *Parlamenti választásokon jelöltet állító pártok*. Főszerk. Vida István. Budapest, 2011. 137–147.; Romsics Ignác: *A Horthy-rendszer jellege: Historiográfiai áttekintés*. *Korunk*, 3-ik folyam, 23. évf. (2012) 11. sz. 3–12. (újabban, in: uő.: *A Horthy-korszak: Válogatott tanulmányok*. Budapest, 2017. 365–381.); Püski Levente: *Magyarország politikai berendezkedése a két világháború között*. *Korunk*, 3-ik folyam, 23. évf. (2012) 11. sz. 13–25.; uő.: *A Horthy-korszak politikai rendszere*. In: *A Horthy-korszak vitatott kérdései: Konferencia, MTA Székháza, Diszterem, 2020. szeptember 14–15. H. n., 2020. 55–74. és Kerepeszki Róbert, Ignác Károly és Paksa Rudolf hozzászólásai*. Uo. 75–94. Inkább a parlamentarizmus (ami értelmezésünk szerint nem ellentétje az autoriter rendszernek) szemszögéből vizsgálta: Boros Zsuzsanna. In: Boros Zsuzsanna – Szabó Dániel, *Parlamentarizmus Magyarországon (1867–1944)*. Budapest, 1999. 343–348. Vö. Pesti Sándor: *Az újkori magyar parlament*. Budapest, 2002.

¹¹ O'Donnell, Guillermo – Schmitter, Philippe: *Transitions from Authoritarian Rule: Tentative Conclusions about Uncertain Democracies*. Baltimore, Md., 1986.

a korábbi esetektől eltérően sok helyütt nem teljesedett ki a demokratizálódási folyamat, a létrejött demokrácia hiányosan működött, ezért a politológusok előszeretettel kezdték melléknévvel ellátni a demokrácia fogalmát, mint illiberális demokrácia, korlátozott demokrácia stb. Ennek láttán felvetődött – joggal – az a kérdés is, hogy igazán demokráciának nevezhető-e az olyan hiányos demokrácia, amely a demokrácia kritériumainak valamelyikét lazítva vagy elhagyva csonkított alkategóriaként (*diminished subtype*) nyer meghatározást.¹²

Az új évszázad elején már olyan kijelentés is elhangzott, hogy a tranzíciós (rendszer váltási, átalakulási, átmeneti) kutatásoknak véget kell vetni, és azokat az eseteket, amelyekben a rendszerváltás nem vezetett demokráciához, nem a demokráciára való átmeneti folyamatban lévőként, hanem kialakult sajátos politikai rendszerként kell értelmezni.¹³ Többen hivatkozni kezdték félautoriter rendszerre (*semi-authoritarian regime*),¹⁴ hibrid rezsimre¹⁵ vagy demokrácia nélküli választásokra.¹⁶ Sőt újra divatba jöttek az autoriter rendszer elméletei is. Ezek közül néhányat veszünk szemügyre.

A LEGÚJABB AUTORITER RENDSZERELMÉLETEK

(1) Andreas Schedler: Választási autoriter rezsim (*Electoral Authoritarianism*)

Választási autoriter rezsimnek (*Electoral Authoritarian Regime*) nevezte Andreas Schedler az olyan politikai rendszert, amely tekintélyelvűleg működtet formailag demokratikus intézményt, mint például többpárti választást, tehát manipulál.¹⁷ Itt jegyezzük meg, hogy ez tulajdonképpen közel áll a bethleni rendszer Romsics Ignác által megfogalmazott jellemzéséhez, amely szerint a bethleni konszolidációs rendszer alapszerkezetében „polgári liberális” volt, de intézményeit antidemokratikusan működtették.¹⁸ Ilyen rendszer egykor ritkaság számba ment, említhetjük

¹² Collier, David – Levitsky, Steven: *Democracy with adjectives: Conceptual innovation in comparative research*. World Politics, vol. 49. (1997) No. 3. 430–451.

¹³ Carothers, Thomas: *The end of transition paradigm*. Journal of Democracy, vol. 13. (2002) No. 1. 5–21.

¹⁴ Ottaway, Marina: *Democracy Challenged: The Rise of Semi-Authoritarianism*. Washington, D.C., 2003.

¹⁵ Hale, Henry E.: *Regime cycles: Democracy, autocracy, and revolution in post-Soviet Eurasia*. World Politics, vol. 58. (2005) No. 1. 133–165.; Levitsky, Steven – Way, Lucan A.: *Competitive Authoritarianism: Hybrid Regimes after the Cold War*. Cambridge, 2010.

¹⁶ Diamond, Larry: *Elections without democracy: Thinking about hybrid regimes*. Journal of Democracy, vol. 13. (2002) No. 2. 21–35.; Schedler, Andreas: *Election without democracy: The menu of manipulation*. Uo. 36–50.; Levitsky, Steven – Way, Lucan A.: *Election without democracy: The rise of competitive authoritarianism*. Uo. 51–65.

¹⁷ Schedler, Andreas: *The logic of electoral authoritarianism*. In: Schedler, Andreas (ed.): *Electoral Authoritarianism: The Dynamics of Unfree Competition*. Boulder, Colo., 2006. 1–23.; uő: *Election without democracy*, i. m.

¹⁸ Romsics Ignác: *A bethleni konszolidáció állam- és kormányzati rendszere*. In: Sánta Ilona (szerk.): *Egy letűnt korszakról 1919–1945*. Budapest, 1987. 51–52. Az eredetileg 1985-ben

például Mexikót és Tajvant (e két ország rendszerváltásáig), továbbá Malajziát és Szingapúrt, azonban Schedler azt állítja, most már ez a leggyakoribb típus (a statisztika nyelvén fogalmazva „móduszi típus”) a fejlődő országokban. Schedler szerint azért nem lehet ezt demokráciának tekinteni, mert hiányzik a választási eredmény bizonytalansága, amely a liberális demokrácia nélkülözhetetlen, lényeges tulajdonsága. Ugyanis a választási eredmény bizonytalansága teszi a hatalomgyakorlást mérsékeltté. Az a lehetőség, hogy a hatalomgyakorlót a következő választás alkalmából megbuktathatja a választóközönség, gátolja a hatalom önkényes gyakorlását, a szabadság eltiprását, az ellenzék elnyomását a demokráciában. S nem tekinthető a demokráciára való átmeneti állapotnak sem ez a rezsim, úgy-hogy külön politikai rendszernek kell minősíteni, erre használja Schedler a választási autoriter rendszer fogalmát.

Schedler szerint a politikai rendszerek tagolódása a következő: 1) liberális vagy választási demokrácia, 2) választási autoritarizmus és 3) zárt autokrácia. A *hatalomra kerülés módja különbözteti meg ezeket*: 1) liberális választáson vagy 2) manipulált választáson alapul, vagy 3) eleve korlátozott. Ő ezt az osztályozást szembeesíti Linz elméletével¹⁹ és Barbara Geddesével²⁰ (amire még visszatérünk). Schedler szerint Linz a maga osztályozását a *hatalomgyakorlás* szempontjára alapozta, konkrétan a pluralitásra, legitimációs elvre és mozgósításra. (Megjegyezzük, hogy Schedler egy kicsit pontatlanul idézi mindezt. Linz szerint az autoriter rendszer a totalitarizmustól négy szempont különbözteti meg: 1) korlátozott politikai pluralizmus léte annak teljes hiányával szemben, 2) a vezetőség kiszámítható hatalomgyakorlása a hatalom önkényes, korlátlan gyakorlásával szemben, 3) inkább alacsony, mint magas szintű mozgósítás, és 4) bizonyos antidemokratikus mentalitás kifinomult ideológia helyett.) Ezzel szemben Geddes hagyományos osztályozást használ – katonai, személyes és párt-diktatúra hármas osztályozást – Schedler szerint a *hatalom bázisának* megkülönböztetése alapján.

Schedler a választási autoriter rendszer példaként említi többek között az ázsiai országokból Malajziát, Szingapúrt, a volt szovjet országok közül Örményországot, Azerbajdzsánt, Kazahsztánt, Kirgizisztánt, Oroszországot és Belaruszt, illetve még több országot a Közel-Keletről és Afrikából. Ukrajna és Grúzia hiánya a felsorolásból az ottani ún. színes forradalommal hozható kapcsolatba (a regionális kontextus ismeretét sokszor nélkülöző összehasonlító politológusok ezt a demokráciára való átmenet kezdetének tekintik; de épp ezért érthetetlen Kirgizisztán

a *Társadalmi Szemlé*ben megjelent tanulmányában megfogalmazott jellemzést Romsics lényegében megtartotta, és a Horthy-korszak egészére alkalmazta az 1999-ben kiadott szintézisben: „...a Horthy-korszak kormányzati formája korlátozott [...] polgári parlamentarizmus volt”, aminek korlátozottsága, azaz autoriter elemei az „intézményi struktúra antidemokratikus működtetése”-ből (választójog korlátozása, vidéki nyílt szavazás, pártok közötti váltógazdaság hiánya stb.) álltak. Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Budapest, 1999. 233.

¹⁹ Linz: *Totalitarian and authoritarian regimes*, i. m.

²⁰ Geddes, Barbara: *What do we know about democratization after twenty years?* Annual Review of Political Science, vol. 2. (1999) 115–144.

említése), másrészt Türkmenisztánt és Üzbegisztánt valószínűleg azért hagyta ki, mert zárt autokráciának minősíti azokat.

A politikai rendszer dinamikáját illetően Schedler azt feltételezi, hogy a politikai tényezők a rendszer szabályai szerint a szabályok módosítása céljából küzdenek.

(2) Steven Levitsky és Lucan Way: Versengő autoriter rezsim (Competitive Authoritarianism)

Ezzel szemben versengő autoriter rendszernek (*Competitive Authoritarian Regime*) nevezte Steven Levitsky (aki elsősorban Latin-Amerika szakértőjeként és Trump volt elnököt bíráló publicistaként ismeretes) és Lucan Way (a volt szovjet térség szakértője) az olyan országokat, ahol formailag fennáll a demokratikus intézményrendszer, létezik komoly verseny (néha veszteséget is szenved a hatalmon lévő tényező), azonban az állami eszközöket (nemcsak az anyagi forrásokat, hanem a médiát, független szervezeteket is) a hatalmon lévő javára használják, ezért egyenlőtlen a verseny. A szerzőpáros ezt a rendszert olyan hibrid rezsimnek hívja, amely a demokrácia és az autoriter rendszer jellegét egyaránt magán hordja.²¹ Itt jegyezzük meg, hogy e kategóriából minden olyan rendszert kihagytak, amely hegemon párttal rendelkezik.²²

A szerzőpáros azzal magyarázza az ilyen rendszer keletkezését, hogy a hidegháború után a nemzetközi viszonyok miatt szükségessé vált legalább minimális mértékben adaptálni a demokratikus intézményformákat, habár választások tartása nem biztosítja a demokráciát, és ahol nem sikerült a tekintélyelvű rendszernek konszolidálódni, ilyen hibrid rezsim jött létre. Az ő elméletük szerint, ha egy országnak erős kapcsolata (*linkage*) van a Nyugattal, akkor a 21. század első évtizedének végére demokrácia jön majd létre, például Kelet-Európában, Latin-Amerikában és Tajvanon. A kelet-európai országok közül ők Szlovákiát, Romániát, Horvátországot, Szerbiát és Macedoniát említik (a szerzőpáros szerint jóslatuk nem teljesült be Albánia esetében, ahol bizonytalan autoriter rendszer áll fenn). Egyébként a szerzőpáros könyve olyan tág területet ölel fel, hogy majdnem enciklopedikusnak mondható. Szerintük ahol a Nyugattal csak gyenge kapcsolat áll fenn, ott nem valósul meg a demokrácia, ez a helyzet például a volt szovjet országokban, Afrikában és Tajvant kivéve Ázsiában. Ezekben az országokban, ha erős az állam és a párt szervezeti ereje, akkor megszilárdul a tekintélyelvű rendszer, és sikeres a hatalomátörökítés, mint például Örményországban, most csak a volt szovjet köztársaságot kiemelve a többi példa közül. Akkor is megszilárdul a tekintélyelvű rendszer, ha gyenge az állam és a párt szervezeti ereje, de gyenge a Nyugat demokráciát követelő nyomása (*leverage*) is, amint az Oroszországban történt (Belaruszt viszont bizonytalan tekintélyelvű rendszernek, tehát jóslatukkal ellentétes esetnek minősíti a szerzőpáros). Végül csak ott bizonytalanodik el a tekintélyelvű rendszer, ahol gyenge a kapcsolat a Nyugattal, gyenge az állam és a párt szervezeti

²¹ Levitsky–Way: *Competitive Authoritarianism*, i. m.

²² Levitsky–Way: *Competitive Authoritarianism*, 16.

ereje, viszont erős a nyugati nyomás a demokráciáért, ekkor nem sikerül a hatalom átörökítése, és létrejön a versengő autoriter rendszer, mint Grúziában és Moldovában (ezzel szemben úgy tartja a szerzőpáros, hogy Ukrajnában demokrácia jött létre ugyanazon feltételek között).

Mint látjuk, ez az elmélet túlhangsúlyozza a nemzetközi tényező szerepét. Formailag demokratikus intézményt azért alkalmaznak – állítja a szerzőpáros –, mert a hidegháború után megváltoztak a nemzetközi viszonyok: a diktatúrát támogató nagyhatalom Keleten eltűnt, a Nyugat pedig ezt már nem támogatja úgy, mint az Egyesült Államok a hidegháború alatt tette. Demokrácián kívül már nem létezik másik legitim rendszermodell, a fejlesztési támogatások pedig megkövetelik legalább a demokrácia látszatát, és a nemzetközi szervezetekből és a nemzetközi nem kormányzati szervezetekből (NGO) megalakult a demokráciát támogató transznacionális hálózat. Azonban szerintük csak ott valósul meg a demokrácia, ahol van erős (gazdasági, kormányzati, társadalmi, információs és „civil társadalmi”) kapcsolat a Nyugattal. Továbbá szintén a Nyugat demokráciát támogató nyomásának tulajdonítják azt a tényezőt is, amely gátolja a tekintélyelvű rendszer megszilárdulását, s így a versengő autoriter, hibrid rezsimet létrehozza. Általában véve elhanyagolják a belföldi tényezőket.

Véleményem szerint ebben az elméletben a nemzetközi tényező túlbecsült, a belföldi tényező pedig alábecsült. Azonban azért említjük e szerzőpáros elméletét, mert éppen ők állítják párhuzamba az 1920-as évek közép-kelet-európai országait napjaink versengő autoriter rezsimmal rendelkező országaival.²³ Szerintük mind a két esetben hasonló nemzetközi körülmény – a Nyugat liberális hegemoniája – vezetett a demokratikus intézmények alkalmazásához. Az első világháború után is ezért kellett eltérniük a közép-európai viszonylag tekintélyelvű kormányzatoknak a félig szabad sajtót, az ellenzéki képviselők ellenőrzését és bizonyos fokú bírói függetlenséget – állítják. Az 1930-as években azonban, amikor egy diktatorikus ellenhegemonia megjelenésével megkapták az ellenkező legitimációs forrást és katonai-gazdasági támogatást, összeomlottak a közép-európai hibrid rezsimek. E ponton a szerzőpáros Andrew C. Janos egy újabb könyvére hivatkozik.²⁴

(3) Egypárti diktatúra és hegemon pártrendszerrel rendelkező autoriter rendszer

Nemcsak a tekintélyelvű rendszer elméletei jöttek újra divatba, hanem, mint említettük, a hagyományos diktatúraosztályozás is – katonai, személyes és párt-diktatúra – új magyarázatot kapott.²⁵ Barbara Geddes azt állítja, hogy egy-egy diktatúrátípus más-más ösztönzést (*incentive*) nyújt a rendszer törzsét képező személyi bázisnak (*cadre*). Ezért a káder érdeke eltérő a diktatúra típusai szerint. Ennek alapján feltételezte, hogy a három típusú diktatúra között különbség van a rendszer

²³ Levitsky–Way: *Election without democracy*, 60–61; uők: *Competitive Authoritarianism*, 17.

²⁴ Janos, Andrew C.: *East Central Europe in the Modern World: The Politics of Borderland from Pre- to Postcommunism*. Stanford, Cal., 2000.

²⁵ Brooker, Paul: *Non-Democratic Regimes: Theory, Government & Politics*. Basingstoke – New York, 2000.

fennállási ideje, a rendszer bukásának oka, a rendszer gazdasági válsággal szembeni ellenálló képessége, a rendszerváltás formája és a rendszerváltás eredménye szempontjából.²⁶

Geddes feltételezése szerint a katonai diktatúrában a vezérkar előnyben részesíti a hadsereg egységének megőrzését, és gyűlöli a hadseregen belüli viszályt. Egy rendszerváltás után is fennmarad a hadsereg hivatása, ezért itt a legrövidebb a rendszer átlagos időtartama, belső viszályok következményeként a hadsereg visszahúzódik a kaszárnyákba, gazdasági válságok ellenében gyenge a rendszer, mert az belső küzdelmet szül a követendő irány körül; a rendszerváltás formája tárgyalásos, eredménye pedig versengő politika. A személyes diktatúrában anyagi előnyökre vadászik egy kis zárt klikk, ezért szűk a rendszer bázisa. A hatalom elvesztése óriási kárt okoz a klikk számára. Ezért hosszú a rendszer időtartama, a rendszer bukásához leginkább a diktátor halála vagy tömegfelkelés vezet, ellenállóképes egy gazdasági válsággal szemben is, a rendszerváltás formája erőszakos, eredménye pedig újabb diktatúra szokott lenni. A párt-diktatúrában viszont összetartás van több frakció között, ezért viszonylag széles a rendszer bázisa. Versengő választás esetén is van lehetőség a hatalom megőrzésére. Ezért ennek a leghosszabb az időtartama, a rendszerváltás formája tárgyalásos, eredménye versengő politika lesz – állítja Geddes.

Geddes erre a feltételezésre alapozva saját adatbázisán bizonyította, hogy a diktatúra három típusa között valóban kimutatható statisztikailag releváns különbség. Ez nagy ösztönzést adott további kvantitatív kutatásokhoz.²⁷ Az Axel Hadenius és Jan Teorell szerzőpáros egyrészt úgy érvelt, hogy személyes diktatúra más diktatúrákból is keletkezhet, ugyanis hajlanak arra a diktatúrák, ezért ők a fő különbséget a párt-diktatúra és a katonai diktatúra között látják (és a Közel-Keletre jellemző diktatúrátípusként hozzáadják ahhoz a monarchiát, például az Arab-félszigeten, Jordániában és Marokkóban). Másrészt a párt-diktatúrák között megkülönböztetik az egypártrendszert és a hegemon pártrendszert, amit Geddes nem különít el. Geddes a személyes diktatúrára vonatkozó érvelésüket beépítette legújabb könyvébe.²⁸

A hegemon pártrendszer megkülönböztetését szorgalmazó érveléssel kapcsolatban, ami bennünket különösen érdekel a bethleni rendszer szempontjából, még

²⁶ Geddes: *What do we know about democratization after twenty years?* i. m.

²⁷ Hadenius, Axel – Teorell, Jan: *Authoritarian regimes: Stability, change, and pathway to democracy, 1972–2003*. Working Paper #331, Kellogg Institute, Notre Dame University, 2006.; Brownlee, Jason: *Portents of pluralism: How hybrid regimes affect democratic transitions*. *American Journal of Political Science*, vol. 53. (2009) No. 3. 515–532.

²⁸ Geddes, Barbara – Wright, Joseph – Frantz, Erica: *How Dictatorships Work: Power, Personalization, and Collapse*. Cambridge, 2018.

két tanulmányt kell megemlítenünk. Beatriz Magaloni (a mexikói hegemon pártrendszer szakértője²⁹) a hegemon pártrendszer sajátosságát hangsúlyozta.³⁰ Véleménye szerint a diktatorikus pártnak az a funkciója, hogy biztosítva az uralkodó erők koalíciójának a hatalomban való részesedést, meggátolja azok részvételét a rendszer megdöntésében, és ez ad magyarázatot a párdiktatúra hosszabb időtartamára a többi diktatúrátípushoz képest. Magaloni bírálja azt a nézetet, amely szerint a többpártrendszer a diktatúra alatt csak látszatintézmény (*façade*) lenne. Úgy érvel, hogy azért áll fenn a többpártrendszer a diktatúra alatt, mert az uralkodó erőkön belül a diktátor potenciális riválisai ezzel kilépési lehetőséget (*exit-option*, ez Albert O. Hirschman fogalma) kapnak, így alkuerejük megnő. Tehát a többpártrendszert az uralkodó erők, ezeken belül a diktátor potenciális riválisainak az érdeke tartja fenn. Ugyanakkor a rendszer időtartamára nézve azt állítja Magaloni, hogy a hegemon pártrendszerrel rendelkező diktatúra rövidéletűbb az egypárti diktatúránál éppen a diktátor riválisainak az ereje miatt.

A másik tanulmányban a Jennifer Gandhi és Adam Przeworski (az utóbbi lengyel származású politológus, a kvantitatív politológia egyik mesterének számít) szerzőpáros magyarázatot próbál adni arra a kérdésre, hogy egyáltalán miért intézményesíti a diktatúra a többpárti parlamentet.³¹ Szerintük a többpárti parlament olyan mechanizmust jelent, amelyen keresztül a diktátor egyrészt kooptál tagokat az uralkodó elitbe (anyagi előnyöket osztogatva partikuláris, önös érdekeket követőket egyesít egy domináns pártban), másrészt társadalmon belüli tényezőket is behoz a rendszerbe (konkrét intézkedésekbe való beleszólási lehetőséget adva a közérdeket szolgálni kívánóknak az ellenzéki pártokban). Úgy érvelnek, hogy elsősorban ott jöhet szóba a többpárti parlament egy diktatúra alatt, ahol többpártrendszer működött a diktatúrát megelőző rendszerben, mert a potenciális ellenzéki tényezők erejének megfelelően intézményesült rendszernek nagyobb lesz a túlélési lehetősége.

(4) Az ún. színes forradalmak a volt szovjet térségben és Henry Hale elmélete a rendszerek ciklusáról

Az első két megközelítésben külső alakzati kritériumok megalkotása után a szerzők példákat gyűjtenek szerte a világon, és azokat egyöntetűen kezelik. A harmadik megközelítésben a kvantitatív, statisztikai módszerrel dolgozó kutatók előfeltételezéseit előre létrehozott adatbázison bizonyítják. Ezekből a megközelítések-ből hiányzik azonban a térségspecifikus, illetve a történeti kontextus. Most olyan tanulmányt mutatunk be, amely régiókutatásból (*area studies*) indul ki.

²⁹ Magaloni, Beatriz: *Voting for Autocracy: Hegemonic Party Survival and its Demise in Mexico*. Cambridge, 2006.

³⁰ Magaloni, Beatriz: *Credible power-sharing and the longevity of authoritarian rule*. *Comparative Political Studies*, vol. 41. (2008) No. 4/5. 715–741.

³¹ Gandhi, Jennifer – Przeworski, Adam: *Authoritarian institutions and the survival of autocrats*. *Comparative Political Studies*, vol. 40. (2007) No. 11. 1279–1301.

Henry Hale (aki a volt szovjet térség, különösen Ukrajna szakértője) az ún. patrónusi prezidencializmus dinamikáját magyarázta több tanulmányában.³² Hale patrónusi prezidencializmus alatt olyan országokat ért, amelyek társadalmát patrónusi–kliensi kapcsolatok alapján szerveződő elit léte jellemez, és amelyek politikáját formálisan is széles hatáskörrel rendelkező, de azon kívül informálisan is óriási patronázst osztogató, azonban hivatali ciklusát tekintve korlátozott elnöki rendszer jellemez. (A hivatali ciklus korlátozását egyes közép-ázsiai országokban már kihagyták az alkotmányból – úgy, mint nem régen Oroszországban –, úgy-hogy ott személyes diktatúra jött létre.) Ilyen országokban Hale szerint hibrid rezsim formálódik ki, amelyben az elit tagjai közötti összetartás és versengés követi egymást, ezért látszólag diktatorikus fázis és demokratikus fázis következik egymás után, ami azonban ugyanannak a rendszernek a két arca.

Az eliten belüli versengés akkor jön felszínre, amikor a hivatali ciklus megszabott határára érkező ún. „*lame duck*” (tehetetlen) elnök utódlása körül kialakul a küzdelem. Ha népszerű a távozó elnök, akkor simán megy az utódlás egy kijelölt utód számára, azonban ha népszerűtlen az elnök, akkor a hivatalos jelölt ellen lép egy ellenjelölt, aki általában egykori magas tisztviselő, mint például a volt miniszterelnök, ezért versengő lesz az elnökválasztás és az ennek előválasztásaként (*primary*) funkcionáló parlamenti választás is. Ezekben az országokban általános a választási csalás és manipuláció, ezért minden választás alkalmával tiltakozó mozgalom él a városokban. Ha az eliten belül nincs verseny, a karhatalom elnyomja a tiltakozást, de amikor az elit soraiban rivalizálás van, és nem lehet tudni, ki lesz az elnök utódja, a karhatalom tartózkodik az erőszak alkalmazásától, nehogy felelősségre vonják majd az ellenjelölt esetleges győzelme után. Így tör ki az ún. színes forradalom, amely meggátolja a hatalom átadását a kijelölt utódnak, ahogy azt Grúziában a rózsás forradalom (2003), Ukrajnában a narancsos forradalom (2004) és Kirgizisztánban a tulipánforradalom (2005) tette.

Amikor az elnöki hatalom utódlása eldől, feléled az eliten belüli összetartás. Egy újabb hegemon pártba tömörülnek, így történt a rózsás forradalom után Grúziában vagy a tulipánforradalom után Kirgizisztánban. Itt 2010-ben megismétlődött a választási forradalom.

Kétféle kiutat jelölt meg Hale ebből az ismétlődő folyamatból. Az egyik az, ha dualista végrehajtó hatalmat intézményesítenek, csökkentve az elnök hatáskörét, ahogy Ukrajnában tették a narancsos forradalom után 2005-től 2010-ig. Ez úgy történt, hogy az előző, tehát távozó elnök csak azzal a feltétellel fogadta el általa nem kívánt utódját, hogy az elnököt fosszák meg a miniszterelnök-menesztés jogától. Azután az eliten belül több kliensi hálózat jött létre. Több piramis között dúlt kemény hatalmi harc. Mind az elnök, mind a miniszterelnök a maga hatáskörét

³² Hale, Henry E.: *Regime cycles: Democracy, autocracy, and revolution in post-Soviet Eurasia*. World Politics, vol. 58. (2005) No. 1. 133–165.; uő.: *Democracy or autocracy on the march? The colored revolutions as normal dynamics of patronal presidentialism*. Communist and Post-Communist Studies, vol. 39. (2006) No. 3. 305–329.; uő.: *Formal constitutions in informal politics: Institutions and democratization in post-Soviet Eurasia*. World Politics, vol. 63. (2111) No. 4. 581–617.; uő.: *Patronal Politics: Eurasian Regime Dynamics in Comparative Perspective*. New York, 2015.

akarta növelni, a másikat pedig csökkenteni. Ekkor minősítette a Freedom House Ukrainát „szabad” (*free*) országnak, 2006-tól 2010-ig egyedülálló módon a volt szovjet országok közül, a balti országokat nem számítva. 2010 után azonban ugyanaz a frakció szerezte meg mind az elnök, mind a miniszterelnök posztját. A 2004-es alkotmánymódosítást hatályon kívül helyezték, és 2014-ben megismétlődött a forradalom.

Egy korábbi cikkében említett Hale egy másik kiutat: ez abban áll, ha megszűnik az elit patronázs osztogatását igénylő hol összezáró, hol széthúzó magatartása, és ehelyett politikai programon alapuló ideológiai pártok jönnek létre. Úgy tűnik azonban, hogy Hale ez utóbbi kiutat nem tekinti valóban lehetségesnek, mivel 2015-ben megjelent könyvében már egyáltalán nem említi.

ÖSSZEGZÉS

A politológia ide vonatkozó legújabb irodalmát áttekintve összegzésként mit mondhatunk?

Először is, a bethleni rendszernek már megvan a neve az összehasonlító politológiában: választási tekintélyelvű rendszer. De ezzel a megnevezéssel többet tulajdonképpen nem kapunk. A ’hegemon pártrendszerrel rendelkező tekintélyelvű rendszer’³³ megnevezés továbbra is maradhat, olyan rendszer azonban, amelyben a többpártrendszer nem látszatintézmény, ahogy Magaloni is hangsúlyozta, de azért mindig az a kormányzó párt győz, amelyik az uralkodó erők koalíciójának megtestesítője.

Másodsor, elvetjük a versengő tekintélyelvű rendszer elméletének alkalmazását, mivel ebben az elméletben a nemzetközi tényezőt túlbecsültnek, a belföldi tényezőt pedig alábecsültnek tartjuk. Mi ezzel szemben kitarunk azon álláspont mellett, hogy az első világháború előttihez képest sokkal szélesebb választójogot nemcsak külső tényezők kényszerítették ki Magyarországon, hanem belső tényezők is alátámasztották, és ezek nem engedték meg a választójog bizonyos mértéken túli korlátozását.³⁴

Harmadszor, a módszertan szempontjából napjaink összehasonlító politológiájában egyrészt külső alakzati kritériumok megalkotása után a szerte a világból begyűjtött példákat uniformizáltan kezelik, másrészt kvantitatív módszerrel dolgozó kutatók fejtegetéseit előre létrehozott nagyszámú adatbázison bizonyítják (az ún. „*large N*” analízis). Mind a két módszerben elválasztják az eseteket helyi és történelmi kontextusuktól. Mi ezt az eljárást károsnak tartjuk. Ezzel szemben véleményünk szerint helyi kontextus alapján elemezve (*contextualized comparison*) a volt szovjet országok ún. színes forradalmait, sokkal érdekesebb értelmezéshez jutott el Henry Hale.

³³ Hirata: *A bethleni konszolidáció jellege a nemzetközi szakirodalom tükrében*, 60. Romsics e sorok írójával egyetértőleg „hegemonisztikus pártrendszerű autoritarianizmus”-nak nevezte a rendszert az 1999-es szintézisben. Romsics: *Magyarország története XX. században*, 233. Vö. uő.: *A Horthy-rendszer jellegéről*, 356.

³⁴ Hirata: *A bethleni konszolidáció jellege a nemzetközi szakirodalom tükrében*, 57.

Végül Linz alkategória-sémájának legnagyobb hiányaként a rendszer dinamikájára való tekintet elhanyagolását róhatjuk fel, miközben Geddes magyarázatának vonzerejét éppen a diktatúrátípusok közötti különböző belső logika fejtegetése adja. Eredetileg Linz autoriter rendszerelméletében is benne rejtett a dinamizmus szempontja. Linz az egypártrendszert ugyanis úgy jellemezte, hogy az a totális párttal szemben nem tömegmozgalomként, alulról jön létre, hanem azt fentről, egy megelőző rendszer uralkodó elitjét kooptálva, több alkotórészt egyesítő pártként hozzák létre. Ezért is jön létre korlátozott pluralizmus az autoriter rendszeren belül. Illegális ellenzéken (amit elnyomnak) és az ún. alegalis ellenzéken kívül (amit eltűrnék, ha nem szervezkedik) a rendszeren belül keletkezik egy harmadik típusú ellenzék félellenzékként (*semi-opposition*), ami nem különböztethető meg a rendszert támogató erőktől.³⁵ Ha ezt a szempontot továbbfejlesztette volna Linz, sokkal érdekesebb eredményt érhetett volna el, mint amikor az autoriter rendszertől elkülönítette a poszttotalitárius rendszert. Mint tudjuk, amikor az 1970-es évek közepén rendszerváltás történt a dél-európai országokban, visszatért a politikai porondra az illegális ellenzék. A közép-kelet-európai országokban ezt a szerepet töltötte be az alegalis ellenzék, a disszidensek, a volt szovjet országokban pedig a félellenzék, mint például a népfront szervezet.

Egyébként a kelet-európai és a volt szovjet térségekről eddig a legérdekesebb elemzés a német Herbert Kitschelt tollából született, aki a poszttotalitárius rendszerek (habár ezt a fogalmat nem használta) eltérő jellegét, a rendszerváltás különböző formáját a két világháború közötti politikai mobilizáció (azaz „politikai mozgósítás”) különböző szintjével magyarázta.³⁶ A két világháború közötti fejlett ipari országokban, mint Németországban és Csehszlovákiában, a demokrácia alatt a szervezett munkásság magas szintű politikai mobilizációja valósult meg. A háború után a szervezett munkásságra, a szakszervezetekre, a pártapparátusra támaszkodó kemény, ún. „bürokratikus-autoriter” kommunista rendszer (ez nyilvánvalóan O’Donnell fogalmának utánzása) fennmaradt akár a sztálinizmus után is, és csak tömegtüntetések nyomán omlott össze, utána pedig reformálatlan kommunista párt maradt fenn. A két világháború közötti félig iparosodott agrárországokban, mint Magyarországon és Lengyelországban, a korlátozott demokrácia vagy félautoriter rendszer alatt nem a szervezett munkásság, inkább a parasztság és a városi kispolgárság tapasztalta meg a politikai mobilizációt. A háború után külső nyomással kikényszerített rendszernek a nép széles rétegének ellenállásával kellett

³⁵ Linz, Juan J.: *Opposition in and under an authoritarian regime: The case of Spain*. In: Dahl, Robert (ed.): *Regimes and Oppositions*. New Haven, Conn., 1973. 171–259.

³⁶ Kitschelt, Herbert: *Formation of party cleavages in post-communist democracies: Theoretical propositions*. *Party Politics*, vol. 1. (1995) No. 4. 447–472.; uő.: *Divergent paths of postcommunist democracies*. In: Diamond, Larry – Gunther, Richard (eds.): *Political Parties and Democracy*. Baltimore, Md., 2001. 299–323.; uő.: *Accounting for postcommunist regime diversity: What counts as a good cause?* In: Ekiert, Grzegorz – Hanson, Stephen (eds.): *Capitalism and Democracy in Central and Eastern Europe: Assessing the Legacy of Communist Rule*. Cambridge, 2003. 49–86.; Kitschelt, Herbert – Mansfeldova, Zdenka – Markowski, Radoslaw – Tóka, Gábor: *Post-Communist Party Systems: Competition, Representation, and Inter-Party Cooperation*. Cambridge, 1999.

szembenéznie a sztálinizmus után, ezért kompromisszumra kényszerült. Ebben az ún. „nemzeti akkomodációs (alkalmazkodó)” kommunista rendszerben létrejött egy reformra hajló frakció, és ez vezette a rendszerváltás tárgyalásait, utána maga szociáldemokrata párttá alakult át. A két világháború közötti agrárországokban pedig, mint a balkáni országokban általában véve, alacsony szintű volt a politikai mobilizáció (a szegényparasztságot kivéve), inkább a kommunizmus alatt valósult meg az iparosodás és a városiasodás, éppen úgy, mint a szovjet országokban. A kommunista párttól függő kliensi hálózat jött létre. Az ún. „patrimoniális” kommunista rendszerben végül a kommunista párt maga hajtotta végre a rendszerváltást, hogy saját kezdeményezéssel megőrizze a hatalmát, ezért meghosszabbodott az átmenet, s nem volt bizonyos, hogy megvalósul-e majd a demokrácia.

A bethleni rendszerről egy angol történész, Thomas Lorman írt doktori disszertációt és ennek alapján könyvet is,³⁷ amelyben a szerző Bethlen alapfelfogását a két Tisza, Tisza Kálmán és Tiszta István felfogásához hasonlította, mivel mind a három politikus fő igyekezete volt egybentartani a kormányzó pártot. Lorman a közigazgatási apparátussal összekötött kormányzó pártot a két Tisza és Bethlen rendszerének lényeges elemeként ábrázolta. Különösen a több frakcióból álló, ezért több érdeket képviselni képes kormányzó pártot tekintette fontos intézménynek, amely a Bethlen-rendszernek viszonylag széles támogatottságot biztosított. Lorman szerint Bethlen miniszterelnöksége alatt a politikai döntéshozatal az Egységes Párt több frakciója között Bethlen által gondosan előkészített kompromisszum volt.³⁸

Legújabbban az Egységes Párt létrejöttének folyamatát elemezve készült az 1922-es választást alaposan ismertető munka Sipos József tollából.³⁹ Ahogy Sipos ábrázolja, Bethlen az agrár-demokrata kisgazdapártiak nyomásának engedve az Egységes Párt célkitűzését a „nemzeti demokrácia”-ban jelölte meg. Ebben az esetben is azt kell figyelembe venni, hogy a melléknévvvel ellátott demokrácia fogalma csonkított alkategóriát takar, ezért nem demokrácia, ami Siposnak az 1922-es választást alaposan ismertető ábrázolásából is egyértelmű. Úgy véljük, ez a rendszer inkább egyfajta „demokradúra”-nak számított, ami persze egyfajta szójáték. Spanyolul a diktatúra szó, a „dictadura” második tagja, a „duro/dura” melléknévként azt jelenti, hogy ’kemény’. Ennek ellentétje, a ’puha’ pedig spanyolul „blando/blanda”. Ebből származik a neologizmus: „dictablanda” mint puha diktatúra és „democradura” mint kemény demokrácia.⁴⁰ A Bethlen-féle „nemzeti demokráciát” demokráciának nem nevezhetjük, de azért demokradúrának talán igen.

³⁷ Lorman, Thomas: *The domestic politics of the Bethlen government, 1921–1925*. PhD thesis, London, University College London, School of Slavonic and East European Studies, 2001.; uő: *Counter-Revolutionary Hungary, 1920–25: István Bethlen and the Politics of Consolidation*. Boulder, Colo., 2006.

³⁸ Lorman: *Counter Revolutionary Hungary*, 225., 231–232.

³⁹ Sipos József: *A bethleni kétharmad. A Kisgazdapárt kormányzópárttá bővítése és az 1922-es választások*. Szeged, 2020.

⁴⁰ O’Donnell – Schmitter: *Transitions from Authoritarian Rule*, 9–10.

Characterization of Bethlen's consolidation regime
in the light of recent international literature of comparative politics

This article surveys recent literature of comparative politics, searching for a clue to categorization of interwar authoritarian regimes in East-Central Europe among the sub-categories of authoritarian regime. Theory of authoritarian regime has revived since recent cases of transition from dictatorship fail to complete the process of democratization and political scientists began to refer these cases to authoritarian regime, rather than to diminished sub-types of democracy. After reviewing how interwar East-Central European countries were mentioned scantily in the classic literature of authoritarian regime (Juan Linz, Guillermo O'Donnell), it examines the theories of electoral authoritarian regime (Andreas Schedler), competitive authoritarian regime (Steven Levitsky and Lucan Way), one-party or hegemonic party dictatorship (Barbara Geddes, Beatriz Magaloni, etc.), and post-Soviet countries' regime cycle (Henry Hale). In conclusion, it confirms that the naming of electoral authoritarian regime fits well, but we can maintain the characterization of authoritarian regime with hegemonic party system also. It criticizes the theory of competitive authoritarian regime, because this theory overemphasizes external factors and underemphasizes domestic factors, although it draws an explicit parallel between Central European countries in the 1920s and current authoritarian countries. The article emphasizes the importance of bringing a viewpoint of dynamism or internal logic into regime analysis and, methodologically, the importance of contextualized comparison in political science.

TÓTH ISTVÁN^{ID}
főmuzeológus
Móra Ferenc Múzeum
e-mail: gtothis57@gmail.com

Fényképek mint a társadalom kor-képe, 1900–1944 (*A Móra Ferenc Múzeum fényképgyűjteménye alapján*)

Fényképekre alapozott emlékezésemet Sipos Józsefről tudatosan úgy válogattam, hogy tükrözze az ő kutatói, történészi érdeklődését. Előadás formájában ez nem jelent különösebb töredezettséget. Szándékom szerint írott cikk formájában megkísérlem az összekötő szövegekkel ezt feloldani. Tizennégy képet választottam, amelyek kronológiai sorrendben a jelzett időszakra egyfajta folyamatot alkotnak, és a társadalom korabeli arculatába, képébe is betekintést adnak.

I.

Báró Bánffy Dezső Szegeden, 1905. június 2.

^{ID} orcid.org/0009-0002-8416-424X

Jóskát mindig foglalkoztatták a választások. Ez a kép Szeged fotótörténete szempontjából is igen fontos. Nem csupán azért, mert bizonyítéka a korteskedések dinamizálódásának, motorizálódásának, hanem azért is, mert készítője az egyik Auer a három fivér közül. A három testvér közül kettő (a középső Jenő és a harmadik Lajos) fényképészek lettek (György, a legidősebb csak csendestárs, foglalkozását tekintve gyógyszerész). A fénykép a Tisza Szálló előtt készült.

Az eseményről a *Pesti Hírlap* tudósítása a következőt írta: „*Báró Bánffy Dezső, Szeged I. kerületének orsz. képviselője, nejével, Dániel László orsz. képviselő és Lendl Adolf társaságában Szegedre érkezett. [...] A lakosság nagy előkészületeket tett a képviselő fogadására, ezzel akarván kifejezni háláját Bánffy iránt, hogy Szeged városa mandátumát tartotta meg. Az indóház előtti téren már 12 órakor ezrekre menő tömeg gyűlt egybe. A vonat berobogásakor testületek és társulatok zászlókkal képeztek sorfalat és a vendégek kiszállásakor zajos ovációkkal halmozták el báró Bánffyt. A város részéről Lázár György polgármester és a tanács több tagja jelent meg a pályaháznál. Báró Bánffy Dezsőt Lázár György polgármester üdvözölte. [...] Ezután kocsisorba ültek. Az első kocsin Bánffy báróné ült özv. Wöber Lajosnéval, a szegedi jótékony nőegylet elnöknőjével, azután Bánffy Dezső és Lázár György következtek, utánuk vagy kétszáz kocsi haladt. [...] Így érkezett a menet a Tisza-szállóig, ahol Bánffy az I. emeleten szállt meg.*”¹

II.

A következő kép már tíz évvel későbbi. Skrainka Frigyes szegedi illetőségű gáz-támadási hadmérnök első világháborús fényképnaplójából való.

¹ Móra Ferenc Múzeum (MFM) Tört. dok. 82.91.2.; *Pesti Hírlap*, 1905. június 2. (péntek) 7.

A kép 1915 júniusában készült Szegeden, a Korona utca 18. számú ház udvarán. Ekkor az épület a Katolikus Nővédő Egyesület Tiszti Kórháza volt. A képen maga Skrainka Frigyes is szerepel a feleségével. A szegedi ezredek tisztjeinek feleségei hatékonyan részt vettek a sebesültek ápolásában és gondozásában. Így Nónay Dezső, az 5. magyar kir. honvéd gyalogezred parancsnokának felesége is. Az épület ma ugyanott (Hajnóczy utca) óvodaként működik a belvárosban. Jóskát ugyancsak foglalkoztatta a világháborúk története, elsősorban emberi, társadalmi vonatkozásaiban.²

III.

A következő képek még mindig a háborús évekből valók. A Keglovich szegedi fényképészeti műterem készített egy sorozatot a fejadagokért sorban állókról és a szükség veteményes kertekről 1917-ben. A lakosság élelemmel való ellátását segíteni, valamint a gyermekek városban való felügyelet nélküli kóborlását volt hivatott megoldani ez az intézkedés. Erről a korabeli *Délmagyarország* a következőkben számolt be:

² MFM Helytörténeti Osztály – Skrainka Frigyes fényképes naplója az első világháborúból.

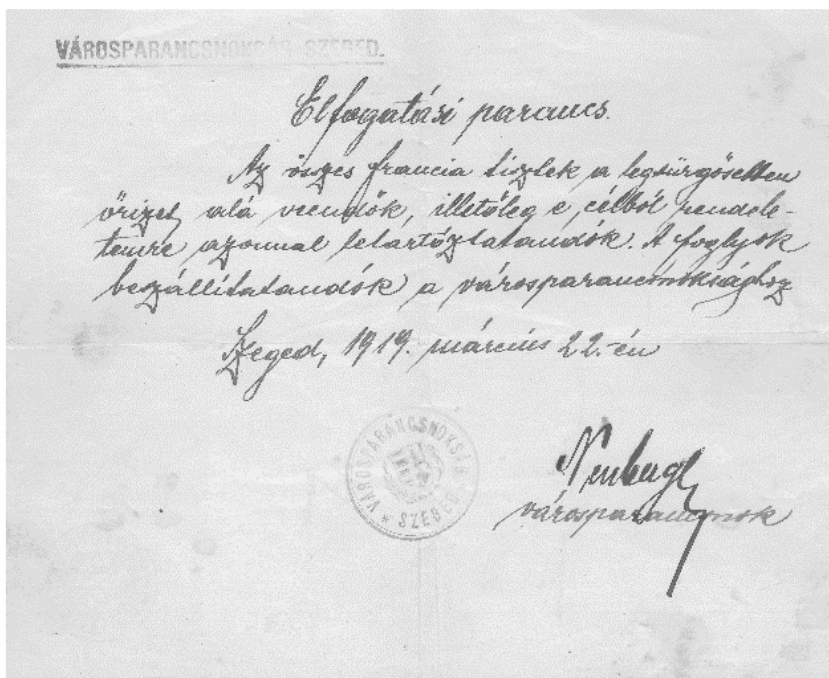
„A szegedi iskolai kertgazdaságok szervezése már folyamatban van és húsvét után megkezdik működésüket. [...] a város tizennégy 200–200 négyszögöles parcellát bocsát az iskolai kertgazdaságok részére. A parcellákat a város ásatja fel és palántákról is gondoskodik. Az értekezlet a tanfelügyelő bejelentését nagy örömmel vette tudomásul. Az igazgatók jelentették, hogy a tanulóknál a kertgazdaságok iránt élénk érdeklődés mutatkozik. A jelentések szerint a római katolikus tanítóképző, négy polgári iskola és kilenc elemi iskola kebelében alakulnak kertgazdasági csoportok. Az iskolai kertgazdaságokban babot, burgonyát, kukoricát, sárgarépat, karalábét és petrezselymet fognak termelni. Számítani lehet arra, hogy egy-egy parcellán háromszáz korona értékű konyhakerti veteményt lehet termelni. Tizenhárom parcella az alsóvárosi temető mellett, a vágóhid mögött, egy pedig Újszegeden lesz. Az értekezleten megbeszélték a közelebbi teendőket és megállapították azokat a módokat, amelyekkel a tanulók gazdasági foglalkoztatását minden nehézség nélkül biztosíthatják.”

„A tisztviselőkből alakult Szegedi Tisztviselők Kertgazdasági Társasága teljes erővel megkezdte működését, hogy a szép cél érdekébe, a kellő eredményt biztosítsa. Az egyes telepeken a munka már megindult és a bérlők a parcellák legnagyobb részét már át is vették. A társaság elnöke, Hauser Rezső Sándor most arra kéri azokat a bérlőket, akik a felsővárosi, alsóvárosi és rókusi telepen jegyezték, de parcellájukat még nem vették át, hogy ebből a célból vasárnap, április 1-én, délután 4 órakor a helyszínen megjelenni szíveskedjenek.”³

³ MFM Td. 84.9.3. ; MFM Tört. negatív: 10193; Délmagyarország, 1917. április 1. 7–8.

IV.

A következő kép 1919-ben készült amatőr felvétel. Sokat beszélgettünk arról munkánk során, hogy valóban igaz volt-e a munkásmozgalmi veteránok elbeszélése a francia megszálló egységek lefegyverzését illetően. A közelmúltban sikerült magántulajdonból megvásárolni egy ritka dokumentumpárost – egy iratot és a hozzá tartozó fényképet. Az irat bizonyítja, hogy Neuberger Frigyes városparancsnok, a tengerészkülönítmény parancsnoka 1919. március 22-én valóban írásos utasítást adott a francia tisztek letartóztatására. A kép pedig éppen a parancsnoksága alá tartozó tengerész egységet örökítette meg. Igaz, az utasítás nem vált valóra. A Neuberger-különítmény támadása azonban sikertelen volt: a franciák fegyverezték le a tengerészeket.⁴

⁴ MFM Helytörténeti Osztály Gysz.1645.

V.

Tänzer Jakab felvétele, 1920

Az amatőr felvétel készítője a k. u. k. 46-os gyalogezred katonája, bádogos üzemi és bolttulajdonos, aki a '46-osok emlékoszlopának tetejére a korona keresztjét készítette horganyzott bádogból. Ő és felesége is a holokauszt áldozatai lettek.

Páratlan fénykép ez, Horthy Miklós ekkori látogatásáról gyűjteményünkben még nem volt ilyen dokumentum. Jóska kedvenc korszaka a Horthy-kor volt, azon belül Nagyatádi Szabó István földreformja s a bethleni konszolidáció.

Szeged, 1920. március 18. Horthy Miklós kormányzó Szegedre érkezett a házi ezred átvételére. A *Szeged és Vidéke* különszámban örökítette meg a jeles látogatást:

„A Boldogasszony-sugarúton két diadalkaput állítottak föl. A fenyőgallyakkal díszített diadalkapukon Magyarország címere és Horthy Miklós kormányzó címere ékeskedtek.”

„A fogadtatás tervezetének kidolgozása jórészen Shvoy Kálmán vezérkari őrnagy érdeme, akinek buzgó segítőtársa volt a sajtó mellé kirendelt Kuba Vilmos százados. A fogadtatás példás rendje jogos büszkeséggel töltheti el Bottka Sándor dr. főkapitányt.”⁵

VI.

A szegedi polgárok az elsők között emeltek emlékműveket az első világháborúban elesett fiaik emlékére. Megmozdultak a veterán katonák, a társadalom különböző rétegei. Így a felsővárosi iparosok is. A kép Szegeden, a Dugonics temetőben készült 1921 tavaszán. A felvételt az ekkor már népszerű és kedvelt szegedi fiatal fotográfus, Auer Lajos készítette. Az emlékmű ma is áll.⁶

⁵ *Szeged és Vidéke*, 1920. március 18. esti különkiadás, 1–4.; MFM Helytörténeti Osztály, Tánzer-anyag.

⁶ MFM Helytörténeti Osztály, Auer-hagyaték.

Fényképek mint a társadalom kor-képe, 1900–1944...

VII.

Ez a két kép 1926. október 3-án készült a Dóm tér egyetemi építkezéseinek alapkövetétele alkalmával. Az első képen Horthy Miklós kormányzó és szárnysegédje, valamint Klebelsberg Kuno kultuszminister látható. A második képen a fővezéri sátor mellett lévő alapkövön Klebelsberg Kuno gróf az egyetem rektora és dékánjai körében megteszi a kalapácsütést. A nagy oktatáspolitikai beruházás Szeged arculatának jelentős átalakítását is eredményezte. A sorozat készítője Auer Lajos fényképész.⁷ (Jóska a korszak szakértőjeként Klebelsberg kultúrpolitikájával is behatóan foglalkozott.)

VIII.

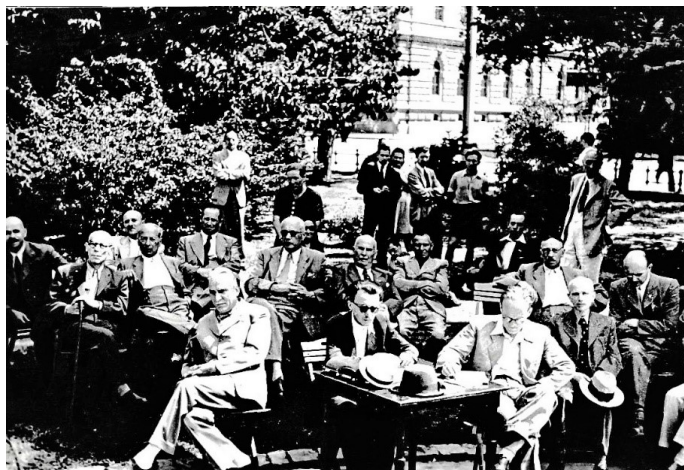
A Szeged Alsóvárosi Népkör fennállásának 40. évfordulója, 1928. Részlet az Auer Lajos készítette sorozatból. Középen a fa alatt dr. Kószó István, Tömörkény István barátja, egykori országgyűlési képviselő, volt belügyi államtitkár. Jóska élénken érdeklődött dr. Kószó államtitkári és képviselői tevékenysége iránt, e témában diákjainak számos tanácsot és útbaigazítást adott.⁸

⁷ MFM Helytörténeti Osztály, Auer-hagyaték. A *Délmagyarország* cikkei, (1926. október 3. 3., 1926. október 5. 1–2., 1926. október 6. 1–3.) hosszan beszámolnak az előkészületekről, a beszédekről és a társult programokról.

⁸ MFM Helytörténeti Osztály, Auer-hagyaték. Dr. Kószó Istvánra vonatkozóan lásd a jelen kötetben ifj. Tóth István írását.

IX.

A Rassay párt beszámolója Szegeden, 1930. május 18. A felvétel készítője Liebmann Béla fotóriporter. Liebmann megjegyzése szerint a képen rajta van véletlenül Baranyi Tibor főispán is. A *Délmagyarország* beszámolt arról, hogy április végén szerették volna megtartani Rassayék éves politikai beszámolójukat, de ezt akkor nem engedélyezték. Május 18-án viszont már megtarthatták a Belvárosi Mo-

ziban. Tehát cseppet sem véletlen, hogy Baranyi főispán látható a képen, valószínűleg hivatalból volt kirendelve a kormányzat részéről. A kép a Széchényi téren, a Belvárosi Mozi szomszédságában készült.

„Sigray Antal gróf, Sándor Pál, Nagy Emil, dr. Baracs Marcell, Kun Béla és Hegymegi-Kiss Pál országgyűlési képviselők jönnek Rassayval Szegedre, akik megérkezésük után a liberális ellenzék szegedi vezetőivel fognak tanácskozni. [...] Vasárnap délelőtt 10 órakor a Belvárosi Moziban tartja meg Rassay Károly nagyszabású képviselői beszámoló beszédét, amelyben az aktuális politika valamennyi kérdését érinteni fogja és őt követően beszélni fognak a vendégképviselők is, úgy, hogy a vasárnapi beszámoló a magyar politikai ellenzék jelentős megnyilatkozása lesz.”⁹

X.

Emlékművet állítanak Verhovay Gyulának Battonyán, 1930. szeptember 1-jén. (A fotót Auer Lajos készítette.) Az *Uj Nemzedék* 1930. augusztus 26-án számolt be arról a tervezett eseményről, amelyet képünk megörökített. A leleplezési ünnepség szónokai Eckhardt Tibor dr. (a képen épp beszédét tartja), Lendvai István, Széchényi István dr. szegedi ügyvéd, Törzsök Vilmos polgári iskolai tanár, az Ébredő Magyarok Egyesülete battonyai csoportjának elnöke és Bartha M. József.

⁹ MFM Helytörténeti Osztály Neg.: T. 3810; *Délmagyarország*, 1930. április 23. 3.; lásd még *Délmagyarország*, 1930. május 17. 3. Az idézet az április 23-i számból való.

„[...] az amerikai magyarság hálásabbnak, emlékezőbbnek bizonyult, mint az itthoni. Megtudván, hogy Verhovay Gyula jeltelen sírban fekszik a battonyai temetőben, elhatározták amerikai véreink, hogy a Szent Imre ünnepek alkalmával emlékművet állítanak Verhovay Gyulának Battonyán. Az emlék-mű leleplezése országos ünnepség keretében az amerikai szabadság-ünnepen, szeptember elsején lesz a battonyai temetőben.”¹⁰

XI.

Szent-Györgyi Albert a laboratóriumban, 1938

Jóskát Szent-Györgyi Albert egyetemi tevékenysége is érdekelt: életútja, sporttevékenysége és a háború alatti politikai tevékenysége.¹¹

¹⁰ MFM Helytörténeti Osztály, Auer-hagyaték.; *Uj Nemzedék*, 1930. augusztus 26. 9.

¹¹ MFM Helytörténeti Osztály, Auer-hagyaték.

XII.

Lengyel menekült katonák gyűjtőtábor, 1939. november 6. Fotó: Auer Lajos

XIII.

Végezetül egy olyan kép, amely mindkettőnk számára felemelő ünnepségen készült.

Móra Ferenc Múzeum – a Tömörkény-díj átadó ünnepsége, 2018. december 21.

Photos as mirrors of society, 1900–1944

For my paper I selected photographs of social movements and political elections taken by photographers from Szeged. These pictures have been mainly chosen from the 20th century's photographers, especially relating to József Sipos's research interests. Therefore, I use the photos of Emil Keglovich, the Auer family (Hungarian glasshouse; Auer brothers; Lajos Auer; Auer) and Béla Liebmann. The focus was on elections, boulevards, social events (laying of the foundation stone of the university, inauguration of the Dóm Square, Levente days, funerals). I intend to analyse these pictures by using the contemporary press publications with different orientations. The topics concern the election of Dezső Bánffy as ambassador, the takeover of Miklós Horthy's house regiment, the visits of Klebelsberg and Horthy in Szeged, the funeral of Gyula Verhovay (Christian-nationalist representative), the recordings of the Levente days at the great border of Szeged, the queues of the First World War, the military hospitals in Szeged, and the significant social and political events of the 1920s', 1930s' and 1940s'.

IFJ. TÓTH ISTVÁN^{ID}

PhD-hallgató
Szegedi Tudományegyetem
Történelemtudományi Doktori Iskola
segédmuzeológus
Móra Ferenc Múzeum
e-mail: pistitoth95@gmail.com

Dr. Kószó István belügyi államtitkár életpályája: a Sipos–Tóth diskurzus

Aki ismerte Sipos Józsefet, az tudja, hogy előszeretettel próbált témákat ajánlani diákjainak, tanítványainak. Ez alól természetesen én magam sem voltam kivétel, számomra a Mitteleuropa-terv vizsgálatát szánta, ám azt nagy tisztelettel visszautasítottam, amit bár nehezen, de elfogadott. Később szegedi múzeumi munkám során találkoztam Kószó István nevével, akinek személyéhez magánéleti okokból is kapcsolódom. Miután a tanár úrnak elmeséltem, hogy elkezdtem kutatni Kószó életpályáját, illetve azt, hogy milyen kapcsolatban állok az utódaival, milyen dokumentumokat, képeket láttam róla, felcsillant a szeme, hogy végre újból van egy közös témánk. Ennek kapcsán sokszor beszélgettünk, megvitattuk, hogy eddig milyen adatokra lehetett támaszkodni, esetlegesen milyen városi legendák léteznek, s azoknak milyen a valóságtartalmuk. Tanulmányomban röviden bemutatom Kószó István életútját, illetve a vizsgálgatás során felmerült és megvitattott kérdéseket, melyek Sipos József és köztem szóba kerültek, ezzel is emlékezve Sipos tanár úr munkásságára, emberi és tanári mivoltára.

Kószó István ügyvéd, pártelnök, országgyűlési képviselő, törvényhatósági bizottsági tag, belügyi államtitkár, felsőházi tag, szegedi közjegyző, több egyesület vezető tisztségviselője volt. A felsorolásból – amely így sem teljes – is kitűnik, hogy igen nagy pályafutást tudhatott magáénak, továbbá a lista mutatja Kószó fontosságát szegedi és országos ügyekben is. Aki Szeged helytörténetével foglalkozik, annak nem lehet ismeretlen Kószó neve, hiszen a századfordulós időszakról kezdődően a bethleni konszolidációs időszakig foglalkozó munkákban rendre fel-tűnik. Nem véletlen, hogy Sipos József tanár úrnak is ismerősen csengett ez a név, a korszaki adottságok mellett ugyanis Kószó a szegedi Kisgazdapárt alapítója is, mely párt története a tanár úr igen kedvelt témája volt. Emellett múzeumi munkája

^{ID} orcid.org/0000-0002-7104-7952

során is találkozott Kószó nevével, mivel Tömörkény István legénykori cimborája volt, s gyűjteménygyarapító munkája részeként maga is igyekezett a Kószó családtól anyagokat szerezni, ám sikertelenül.

Kószó Istvánt csak említés szintjén jelenítik meg a helytörténeti vagy országos érdekeltségű kiadványok lapjain, néha közölve a születési és halálozási dátumát, aktuálisan betöltött szerepét. Elsőként talán Habermann Gusztáv és Apró Ferenc foglalkozott vele részletesebben, az utóbbi a Tömörkény-életrajz kapcsán egy szösszenetet idéz életéből, míg az előbbi a szegedi polgárcsaládokról szóló lexikonjában egy hasámban foglalta össze életművét, sok tekintetben pontatlanul, hiányosan, téves információkkal.¹ Kijelenthetjük, ezeken kívül nem foglalkoztak személyével, a legtöbb kutató számára ismeretlen a munkássága és az életpályája.

Kószó ifjúi időszakáról nem tudunk olyan részletesen beszámolni, mint felnőttkoráról, hiszen kevesebb irat maradt fenn erről az időszakról, ám a rendelkezésre álló információkból részlegesen rekonstruálom azt. 1861. december 17-én született Szeged alsótanyai részén, a mai önálló községben, Zákányszéken, mégpedig parasztcsaládba, Kószó Ferenc és Király Erzsébet hét gyermeke egyikeként. Habermann Gusztáv, a szegedi polgárcsaládokról szóló, már említett személyi adattárában földbirtokosként aposztrofálja a családot,² ám a Könyves Zoltánnéval – Kószó István dédunokájával – készített interjú során kiderült, hogy a családi legendárium úgy tartja számon, hogy inkább zsellérek voltak, mint földbirtokosok.³ Ezt alátámasztják az országgyűlési almanachok is, amelyekben szintén az olvasható, hogy Kószó egyszerű földműves családból származott. Sipos tanár úr Habermannak adott igazat, míg én a dédunoka által elmesélt történetet tartom valószínűnek. Fennmaradt egy 1876-ból származó erkölcsi bizonyítvány, melyet Kószó István édesapjának állítottak ki. Ebben erkölcsi előélete mellett – melyet kitűnőnek és példás magaviseletűnek jellemeznek – természetesen kitérnek a vagyoni helyzetére is. Itt jegyzik meg, hogy birtokosa 12 hold és 1200 négyszögöl földnek, amihez hozzáteszik, hogy a föld igen silány minőségű.⁴ Ennek alapján a személyi adattárban szereplő földbirtokos jelzöt helyesnek tekinthetjük, ám nem a legigazabbnak. Aki jártas a vidéken, az tudja, hogy Zákányszék a Duna–Tisza közti homokhátság része. Talán nem szorul magyarázatra, hogy ezen a területen lévő termőföldek nem a legjobb minőségűek. Illik azt is megemlíteni, hogy a majd 13 holdnyi földdel hatalmas, nagy jövedelmet hozó gazdaságot nem lehet kiépíteni, még kedvező körülmények közt sem. Így helytálló lehet az az állítás, hogy Kószó István szerény anyagi körülmények között nőtt fel. Erre taníttatása is kiváló bizonyíték, hiszen a helyi papok segítettek neki, hogy mindig a megfelelő oktatásban részesüljön, mivel tehetsége már korán megmutatkozott. A szegedi piaristáknál

¹ Habermann Gusztáv: *Személyi adattár a szegedi polgár-családok történetéhez*. Szeged, 1992. 160.; Apró Ferenc: *Tizenhét irás Tömörkényről*. Szeged, 2017. 12.

² Habermann: *Személyi adattár*, 160.

³ Interjú Könyves Zoltánnéval, Kószó István dédunokájával, Szatymaz, 2020. október 27. 00:40:07 perc, Móra Ferenc Múzeum (Szeged), Történeti gyűjtemény.

⁴ Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád-Csanád Vármegyei Levéltára (MNL-CSCSML-SZ), Szeged, XIV. 18. Dr. Kószó István Belügyi Államtitkár, Nemzetgyűlési Képviselő iratai.

végezte tanulmányait, bizonyítványaiában jól látható, hogy végig tandíjmentességet élvezett. 1882-ben érettségizett. A születési és a matúra dátumát összevetve világos, hogy későn fejezte be a középiskolát, ennek magyarázatát Sipos József és Apró Ferenc⁵ is kereste, mely végül is igen egyszerű: gimnáziumi tanulmányait 1875-ben kezdte meg – feltehetően nem volt elég ösztöndíjas hely –, s a nyolc osztályt hét év alatt teljesítette, mivel ekkor még volt lehetőség egy év alatt két évfolyamot teljesíteni. Egyetemistaként is tandíjmentességet élvezett a Budapesti Magyar Királyi Tudományegyetem jogi szakán, ahol 1886-ban végzett. Szigorlati és joggyakorlati után 1891-ben vették fel a szegedi kamara ügyvédek lajstromába.⁶

Politikai működését igen hamar, 1888-ban – huszonhét évesen – kezdte meg még joggyakornokként, amikor is belépett a szegedi '48-as és Függetlenségi Pártba, majd később az úgynevezett Kossuth-párt tagja, vezetőségének elnöke 1896-tól, a párt elnöke 1905-től lett. A párton belül nagy elismerésnek és tiszteletnek örvendett. Sokszor felvetették neki, hogy miért nem indul országgyűlési választásokon, hiszen népszerűsége akkora, hogy minden bizonnal nyerne. A közvélemény úgy tartotta, hogy túl szerény volt az induláshoz, másrészt bevallotta, hogy nem kívánja feladni ügyvédi munkáját az országos karrier érdekében, hisz nagyon szerette a szakmáját.⁷ Országos kitörésére egészen 1917-ig várni kellett, amikor Kelemen Béla a szegedi főispáni tisztség ismételt elnyerése után lemondott a mandátumáról, ezért időközi választásokat kellett tartani. Ekkor Kószót sikerült meggyőzni, illetve ő is érzett magában annyi ambíciót, hogy induljon a képviselői posztért. A választást magabiztosan megnyerte, így elkezdődhetett országos pályafutása. Természetesen a sajtóban is pozitív és örömteli visszajelzések jelentek meg.⁸ Ezen rövid parlamenti időszakában három ügyben szólalt fel, és adott be indítványokat. Az egyik a szegedi paprikatermelők megsegítését célozta, hogy a háború okozta gazdasági helyzetben megállítsák a paprika árának növekedését, illetve magának a terménynek a rekvirálását szüntessék meg. Másik indítványa kérte a negyvenkét évnél idősebb, a világháború előtt a mezőgazdaságban dolgozó fegyvernélküli segéd- és őrszolgálatos népfölkelők leszerelését, illetve hazaengedésüket azért, hogy tudjanak a földjeiken dolgozni, ezzel is enyhítve az élelmiszerellátásban akadt gondokat. Harmadrészt pedig a női egyenjogúság híveként ellenjegyezte és benyújtotta a Feministák Szegedi Egyesületének kérvényét az országgyűlés elé a női választójog kapcsán.⁹

A Nagy Háborút követő zűrzavaros időszakban Kószó visszatért Szegedre, és az ügyvédi munka szépségeiben kívánt ismét elmélyülni. Nem is hozhatott volna jobb döntést, hiszen az országos politikai élet egyik súlypontja Szegedre tevődött át 1919-ben. Aktívan részt vett az ellenforradalmi szervezkedésben, az Antiboldista Comitée (ABC) szegedi csoportjának egyik alapítója, a végrehajtó bizottság

⁵ Apró: *Tizenhét írás Tömörkényről*, 12.

⁶ Habermann: *Személyi adattár*, 142.; MNL-CSCSML-SZ, XIV.18.

⁷ *Kószó István negyven esztendő előtt és most*. Délmagyarország, 1917. augusztus 3. 4.

⁸ *Dr. Kószó István a második kerület képviselője*. Délmagyarország, 1917. július 31. 3–6.

⁹ Az országgyűlés képviselőházának naplója, 1910. XXXVII. kötet. Budapest, 1917. 73–77., XXXIX. kötet. Budapest, 1918. 189–190., XXXVIII. kötet. Budapest, 1917. 282.

tagja volt. Jelen volt, amikor Aradról az ellenforradalmi kormány Szegedre érkezett, ahogy a szegedi kormányok megalakulásánál is. Miniszteri tisztséget nem kapott, talán nem is vállalt volna, ám belügyminiszteri tanácsosi rangban működött ebben az időszakban, segítve Kelemen Béla munkáját. Ekkor tett szert arra a kapcsolati tőkére (gr. Teleki Pál, Gömbös Gyula, Zdravec István, Horthy Miklós), melyet később az országos pályáján kamatoztatni tudott.¹⁰

1919 októberében Kószó új politikai irányvonalat kezdett el képviselni. Ő és több tagtársa is úgy vélte, hogy a '48-as Függetlenségi Párt „politikai értelemben véve már történelmi lett, mert két sarkalatos fő elve, az Ausztriától való elszakadás és a Habsburg-háztól való megszabadulás már megtörtént”.¹¹ Ehhez hozzátették: „...önálló királyválasztási jogunk megnyílt. Az alkotmányozó nemzetgyűlésnek lesz a feladata megállapítani azt, hogy Magyarország milyen alkotmányformát vállal, királyságot-e vagy köztársaságot.”¹² Mivel korábbi pártjának működését, céljait elavultnak és befejezettnek tekintette, Kószó is újabb politikai lehetőségek után nézett. Ebben természetesen az is közrejátszott, hogy ő a '48-as párt Apponyi Albert-párti részét támogatta. Ezzel szemben a Becsey Károly által vezetett Károlyi-párti ágazat csatlakozni kívánt Lovászy Mártonék csoportosulásához,¹³ Kószó emiatt sem kívánt tovább a pártban maradni. Paraszti származását sohasem felejtette el, s mindig kész volt a földművesek, termelők ügyében közbenjárni, mint ahogyan azt parlamenti indítványai is mutatják. Ezért nem tarthatjuk meglepőnek, hogy 1919. október 5-én megalakította a Szegedi Egyesült Kiszgazda- és Földművespártot az alsóvárosi népkör gyűlésén, melynek nemcsak alapítója, de elnöke is lett. Ebben közrejátszhatott az is, hogy még a háborús időszak parlamentjében megismerkedett Nagyatádi Szabó Istvánnal. Még az alakuló ülésen a publikum kikiáltotta Kószót a párt szegedi III. kerületi képviselőjelöltjének az 1920-as nemzetgyűlési választásokra.¹⁴ Talán nem is csoda, hiszen ebbe a körzetbe tartozott Alsóváros és Alsótanya (ma Mórahalom, Ásotthalom és Zákányszék), ahonnan ő is származott, ahol jól ismerték. Ellenjelölt híján választási harcok nélkül megnyerte körzetét, és nemzetgyűlési képviselő lett. Ugyanez történt a szegedi I. választókörzetben, ahol gróf Teleki Pál jutott mandátumhoz. Ehhez hozzá kell fűzni azt, hogy még 1919 decemberében a Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártja és a Földművespárt helyi szervezetei megegyeztek, hogy a másik párt jelöltje ellen nem

¹⁰ Kelemen Béla: *Adatok a szegedi ellenforradalom és a szegedi kormány történetéhez, 1919.* Szeged, 1923.

¹¹ Sipos József: *A szegedi zsidóság és az 1920-as nemzetgyűlési választások.* In: Zombori István (szerk.): *A szegedi zsidóság emlékezete.* Szeged. 1990. 115.

¹² Bárány Ferenc: *Politikai pártok, társadalmi szervezetek, sajtó.* In: Serfőző Lajos (szerk.): *Szeged története 4.* Szeged, 1994. 329.

¹³ *A szegedi függetlenségi párt megkezdi szervezkedését.* Délmagyarország, 1919. október 3. 3.

¹⁴ Sipos József: *Nagyatádi Szabó István Szegeden, 1919 őszén.* In: A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve: *Studia Historica 4.* Szeged 2001. 219.

állítanak jelöltet, így garantálva a sikert.¹⁵ Emellett segítette őket az, hogy a Szociáldemokrata Párt visszalépett, és nem állított jelölteket.¹⁶

1921 márciusában–áprilisában, még az első Teleki-kormány válságának, utolsó napjainak idején a miniszterelnök felkérte Kószót a Belügyminisztérium vezetésére, hogy Tomcsányi Vilmos csak az igazságügyi tárca feladataira koncentrállhasson. Ám Kószó visszautasította a felkérést, arra hivatkozva, hogy gróf Teleki Páltól nem kapta meg a működéséhez szükséges megfelelő garanciákat.¹⁷ Ez alatt közigazgatási reform véghezvitelét értette, hogy minden pénzügyi javaslat megtárgyalása után egy közigazgatási vagy alkotmányjogi javaslat kerüljön a nemzetgyűlés napirendjére.¹⁸ Még ugyanebben a hónapban a neve ismét felröppent lehetséges miniszterként, ám ekkor az igazságügyi miniszteri poszt kapcsán. Majd a Bethlen-kormány idején felmerült a kérdés, hogy Tomcsányi Vilmos maradhat-e miniszter. Ismét Tomcsányi helyére szerették volna felkérni Kószót.¹⁹ Mint tudjuk, Tomcsányi még egy évig betöltötte ezt a tisztséget, de fontos adalék az, hogy Kószó neve újból előbukkant egy igen rangos tisztség betöltése kapcsán.

A trianoni békeszerződés aláírása után a szerb megszálló csapatok még több mint egy évig tartózkodtak a demarkációs vonalon túl, és kivonulásukra egészen 1921. augusztus 21-ig várni kellett a Tisza–Maros háromszögben, ahová Szeged egyik városrésze, Újszeged is tartozott. Nemcsak ez a terület volt megszállás alatt, hanem a Baranyától egészen Kiszomborig tartó rész is. A déli területek felszabadítására a kormány miniszteri biztosokat nevezett ki, akiknek a feladata a békés átalakulás, a polgári rend megteremtése és biztosítása volt. Ezenfelül minden felmerülő adminisztráció is őket terhelte. Baranyában Patacsi Dénes volt honvédelmi államtitkárt, a bajai háromszögben Meskó Zoltán nyugalmazott belügyi államtitkárt, a Tisza–Maros háromszögben pedig Kószó Istvánt bízták meg ezzel a feladattal.²⁰

A nyári ideiglenes teendők után ismét előtérbe került a belügyminiszteri poszt kérdése. A városi legenda úgy tartja, hogy 1921-ben még többször próbálták megnyerni őt a belügyi tárca vállalására, ám ő ezt nem kívánta megtenni, talán a szerénysége miatt is, ahogy az először történt korábban az országgyűlési képviselőség esetén. Ám 1921 decemberében megtört a jég. Ekkor Klebelsberg Kuno lett a belügyminiszter, s belügyi államtitkárként csatlakozott hozzá Kószó István. Klebelsbergget egy idő után Rakovszky Iván váltotta, ám Kószó ezek után is maradt államtitkári pozícióban. Ekkor úgy gondolta, vége belügyi karrierjének, hiszen annak vállalásakor is csak ideiglenesnek tekintette azt, és visszavonulhat, ám nem így

¹⁵ Bárány Ferenc: *Az 1920-as nemzetgyűlési választások*. In: Serfőző (szerk.): Szeged története 4, 337–340.

¹⁶ Sipos: *A szegedi zsidóság*, 127.

¹⁷ *A Teleki-kormány újabb válsága*. 8 Órai Ujság, 1921. április 14. 1.; Dr. Lengyel László és Vidor Gyula (szerk.): *Nemzetgyűlési Almanach*. Budapest, 1922. 111.

¹⁸ Sipos József: *A Kisgazdapárt és a Teleki-kormány lemondása*. In: A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve, 1978/79-1. Szeged, 1980. 254.

¹⁹ *Maradhat-e Tomcsányi miniszter?* 8 Órai Ujság, 1921. április 29. 3.

²⁰ *A miniszteri biztosok*. Az Ujság, 1921. augusztus 14. 3.; *Vasárnap hajnalban bevonultunk Újszegedre és a Tisza–Maros szögébe*. Szeged, 1921. augusztus 23. 1.

lett. Egy ciklusnyi időszakot sikerült államtitkárként tevékenykednie, 1926 októberéig töltötte be ezt a tisztséget.²¹

Az 1922. évi nemzetgyűlési választásokon ismét a szegedi III. választókerület jelöltjeként indult. Ezen a viharos választáson, ahogy az 1920. évin is, kihívó nélkül, automatikusan megszerezte mandátumát.²² Az 1926. évi decemberi választásokon azonban akkor az Egységes Párt színeiben induló Kószó István visszalépett a szegedi III. választókerületbéli indulástól. Több találgatás ismert az okra vonatkozóan. Talán az öregsége? A megromlott egészségügyi állapota? Az erőteljesen csökkent népszerűsége? Saját maga a megromlott egészségére hivatkozik. Pontos indokot nem tudunk megnevezni, több mint valószínű, hogy a felsorolt tényezők együttesen eredményezték a visszalépést. De nem tudhatjuk pontosan, hiszen az államtitkári tisztségéből felmentő, 1926. október 23-ai irat arra hivatkozik, hogy Horthy kormányzó és Bethlen István kérése mellett saját kérésére került arra sor.²³ Nem tudni, hogy esetleg nem szándékosan kívánták-e őt kitessékelni az országos szinterről. A téli választásokon Tóth Imre, a szegedi Katolikus Kör elnöke indult volna Kószó helyett, ám a körzetben tapasztalható népszerűtlensége miatt mégsem őt indították. Kószó neve így ismét előkerült, ám már csak a lista harmadik helyére rakták, ahonnan igen csekély esélye volt bejutni. Végül a lista élére Klebelsberg Kuno került.²⁴

Az országgyűlés tagjainak megválasztása után került sor a felsőházi tagok delegálására. Szeged város közgyűlése Kószó Istvánt küldte a felsőházba, aki elfogadta a tisztséget. Rövid idő után, 1927 májusában azonban Kószó lemondott a tisztségéről, helyét Back Bernát vette át.²⁵ Nem tudni a pontos okot. Feltételezhető, hogy a nemzetgyűlési karrierjének befejezése kapcsán a fentebb felsorolt tényezők játszhattak közre, ám az sem elképzelhetetlen Kószó habitusából ítélve, hogy már elege lett az országos politikából, és haza kívánt költözni, vissza akart vonulni. A rossz nyelvek úgy tartják, hogy a szegedi közjegyzői tisztség csábította őt lemondásra, hiszen csak három iroda működhetett ezidőben, s az igen jó jövedelemmel járt. Nos, ezúttal nem tévedünk, ha a pénzügyi tényezőkre kitekintünk. Kószó államtitkári kinevezésekor – melyet, ahogy kiemelte, csakis pártparancsra fogadott el – megszüntette jól jövedelmező ügyvédi irodáját. A lemond(at)ása után azonban nehéz volt irodáját helyreállítani, régi ügyfeleit visszacsábítani. Nyugdija 340

²¹ Csöndes beszélgetés a hazaiért Kószó Istvánnal zsidókról, nehéz időről, vádakról, államtitkárságról és destruktív lapokról. Délmagyarország, 1927. június 12. 3–4.; Államtitkári kinevezés és az aláírt hivatali eskü, 1921. december 6., 1921. december 8. MNL-CSCSML-SZ, XIV.18.

²² Hivatalos jelöltségéről szóló értesítés, 1922. március 11. MNL-CSCSML-SZ, XIV.18.

²³ Államtitkári hivatalából való felmentés értesítése, 1926. október 23. MNL-CSCSML-SZ, XIV.18.

²⁴ Bárány Ferenc: *Az 1926-os országgyűlési választások*. In: Serfőző (szerk.): Szeged története 4, 367–369.; Megkezdődött a szegedi választási akció: Kószó István lemondott a jelöltségről, Héjjas Iván kétszer is tárgyalta a polgármesterrel. Délmagyarország, 1926. november 16.

²⁵ Bárány Ferenc: *Szeged politikai élete az 1920-as évek végén*. In: Serfőző (szerk.): Szeged története 4, 373.

pengő, mely igen kevés volt egy több unokával rendelkező nagycsaládos ember számára, aki családját ebből az összegből nem tudta eltartani, csak az addigi szerzeményeit felélni. Ezért kérvényezte eleinte, hogy Szegeden ne három, hanem négy közjegyzői állás legyen. Ám az egyik közjegyző, Heinrich István időközben elhalálozott, így Kószó ezután már a megüresedett helyre igyekezett bekerülni. Bethlen Istvánnak megírta, hogy hű szolgálata és a pártparancsok követése után szeretné, ha ezzel támogatnák őt. Megkért több pesti ügyvédet, például Rubinek Istvánt és Temesváry Imrét, hogy segítsenek az ügyében. Szegeden pedig erre egy másik közjegyzőt, régi ismerősét, Jedlicska Bélát kérte. Természetesen megkapta ezt a pozíciót, és 1928-tól egészen haláláig praktizált szegedi közjegyzőként.²⁶

Felmerülhet a kérdés, hogy Kószó István antiszemita volt-e. Sipos József tanár úr többekkel egyetemben úgy vélte, hogy igen. Ezt a kérdést először az 1920. évi választások kapcsán tudjuk megvizsgálni, azt elemezve, hogy miként viszonyult a Földműves Párt országos programjához, mely antiszemita részeket is tartalmazott. Kószót – saját maga nyilatkozata szerint – nem érdekelték az effajta megnyilvánulások, több zsidó származású barátja is volt, mint például Löw Immanuel, a szegedi zsidó hitközség főrabbija. Másfelől erre az eszközre nem volt szüksége. Az ő választókerületében, az alsótanyai vidéken főleg kis- és középparasztok éltek, a zsidóság aránya elenyésző volt, így nem volt miért, illetve nem voltak olyanok, akik ellen tudta volna alkalmazni ezt a taktikát.²⁷

A másik vizsgálendő eset az 1922. évi választások. Erre hivatkozva gondolhatják azt, hogy antiszemita volt, hiszen gróf Teleki Pál szegedi kampányának idején mondott beszédében egyértelműen a zsidóság ellen foglalt állást: „Azt hiszem, hogy győzni fog az a zászló, amit Wolff Károly itt kibontott. A zsidó politikai pártok gyászkeresztényeket keresnek és kapnak a Bárczyk, Rupertek, Rassayak személyében és uram bocsáss, hogy kimondom, egy keresztény papot is szereztek dr. Giesswein Sándor személyében. Itt Szegeden is találtak egy gyászmagyart, Ottway Károlyt, hogy azt mondhassák: íme, nem a zsidók csinálják, hanem a keresztények. Ki kell pusztítani azt a gyomot, amely ki akarja ölni ennek a városnak tiszta magyar érzését. Megfizetett bérencek, piszkos betyárok, akik fajukat megtagadva odaállnak a zsidó érdekek szolgálatába.”²⁸ E május 20-ai beszéde igen nagy port kavart, több napilap is közölte, hogy – tőle nem megszokott módon – miként nyilvánult meg a zsidókérdésben. Ezek után bárki mondhatná, hogy Kószó igenis antiszemita volt. Mégis mi szól az ártatlansága mellett? Ahogyan az előbb említettem, a szegediek többsége azért lepődött meg, mert ilyesfajta kijelentéseket Kószó korábban sohasem tett. Mindenki ismerte őt: Kószó Pista, az egyszerű, paraszti sorból érkező *szegedi embőr*, aki jámbor teremtmény, igaz keresztény ember, sohasem ítélkezik, mindig megfontolt és következetes döntéseket hoz.²⁹ Saj-

²⁶ Kószó István kérelmei az állás betöltésére és az ahhoz szükséges ajánlások kérése (több dokumentum). MNL-CSCSML-SZ, XIV.18.

²⁷ Sipos: *A szegedi zsidóság*, 116.

²⁸ Teleki és Wolff együttes szereplése a Tiszában. Szeged, 1922. május 21. 5.

²⁹ Interjú Könyves Zoltánnal.

nos azonban nem állnak rendelkezésre források Kószó szándékairól. A *Délmagyarország* híres cikkében is, amikor antiszemitizmusára rákérdeztek, csak azt nyilatkozta, hogy azt „*felújíták, mint a Tótágast...*”, illetve hangoztatta, hogy több zsidó barátja is van.³⁰ Ezt bizonyítják a Löw Immanuelle folytatott levélváltásai, hiszen azokból kiderül, hogy valóban nagyon jó kapcsolatban álltak, és tisztelték egymást. Kószó gratulált Löwnek, amikor felsőházi tag lett, illetve ugyanez megtörtént fordítva is 1927-ben. Egy másik levélben, 1923-ban Löw megköszönte, hogy Kószó segített beteg leányán, amiért nagyon hálás volt.³¹ Úgy vélem, Kószó nem volt antiszemita, már csak a róla szóló történetek, családi, városi legendák, valamint hitvallása alapján sem. A megoldás ott keresendő, hogy ezt a beszédet a Tisza-szállóban adta elő Teleki kampánya során, aki a szegedi I. választókerület jelöltje volt. Ez Szeged belvárosát foglalja magában, ahol a polgárok és a kereskedők domináltak. A zsinagóga is itt található, így magától értetődik, hogy a zsidóság aránya itt volt a legnagyobb az összes szegedi körzet közül. Ebből következően a Nagy Háború utáni időszak zsidóellenessége, antiszemitizmusa, a zsidók bűnösségének hangoztatása itt erősebb. A Kószó által elmondott beszéd nem volt más, mint egy pártutasítás végrehajtása, propaganda kampányfogás, mellyel a belvárosi keresztény szavazókat kívánták megnyerni, hogy Teleki esélyeit növeljék, esetlegesen már ezzel eldöntsék a kerület választási eredményét, az ellenfél viszályozását kikényszerítve. Kószó kénytelen volt beszározni a nevét azért, hogy ő is mandátumhoz jusson, s hogy betartsa a pártutasításokat, melyeket tiszteletből és lojalitásból mindig követett. Talán a Bethlennek írt – közjegyzői állással kapcsolatos – levelében erre a pártutasításra is utalhatott, mint amelyet kénytelen volt betartani.

Egy igazi szegedi polgár számára a társasági, egyesületi élet az élet lényeges részét alkotja, ami Kószó Istvánnál sem volt másképp. Több egyesületnél is vezető vagy tiszteletbeli tisztségeket kapott. Elsőként kívánom megemlíteni, hogy a Szegedi Torna Egylet elnöke volt. Ő maga talán sohasem volt sportos alkat, hiszen a Tömörkénnyel közös állítólagos névjegykártyájukon a „szobatornászok” jelölés is szerepelt. Ez utalhatott arra, hogy a tornát inkább támogatják, mint művelik. Ez a sportegyesület – a Szegedi Atlétikai Klub mellett – a polgári vonalat képviselte, ahol női és férfi tornászok egyaránt képviseltették magukat az országos élvonalban.³² Kószó tagja volt a – már az újjászerveződő – Szegedi Belvárosi Kaszinónak, majd később, 1921-től alelnöke lesz a társaságnak.³³ Ez az egyleti forma – mint azt jól tudjuk – a reformkortól kezdve igen fontos polgári, társadalmi, olykor politikai színhely volt. A kor aktuálpolitikai viszonyaihoz alkalmazkodva Kószó továbbá elnöke lett az 1899-ben a Szeged Belvárosi Népkörből kiváló és önállósuló Függetlenségi Népkörnek. Nem elhanyagolandó, hogy nemcsak Szegeden, de a

³⁰ Csöndes beszélgetés a hazaiért, i. m.

³¹ Löw Immanuel levelei Kószó Istvánhoz, 1923. április 22., 1927. január 17. (2 levél) MNL-CSCSML-SZ, XIV.18

³² Nagy Miklós: *Sportélet*. In: Serfőző (szerk.): Szeged történet 4, 746.

³³ Czimmer Károly: *A Szegedi-Belvárosi Kaszinó százéves története*. Szeged, 1929.

hozzákapcsolódó tanyavilágban, kiváltképp a felsőtanyai részeken is munkálkodott. 1898-ban Kószó vezetésével megalakult a Szatymazi Népkör, melynek sokáig elnöke, ideiglenes elnöke lett.³⁴ A művészetek és a kultúra pártolását is szívügyének tekintette, hiszen a Városi Könyvtár és Múzeum Bizottság tagja volt. Számomra, mint múzeumi dolgozónak, nagyon fontos ennek a bizottságnak a tagsága. Meg kell említeni azt is, hogy ugyanitt tevékenykedett a szegedi műpártolás egyik kiemelkedő alakja, Back Bernát, akivel együtt Kószó István is aktív részt vállalt a múzeum műtárgygyarapítási feladataiból, mint például az antik – Laokoón, Diszkoszvető-szobor – másolati gliptotéka kialakításából, illetve az intézmény szervezési feladatai ellátásában is részt vettek.³⁵ Ezenfelül Kószó a Szeged-Csongrádi Takarékpénztár nyugdíjbizottsági póttagja, a Szegedi Gazdasági Egyesület tiszteletbeli elnöke, az Alföldi Magyar Közművelődési Egyesület igazgatósági tagja, a Magyar Szent Korona Országai Vöröskereszt Egylet szegedi választmányának tagja, illetve a Röszei Gazdakör tisztikarának tagja is volt.³⁶

Kószó István 1932. július 7-én déli 12 órakor hunyt el Szegeden, hetvenéves korában. A halotti anyakönyvi kivonata szerint halálát cukros húgysav és szívizom-elfajulás okozta. Halálhíre sokakat megrendített, az összes szegedi lap foglalkozott vele. Végső nyughelyére a szegedi Dugonics, más nevén deszkás temetőben helyezték. Temetésén rengetegen vettek részt, a gyászbeszédet dr. Somogyi Szilveszter polgármester mondta, szertartását pedig nem más, mint Glattfelder Gyula püspök celebrálta.³⁷

E rövid tanulmányban bemutattam Kószó István életpályájának egy szeletét. Nem véletlenül helyeztem a hangsúlyt politikai pályafutására, hiszen Sipos József tanár urat ez az aspektus érdekelte a leginkább a Kószó-életműből, s a teljes életút ismertetése egy tanulmánykötetbe nem férhet bele.

Kedves Tanár Úr! A konferencián elhangzottak mellett így is meg kívánok emlékezni Rólad, s a jelen tanulmányt a tiszteletedre ajánlom. Isten nyugosztaljon!

The career of Dr. István Kószó, secretary of the interior ministry

István Kószó was party president, lawyer, secretary of the interior ministry, notary, also famous citizen of Szeged, however, his life story is still unknown after hundred years. In his time, at the turn of the 19th and 20th centuries, he was a well-known person in the city of Szeged, and also in the region. This article focuses mainly on his political career, because prof. Dr. József Sipos was more interested

³⁴ Habermann: *Személyi adattár*, 160.

³⁵ Szabó Tamás: *Joó Ferenc legjelesebb alkotása: Zsótér Andor portréja 1846-ból*. In: Bárkányi Ildikó – F. Lajkó Orsolya (szerk.): *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 2018.*, Új folyam 5. Szeged, 2018. 269.

³⁶ MNL-CSCSML-SZ, XIV.18.; Fodor Ferenc: *Gazdasági egyesületek Szeged környékén*. In: *Acta Academia Agriensis, Sectio Historiae, XXXVIII*. Eger, 2010. 155.

³⁷ Dr. Kószó István meghalt. Délmagyarország, 1932. július 8. 3.; Ma délután temetik el dr. Kószó Istvánt. Délmagyarország, 1932. július 9. 2.; Nagy részvét mellett temették el szombaton délután dr. Kószó Istvánt. Délmagyarország, 1932. július 10. 3.

in this aspect of Kószó's life. His nationwide political career started in 1917, during the Great War, when he became a member of parliament. After the war and during the chaotic period, he came back to Szeged to work again as a lawyer. It proved to be a good choice, as the base of the counterrevolution moved to Szeged during this time and he was able to make contact with the leading political figures (like Miklós Horthy, Pál Teleki, István Bethlen). In the 1920's, he made a national political career with the help of these contacts. The article also focuses on the titles he received or wanted to obtain, how he won the MP elections in Szeged, on his alleged antisemitism, and whether he should have retired from the parliament, from the ministry. I will also examine his associations in Szeged, where he was president, vice-president and honorary president. The article is dedicated to prof. Dr. József Sipos, to our teacher, who passed in 2021.

TÓTH MARCELL^{ID}

levéltáros

Magyar Nemzeti Levéltár

Csongrád-Csanád Vármegyei Levéltár

e-mail: tothmarcell.tm@gmail.com

A Vitézi Rend és a földkérdés – Szeged környéki példákon keresztül

„A legdicsebb vitézi telek az a pár láb föld, amely a hősi halottat eltakarja.”¹
(Juhász Gyula)

BEVEZETÉS

Az I. világháború előtt, alatt és után elementáris erővel feltörő ügy volt a földkérdés, amelynek történetét Sipos József is kutatta.² A problémára adott egyik válaszként említhetjük a vitézi intézményt és ennek részeként a vitézi telkeket. Tanulmányunkban bemutatjuk, hogy milyen jogszabályi háttérrel történt az adományozás, milyen politikai viták kísérték a Vitézi Rend telekjuttatási gyakorlatát, hogyan változott, bővült a birtokok száma. Nagy hangsúlyt helyezünk a vitézi telkek típusainak jellemzésére, valamint arra, hogy láttassuk „alulnézetből”, azaz a telekbe beiktatott vagy éppen azt igénylő, de nem elnyerő vitézek szemszögéből is e kérdést. Legvégül kitérünk arra, hogy 1944 őszét követően mi lett a telkek és az azokat birtokló vitézek sorsa. A témát feldolgozó szakirodalom ezen hat részkérdésből eddig jellemzően az első hárommal foglalkozott, míg az utolsó három közül az elsőtől kisebb mértékben, az utóbbi kettővel pedig gyakorlatilag egyáltalán nem.³

^{ID} orcid.org/0009-0004-8716-8726

¹ Juhász Gyula: *Szakállszárító*. Délmagyarország, 1925. május 17. 1.

² Lásd a teljesség igénye nélkül Sipos József: *A földkérdés*. In: Ablonczy Balázs – Gyáni Gábor – Gyurgyák János et al.: *Gróf Bethlen István és kora*. Budapest, 2014. 109–120.; Sipos József: *A Nagyatádi-féle földreform*. Rubicon, 21. évf. (2010) 4–5. sz. 78–81.

³ Fekete Ferenc: *A Vitézi Rend története*. Szeged, 2011.; Kerepeszki Róbert: *A Vitézi Rend 1920–1945*. Máriabesnyő, 2013. 28–39.; Négyesy László: *A Vitézi Rendről*. Szeged, 1974. 335–422.; Tátrai Szilárd: *A Vitézi Rend első évtizedének története*. Hadtörténelmi Közlemények, 110. évf. (1997) 1. sz. 49–83.; Tátrai Szilárd: *A Vitézi Rend története a harmincas évektől a felszámolásig*. Hadtörténelmi Közlemények, 113. évf. (2000) 1. sz. 35–78.

Az egyéni példák bemutatása során jellemzően, de nem kizárólag szegedi vagy Szegedhez valamilyen formában kötődő személyek sorsára térünk ki. Ezt indokolja, hogy a dél-magyarországi város három tekintetben is kiemelkedett: (1) A Vitézi Rend létrehozásának gondolatát – a szervezet mindvégig vallott hivatalos álláspontja szerint – Horthy Miklós Szegeden fogalmazta meg; (2) Szeged adta a második legnagyobb területet ingyenes vitézi telkek céljára a magyar települések közül – egyedül Debrecen előzte meg; (3) Szeged biztosította a legnagyobb területet vitézi bérföld céljára – az 1930-as évek közepéig e több mint 800 hold kiemelkedett minden hasonló kezdeményezés közül, sőt szinte egyedülállónak tekinthető.

Az adományozás jogi és hivatalos hátterét elsősorban a korabeli rendeletekre, vitézi kiadványokra (beleértve a vitézi sajtót), valamint a szakirodalomra támaszkodva dolgoztuk fel. Kivételt képez a vitézi bérföldek témája, amellyel kapcsolatban a Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád-Csanád Vármegyei Levéltárának Szegedi Levéltárában (MNL CSML SZL) őrzött dokumentumokra támaszkodtunk. A vitézi telkek és az azon élők akkori, valamint későbbi sorsával kapcsolatban a HM HIM Hadtörténelmi Levéltár és Térképtár gyűjteményében lévő, de az MNL Országos Levéltárában mikrofilmmásolatban kutatható HM Országos Vitézi Szék Felszámoló Bizottsága részére visszaküldött kérdőívekre, az MNL CSML Makói Levéltárában megtalálható Csanád vármegyei vitézi adatlapokra, az MNL CSML SZL-ben lévő (Szegedi) Közalkalmazottakat Igazoló Bizottság fondjára, továbbá személyes visszaemlékezésekre építettünk.

A VITÉZI TELKEK TÍPUSAI

A vitézi birtokok csoportosítását több módon közelíthetjük meg.

Egyfelől megkülönböztettek legénységi és tisztí vitézi telkeket. Méretük – legalábbis a kiinduló szándék, Horthy 1920. augusztus 20-i, magyar földbirtokosokhoz intézett felhívása szerint – a legénységi esetében 15–20 kataszteri hold (községenként 2–3 telek), a tisztieknél 100–150 hold (járásonként legalább 1 telek) terület vitézenként, kivéve a vármegyei vitézi előljárót, akinek 250 holdja lett volna.⁴ A saját telekből alapított vitézi telkek esetében kezdetben nem adtak meg elvárásokat (feltételezhetően az előbbihez hasonló nagyságú telkekre gondoltak), az 1934. évi kis kátéban viszont a legénységi telek esetében minimum 3 hold, a tisztiek tekintetében pedig legalább 25 hold méretet írtak elő, ha az előírnál alacsonyabb kitüntetéssel rendelkezett a vitéz. Felfelé eltérhettek ettől, de maximum középbirtok nagyságig.⁵

Mike Gyula 1929-es statisztikája szerint a tisztí telkek átlagos mérete 61,3 kataszteri hold, a legénységiéké 11,4, ezen belül a saját alapításúaknál 174 (!), illetve

⁴ Idézi: Szécsy Imre – Oszlányi Kornél – Oszlányi József – Farkass Jenő (szerk.): *A tízéves Vitézi Rend 1921–1931*. Budapest, 1931. 70.

⁵ *A Vitézi Rend kis kátéja*. 5. kiadás. Budapest, 1934. Vö. *A Vitézi Intézmény kis kátéja*. 2. kiadás. Budapest (–Szeged), 1922. 12–13.; *A Vitézi Rend kis kátéja*. 4. kiadás. Budapest, 1925. 35–36.

6,4. Feltételezzük, hogy egy vagy több saját birtokát vitézi telekké alapító nagybirtokos gazdaságai miatt nagyobb a saját alapítású tisztí vitézi telkek mérete az átlagosnál – az összesen 40 ilyen telekből legalább egy területe megközelítette az 1000 holdat (993 kataszteri hold). Ezzel szemben a legnagyobb saját alapítású legénységi telek érte el csak a 15 holdas méretet, míg az adományozott legénységi telkek közül volt 40 holdas is, a tisztiek esetében pedig 258 holdas.⁶ Itt kell hozzátennünk, hogy adataink szerint Csongrád vármegyében a legnagyobb nem saját ingatlanból alapított telek területe 317 kataszteri holdat tett ki a későbbiekben, ami országosan is kiemelkedő – erre az esetre a vonatkozó bekezdésben bővebben kitérünk.

Másfelől a vitézi telkeket a Vitézi Rend az eredetük alapján csoportosította, a Vitézi Rend kis kátéjának 5. kiadása szerint a következőképpen: „a) ingyenes, b) saját birtokból alapított, c) vagyonváltságos, d) megváltásos, e) vásárolt, f) hosszúlejáratú bér-, g) örök haszonélvezetű és h) telepítésből származó vitézi telek.”⁷ Ezzel szemben kilenc típusba sorolta a telkeket a HM OVSZ Felszámoló Bizottsága: ingyenes, saját alapítású, vagyonváltságos, megváltásos, bérföld, vásárolt, telepítési ingatlan, zsidó, továbbá vegyes. Összegezve e kettőt, összesen tíz telektípust különböztethetünk meg.

INGYENES VITÉZI TELKEK

A vitézi telkek legkorábbi és egyben legismertebb típusának az ingyenes vitézi telkek tekinthetők. A 6650/1920. M. E. sz. rendelet szerint vagy az államfő adományozza magánszemélyek, illetve köz- és magántestületek felajánlásaiból, vagy más „is adományozhat az ingatlanából vitézi telket, de az ilyen adományozás csak akkor érvényes, ha az államfő megerősíti”.⁸ Az első 25 telket kapó legénységi vitéz (illetve egy esetben a posztumusz címet elnyerő katona tizenhárom éves fia) 1921 májusában tette le az esküt. Többségük 14–17 kataszteri holdas vitézi telket kapott, a legkisebb telek a földéaki Kurunczi Andrásnak jutott (8 hold).⁹ Ennél kisebb legénységi vitézi telkek adományozása is előfordult: 1936-ban például négy rácalmási 2 hold 800 négyszögöl területű telek adományozását hagyta jóvá a kormányzó a *Budapesti Közlöny* szerint. Tisztí vitézek esetében hasonló eltéréseket figyelhetünk meg: a korábban említett 258 holdas mellett jóval kisebb ingyenes telkeket is adományoztak. Az előbb említett lapszámából például kiderül, hogy egy emléklappal ellátott főhadnagy 10, egy zászlós árvája 9 holdas telket kapott.¹⁰

⁶ Mike Gyula: *A Vitézi Rend statisztikája*. Magyar Statisztikai Szemle, 8. évf. (1930) 4. sz. 338–339.

⁷ *A Vitézi Rend kis kátéja*, 1934. 50.

⁸ Budapesti Közlöny, 1920. augusztus 29. 1.

⁹ *A tízéves Vitézi Rend 1921–1931*, 80–81.

¹⁰ Budapesti Közlöny, 1936. szeptember 18. 1–2.

Sok más településhez hasonlóan Szeged városa is ajánlott fel e célra területeket, összesen 225 holdat. Szeged-Felsőtanyán, Balástyán 1921. október 2-án iktatták be telkükre az első hét családot. A hét vitézből hat szegedi születésű vagy illetőségű volt – egyetlenegy kivéve, ő pár hónappal később (ettől függetlenül) elhagyta telkét. Fejenként 15 holdas területet kaptak, mindegyikük legénységi vitéz volt.¹¹ A következő évben szintén Felsőtanyán, de azon belül Csengelén iktattak be újabb vitézeket a telkeikbe. Ez alkalommal kapott telket egy vitéz árvája, valamint több tartalékos tiszt (Kókay László, Irányi László). Érdekesség, hogy nem tettek különbséget legénységi és tiszti telek között, így Kókaynak, Irányinak is 15-15 hold jutott.¹² Habár a telkeket ünnepélyesen átadták, a valóságban az adományleveleket csupán 1929 szeptemberében állították ki, a közlönyben pedig ennek ténye 1930 januárjában jelent meg.¹³ Ez a gyakorlat, amely nem csak Szegeden fordult elő, nehézségeket okozott az érintett vitézeknek, mert a dokumentum hiányában nem történhetett meg a telekkönyvi bejegyzés, így a hosszúlejárátú kölcsönt sem vehették igénybe. Egy 1920-as évek végi vitézi kiadványban türelemre intették azokat, akik még nem kapták meg az adománylevelüket, miután „az O. V. Sz. minden jóindulata és igyekezete dacára több hónapot, sőt néha egy évet is igénybe vesz, míg az adománylevelét az előírt alkotmányos fórumokat megjárja”.¹⁴

Az ingyenes vitézi telek azonban nem csak külterületi ingatlan lehetett. A főváros 1934-ben 100 vitézi telket ajánlott fel a budapesti vitézeknek. Ezek belterületen – a X., a XIII. és a XIV. kerületben – található, 125–130 négyszögöles, 30%-os beépíthetőségű telkek, valójában házhelyek voltak, azaz egy vitézi kertváros alapjait kívánták biztosítani. A település vezetése viszonylag gyorsan döntött a kérdésben, négy napon belül ki is jelölte a telkeket, és az első 15 ikerházba 30 vitéz 1936-ban beköltözhetett. 1937-ben újabb 8 telket és házat adtak át Óbudán, valamint 48-at a XIV. kerületben.¹⁵ Az utóbbi, zuglói telkekből és házakból 46-ot hivatalosan 1943 májusában adományozott a kormányzó vitézi telekként, ezek a tervezettnél némileg nagyobbak, 150–200 négyszögöl területűek voltak¹⁶ – a többről pedig feltételezhetően a háború végéig nem kaptak adománylevelet az érintettek.¹⁷ 1941 végéig összesen 857 ingyenes legénységi és 136 tiszti telket birtokoltak a vitézek, továbbá 103 legénységi vitézi házat.¹⁸

¹¹ Tóth Marcell: *Földet a szegedi hősöknek! Hogyan ajánlotta fel a város a vitézi telkeit?* Szeged, 33. évf. (2021) 6–7. sz. 13–22.

¹² Tóth Marcell: *Szegedi vitézek, vitéz szegediek. A Vitézi Rend és Szeged.* Szeged, 2022. 34–35.

¹³ Budapesti Közlöny, 1930. január 10. 1.

¹⁴ Pekár Gyula (szerk.): *Vitézek évkönyve.* 2. évfolyam. Budapest, 1928. 194–195.

¹⁵ Fekete: *A Vitézi Rend története,* 92–95., 107–109.

¹⁶ Budapesti Közlöny, 1943. május 20. 1–2.

¹⁷ Például vitéz G. K. a zuglói vitézi telepen élt haláláig, sőt az adott ingatlan mai napig a család tulajdonában van. A leszármazottak szíves közlése.

¹⁸ *A m. kir. kormány 1941. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv.* Budapest, 1941. 4.*

SAJÁT ALAPÍTÁSÚ VITÉZI TELKEK

A saját alapítású vitézi telkek eredete is a 6650/1920. M. E. sz. rendelethez nyúlik vissza: ez esetben a vitéz saját telkéből hozott létre vitézi telket. Az alapítólevelet minden esetben a kormányzónak kellett jóváhagynia. A vitézi telek ugyanúgy öröklődött a vitézi várományosra,¹⁹ de kiköthette az alapító, hogy ennek megszakadta esetén a telek vagy elveszíti vitézi jellegét, s részben vagy egészben a törvényes örökösöké lesz, vagy a Vitézi Rend kapja meg.²⁰ Az 1940-es években ez a gyakorlat megváltozott: csak a rendre szállhatott át a telek.²¹ Az 1920-as évek elejétől azzal próbálták ösztönözni az ilyen jellegű alapításokat, hogy a Vitézi Rendbe való felvételkor megelégedtek az előírtnál alacsonyabb kitüntetéssel is. A pontos minimum kritériumot sokáig nem határozták meg²² – így avathatták a legalacsonyabb tiszti kitüntetéssel, a Bronz Katonai Érdeméremmel vitézzé jószási Purgly Emil nyugalmazott magyar királyi földművelésügyi minisztert, Horthy feleségének a rokonát 1934-ben.²³ A későbbi szigorítás jegyében – az 1940-es kis káté már ezt tartalmazza – ez már csak az előírtnál eggyel alacsonyabb kitüntetéssel történhetett meg: a legénység esetében II. osztályú Ezüst Vitézségi Éremmel, a tisztelnél pedig a III. osztályú Katonai Érdemkereszttel (természetesen itt is csak a személyes bátorsággal kiérdemelték). Ezenfelül továbbra is előírták a korábban említett 3 és 25 holdas minimum telekméreteket.²⁴ 1941-ben megszüntették e kedvezményt.²⁵ 1941 végéig 79 tiszt és 42 legénységi állományú vitéz alapított ilyen módon telket.²⁶ Furcsa módon a szigorítások ellenére egészen 1944 augusztusáig több alkalommal is hagyott jóvá saját birtokból történő vitézi telekalapítást a kormányzó.²⁷

¹⁹ A várományos örökölte az érdemszerző, jogszerző vitézi címét. Jellemzően a vitéz legidősebb, egészséges, katonai szolgálatra alkalmas, 17. életévét betöltött gyermeke lett várományosként avatva, de ha ilyen nem volt, akkor rokon örökbe fogadott fiúgyermeke vagy lánygyermek férje, illetve örökbefogadott lánygyermek férje is lehetett. Az utóbbi két esetben fel kellett vennie a várományosnak a jogszerző vezetéknevét a saját vezetékneve elé.

²⁰ *A Vitézi Intézmény kis kátéja*, 1922. 14.; *A Vitézi Rend kis kátéja*, 1925. 36.; *A Vitézi Rend kis kátéja*, 1934. 55.

²¹ Utólagos, beragasztott kiegészítés az alábbi helyen: *A Vitézi Rend kis kátéja*. 6. kiadás. Budapest, 1940. 37.

²² *A Vitézi Intézmény kis kátéja*, 1922. 14.; *A Vitézi Rend kis kátéja*, 1925. 36.

²³ Budapesti Közlöny, 1934. április 7. 1.; Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád-Csanád Vármegyei Levéltára (MNL CSML), Makói Levéltára (ML) IX. Testületek, 702. Csanád-Arad-Torontál k. e. e. Vármegye Vitézi Székének iratai. Purgly Emil.

²⁴ *A Vitézi Rend kis kátéja*, 1940, 31.

²⁵ Hellebronth Kálmán (összeáll.): *A Vitézi Rend története, szervezete és tagjainak névkönyve*. Budapest, 1941. 35–36.

²⁶ *A m. kir. kormány 1941. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv*. Budapest, 1941. 4.*

²⁷ Utoljára: Budapesti Közlöny, 1944. szeptember 7. 2.

VAGYONVÁLTSÁGOS, MEGVÁLTÁSOS ÉS VÁSÁROLT VITÉZI TELKEK

A vagyonváltságos és a megváltásos vitézi telkek leglényegesebb közös jellemzője az, hogy az 1920. évi XXXVI. törvénycikkben foglalt vagy más néven Nagyatádi István-féle földreform során a Vitézi Rendnek juttatott területekből lettek kiosztva. Az előbbieik közé azok a vitézi telkek tartoztak, amelyek az „állam tulajdonát képező vagyonváltságból átvett [...] ingatlanok” voltak korábban, míg az utóbbiakhoz az „egyéb földpolitikai célokra igénybe vett (megváltott)” birtokosok tartoztak. Szintén azonos volt bennük, hogy mindkettő esetében fizetnie kellett a telekért a vitéznek, ezért együtt járadékos telekként is ismertek voltak. Maga az adománylevél csak a telek teljes árának kifizetése után lett kiállítva.²⁸

A vagyonváltságos földnél kezdetben a kataszteri tiszta jövedelem alapján meghatározott járadékot, valamint az előbbi harmincszorosának megfelelő törlesztőrészt kellett fizetnie a vételárból. 1929-től pedig 52 éven át 5,4%-os annuitással kellett törleszteni. Ezzel szemben a megváltásos vitézi telkek esetében a régi tulajdonosnak kellett fizetni, a járadék összegéről pedig vagy az Országos Földbirtokrendező Bizottság, vagy a tulajdonos és a vitéz közötti egyezség alapján döntöttek. Itt azonban a vételár a kataszteri tiszta jövedelem hatvanszorosát tette ki. Igaz, 1937-ben csökkentették a vételárat 30%-kal, valamint a vitézek még 25% engedményt kaptak, a 15 hold alatti birtokok esetében pedig azt csökkentették a vagyonváltságos vitézi birtokokkal azonos szintre.²⁹

Szeged környékén elsősorban Algyőn alakítottak ki 9–10 holdas vagyonváltságos, legénységi vitézi telkeket. Tulajdonosaik között megtaláljuk a szegedieket, a hódmezővásárhelyieket és a tápaiakat. A megváltásos vitézi telekkel rendelkező szegedieket vagy szegedi kötődésűek Derekegyházán, vagy a mai Bács-Kiskun vármegye területén lévő Kelebián kaptak telket, amelyre vagy maguk is kiköltöztek, vagy bérbe adták. Sok esetben a vitézek a trianoni határokon belüli vagy a visszaosztott területeken lévő egyes vitézi telkeiket is ide sorolták, habár azok a telepítési ingatlanok közé sorolhatók.

A tisztai vitézek telkei eltérő méretűek voltak: ismerünk 20–50 holdas birtokokat is az akkori Csanád-Arad-Torontál k. e. e. vármegye területén,³⁰ de találtunk az önbevallás szerint 317 kataszteri hold területű, a világháború végére már kifizetettnek számító, Csongrád vármegyei vagyonváltságos vitézi telket. A telket ráadásul egy olyan tisztai várományos kapta meg, aki – kutatásaink szerint – nem

²⁸ *A Vitézi Rend kis kátéja*, 1940. 59.

²⁹ Tátrai: *A Vitézi Rend első évtizedének története*, 66.

³⁰ A szerző gyűjtése „*A szegedi vitézek, vitéz szegediek*” című kötetének kéziratához.

kötődött a vármegyéhez, viszont az egyik korábbi Csongrád vármegyei székkapitány³¹ lányát vette feleségül.³²

A vásárolt vitézi telkeket a Vitézi Rend a saját, rendelkezésére álló pénzüsszegekből vette meg, majd az előbbiekhöz hasonló fizetési kötelezettségekkel adta át telekként a vitézeknek.³³

VITÉZI BÉRFÖLDEK, ÖRÖK HASZONÉLVEZETŰ VITÉZI TELKEK

A földreformból származtak a hosszúlejáratú vitézi bértelkek, amelyeket évtizedekre kaptak meg művelésre a vitézek – jellemzően a megszokottnál olcsóbb áron.³⁴ A legismertebb példája az ún. „szegedi vitézi bérföldek”. E 805 hold azonban részben kivétel, mert nem a földreform során juttatott területekről van szó, hanem Szendrey László székkapitány javaslatára és a városi tanács támogatásával kapták meg a helyi vitézek a telkeket ötvenéves (1923–1973) időtartamra kedvezményes árú bérleményként Szeged város földjeiből. A 42 személy között a következőképpen osztották fel e birtokokat: 9 legénységi telek (15 hold fejenként) a Kereseti-járáson, 9 legénységi telek, 2 tiszti telek (az utóbbi 50 hold vitézenként) a Lapos-járáson, 4 legénységi telek a Birka-járáson, 4 legénységi, 1 tiszti telek a Balástyai-járáson, 11 legénységi és 2 tiszti telek Ruzsa-járáson. Állandó problémát jelentett a pontos bérfizetés, ezért nem egy hátralékkal rendelkező vitéznek át kellett adnia más vitéznek a földjét, majd az 1930-as évek folyamán egyre több nem vitéz került be a bérlők közé.³⁵

Az örök haszonélvezetű vitézi telek szintén nem lett a vitéz tulajdona, de az OVSZ határozata alapján a telekkönyvben feljegyezték e jogot az adott vitéz javára. A haszonélvezeti jogot a várományos örökölhette.³⁶ Nem találtunk arra vonatkozó adatokat, hogy kapott-e így valamely vitéz telket.

1943-as adatok szerint összesen 49 307 kataszteri holdhoz jutott a Vitézi Rend a Nagyatádi-féle földreform során a következő felosztásban: vagyonváltságos 31 165 hold (175 tiszti, 2115 legénységi vitézi telek), megváltásos föld 16 220 hold (80 tiszti, 664 legénységi telek), bérföld 1922 hold (14 tiszti és 95 legénységi telek).³⁷

³¹ A vitézi székkapitány a vármegyei vitézi szék elnöke volt. Hatásköre kiterjedt a vármegyére és az annak területén fekvő törvényhatósági joggal felruházott városokra is. A vármegyei állományba tartozó vitézeket egységesen vezette, az ügyeiket intézte, a vitézi szék területén élő, de más vármegye vitézi székének állományába tartozó vitézeket pedig felügyelte. Az OVSZ nevezte ki a területileg illetékes törzskapitány javaslatára.

³² MNL Országos Levéltára (OL) X 10341 MF 41 (HM HIM Hadtörténelmi Levéltár VIII. Honvédelmi Minisztérium és vezető szervek 9. HM Országos Vitézi Szék Felszámoló Bizottsága [Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára mikrofilm-másolatai]) vitéz D-G. S.

³³ *A Vitézi Rend kis kátéja*, 1940. 51.

³⁴ *A Vitézi Rend kis kátéja*, 1934. 52.

³⁵ MNL CSML Szegedi Levéltára (SZL) IV. Szeged város levéltára, B. kapitalista kor, 441. Szeged Város Tiszti Főügyészének iratai. 112. d.

³⁶ *A Vitézi Rend kis kátéja*, 1934. 52.

³⁷ Tátrai: *A Vitézi Rend első évtizedének története*, 66.

TELEPÍTÉSŐL SZÁRMAZÓ VITÉZI TELKEK

A telepítési ingatlanok létrehozásának szándéka legkésőbb az 1930-as évek elején megjelent a Vitézi Rendben. *A tízéves Vitézi Rend* című kötetben nemcsak azt a célt határozták meg, hogy minden vitézt földhöz kívánnak juttatni, hanem az ehhez vezető három út egyikéként az állami telepítési akciókba való bekapcsolódást említették meg.³⁸ Mind a telepítési törvényt, mind ennek végrehajtásában a vitézeknek szánt jelentős szerepet támogatta vitéz jákfai Gömbös Gyula kormányfő, így hosszas előkészítés után, miniszterelnökségének utolsó időszakában megszületett az 1936. XXVII. törvénycikk, habár nagyobb lendületet csak a terület-visszacsatolások után vett a program. A törvény külön foglalkozott a vitézekkel: „A vitézi rend tagjainak, hadirokkantaknak, hősi halottak és hadigondozottak fiú-leszármazóinak, az arany vagy ezüst vitézségi éremmel kitüntetetteknek kisbirtokban részesítésére törekedni kell. [...] A jelen bekezdésben említett személyek közül azokat kell elsősorban figyelembe venni, akiknek három vagy ennél több életben lévő gyermekük van. A vitézi telek alakítására szánt ingatlanokat az Országos Vitézi Széknek kell rendelkezésére bocsátani.”³⁹

A telepítések – az eredetileg tervezettnél kisebb intenzitással – már 1936-ban megkezdődtek. Ekkor alapították az ormánsági vitézi telepeket. A médiában elsősorban azt hangoztatták, hogy az ormánsági egykézés gyakorlata ellen telepítettek többgyermekes vitézi családokat nyolc településen 1800 kataszteri holdra, de szerepet játszott a jugoszláv határ közelsége és az itt élő nemzetiségek – délszlávok, svábok – ellensúlyozásának igénye is.⁴⁰ Több szegedi vitéz áttelepült, közülük legalább kettő rendelkezett szegedi vitézi bérfölddel. E 15 holdas bérleményekről le kellett mondaniuk, cserébe 16–20 holdas, fizetési kötelezettségekkel terhelt vitézi telkeket kaptak. 1945 után e birtokokra az érintett vitézek vagyonváltságos vagy vásárolt telekként hivatkoztak, s ez – másodlagosan – igaznak is tekinthető, hiszen a „köznyelv” a telepítési telkek alatt elsősorban a visszacsatolt területeken kialakított vitézi telkeket értette, amelyekből jóval több volt.⁴¹

Érdekességgéppen megemlíjtük, hogy 1939 júliusában dr. vitéz Meskó Zoltán, a Csongrád vármegyei Vitézi Szék székkapitánya egy 500 holdas, Horthy Miklósról elnevezett vitézi telep létrehozását próbálta elérni Szeged külterületén a kormányzó országzásának 20. évfordulója alkalmából. Erre a célra a zsidó birtokosoktól lefoglalt földeket kívánta felhasználni. A próbálkozás végül zátonyra futott, mert nem állt rendelkezésre elég terület, ráadásul azok szétszórtan helyezkedtek el, így még a kereszténynek minősülő bérlőktől is el kellett volna venni földeket, hogy később máshol juttassák őket birtokhoz.⁴²

³⁸ *A tízéves Vitézi Rend 1921–1931*, 126.

³⁹ 1936. évi XXVII. törvénycikk a telepítésről és más földbirtokpolitikai intézkedésekről.

⁴⁰ *A Baranya megyei Ormánságban beiktattak vitézi birtokába ötvenhét vitézt*. Pesti Hírlap, 1937. augusztus 24. 2.; *Vitézek a déli végeken*. Pesti Napló, 1937. augusztus 24. 5.

⁴¹ Tóth: *Szegedi vitézek, vitéz szegediek. A Vitézi Rend és Szeged*, 37.

⁴² Tóth: *Szegedi vitézek, vitéz szegediek. A Vitézi Rend és Szeged*, 37–38.

Az első bécsi döntés, majd Kárpátalja visszafoglalását követően a magyar többségű területekre telepített egykori csehszlovák legionáriusok,⁴³ szláv telepesek földbirtokait,⁴⁴ valamint a maradékirtokokat a magyar állam részben a helyi magyarságnak, részben a Vitézi Rendnek juttatta. A Felvidéken 1943 februárjáig 5660 kataszteri hold földet adtak át vitézi telek céljára – a magyar mellett a szlovák és ruszin vitézeket is várták a rend tagjainak sorába.⁴⁵

Dr. vitéz Meskó Zoltán székkapitány a Csongrád vármegyei vitézeket is felhívta a jelentkezésre 1939 őszén. A *Vitézek Lapjában* megjelent felhívásból megismerhetők a vitézi telepek jellegzetességei: egy településről, vidékről átköltöző legénységi vitézeket vártak, akik 15–20 holdas birtokokat kaptak fizetési kötelezettség ellenében. A kisebb telepek élére mezőgazdasághoz értő altisztet, a nagyobb telepek vezetésére pedig hasonló jellemzőkkel bíró tisztet vártak.⁴⁶

Erdélyben még kevesebb telek jutott vitézi célra: 1943 elejéig csupán 218 kataszteri hold, miközben háromezer vitéz szeretett volna birtokot a második bécsi döntés után visszakerült területen.⁴⁷

Mindkét térségbe viszonylag kevés szegedi vitéz települhetett, mert a világháború utáni vitézi kérdőívekben csak néhány példát találtunk ezekre. Vitéz Hegyesi Ferenc tartalékos szakaszvezető, vitézi járási hadnagyhelyettes⁴⁸ 1940. április 18-án a felvidéki Ohaj községben kapott 22,5 holdas vitézi telket,⁴⁹ vitéz Rutai István hadirokkant katona pedig a Partiumban, Nagykároly-Szentjános vitézi telepén 17 hold területű telepítési ingatlant.⁵⁰

Más volt a helyzet a Délvidék esetében, ahova 1941. június végéig Csongrád vármegyéből 52 vitéz települt át. Míg a Felvidéken lassan indult be a folyamat, itt a terület elfoglalása után nem sokkal kitelepítették a dobrovoljácokat.⁵¹ 1941. május–június körül megkezdődött a vitézek áttelepítése, és többségük augusztus közepéig megérkezett: 1941 karácsonyára 400 vitézi család költözött 26 délvidéki vitézi telepre az ország legalább 17 vármegyéből. A telepítés egyben a terület

⁴³ Az első világháborús Csehszlovák Légio tagjai. A csehszlovák földreform során az egykori katonákat és más szláv telepeseket telepítették a határokon átívelő homogén magyar (és német) etnikai tömb megtörésére.

⁴⁴ Ez többhónapos idő volt, s nem is hagyta el minden telepes a területet – ellentétben a Délvidékkel, ahol rövid időn belül áttoloncolták a dobrovoljácokat a határon túlra.

⁴⁵ Tátrai: *A Vitézi Rend története a harmincas évektől a felszámolásig*, 48.

⁴⁶ *Felhívás a Csongrád-vármegyei vitézekhez*. *Vitézek Lapja*, 1939. október 10. 4.

⁴⁷ Tátrai: *A Vitézi Rend története a harmincas évektől a felszámolásig*, 48.

⁴⁸ A vitézi járási (kerületi) hadnagyhelyetteseket olyan járásokba, kerületekbe nevezték ki, amelyek esetében egy-egy vitézi hadnagy már nem volt elegendő a térség vitézi szakaszának vezetésére. Kezdetben csak tiszteket bíztak meg, később tapasztalt, korábbi vitézi járási (kerületi) őrmestereket is.

⁴⁹ MNL OL X 10341 MF 48158, Hegyesi Ferenc.

⁵⁰ MNL OL X 10341 MF 48169, Rutai István.

⁵¹ A dobrovoljácok, azaz önkéntesek az első világháborúban katonai szolgálatukat (a legtöbb esetben) az Osztrák–Magyar Monarchia állampolgáraként kezdték, de később átálltak a szerb hadseregbe. A délszláv földreform során birtokokat kaptak, részükre a Délvidéken zárt telepeket hoztak létre az első világháború után. 1941 áprilisa után a magyar hatóságok egy részüket kitelepítették Szerbia németek megszállta területére.

„elmagyarosítását” és a nemzetiségek feletti „örködést” is megcélozta, amit a korabeli vitézi sajtó büszkén hirdetett.⁵² „És idevándorolt sok olyan vitéz is, aki talán odahaza sokkal jobb viszonyok között élt [...]. Mégis eljött, mert vitézi kötelességének tartotta, hogy eljöjjön. Nem kizárólag a bácskai föld csalogatta, hanem annak tudata, hogy az áttelepülés egyszersmind magyar közügy. Az egészségtől duzzadó, izmos magyar karra [...] szüksége van a hazának. Különösen itt a déli részen, amely csak akkor lesz teljesen a mienk, ha minél több magyar öröködik a terület felett. [...] Nem egy esetet említhetnénk, amikor egyik-másik székkapitány csak annyit mondott vitézeinek, hogy szükség van odalent minél több magyarra. [...] menjenek – Isten nevében – a Bácskába, saját létszámukkal gyarapítsák az ottani magyarokat.”⁵³ (Kiemelés az eredetiben)

VITÉZI TELKEK ZSIDÓBIRTOKBÓL

E kategóriába az 1939. évi IV. törvénycikk (második zsidótörvény), valamint az 1942. évi XV. törvénycikk a zsidók mező- és erdőgazdasági ingatlanairól (negyedik zsidótörvény) alapján izraelita vagy izraelitának minősülő személyektől elvett földterületekből létrehozott vitézi telkeket soroljuk. A második zsidótörvény végrehajtása során mintegy ötezer hold földet szerzett meg a rend, a negyedik zsidótörvénnyel elvett 680 ezer holdból további 130 ezret kapott vitézi telkek létesítése céljára – az 5–20 hold területű szőlőket és az 5–100 holdas szántókat.⁵⁴

A vitézi sajtóban közöltek szerint a telkek 70%-át az újabb világhégésben vitézi címet kiérdemelt katonáknak, valamint a mindkét világháborúban „vitézi mértéket megütő kitüntetés” szeretteknek szánták. A maradék 30%-ot az első világháborús vitézeknek tartották fenn. Az elnyert telkek bérbeadását tiltották és járadéktelekként („becsértéken, de kedvező fizetési feltételekkel”) adták át.⁵⁵ A vitézi sajtó 1942 őszétől rendszeresen beszámolt mind a felkínált telkekről, mind a telekbeiktatási ceremóniákról. Habár azonnali végrehajtást ígértek, 1943 szeptemberéig 83 670 hold földet vett át az OVSZ, és ebből 31 ezret osztott ki.⁵⁶

A zsidó birtokok meghirdetése még 1944 őszén is zajlott. Így Szeged szomszédságában 1944 szeptemberében összesen három vitézi telekre lehetett pályázni: Horgoson egy „kimagasló érdemek jutalmazására szolgáló vitézi telekre” ötszobás házzal, cselédlakással stb. 10 kataszteri hold 702 négyszögöl területen, amelyből 8 hold 934 öl szőlő, valamint egy-egy „új világháborús tisztí vitézi telekre” Horgoson és Pusztamérgesen, szintén jelentős mennyiségű szőlőssel. Az utóbbira

⁵² *Vitézi telepítések Bácskában*. Vitézek Lapja, 1941. december 27. 1.

⁵³ Uo.

⁵⁴ Ungváry Krisztián: *A Horthy-rendszer mérlege. Diszkrimináció, szociálpolitika és antiszemitizmus Magyarországon*. Pécs–Budapest 2012. 443–448.

⁵⁵ *Az Országos Vitézi Szék rendelkezése alá kerülő zsidó-ingatlanokból vitézi telkek alakítása*. Vitézek Lapja 1942. október 10. 1.

⁵⁶ Kerepeszki: *A Vitézi Rend 1920–1945*, 37.

1944. november 1-jéig, a délvidéki birtokokra 1945. április 15-ig lehetett pályázni⁵⁷ – de Pusztamérgesen a szovjet Vörös Hadsereg, Horgoson Tito jugoszláv partizánjai voltak az urak már 1944 októberére.

VITÉZEK ÉS TELKEIK SORSA 1944 ŐSZE UTÁN

A visszacsatolt területekre költözött telepes vitézek esetében a Csehszlovákiához és Romániához visszakerülő telkek birtokosait néhány hónapon belül kiutasították. Vitéz Hegyesi Ferencet 1945. május 31-én kényszerítették távozásra a csehszlovákok, Tolna megyébe került, svábok helyére.⁵⁸ A 75%-os hadirokkant vitéz Rutai Istvánnak 1945 áprilisában a román hatóságok három napot adtak az összecsomagolásra a kiutasítás előtt. Azonban az állatait, a felszereléseit és az élelmiszereit nem vihette el magával.⁵⁹ A Bácskába telepített vitézek 1944 októberében központi utasításra távoztak, s a délvidéki „hideg hónapok” tömeggyilkosságai alapján azt gondoljuk, valóban az életüket mentették meg ezzel. Többségük a Dél-Dunántúlra került.

A Duna–Dráva-háromszögben lakó Szilágyi Ignác és várományosa katona volt 1944 őszén, de a gyengébbik nemhez tartozó családtagjaik a telken maradtak, átérték a jugoszláv partizánok megszállását. 1945. január 19-én átdobták a nőket a határon, csupán egy 20 kg-os csomagot vihettek magukkal.⁶⁰

Az általunk vizsgált szegediek, akik korábban zsidó tulajdonban álló földből kaptak vitézi telket, visszaadták azt birtokosaiknak 1945-ben, amikor azok hazatértek a munkaszolgálatból vagy a koncentrációs táborokból. Egy Arany Vitézségi Érmet elnyert altiszt erről így írt: „Amikor [...] a volt tulajdonos a deportálásból visszatért, s miután én akkoriban orosz hadifogságban voltam, feleségem, [...] azonnal felkereste a volt tulajdonost és a földet önként visszaadta neki.”⁶¹ Dr. vitéz Szabó Géza városi tanácsost 1945 nyarán – többek között – azzal a váddal állították bíróság elé, hogy vitézi hadnagy⁶² beosztásában „élénk tevékenységet fejtett ki addig, amíg Szatymazon sikerült egy zsidó birtokot megszereznie”. A népbíróság felmentette a vádak alól.⁶³

A többi telek sorsa elsősorban a helyi földosztó bizottságtól függött. Elméletileg nem lehetett elvenni a vitézi telket csak azért, mert vitézi címmel rendelkezett a tulajdonosa, gyakorlatilag nehéz volt érvényt szerezni a törvénynek. A vitézek többször kértek segítséget ez ügyben az OVSZ Felszámoló Bizottságtól, de csak

⁵⁷ *Hivatalos Közlemények*. Vitézek Lapja, 1944. szeptember 9. 2.

⁵⁸ MNL OL X 10341 MF 48158, Hegyesi Ferenc.

⁵⁹ MNL OL X 10341 MF 48169, Rutai István.

⁶⁰ MNL OL X 10341 MF 48172, Szilágyi Ignác.

⁶¹ MNL OL X 10341 MF 48154, D. G.

⁶² A vitézi járási (kerületi) hadnagyok egy-egy járás (vagy kerület) vitézi szakaszát vezették, ügyeit intézték, az OVSZ bízta meg őket székkapitányi javaslatra. E tisztségre csak tiszt rendfokozattal rendelkezőket neveztek ki.

⁶³ MNL CSML SZL XVII. Néphatalmi és különleges feladatokra alakult bizottságok, 404. Közalkalmazottakat Igazoló Bizottság iratai. 1945/1334.

egy-két esetben adtak valódi segítséget jelentő nyilatkozatot. Általában csupán azt javasolták, hogy hivatkozzon a törvényre a vitéz, adja be fellebbezését.

Néhány példát idézhetünk a tábornokoktól a legénységi állományig: vitéz Ferenczy József címzetes vezérőrnagy 50 hold vitézi bérföldjét elvették Csanád vármegyében és felosztották.⁶⁴ Szintén a szomszédos vármegyében egy szegedi trafikos vitézi telkét elvették, de sikeres fellebbezést nyújtott be a földbirtokrendező bizottságnál. A Csongrád vármegyei Vitézi Szék írnokának füzesabonyi (Békés vármegye) ingyenes vitézi telkét 1945 májusában felosztották két ember között, s mire a nyugati kitelepülésről hazatért, már semmit nem tudott tenni.⁶⁵ Csengelén a vitézi hadnagyhelyettes és leventeoktató vitéz Csicsai János 15 holdját elvették, s ő maga mint „nincstelen” öt holdat vissza tudott igényelni, két fia pedig még két-két holdat.⁶⁶ Eközben szomszédja, a tartalékos százados, városi hivatalnok vitéz Kókay László vitézi telkét megtarthatta, pedig még szovjet hadifogságban is volt eközben. Számára menekülési lehetőséget jelentett a telek, a Rákosi-korszakban városi lakását feladva kiköltözött oda.⁶⁷

Az új hatalom a vitézi telkek ügyeit az 1940-es évek végén, 1950-es évek elején hivatalosan is rendezte, de a népnyelvben a „vitézi dülők”, „vitézi sorok” továbbéltek az egykori Alsó- és Felsőtanya újonnan kialakított településein.

ÖSSZEFOGLALÁS

A Vitézi Rend és a vitézi telkek mintegy negyed évszázados történetét áttekintve megállapíthatjuk, hogy csak részben sikerült elérni a kitűzött, többször módosított célokat.

Nem sikerült minden vitézt földhöz juttatni, a vitézi telekkel rendelkezők aránya előbb csökkent (1926-ban 32,3%, 1932-ben 29,8%, 1934 27,2%), majd annak ellenére stagnált 1936 és 1943 között a telkes vitézek aránya (körülbelül a teljes létszám egynegyede), hogy a terület-visszacsatolások, majd a zsidótörvények eredményeképpen jelentős mennyiségű területhez jutott az Országos Vitézi Szék. Habár a nem földműves vitézek száma jelentős volt, még így sem jutott minden igénylő és minden gazdálkodással foglalkozó rendtag telekhez.⁶⁸

Problémát jelentett, hogy a vitézek többségének nem jutott ingyenes telek. Ugyan a vagyonszállásos, megváltásos, vásárolt stb. vitézi telkeket kedvezményesen kaphatták meg a rendtagok, a későbbi újabb engedmények gyakorlata, illetve az egyéni vitézi életsorsok tanulmányozása alapján egyértelmű, hogy még így is olyan terhet róttak a vitézekre e fizetési kötelezettségek, amelyeket sokan nehezen tudtak teljesíteni.

⁶⁴ MNL OL X 10341 MF 48156, Ferenczy József.

⁶⁵ MNL OL X 10341 MF 48152, B. J.; MNL OL X 10341 MF 48154, Cs. S.

⁶⁶ MNL OL X 10341 MF 48154, Csicsai János.

⁶⁷ Pintér Tamás (szerk.): *Iskolapadból a pokolba. Kókay László doberdói naplója*. Budapest, 2018. 263–265.

⁶⁸ Kerepeszki: *A Vitézi Rend 1920–1945*, 122–123.

Nehézséget okozott – ez egyértelműen megmutatkozik a dél-alföldi adományozások, így a szegedi vitézi bérföldek, de például a kelebiai vitézi telep esetében is –, hogy sok esetben nem a legjobb minőségű földeket kapták meg a vitézek, belvív, szárazság stb. nehezítették a hatékony gazdálkodást. Ilyen körülmények között a vitézi telkek nem tölthették be mintagazdaság szerepüket.

Legvégül meg kell említeni elsősorban a telepes vitézeket, másodsorban a volt zsidó birtokokból telket kapott vitézek helyzetét. A határon túli területekre költözött vitézeknek 1944 őszén (Délvidék), 1945 tavaszán–nyarán (Felvidék, Erdély) el kellett hagyniuk telkeiket. Ezzel nemcsak magát a földet, az ott megtermelt terményeket, helyben tartott állataikat veszítették el, hanem az előző évtizedek során felhalmozott javakat, amelyeket befektettek. Letelepítésük jellemzően a Dél-Dunántúlon történt – azon svábok helyére, akikre hozzájuk hasonló sors várt. Az egykori zsidó birtokok tulajdonosai – legalábbis Szegeden és környékén – pedig 1945 után visszavették származásuk miatt elvett földjeiket, ha túléltek a holokausztot.

Összefoglalva, úgy gondoljuk, a Vitézi Rend intézménye a magyar történelem utolsó olyan fejezete, amikor a katonai eredmények honorálását földadomány formájában kívánták megoldani. Egyben tipikusan a 20. század első feléhez köthető köztes-európai problémára kívánt választ adni. Ez azonban ugyanazon okból nem lehetett sikeres, mint a Nagyatádi-féle földreform: a szomszédos országokkal – Szerb–Horvát–Szlovén Királyság, Csehszlovákia, Románia – ellentétben nem létezett egy olyan nagy- és középbirtokos réteg, amelynek egyoldalú kárára meg lehetett valósítani a földosztást.

The Order of Vitéz and the question of land donation through examples in the region of Szeged

In our study, we examine the practice of land donation and other land grants that benefited the Order of Vitéz. The members of the Order of Vitéz, established in 1920, were veterans of the First and Second World War who had earned certain commendations due to their personal bravery. Membership in the order was hereditary. From the very beginning, the purpose of the order was to ensure that the interwar political system had stable support from a social stratum loyal to the government even during possible rebellions. To ensure this, the initial plan was to give all members, especially the ones with a background in agriculture, plots of land. Originally, there were only two types of such plots. Free ones, which were donated by the head of state, and the self-founded one, when a Vitéz created a plot from his own property. Later, eight more types of Vitéz plots were established: in most cases, these plots were either acquired at a discounted price, with loans paid for decades, or they could be rented cheaply. The claimants also received Vitéz plots from land holdings in the territories reannexed to Hungary between 1938 and 1941, as well as from the ones confiscated from 1939 due to the Jewish laws. Although the Order of Vitéz acquired a significant amount of territory, it could not give plots to all its members even as late as 1944.

TÓTH SÁNDOR LÁSZLÓ^{ID}

egyetemi tanár

Szegedi Tudományegyetem

Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar

Középkori és Kora Újkori Magyar Történeti Tanszék

e-mail: toths@hist.u-szeged.hu

A turóci seditio és az ónodi abrenuntiatio*

A Rákóczi-szabadságharc során tartott híres ónodi országgyűlés (1707. május 31. – június 23.) kétségtelenül a szabadságharc egyik legfontosabb eseménye volt.¹ Magáról az országgyűlésről a 19. század végén Csepreghy Kálmán készített monográfiát, illetve Áldásy Antal monográfia méretű elemzést adott közre a *Századok*ban, amely könyv formában is megjelent.² A 19. század utolsó évtizedéből még Thaly Kálmán hosszabb közleményeit említhetjük.³ A két világháború között Wellmann Imre nagy tanulmányt szentelt az ónodi gyűlésnek.⁴ Az országgyűlés 300. évfordulója alkalmából 2007. június 14-én a Hadtörténeti Intézet és Múzeumban emlékülést tartottak, amelynek tizenkét előadását közölte a *Hadtörténelmi Közlemények* a 2007. évfolyam 4. számában.⁵ Ezek közül témánk szempontjából

^{ID} orcid.org/0000-0002-8734-1494

* Jelen tanulmány a 2022. május 13-i emlékkonferencián elhangzott, Juhász Krisztina által felolvasott előadásomra épít, amellyel kedves kollégám, Sipos József emlékének adózok.

¹ Az ónodi országgyűlés elemzését lásd R. Várkonyi Ágnes: *Az ónodi országgyűlés. Régi és új kérdésekkel*. Hadtörténelmi Közlemények, 120. évf. (2007) 4. sz. 1119–1156.; historiográfiai áttekintésre uo. 1120–1129.

² Csepreghy Kálmán: *Az ónodi országgyűlés és előzményei*. Budapest, 1894.; Áldásy Antal: *Az 1707. évi ónodi országgyűlés története*. Századok, 29. évf. (1895) 545–563., 619–647., 710–745., 845–855., 922–949.; könyv formában Áldásy Antal: *Az 1707. évi ónodi országgyűlés története*. Budapest, 1895.

³ Thaly Kálmán: *Az ónodi országgyűlés történetéhez*. I–II. Századok, 30. évf. (1896) 1–22., 97–113.

⁴ Wellmann Imre: *Az ónodi országgyűlés történetéhez*. In: Emlékkönyv Szentpétery Imre születése hatvanadik évfordulójának ünnepére. Budapest, 1938. 525–571.

⁵ Hadtörténelmi Közlemények, 120. évf. (2007) 4. sz. 1119–1364.

kiemelendő R. Várkonyi Ágnes áttekintése,⁶ valamint Czigány Istvánnak a katonaság szerepét vizsgáló⁷ és Mészáros Kálmánnak a turóci pártütést elemző tanulmánya.⁸ A fentiekén kívül több összefoglaló munkában is tárgyalták a kérdéskört. Az ónodi országgyűlés két legfontosabb történést és azok előzményeit vizsgálom jelen írásomban: a turóci követek elleni fellépést, a *seditio* (lázadás) véres letörését (1707. június 6.) és a Habsburg-ház, I. József trónfosztását (*detronizáció*), vagy inkább a sajátos kuruc terminológiával élve, ellene mondását (*abrenuntiatio*) egy héttel később (június 13.). Elemzésem tárgya a szabadságharc krízise és annak radikális megoldása.

A turóci *seditiót*, a szervezkedés kezdetét és az *abrenuntiatio* tervezését szinte egy időre tehetjük, mindkettő 1707 januárjára nyúlik vissza. Az előbbi a felvidéki Turóc vármegyében indult, a másikat pedig egy központi kormányshoz, a Szécsényben felállított Szenátus rozsnói plenáris ülésén vetették fel. A központi hatalom és a vármegyei rendiség hagyományos ellentéte az egyik hangsúlyos eleme ennek a kibontakozó konfliktusnak. Emellett kiemelendő az a körülmény is, hogy a török kiűzését hozó hosszú háború (1683–1699) után négy évvel kitörő Rákóczi-szabadságharc is elhúzódott. Az ónodi gyűlés évében, 1707-ben már öt éve folytak a harcok, és ez jelentős terhet rótt Magyarország lakosságára. 1706 nyarán a nagyszombati béketárgyalások a két fél eltérő követelései miatt kudarcba fulladtak.⁹ Hasonlóképpen nem járt eredménnyel az angol–holland mediáció, Jacob Jan Hamel Bruyninx holland követ vagy Okolicsányi Pál turóci evangélikus köznevelő, Habsburg békebiztos közvetítése 1706. október–december folyamán. II. Rákóczi Ferenc a konföderáció vezetői fejedelmeként ragaszkodott az Erdélyi Fejedelemséghez és a kötendő béke nemzetközi (Svédország és Poroszország) garanciájához. Az 1706. decemberi titkos konferenciákon I. József császár–király és a Habsburg-udvar elvetette Rákóczi feltételeit, így nem volt esély a megegyezésre.¹⁰ Ennek következtében mind Rákóczi és a konföderáció más vezetői, mind pedig az uralkodóval való békekötést szorgalmazó személyek valamilyen kiutat kerestek ebből a helyzetből.

Az egyik megoldási lehetőség a Habsburg-háztól (*Domus Austriaca*), a dinasztiától való elszakadás és a szabadságharc ügyének egy általános európai békébe való bevétele volt. Ezt az elképzelést képviselte a Rozsnyon 1706. december 18-ára összehívott Szenátus. Ezen fontos határozatokat hoztak többek között az álta-

⁶ R. Várkonyi: *Az ónodi országgyűlés*, 1119–1156.; a tanulmány változatlan újraközlését lásd R. Várkonyi Ágnes: *Rákóczi tanulmányok*. Budapest, 2015. 201–246.

⁷ Czigány István: *A katonaság és az ónodi országgyűlés*. Hadtörténelmi Közlemények, 120. évf. (2007) 4. sz. 1175–1194.

⁸ Mészáros Kálmán: *Újabb szempontok és források a turóci „pártütés” történetéhez*. Hadtörténelmi Közlemények, 120. évf. (2007) 4. sz. 1195–1232.

⁹ A nagyszombati béketárgyalásokat lásd Köpeczi Béla – R. Várkonyi Ágnes: *II. Rákóczi Ferenc*. Budapest, 1976.² 237–243.; ezek megszakadását lásd Áldásy: *Az 1707. évi ónodi országgyűlés története*, 619–626.

¹⁰ Az angol–holland békekötési kísérletekre és Okolicsányi Pál szerepére lásd R. Várkonyi: *Az ónodi országgyűlés*, 1135–1137.

lános jövedelemadó bevezetéséről, a rézpenz kibocsátásának korlátozásáról, jóváhagyták Forgách Simon tábornagy elfogatását stb.¹¹ Forgách váratlanul tűnő novemberi letartóztatása mögött elsősorban nem katonai vétség, sokkal inkább politikai tevékenysége, „az vármegyékben kezdett egyenetlensége” rejlett. Rákóczi és Bercsényi novemberi–decemberi levelezéséből kitűnik, a kuruc tábornagy és szenátor biztatott több vármegyét, köztük Nyitrát, hogy ne tűrjék az önkényt, kérjék az országgyűlés összehívását.¹² A felvidéki vármegyék, kiemelten Nyitra vármegye elégedetlenségével már 1706 őszén számolhatunk. Mindez előrevetítette a turóci pártütést, Forgách bebörtönzése pedig jelezte a növekvő krízist. A karácsonyi ünnepek miatt csak hosszabb szünet után, 1707. január közepén folytatódott a szenátorok rozsnyói gyűlése, és február elejéig tartott.¹³ Ekkorra vált világossá, hogy a béketárgyalások nem hoztak eredményt. Az 1707. január 22-i rozsnyói szenátusi ülésen ismertették a korábbi (1706) béketárgyalások iratait, majd feltették a legfontosabb kérdést: „[...] az Ausztriai Dominium abrenunciatiója, detronisatio és interregnumnak pronuciációja, ezt tanácsos-e elkövetni vagy sem?” Öt pontban foglalták össze az érveket: „[...] hogy magát szabad nemzetnek declarálhassa, szükséges az Domini Austriacii abrenuntiatio.” Hozzátették, hogy csak önálló országgént kaphat segítséget külső hatalmaktól, és csak így foglalhatják majd bele az universalis békébe (*pax universalis*), amelynek elvét az 1701. szeptember 20-án kötött hágai szerződésben fogalmazták meg a spanyol örökösödési háború (1701–1714) kezdetén. A rozsnyói gyűlésen kétségbe vonták József császár- király (1705–1711) magyar királyi hatalmának törvényességét. Hangsúlyozták, hogy József apja, Lipót császár- király az eperjesi véres eseménnyel – amikor Caraffa tábornok végeztetett ki több embert a kurucokkal való kapcsolatok miatt – megfélemlítette a rendeket az 1687–1688. évi országgyűlésen, ezért fogadták el a Habsburgok örökös királyságát és József öröklését. Végezetül úgy határoztak, hogy országgyűlésnek kell döntenie a kérdésben, és kimondani az *abrenuntiatiót*, a detronizációt és az interregnumot.¹⁴ Rákóczi emlékirataiban hangsúlyozta: a „szenátusban mindenki azon a véleményen volt, hogy meg kell tennünk ezt az elszakadási

¹¹ R. Várkonyi: *Az ónodi országgyűlés*, 1135.

¹² Bercsényi 1706. november 30-i és december 13-i leveleire lásd *Székesi gróf Bercsényi Miklós főhadvezér és fejedelmi helytartó levelei Rákóczi fejedelemhez*. 1704–1712. Közli: Thaly Kálmán. II. köt. 1706–1708. Budapest, 1877. (Archivum Rákócziánium. II. Rákóczi Ferenc levéltára, bel- és külföldi irattárakból bővítve. 1. osztály, 5. köt.) 329., 343.; Rákóczi december 17-i levele Bercsényihez, *II. Rákóczi Ferenc fejedelem leveleskönyvei 1703–1712*. Közli: Thaly Kálmán. I. köt. 1703–1706. Pest, 1873. (Archivum Rákócziánium. II. Rákóczi Ferenc levéltára, bel- és külföldi irattárakból bővítve. 1. osztály, 1. köt.) 657.; erre és Forgách szerepére lásd Czigány: *A katonaság és az ónodi országgyűlés*, 1183.

¹³ A rozsnyói gyűlést lásd Heckenast Gusztáv: *A Rákóczi-szabadságharc*. Budapest, 1953. 85–86.; Köpeczi – R. Várkonyi: *II. Rákóczi Ferenc*, 263–266.

¹⁴ A rozsnyói szenátusi határozatok a „*Conclusa Rosnaviensia*. In *Anno 1707. Mensibus Januario et Februario*”; lásd Thaly: *Az ónodi országgyűlés történetéhez*, 12–22.; teljes közlését lásd: Köpeczi Béla: *A francia szövetség reménye és az ónodi országgyűlés*. In: uő: *A Rákóczi-szabadságharc és Franciaország*. Budapest, 1966. 142–143.; lásd még R. Várkonyi: *Az ónodi országgyűlés*, 1137.

nyilatkozatot azért az előnyért, hogy szerződést kössünk Franciaország királyával”. A fejedelem megemlítette: „ennek a pontnak [ti. az abrenuntiációnak] tekintetében titoktartásra köteleztem a szenátust, amelyet nagyon is megőriztek.”¹⁵ Rákóczi kibocsátott egy okmányt is, amely szerint a „senatus megegyezett akaratából szükségesnek véltük a nemes confoederált statusoknak generalis conventust [...] Ónod mezőváros tájára rendelni”.¹⁶ Eredetileg Rozsnyó mezővárosba február végére tervezték a gyűlést, az időpont május elejére változott, a helyszín pedig Rákóczi intenciójának megfelelően Ónod lett, Borsod vármegye szélén. Ónod a Rákóczi-birtokok egyik központja. Feltevés szerint a hajdúvárosok szomszédsága miatt választotta a vezérlő fejedelem, aki a vitézlő rendre akart támaszkodni.¹⁷ Értethető módon Rákóczi nem említette a meghívóban, hogy az országgyűlés legfontosabb pontjának éppen a Rozsnyón elfogadott *abrenuntiatiót* szánja.¹⁸ Hozzátehetjük még az *abrenuntiatio* előzményeképpen, hogy a magyar rendi konföderáció vezérlő fejedelmét (*dux*) három hónappal később, 1707. április 5-én a marosvásárhelyi erdélyi országgyűlésen iktatták be erdélyi fejedelemnek (*princeps*).¹⁹ Ekkor törvénybe is foglalták az Erdélyi Fejedelemség Habsburg-háztól való elszakadását és az *abrenuntiatiót*.²⁰ A marosvásárhelyi, erdélyi *abrenuntiatio* két hónappal előzte meg a magyarországi, ónodi *abrenuntiatiót*.

Az *abrenuntiatio* rozsnyói szenátusi felvetésével szinte egy időben, 1707 januárjában kezdődött a *turóci seditio* (lázadás).²¹ A felvidéki Turóc vármegye 1707. január 27-i közgyűlésén elkezdtek tárgyalni egy olyan, a szomszéd vármegyékhez küldendő körlevelet, amelyben elsősorban gazdasági sérelmek szerepeltek (nagy terhek, a katonaság visszaélései, a szabad kereskedelem korlátozása stb.). A körlevél mellett a fejedelemhez küldendő *Memorialist* is megfogalmaztak. Ebben kérték terheik könnyítését, az uralkodóval való béketárgyalások folytatását. A turóci közgyűlés január 31-én el is fogadta a körlevelet, és a *Memorialis* másolatával együtt, javítások után február végén el is küldték a szomszédos vármegyékhez.²² A cél a közös fellépés szorgalmazása volt, de ebből nem lett semmi, a vármegyék nem reagáltak a felhívásra, sőt a fejedelemnek továbbították a körlevelet.

¹⁵ II. Rákóczi Ferenc fejedelem emlékiratai a magyarországi háborúról, 1703-tól annak végéig. Ford. Vas István. Budapest, 1978. (Archivum Rákócziánium. II. Rákóczi Ferenc levéltára, bel- és külföldi irattárakból bővítve. 3. osztály, 1. köt.) 385–386.

¹⁶ Csepreghy: *Az ónodi országgyűlés*, 30.

¹⁷ Köpeczi – R. Várkonyi: *II. Rákóczi Ferenc*, 279.

¹⁸ Csepreghy szerint azért nincs „az országgyűlés főtárgya, az abrenuntiatio megnevezve, mert annak nyílt közlése által nem akarta Rákóczi az ingadozókat elidegeníteni magától”. Csepreghy: *Az ónodi országgyűlés*, 31.

¹⁹ Heckenast: *A Rákóczi-szabadságharc*, 86–87.

²⁰ R. Várkonyi: *Az ónodi országgyűlés*, 1142.

²¹ A rendi-vármegyei szervezkedésre lásd: Köpeczi – R. Várkonyi: *II. Rákóczi Ferenc*, 272–277.; a kérdéskör legújabb, kiváló összefoglalása új forrásokkal együtt: Mészáros: *Újabb szempontok és források*, 1195–1232.

²² Vö. Mészáros: *Újabb szempontok és források*, 1196–1197.; Turóc megye körlevelének és a fejedelemnek szánt *Memorialis* tervezetének kiadására uo. 1211–1214. (Függelék, 1. sz. dokumentum.)

A körlevél és a *Memorialis* megfogalmazásában a fiatal Okolicsányi Kristóf alispánnak és Rakovszky Menyhért táblabírónak jutott főszerep.²³ A béketárgyalások szorgalmazásában része lehetett az alispán apjának, Okolicsányi Pálnak is. Egyértelmű ugyanakkor, hogy Turóc vármegye közgyűlése is egyetértett a sérelmek (*gravamenek*) kérdésében, de utólag áthárították a felelősséget a két „főbűnösre”, Rakovszkyra és Okolicsányira.²⁴ Rákóczi és Bercsényi elég hamar tudomást szerzett a körlevelekről. Ezt megelőzően, februárban Palocsay György ezredének turóci táborozása és éles hangú levélváltása Okolicsányi Kristóffal borzolta fel a kedélyeket.²⁵ A turóciak panaszt tettek a brigadéros ellen Bercsényinél és Rákóczinál is. A fejedelem Palocsay megbüntetésére utasította Bercsényit március közepén.²⁶ Három héttel később a turóci körlevél-botrány kirobbant, és immár erre reagált Bercsényi, aki maga elé hívatta Okolicsányi Kristótot, s megfeddte a körlevél és a *Memorialis* miatt.²⁷ Rákóczihoz intézett, 1707. áprilisi 10-i levelében már turóci *seditiót*, lázadást emlegetett. Javaslatára szerint az országgyűlés elé kell vinni az ügyet: „hadd keressük ki az ónodi gyülekezett elütt az ilyen nagyramehető seditiót; vagy igazítsa el az Ország, vagy légyen tudva sorsunk.”²⁸ A fejedelem elfogadta Bercsényi javaslatát, és nyilvánosság elé vitte a turóci pártütés ügyét, ami így a kulcsfontosságú *abrenuntiatio*, az ellene mondás előtt került napirendre.

A nagy jelentőségű ónodi általános gyűlés (*generalis conventus*) nehezen indult, a május 1-jei időpontot nem lehetett tartani, a vízáradások miatt a megyei követek nagyon lassan érkeztek meg. Rákóczi is csak május 24-én ért Ónodra. Hosszú előkészítés után, egy hónap késéssel, május 31-én nyílt meg hivatalosan az országgyűlés, amely bő három hét (június 23-ig) alatt heves, tragédiába torkolló vitákat s alapvetően fontos reformokat, törvényeket hozott.²⁹ A táborig jellegű, ónodi-körömi mezőn rendezett általános gyűlésen az inflációt hozó rézpénz (*libertas*) érvényessége napokig tartó ádáz vitát gerjesztett. Június 6-án (hétfőn) a konfliktus végzetesen elfajult. Az alábbiakban vázolom a fő források és a szakirodalom alapján az ország hatalmas sátrában zajló, június 6-i gyűlést, amely a turóci *seditio*

²³ A szakirodalomban Rákóczi Emlékiratai alapján gyakran tévesen alispánnak titulált Rakovszky Menyhért táblabíróra (*assessor*) és a gyakran tévesen jegyzőnek nevezett fiatal Okolicsányi Kristóf alispánra lásd Mészáros: *Újabb szempontok és források*, 1200–1203.

²⁴ Wellmann: *Az ónodi országgyűlés történetéhez*, 565.

²⁵ Palocsay durva levélben sértegette Okolicsányi Kristóf alispánt, még azt a közmondást is említette, hogy „kása nem étel, tót nem ember”. Mészáros: *Újabb szempontok és források*, 1198.

²⁶ A Palocsay-ügyre lásd Mészáros: *Szempontok és források*, 1198–1199., 1215–1218. (Függelék, 2–4. sz. dokumentumok.)

²⁷ Czigány: *A katonaság és az ónodi országgyűlés*, 1186.

²⁸ Bercsényi levele Rákóczihoz 1707. április 10-én, in Székési gróf Bercsényi Miklós főhadvezér, 390–391.; vö. Czigány: *A katonaság és az ónodi országgyűlés*, 1187.

²⁹ Az ónodi országgyűlésre összefoglalóan lásd Csepreghy: *Az ónodi országgyűlés*, 49–155.; Áldásy: *Az 1707. évi ónodi országgyűlés története*, 627–647., 710–745., 846–855.; Márki Sándor: *II. Rákóczi Ferenc 1676–1735*. 2. köt. 1707–1708. Budapest, 1909. 5–53.; Heckenast: *II. Rákóczi Ferenc*, 88–95.; Köpeczi – R. Várkonyi: *II. Rákóczi Ferenc*, 279–287.

felszámolását eredményezte.³⁰ A viharos és véres ülés pontos rekonstrukciója korántsem egyszerű feladat, a rendelkezésre álló források más-más nézőpontból közelítették meg az eseményt.³¹ Az ülésen nemcsak a rendek, de a katonaság küldöttei is részt vettek, a sátor körül pedig a fejedelem udvari katonasága állomásozott. Korán, reggel 8 órakor folytatódott az előző napok rézpénzvitája. A váci káptalan követe, Berkes András 13 felső-magyarországi vármegye állítólagos egyetértésével ágált a rézpénz általános elfogadása ellen. Felszólalt Bercsényi is, mint mondta, nem lehet a privát érdekeknek és a gazdagoknak kedvezni, az egész ország érdekét kell nézni. Ekkor került elő a turóci körlevelek kérdése, aligha véletlenül. Rákóczi magához ragadta a szót, és „zsebjéből előrántá a turóciak neve alatt írott bizonyos *confoederatiót* (és őt is) megbántó levelét”.³² A fejedelem megköszönte azoknak, akik a körlevelet eljuttatták hozzá, és felszólította a vármegye két követét, Okolicsányit és Rakovszkyt, hogy fejtsek ki sérelmeiket.³³ A két turóci követ elkezdte a panaszokat sorolni. Olyan messze voltak azonban a sátorban, és akkora volt a tömeg moraja, hogy Rákóczi nem értette beszédüket. Közelebb hívta őket a vezérlő fejedelmi trónszékhez. A két követ odament, és kezdték újra felsorolni a sérelmeket: a hadak vonulását, a tisztek visszaéléseit, az élelemszállítást, az adókat és a rézpénz okozta problémákat. Az indulatos Bercsényi időnként megszakította őket. Rákóczi azt válaszolta, hogy mindez a bécsi udvar által rájuk kényszerített háború következménye, amelyet szabadságuk kivívásáig kell folytatni. Turóc vármegye a fekvéséből következően kiesik a hadműveletek útjából. A fejedelem sérelmezte, hogy miért nem hozzá intézték panaszait, hacsak nem feltételezték róla, a konföderáció fejeéről, hogy részrehajló. Okolicsányi és Rakovszky zavarodottan reagáltak, és megismételték a panaszokat. Rákóczi elégtételt, *satis-*

³⁰ A június 6-i ülésre vonatkozó források közül első helyen Rákóczi memoárjait említhetjük szubjektív voltak ellenére is: *II. Rákóczi Ferenc fejedelem emlékiratai*, 158–161. (francia), 394–396. (magyar); további fontos források: *Napló az ónodi országgyűlésről*. In: Köpeczi Béla – R. Várkonyi Ágnes (szerk.): *Rákóczi-tükör. Naplók jelentések, emlékiratok a szabadságharcról*. 1–2. köt., 2. köt. Budapest, 1973. 311.; lásd még R. Várkonyi Ágnes – Kis Domokos Dániel (szerk.): *A Rákóczi-szabadságharc*. Budapest, 2004. 185.; *Diarium Conventus Onodiensis*. In: Köpeczi – R. Várkonyi (szerk.): *Rákóczi-tükör*, 315–317.; R. Várkonyi–Kis (szerk.): *A Rákóczi-szabadságharc*, 187., 189.; *Bártfa város követeinek naplója*. In: Köpeczi – R. Várkonyi (szerk.): *Rákóczi-tükör*, 320–332.; *Beniczky Gáspár naplója*. In: Köpeczi – R. Várkonyi (szerk.): *Rákóczi-tükör*, 348–350.; *Louis Le-maire: Beszámoló mindarról, ami a magyarországi háborúban történt az 1705-ös hadjárat kezdetétől 1708 márciusáig*. In: Köpeczi – R. Várkonyi (szerk.): *Rákóczi-tükör*, 254–257.; ide lehet még sorolni Ottlyk György önéletírását is: *Felső-ozoróci és kohanóci Ottlyk György önéletírása. 1663–1711*. Közli: Thaly Kálmán. Budapest, 1875. (Monumenta Hungariae Historica Scriptorum XXVII.) 102–103.

³¹ A rekonstrukció nehézségeire a hat viszonylag részletes beszámoló ellenére lásd Czigány: *A katonaság és az ónodi országgyűlés*, 1187.; R. Várkonyi: *Az ónodi országgyűlés*, 1145–1148.

³² *Napló az ónodi országgyűlésről*. In: Köpeczi – R. Várkonyi (szerk.): *Rákóczi-tükör*, 311.

³³ Rákóczi emlékirataiban két helyen is tévesen Rakovszkyt nevezte alispánnak, Okolicsányit pedig jegyzőnek, *II. Rákóczi Ferenc fejedelem emlékiratai*, 394., 396.

factiót kért a gyűléstől, és igazságszolgáltatást, az országgyűlés által elrendelt törvényes számonkérést a vármegye és képviselői ellen. Ekkor az addig elég zajos gyűlés elhallgatott. Rákóczi azt mondta, szomorú, hogy kérését haboznak megadni. Tovább tartott a rendek hallgatása. Rákóczi úgy vélte, hogy nem neki, hanem a turóci követeknek adnak igazat, és kitört belőle a visszafojtott keserűség. A *Diarium Conventus Onodiensis* így örökíti meg a fejedelem kiáltva elmondott szavait: „Ezt érdemeltem tőled, haza, bujdosásim után? Életemet, véretem, mindenemet értedded felszenteltem, feleségemet, gyermekemet, szerencsémeket megvettem, sőt, az édes eleim is hozzád való szerelmekért a virágzó előbbi szabadságnak helyire hozásáért mindeneket kockára vetvén, véreket, hiteket föláldozták: nem tűröm, nem szenvedem, magammal koporsóba viszem, mert te tudod, Istenem, hogy igaz hívó vagyok, és privatumot nem kívánok, ne szenvedd, édes hazám rajtam ezen gyalázatot!”³⁴ Rákóczi szenvedélyes fellépését és a rendek reakcióját a magyar történetírásban Szekfű Gyula így kommentálta: az „urak megzavarodva hallgatták az egyéni hangokat, melyek érthetetlen módon szakították meg az ő dietális tárgyalásukat, hol szenvedelmes, túlfűtött vádakból és gravamenekből semmi különös nem szokott következni”. Érezték, hogy „az Egyéniség sikoltott fel köztük, ami valami egészen más, nagyobb, mint az egész privilegizált világuk, ami előtt nekik meg kell hajolniok”.³⁵ Rákóczi az emlékirataiban említi, hogy felugrott székből azzal, hogy lemond a Szécsényben ráruházott vezérő fejedelmi méltóságáról, és visszavonul erdélyi fejedelemségébe.³⁶ Ez mozdította meg a szinte megbénult urakat. Visszaültették Rákóczit a székébe. Bercsényi indulatosan felszólalt a rágalmazók ellen, majd kardot rántott, ráütött vele Rakovszkyra, Károlyi is karddal támadt a két turóci követre.³⁷ Nagy kavarodás támadt, menekültek a követek, de az összevagdalt Rakovszky az ország sátrán kívül meghalt. A fiatalabb Okolicsányi súlyosan megsebesült, próbált menekülni, de elfogták. A katonaság küldöttei és a sátoron kívüli katonaság is beavatkozott a konfliktusba. A kétségkívül zavaros helyzetben Rákóczi parancsot adott az udvari hadaknak, hogy ne ártsanak a többi turóci megbízottnak. Az elfogott Okolicsányit kihallgatták, megtortúrázták, a hadbíró, Kajali Pál ítélete alapján harmadnap kivégezték. A két főbűnösnek tekintett halott turóci követet ló farkára kötötték, és szemétre vetették. A vármegye zászlaját megszagatták, pecsétjét összetörték, a megye többi vezetőjét fogságba vetették. Később Kristóf apját, Okolicsányi Pált is elfogták. A turóci *seditio* letörése nagy visszhangot váltott ki nemcsak Magyarországon, hanem elsősorban a trónfosztásban érdekelt francia diplomaták körében is, akik többnyire elítélően

³⁴ A *Diarium Conventus Onodiensis* fenti híradására lásd *Diarium Conventus Onodiensis*. In: Köpeczi – R. Várkonyi (szerk.): Rákóczi-tükör, 316.

³⁵ Rákóczi ónodi fellépésére és egyéniségére lásd Hóman Bálint – Szekfű Gyula: *Magyar Történet. VI. A tizenharmadik század*. Budapest, é. n. (1928) 51.

³⁶ *II. Rákóczi Ferenc fejedelem emlékiratai*, 395–396.

³⁷ Károlyi Sándor szerepére a június 6-i véres gyűlésen lásd Kovács Ágnes: *Károlyi és az ónodi vérfürdő*. Hadtörténelmi Közlemények, 120. évf. (2007) 4. sz. 1233–1241., főleg 1233–1234., 1239.

nyilatkoztak a kegyetlen fellépés kapcsán.³⁸ Érthető módon nagy visszhangot váltottak ki az események Bécsben, de még a távoli amerikai angol gyarmatokon, Bostonban is értesültek arról.³⁹

Az ónodi véres események, a június 6-i hétfői lincselés nem vetette vissza az *abrenuntiatio* tárgyalását. Rákóczi emlékirata tanúbizonysága szerint megkérdezte a Szenátus tagjait, hogy folytassák-e a trónfosztás tárgyalását, vagy halasztsák el, mert az a vád érheti őket, hogy a rendeket akarták megfélemlíteni ennek elfogadása érdekében. A Szenátus tagjai azt mondták, hogy Turóc vármegye cselészövése éppen hogy indok a trónfosztás tárgyalására.⁴⁰

Egy héttel később, június 13-án, szintén hétfői napon sor került az *abrenuntiatio*ra.⁴¹ Rákóczi terjesztette elő fejedelmi törvényjavaslat, proposíció formájában a trónfosztás javaslatát. Eszerint Magyarország szabadsága érdekében szükséges, „hogy a nemes konfoederált statusok az austriai ház s József királyságának abrenunciatiót tegyenek”.⁴² Bercsényi hosszabb szónoklattal támogatta a javaslatot. Hozzátette, hogy ez nem új proposíció, „mivel ezen abrenunciatiót még szécsényi gyűléskor töttenek, akkor tudnillik mindjárt, valamikor confoderáltak; hogy pedig annak publicatiója eddig halladott: okozta aztat reménlett békesség tractájának kívánatos vége”.⁴³ A *Diarium Conventus Onodiensis* tudósítása szerint „a király szándéka nem egyéb, mint leverni a nemzetet, miáltal örökös szolgaság várna reá”. Az országgyűlés kijelentette: „Eb ura fakó, maji naptul fogvást Joseph nem királyunk, abrenuntialván mindenekben ellene, inkább egy óra alatt elvészünk, semmint örökös jobbgyságot viselyünk, mely földkiáltásunkat confirmáljuk confoederatióra letett hitünkkel, az ország pedig mondassék interregnumnak mind addig, meglen más országgyűlés alatt királyt nem választanak.”⁴⁴ Más, tömör összegzés szerint „mely abrenunciatiórul hogy említett articulus condáltassék, consentiáltak az nemes confoederált statusok”.⁴⁵ A gyűlés tehát kimondta, hogy a Habsburg-ház nem birtokolja örökös jogon az országot, érvénytelennek nyilvánítva

³⁸ Köpeczi Béla: *Az ónodi trónfosztás és a francia diplomácia*. Hadtörténelmi Közlemények, 120. évf. (2007) 4. sz. 1297–1304.; Tóth Ferenc: *Az ónodi országgyűlés francia szemmel*. Hadtörténelmi Közlemények, 120. évf. (2007) 4. sz. 1305–1315.

³⁹ G. Etényi Nóra: *Az ónodi országgyűlés a Wienerisches Diariumban és a The Boston News-letter-ben*. Hadtörténelmi Közlemények, 120. évf. (2007) 4. sz. 1316–1336.

⁴⁰ II. Rákóczi Ferenc fejedelem emlékiratai, 161. (francia) – az *abrenuntiatio* franciául „renonciation” (lemondás) formában szerepel; 396. (magyar) – a fordításban (Vas István) „trónfosztás”. Voltaképpen egyik sem felel meg teljesen az *abrenuntiatio* (ellene mondás) latin fogalmának.

⁴¹ II. Rákóczi Ferenc fejedelem emlékiratai, 161. (francia), 396. (magyar); az *abrenuntiatio* forrásaira lásd még *Diarium Conventus Onodiensis*. In: Köpeczi – R. Várkonyi (szerk.): Rákóczi-tükör, 319.; *Bártfa város követeinek naplója*. In: Köpeczi – R. Várkonyi (szerk.): Rákóczi-tükör, 340–341.

⁴² *Bártfa város követeinek naplója*. In: Köpeczi – R. Várkonyi (szerk.): Rákóczi-tükör, 341.

⁴³ *Bártfa város követeinek naplója*. In: Köpeczi – R. Várkonyi (szerk.): Rákóczi-tükör, 340.

⁴⁴ *Diarium Conventus Onodiensis*. In: Köpeczi – R. Várkonyi (szerk.): Rákóczi-tükör, 319.

⁴⁵ *Bártfa város követeinek naplója*. In: Köpeczi – R. Várkonyi (szerk.): Rákóczi-tükör, 341.

nította az 1687-es törvényt az örökös királyságról azért, mert az alkotmány átalakítására megfélemlítéssel szorították rá a rendeket.⁴⁶ Uralkodói jogokkal az új király megválasztásáig Rákóczit mint vezérlő fejedelmet ruházták fel. Helyettese fejedelmi helytartóként Bercsényi. Maradt tanácsadói testületként a Szenátus. Az ónodi törvények között másodikként szerepel a trónfosztásról, az *abrenuntiatió*ról szóló törvénycikk. Az első cikkely a konföderáció elleni összeesküvésről és összeesküvőkről szól – röviden ismertette a turóci követekkel való leszámolást –, valamint azok megbüntetéséről.⁴⁷

A turóci *seditio* és az ónodi *abrenuntiatio* összefüggését röviden úgy összegezhethetjük, hogy előbb, 1707 januárjában a rozsnyói szenátusi ülésen még a külpolitikai szövetségkötés miatt szükséges *abrenuntiatio* országgyűlési elfogadása állt előtérben. A háttérben majdnem ugyanekkor kibontakozó turóci szervezkedés, *seditio* – amely arra hivatkozhatott, hogy a sérelmeket (*gravamenek*) fel lehet vetni a diétán és orvoslásukat kérni – következtében viszont előbb fel kellett lépnie Rákóczinak, és csak utána térhetett vissza az *abrenuntiatio* kérdéséhez. Történelmi tragédia, hogy mindez a végletekig feszült légkörben véres eseményekhez vezetett, amit emlékirata tanúsága szerint Rákóczi maga is bánt, beszéde hevessége és indulatossága miatt.⁴⁸ A turóci követek, a *seditio* résztvevői sem árulók, sem mártírok nem voltak, még csak valami „békepárt” prominens képviselői sem, mindössze a hagyományos rendi politizálást követve váltak áldozattá. A rozsnyói Szenátus határozatának megfelelően a fejedelemnek ugyan sikerült kimondatnia az *abrenuntiatiót* és detronizációt, de a remélt külpolitikai támogatást és elismerést nem érthette el.

The sedition of the county of Turóc and the deposition at Ónod

The War of Independence (1703–1711) led by Prince Ferenc Rákóczi II reached its turning point in 1707. After unsuccessful peace treaties, the idea of deposition and dethronement of the Habsburg dynasty and Joseph I was raised at the session of the Senate at Róznóy in January 1707. Almost at the same time, a sedition started in the Highlands in the county of Turóc. In a circular letter and in a memorial, they formulated their complaints and sent them to the neighbouring counties. Rákóczi, as a chosen prince of the Hungarian Confederation, convened a general assembly, diet in Ónod (31 May – 23 June 1707). First of all, the sedition of Turóc inside the War of Independence had to be settled. A heated debate erupted at the session on 6th June, during which the two representatives of the county of Turóc were killed, meaning that the sedition was liquidated. A week later, on 13th June, the assembly accepted the dethronement and the deposition of Joseph I.

⁴⁶ A június 13-i nyilvános ülésre és határozatára lásd Csepreghy: *Az ónodi országgyűlés*, 94–99.; Áldásy: *Az 1707. ónodi országgyűlés története*, 739–742.; újabban R. Várkonyi: *Az ónodi országgyűlés*, 1151.

⁴⁷ Az ónodi törvénykezésre (benne a két első artikulussal) lásd Mezey Barna: *Törvények és törvényalkotás az ónodi országgyűlésen*. Hadtörténelmi Közlemények, 120. évf. (2007) 4. sz. 1157–1174.

⁴⁸ *II. Rákóczi Ferenc emlékiratai*, 158., 161. (francia), 394., 396. (magyar)

VARGA BEÁTA^{ID}

egyetemi docens

Szegedi Tudományegyetem

Bölcsészeti- és Társadalomtudományi Kar

Újkori Egyetemes Történeti és Mediterrán Tanulmányok Tanszék

e-mail: varga.bea@hist.u-szeged.hu

Az ukrán államiság periodizációja 1918–1920 között

Az egyes ukrán régiók évszázadokon keresztül egymástól eltérő kultúrájú és politikai berendezkedésű államok kötelékébe tartoztak,¹ és csak az 1890-es évektől *merült fel az a fontos kérdés az ukránok körében, hogy lehet-e esélyük a független államiság megteremtésére.*² A viszonylag liberális osztrák uralom alatt, Kelet-Galiciában született meg legkorábban az egységes ukrán államba való tömörülés gondolata, majd az Orosz Birodalom és az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlása az első világháborút követően reális esélyt teremtett az *ukrán kérdés* megoldására, azaz a Kelet- és Nyugat-Ukrajnát is magában foglaló szuverén ukrán állam megteremtésére.³

^{ID} orcid.org/0000-0001-7244-0783

¹ A 17. század közepéig az ukránjai régiók – Kárpátalja és Bukovina kivételével – lengyel–litván fennhatóság alatt álltak, amely alávetettséget az 1654. évi perejaszlavi egyezmény értelmében az orosz kötelék váltotta fel. Az ukrán területek birtoklásáért kirobbant orosz–lengyel háborút lezáró 1667. évi andruszovói egyezmény értelmében azonban Nyugat-Ukrajna átmenetileg visszakerült a lengyel–litván államhoz, azaz a Dnyeper hosszú időre nemcsak földrajzi, hanem regionális értelemben is „kettévágta” az egyes ukrán régiókat.

² Magocsi, Paul Robert: *A History of Ukraine – The Land and Its Peoples*. Toronto, 2010. 403.

³ Папакин, Г.: *Історія державних установ України: Урядуючи інституції та державні установи IX – початку XX ст.* Київ, 237.

A jelenkori ukrán historiográfia⁴ és a politikai vezetés a mai Ukrainát az ukrán forradalom⁵ következtében létrejött, 1917–1920 között fennálló *Ukrán Népköztársaság* közvetlen utódjának tekinti. A forradalom hatására kiformalódó ukrán államiság periodizációja az alábbi négy ukrán „államkezdemény” időszakát foglalja magában.

AZ UKRÁN NÉPKÖZTÁRSASÁG (1918. JANUÁR 22. – ÁPRILIS 29.)

Az 1917. március 4-én liberális és szociáldemokrata vezetőkől megalakult *Ukrán Központi Rada* (UKR) vezetőjeként Mihajlo Hruszevszkij a gyakorlatban is kipróbálhatta az általa elméletben megfogalmazott nemzetépítés folyamatát. Az *ukrán nemzeti történetírás atyjának*⁶ is nevezett Hruszevszkij egyike volt az Ukrán Nemzeti Demokratikus Párt megalapítóinak, amely célul tűzte ki az Osztrák–Magyar Monarchia területén élő ukránok egységbe szervezését. Az UKR az 1917. június 23-án kiadott I. Univerzáléjában⁷ a föderális alapokon átalakított Oroszországon belüli Ukrajna autonómiája mellett kötelezte el magát. A július 17-i II. Univerzálé⁸ továbbra sem tett határozott lépéseket az „ukrán kérdés” ügyében, hanem az Ideiglenes Kormánytól várta annak megoldását. Az utóbbi megdöntését követően a Központi Rada⁹ 1917. november 20-án közzétett III. Univerzáléjában¹⁰ kimondta az *Ukrán Népköztársaság* (UNK) megalakulását, és mivel nemzetközi szerződést csak szuverén állam köthet, 1918. január 22-én a IV. Univerzáléval¹¹ kikiáltották az Ukrán Népköztársaság függetlenségét, amely politikai képződményt „az ukrán nép önálló, mindenkitől független, szabad, szuverén államának”¹² nyilvánították. Vagyis már nemcsak autonóm, hanem szuverén államok „nem szovjet alapú” föderációjában gondolkodtak. Az ukrán vezetés – Hruszevszkijjel az élen – ugyanakkor hangsúlyozta, hogy erre „az eredeti terveikhez képest radikális lépésre – a külső körülmények kényszerítették őket”.¹³ Az UKR gyakorlatilag végigjárta az

⁴ Смолій, В. – Степанков, В.: *Українська державна ідея XVII–XVIII століть. Проблеми формування, еволюції, реалізації*. Київ, 1995. 101–102.; Шевчук, В. П. – Тараненко, М. Г.: *Історія української державності*. Київ, 1999. 89.

⁵ A korabeli ukrán historiográfiában az 1917–1920 közötti ukrajnai eseményeket a „nemzeti felszabadító forradalom” jelzővel aposztrofálták, 1991 óta pedig erre az időszakra az „ukrán forradalom mint történeti fenomén” jelzőt használják.

⁶ A kérdéskörrel bővebben lásd Varga Beáta: *M. Sz. Hruszevszkij, az „ukrán nemzeti történetírás atyja”*. *Acta Universitatis Szegediensis: Acta Historica*, 134. évf. (2012) 9–21.

⁷ *Українська Центральна Рада: Документи і матеріали у 2 томах*. Т. 1. Наукова думка, Київ, 1996. (a továbbiakban: УЦР 1996.) 102–105.

⁸ УЦР 1996. 165–168.

⁹ Magocsi: *A History of Ukraine*, 511.

¹⁰ УЦР 1996. 398–401.

¹¹ *Українська Центральна рада: Документи і матеріали у 2 томах*. Т. 2. Київ, 1997. (a továbbiakban: УЦР 1997.) 102–104.

¹² УЦР 1997. 103.

¹³ УЦР 1997. 101.

autonómiától az önálló állam megteremtéséig vezető utat annak ellenére, hogy eredetileg nem szerepelt a terveik között Ukrajna Oroszországtól történő elszakadása.¹⁴

Az Ukrán Központi Rada a breszt-litovszki tárgyalásokon 1918. február 9-én különbékét kötött a központi hatalmakkal: Németország és szövetségesei *elismerték az Ukrán Népköztársaságot független államként*, és ígéretet tettek Ukrajna felszabadítására a bolsevik uralom alól.¹⁵ Ezt követően Szovjet-Oroszország a breszti béke aláírásával kötelezte magát arra, hogy az Ukrán Népköztársasággal békét köt, állami státusát elismeri, kivonja a csapatait a területéről, és nem avatkozik a belügyeibe.¹⁶ Fontos kiemelni, hogy Németországnak 1918-ban érdekében állt a kelet-európai térségben olyan kisebb szuverén államok kialakulása, amelyek ellensúlyozzák Oroszország erejét, és egyúttal a német gazdaság érdekeltégi körébe kerülnek.

Hrusevszkij vezető politikai tevékenységének utolsó lépése 1918. április 29-én az Ukrán Népköztársaság *Alkotmányának*¹⁷ elfogadtatása volt, amelynek értelmében Ukrajna szuverén parlamentáris állammá vált volna az ő elnöksége alatt, ha nem következett volna be a hatalmi váltás. Összességében megállapítható, hogy a Mihajlo Hrusevszkij által vezetett Ukrán Központi Rada a nemzet felemelkedéséhez és az egység megteremtéséhez az *arany középutat* kereste, amit kezdetben az autonóm és föderalista alapokon átalakítandó Oroszország koncepciójában vélte megtalálni.

A HETMANÁTUS – UKRÁN ÁLLAM (1918. ÁPRILIS 29. – DECEMBER 14.)

1918. április végén az Ukrajnába vezényelt német hadtest főparancsnoka, *Wilhelm Groe-ner* titkos találkozára hívta az ukrán konzervatív erők egyik vezetőjét, *Pavlo Szkoropadszkijt*, és felvázolta számára azokat a német terveket, miszerint Ukrajnában a katonai és polgári törvénykezés hiányában a központi hatalmak jogrendjét fogják alkalmazni, és szigorú ellenőrzés mellett bevezetik a szabad kereskedelmet Ukrajna és a központi hatalmak között. A német tervezet a monarchia visszaállítását kezdeményezte Ukrajnában, és Szkoropadszkij büszkeségére is apellálva¹⁸ felajánlották számára a hetmani jogart. Miután megegyezés született közöttük, a német hadvezetés 1918. április 29-én feloszlatta az Ukrán Központi Radát, és megszűntnek nyilvánította az Ukrán Népköztársaságot. Ezt követően megalakult

¹⁴ Солдатенко, В. Ф.: *Новітні тенденції та актуальні проблеми історіографічного освоєння досвіду Українського національного руху у 1917–1922 роках*. Гілея-Історичні. Науки Випуск 20. Київ, 2009. 18. (4–30).

¹⁵ Ennek fejében az Ukrán Népköztársaság vállalta, hogy mezőgazdasági termékeket szállít Németország és az Osztrák–Magyar Monarchia részére.

¹⁶ *Хрестоматія по отечественной истории (1914–1945)*. Москва, 1996. 640–642.

¹⁷ *Конституція Української Народньої Республіки (Статут про державний устрій, права і вільності УНР (1918))* <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0002300-18> (letöltés: 2022. január 08.)

¹⁸ Annak az Ivan Szkoropadszkij hetmannak az oldalági leszármazottja volt, aki 1708–1722 között állt az Ukrán Hetmanátus élén.

a Hetmanátus Pavlo Szkoropadszkij vezetésével, aki Ukrajna hetmanjának kiáltotta ki magát, és bejelentette az „Ukrán Állam” mint az Ukrán Népköztársaság *legitim és jogfolytonos utódjának* a megalakulását.¹⁹

Az új államalakulatot a hetmani vezetés által két „alkotmányos dokumentummal”, *Az egész ukrán néphez* cíművel és az *Ukrajna ideiglenes állami struktúrájáról*²⁰ elnevezett rendelkezéssel is megerősítették. Szkoropadszkij elképzelései szerint a Hetmanátus az államalkotó folyamat elsődleges hivatalos célkitűzéseként az összes ukrán történelmi és etnikai régió hetmani hatalom alatti egyesítését jelölte meg. Az Ukrán Állam élén a Szkoropadszkij által vezetett hetmani kormányzat állt, amely az ukrán történelem egyik „hőskorszakát”, a Bogdan Hmelnyickij által a 17. század közepén létrehozott Ukrán Hetmanátus korát²¹ idézte fel. Mivel azonban a hetmani kormányzat a gyakorlatban a cári bürokráciának – földesurak, gyártulajdonosok, katonatisztek, városi burzsoázia – a hatalomba történő visszatérését jelentette, ez eleve kérdésessé tette ezen konzervatív államapparátusnak az elfogadását az ukrán társadalom részéről és egyúttal a működőképességét is.

Miután 1918. december 14-én – a nyugati front összeomlását követően – a német csapatok kivonultak Ukrajnából, velük tartott a hetman is. A Hetmanátus bukását előidéző okok között elsőképpen az emelhető ki, hogy Szkoropadszkij ukrán állama valójában katonai diktatúrát hozott létre a monarchia képében, és nagyon szűk társadalmi bázisra tudott támaszkodni.²² Mivel az ukrán kormány nem rendelkezett hatékony helyi apparátussal, képtelen volt fenntartani a rendet, és nem tudta biztosítani a németek számára a gabona begyűjtését, így gyakorlatilag haszontalanná vált a németek számára. Fontos továbbá azt is kiemelni, hogy a Hetmanátus bukásával kudarcot vallott az a kísérlet is, hogy az ukrán államiséget konzervatív eszmék alapján valósítsák meg.

NYUGAT-UKRÁN NÉPKÖZTÁRSASÁG – GALÍCIA AZ „UKRÁN PIEMONT”?²³

Lengyelország 1772–1795 közötti felosztását követően Ukrajna területén a Habsburg- és a Romanov-dinasztia osztozott.²⁴ Az évszázadokon keresztül szoros orosz kötődésű kelet-ukránok körében a történelmi emlékezet orosz változata alakult ki,

¹⁹ Magocsi: *A History of Ukraine*, 520.

²⁰ Гай-Нижник, Павло: *Павло Скоропадський і власний штаб гетьмана всієї України: Боротьба за владу і державність*. Київ. 2019. 26.

²¹ 1654–1764 között állt fenn az Ukrán Hetmanátus, amely egy 1654-ben Oroszországhoz önkéntesen csatlakozott ukrán területekből kiformalódó, katonai alapon szerveződő, autonóm jogkörrel rendelkező közigazgatási egységet foglalt magában.

²² Subtelny, Orest: *Ukraine – A History*. Toronto, 2000. 359.

²³ Míg a rutének Kelet-Galíciát az ukrán Piemontnak tartották, ahonnan az ukrán területek egyesítése elindulhat, addig az egész Habsburg Galíciára kizárólagos igényt tartó lengyelek a tartományt lehetséges „lengyel Piemontnak” tekintették.

²⁴ Az egykori Lengyelország területéből Nyugat-Ukrajna – Galícia kivételével – Oroszországhoz került, vagyis az ukrán területek jelentős része egy államhoz – de nem egy államba – tartozott, azaz a Romanov-dinasztia égisze alatt sor került az ukrán területek túlnyomó részének egyesítésére.

ami az egységes ukrán nemzeti identitástudat kialakulásának jelentős akadályát képezte Kelet-Ukrajnában. Ugyanakkor *Nyugat-Ukrajnában*, ahol a lengyel és osztrák kötelékben a keleti régiókhöz képest „fejlettebb” nemzettudat formálódott ki, *az oroszról független és önálló ukrán identitástudat kialakulása vette kezdetét.*

Az oroszhoz képest viszonylag liberális osztrák uralom alatt Galíciában²⁵ született meg legkorábban az egységes ukrán államba való tömörülés gondolata. Ennek ellenére, hogy az ún. „történelmi Galíciához”²⁶ soha nem tartozott Kis-Lengyelország, azaz Nyugat-Galícia, a bécsi kormányzat mégis egy tartományba vonta össze azzal a Kelet-Galíciával, ahol a rutének a lakosság túlnyomó többségét – körülbelül 60%-ot – tették ki. Ezzel is magyarázható, hogy a lengyelek többször is felléptek a rutének részéről a tartomány két részre osztására irányuló törekvések ellen.²⁷ Ez gyakorlatilag Galícia két részre osztását jelentette volna, amit azonban a Habsburg kormányzat többször is elutasított, majd 1918. október 16-án IV. Károly bejelentette az Osztrák–Magyar Monarchia föderális alapokon történő átalakítását.

Valójában a rutén²⁸ nemzeti kérdés előtérbe kerülése az 1867-ig²⁹ fennálló osztrák–lengyel rivalizálás „melléktermékeként” alakult ki Galíciában. Mivel a lengyelek³⁰ a Rzeczpospolita régi, történelmi határain belüli restaurációjáért küzdöttek, nemzeti törekvéseiket mintegy blokkolni szándékozva, az ausztriai kormányzat kezdte felkarolni a rutének „ügyét”. Az egységes nemzettudat kialakulását jelentősen akadályozta, hogy politikai törekvéseiket tekintve a rutén vezetés nem volt egységes, de azt valamennyi galíciai rutén politikai irányzat elismerte, hogy elsősorban a politikai függetlenség biztosíthatná a Habsburg és az Orosz Birodalom alávetett tartományaként létező ukrán régiók társadalmi-gazdasági és kulturális fejlődését. Itt fontos megjegyezni, hogy a galíciai rutének csak az 1890-es évektől kezdték magukat ukránnak nevezni, mintegy szolidaritást kifejezve az orosz fennhatóság alatti „kisoroszokkal”. Az ukrán elnevezés a 19. században terjedt el Galíciában, amely terminus az önálló államiság megteremtésének szándékát is volt hivatott jelezni.³¹

²⁵ Lengyelország első felosztása során az 1772. augusztus 5-i szentpétervári szerződésben a Habsburgok megkapták a Galícia-Lodoméria Királyságot (Galicia et Lodomeria), Auschwitzot és Zator hercegséget. Марецк, Ф. Ф.: *Собрание трактатов и конвенций, заключённых Россией с иностранными державами. II. Трактаты с Австрией 1772–1818.* Спб., 1875. 15.

²⁶ A „történelmi Galícia” (981–1772) az ún. Halics–Lodoméria Királyságot (Galicia et Lodomeria) foglalta magában, amely területet a későbbiekben Kelet-Galícianak neveztek.

²⁷ Az 1910-es népszámlálás szerint Galíciában 7,9 millió lakos élt, akiknek a 45,4%-a a lengyel, 42,9%-a a rutén és 10,9%-a a zsidó etnikumhoz tartozott.

²⁸ A galíciai keleti szláv népesség a 19. század végéig nem használta sem a galíciai, sem az ukrán kifejezést, hanem a Rusz szóból származó ruszin terminus volt elterjedt.

²⁹ Az Osztrák–Magyar Monarchián belül Galícia autonóm státuszt kapott saját tartományi gyűléssel, aminek következtében a tartományon belüli lengyel hegemonia véglegessé vált.

³⁰ A Galíciában politikai kulcspozícióban lévő lengyelek igyekeztek a rutén nemzeti törekvéseket Bécs számára pusztán társadalmi problémaként értelmezni.

³¹ Bonkáló Sándor: *A rutének (Ruszinok)*. Basel–Budapest. 1996. 58.

A Habsburg uralkodó negatív hozzáállása a galíciai ukrán nemzeti törekvésekhez is hozzájárult ahhoz, hogy az 1918. október 19-én újjáéledő *Ukrán Nemzeti Tanács*³² – Jevhen Petruszevics vezetésével – a nemzetek önrendelkezésének jogára alapozva, Kelet-Galiciát önálló ukrán államnak nyilvánította.³³ Ez a deklaráció hivatalos formát akkor kapott, amikor 1918. november 1-jén Lembergben bejelentették a *Nyugat-Ukrán Népköztársaság* (NYUNK) megalakulását,³⁴ és egyben rendelkeztek az egykori Osztrák–Magyar Monarchia területéhez tartozó ukrán területek állami függetlenségéről.³⁵ A NYUNK egyelőre nem gondolkodott az UNK-val való egyesülés lehetőségében és elhatárolódott Szkoropadszkij német bábálmától is, annak ellenére, hogy valójában kezdettől fogva a Kelet-Ukrajnával történő összeolvadásra törekedett.³⁶

A NYUNK vezetése az UNK-hoz képest működéképesebb és hatékonyabb államapparátust hozott létre, mert az Ukrán Nemzeti Tanácsban a nemzeti demokratikus többség viszonylag zökkenőmentesen együtt tudott működni a radikális ellenzékkel.³⁷ Az új nyugat-ukrán állam azonban rögtön háborúra kényszerült Kelet-Galícia területi hovatartozásáért: 1919 februárjáig Lembergért, majd 1919. március–július között a szuverén ukrán állam területéért folyt az ukrán–lengyel háborús konfliktus.³⁸

DIREKTÓRIUM – UKRÁN NÉPKÖZTÁRSASÁG (1918. DECEMBER 14. – 1920. NOVEMBER 14.)

A Hetmanátus bukása után a *Direktórium* 1918 decemberében elfoglalta Kijevet, és visszaállította az Ukrán Népköztársaságot. A francia forradalom mintájára az öt tagból álló testület félreállította a hatalomból a Központi Radát és egyúttal M. Hruszevszkijt is. A köztársasági államformára alapozott, gyorsított ütemű államépítést tekintették a legfontosabb feladatnak, de a Hetmanátushoz hasonlóan nem tudtak kialakítani szilárd belső társadalmi bázist, és nem sikerült rendezni külkapcsolataikat Szovjet-Oroszországgal, az antanthatalmakkal és Lengyelországgal, amely államoknak nem állt érdekében a független ukrán állam létezése.

A Direktórium időszakában került sor – a NYUNK kezdeményezésére – 1919. január 22-én a Kijev központú Ukrán Népköztársaság és a Lemberg központú

³² A forradalmak hatására 1848 áprilisában hozták létre a Legfelsőbb Rutén Tanácsot azzal a célkitűzéssel, hogy a ruténeket a Habsburg Birodalmon belül mint különálló etnikumot különböztessék meg.

³³ Яневський, Д. Б.: *Політичні системи України 1917–1920 років: спроби творення і причини поразки*. Київ, 2003. 54.

³⁴ ЦДАВО України (1917) ф. 3505, оп. 1, спр. 38, арк. 1.

³⁵ ЦДАВО України (1997) ф. 3505, оп. 1, спр. 35, арк. 169–169. зв.

³⁶ Polgár Tamás: *Kelet-Galícia 1918–1919: egy nyugat-ukrán állam önállóságának létjogosultságáról*. Közép-európai Közlemények, 5. évf. (2012) 1. sz. 169. (165–173)

³⁷ Jekelcsik: *Ukrajna története. Egy modern nemzet születése*. Budapest, 2014. 105.

³⁸ Gebei Sándor: *Az OMM koronaországainak, Galícia-Lodoméria Királyságának „utóélete” 1918–1921 között*. Acta Universitatis de Carolo Eszterházy Nominatae. Sectio Historiae, Tom. XLV. 2019. 156–157.

Nyugat-Ukrán Népköztársaság egyesülésére,³⁹ amelynek eredményeképpen létrejött az „egységes és oszthatatlan Ukrán Népköztársaság”. A Direktórium erre az alkalomra kiadott Univerzáléjában arról tudósított, hogy „mostantól fogva egységbe forrnak az egységes Ukrajna évszázadok óta elszakított nemzetrészei [...] és a Dnyeper menti Nagy Ukrajna”.⁴⁰ 1919. május 30-án jegyzékben tudatták a Bécsbe akkreditált nagykövetekkel az egyesülés tényét, 1919. január 31-én pedig az Ukrán Nemzeti Tanács vezetője, Jevhen Petruszevics az immár Ukrán Népköztársaság Nyugati megyéje nevében nyilvánosságra hozta az egyesülés történelmi aktusát, és háláját fejezte ki az „ukrán egység megteremtése” miatt.⁴¹ Az UNK keretén belül a NYUNK Nyugati megyéje néven autonóm jogállással rendelkezett, és megtartotta a korábban kialakított közigazgatási rendszerét, valamint a kelet-ukrán területekhez képest hatékonyabban működő haderejét, az *Ukrán Galíciai Hadsereget* (UGH).

Az ukrán területek egyesülése azonban megmaradt a deklaráció szintjén, mert egyrészt a nehéz katonai helyzet akadályozta a tényleges egység megteremtését, másrészt hamarosan kiderült, hogy a nyugat-ukrajnai, többségében mérsékelt nacionalista vezetők közül álló, jól kiépített államszervezet nem képes együttműködni a felvállaltan baloldali politikát képviselő Direktórium tagjaival. Ezenkívül a nyugat-ukránok nem voltak hajlandók kompromisszumot kötni a lengyelekkel, míg a keletiek a Szovjet-Oroszország elleni egyetlen szövetségest látták a lengyelekben.

1919. február 5-én a Vörös Hadsereg bevonult Kijevbe, és illegitimnek nyilvánították az UNK intézményeit.⁴² 1919 júniusában a Don irányából azonban elkezdődött az antant által felfegyverzett fehér hadsereg támadása, 1919 júliusában pedig nyugat felől közelíteni kezdtek Szimon Petljurának az Ukrán Galíciai Hadsereg által megerősített osztagai. 1919. augusztus 30–31-én az UGH és a fehérgárdisták szinte egyszerre vonultak be Kijevbe. A nyugat-ukrán sereg azonban, bízva az antant támogatásában, a fehérek parancsára végül kivonult Kijevből, majd 1919. november 6-án alárendelte magát Gyenyikinnek, miközben Petljura⁴³ kiegyezett Lengyelországgal. Augusztus végén, a fehérek és a Direktórium elleni összecsapásokban elszenvedett vereséget követően a bolsevikok visszaszorultak Oroszországba, de 1919 decemberében a Vörös Hadsereg harmadszor is elfoglalta Kijevet.

Miután nyilvánvalóvá vált, hogy *az egységes és szuverén Ukrajna megszilárdítására irányuló törekvéseiket az antant támogatásával nem sikerülhet elérniük, az UNK vezetői a lengyel kormánnyal kezdeményeztek béketárgyalásokat.* Annak ellenére, hogy a varsói vezetés alkalmatlannak tartotta az ukránokat szuverén állam létrehozására, Józef Piłsudski mégis a Szovjet-Oroszországgal szembeszállni

³⁹ Акт Злуки спирався на споконвічну мрію українців. <https://borinfo.com.ua/boryspil-products-news-2012-01-308-4/> (letöltés: 2017. augusztus 15.)

⁴⁰ ЦДАВО України, ф. 1429, оп. 1, спр. 5, арк. 5.

⁴¹ ЦДАВО України (1997) ф. 2192, оп. 2, спр. 3, арк. 1.

⁴² 1919 februárjában Kijev feladását követően Volodimir Vinnicsenko lemondott a Direktórium elnökségi posztjáról, ami Petljura kezébe került. 1919 májusában komoly konfliktus alakult ki Petljura és Petruszevics között amiatt, hogy a nyugat-ukránok rendkívüli diktátori hatalommal ruházták fel Petruszevicset.

⁴³ Petljurát hivatalosan diktátornak kiáltották ki, de hamarosan Varsóba szökött.

képes, Lengyelországból, Litvániából, Ukrajnából és Belorussziából kialakított *föderatív államban* gondolkodott.⁴⁴ Az 1920. április 21-én megkötött *lengyel–ukrán szerződés*⁴⁵ értelmében Lengyelország egyetlen szuverén ukrán államnak az Ukrán Népköztársaságot ismerte el, az ekkorra Kamenyec-Podolszka szorult Direktóriumnak viszont cserében le kellett mondania Kelet-Galiciáról és Volhíniáról a Lengyel Köztársaság javára. 1920. április 25-én közös támadást indítottak Szovjet-Oroszország ellen, amely háború csúcspontját az augusztus 13–25. között lezajlott *varsói csata* jelentette, ahol megállították a Vörös Hadsereget. Ezt követően azonban a szejm nem támogatta a háború ukrán érdekekért történő folytatását, egy ideig „hintapolitikát” követtek, majd fegyverszüneti tárgyalásokat kezdeményeztek Moszkvával. Az UNK kormánya 1920. november 18-án tartotta meg utolsó ülését, majd Galíciába menekült, ahol Petljura hadserege még egy évig gerillaharcokat folytatott a „vörösök” ellen.⁴⁶

Szovjet-Oroszország és Lengyelország 1921 márciusában kötötte meg a *rigai békét*,⁴⁷ amelynek értelmében Lengyelország elismerte Szovjet-Ukrajnát, de megtarthatta Kelet-Galiciát és Nyugat-Volhíniát. Ezzel az „ukrán forradalom” véget ért, a rigai béke pedig végleg eltemette az ukrán függetlenedési törekvéseket, így megismétlődött az 1667-es andruszovói szerződés⁴⁸ követően kialakult helyzet, hiszen a lengyelek és az oroszok – az ukránok érdekeit figyelmen kívül hagyva – ismét felosztották egymás között Ukrajnát. Az ukrán „forradalmak” és az állami-ság megteremtésére irányuló ukrán törekvések így kudarccal értek véget. Történeti tény az is, hogy az 1921-es területi rendezés nemcsak a lengyel és a szovjet-orosz érdekeknek, hanem az európai nagyhatalmaknak is megfelelt.

ÖSSZEGZÉS

1917–1920 között az ukránok átmenetileg szuverén „államkezdeményeket” hoztak ugyan létre, de az Ukrán Népköztársaság területe nem volt pontosan körülhatárolva, és fokozatosan szűkült a Vörös Hadsereg állandó támadásai miatt, a Nyugat-Ukrán Népköztársaság pedig csak Kelet-Galícia egy részét foglalta magában annak fővárosa, Lemberg nélkül. Az egymást váltó kormányok rövid ideig voltak hatalmon, ezért nem tudták megszilárdítani kormányzati rendszerüket. Megnehezítette továbbá az önállóság kivívását, hogy a kelet-ukránok nemzeti identitása jóval alacsonyabb szintre jutott el, ezért sem alakulhatott ki egységes álláspont az ukrán állam jellegét tekintve az egyes ukrán régiók és politikai pártok között.

⁴⁴ Gebei Sándor: *Az ukrán kérdés a nemzetközi béketárgyalásokon*. Acta Academiae Agrimensis: Nova series, Tom. 43. Sectio Historiae 2015. 83.

⁴⁵ *Dokumenty i materialy do historii stosunków polsko-radzieckich*. T. 2. listopad 1918-kwiecien 1920. Warszawa, 1961. 745–747.

⁴⁶ Már 1919-ben számos önállóan tevékenykedő fegyveres alakulat jött létre a káoszba zuhanó Ukrajna területén, amelyek közül a legismertebbek Nesztor Mahno csapatai voltak.

⁴⁷ Egész Galícia hivatalosan is Lengyelországhoz került a Zbrucs–Dnyeszter folyókig. Dr. Halmosy Dénes: *Nemzetközi szerződések 1918–1945*. Budapest, 1983. 173–178.

⁴⁸ *Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией*. СПб., 1869. VI. 173–176.

Mindehhez hozzájárult még Lengyelország és Szovjet-Oroszország katonai túlereje, valamint az, hogy az első világháborúban győztes antant hatalmak nem voltak érdekelve a szuverén Ukrajna kialakulásában. Végeredményben 1921-től a 17–18. századhoz hasonlóan az ukrán nemzet fejlődése ismét két állam kötelékében folytatódott: a Szovjetunió belül, valamint az újjászületett Lengyelországban.⁴⁹ A polgárháború végül Ukrajna föderatív jellegét erősítette meg, de valójában „szovjet módra”.⁵⁰

The periodization of Ukrainian statehood between 1918–1920

Soviet Russia and Poland concluded the Peace of Riga in March 1921: Poland recognized Soviet Ukraine, but could keep Eastern Galicia and Western Volhynia. With this, the “Ukrainian revolution” ended, and the Peace of Riga buried Ukrainian aspirations for independence. This meant that the situation developed after the Treaty of Andrusovo in 1667 was repeated, since the Poles and the Russians – ignoring the interests of the Ukrainians – once again divided Ukraine between themselves. Ukrainian “revolutions” and Ukrainian efforts to establish statehood thus ended in failure.

Between 1917–1920, the Ukrainians temporarily created sovereign “state initiatives,” but the territory of the Ukrainian People’s Republic was not precisely defined and was decreased gradually due to the constant attacks of the Red Army. It included only a part of Eastern Galicia with its capital, without Lviv (Lemberg). The successive governments were in power only for a short time, so they could not consolidate their government system. The fact that the national identity of the Eastern Ukrainians was weaker made it more difficult to achieve independence, which is why a unified position regarding the nature of the Ukrainian state could not be formed in the individual Ukrainian regions and among political parties. The military superiority of Poland and Soviet Russia, as well as the disinterest of the victorious Allies in the existence of a sovereign Ukraine during the First World War also contributed to all of this. In the end, just like in the 17–18th centuries, the development of the Ukrainian nation from 1921 again took place in the bonds of two states: within the Soviet Union and in the reborn Poland. The civil war finally confirmed the federal character of Ukraine, but in the end, in a “Soviet-style”.

⁴⁹ Subtelny: *Ukraine – A History*, 377–379.

⁵⁰ Gebei: *Az ukrán kérdés a nemzetközi béketárgyalásokon (1918–1921)*, 91.

ZOMBORI ISTVÁN^{ID}

ny. múzeumigazgató
Móra Ferenc Múzeum
e-mail: heh.szeged@gmail.com

Glattfelder Gyula püspök és az 1921-es román földreform

Az 1918. november 13-i belgrádi fegyverszünet után a román és szerb csapatok azonnal megszállták Erdélyt. A magyar közigazgatás megszűnt, helyette a románok saját hivatalaikat vezették be. Egyedül az egyházakkal nem tudtak mit kezdeni, azok megmaradtak a magyarok kezén. A római katolikusok négy püspöksége, a szatmári, a váradi, a gyulafehérvári és a temesvári székhelyű csanádi püspökség, valamint a szerzetesrendek nemcsak a hitélet területén látták el a magyárokat, de igen jelentős oktatási tevékenységük is volt, hiszen számos oktatási intézményt, iskolát működtettek.

Természetesen a román szervek és maga a román állam tisztában volt azzal, hogy az egyházak jelentik a magyarság számára azt a szervezetet, intézményrendszert, amely a magyar nyelvet, a magyar kultúrát és egyáltalán a magyar identitást fenntartja, és feltételezhetőleg a jövőben is ezt teszi. A magyarság befolyását csökkenteni akaró románok számára teljesen világos volt, hogy a lehető leghatékonyabb beavatkozást a *földreform* végrehajtása jelenti. Ez egyébként nem jelentett újdonságot, hiszen a korabeli kelet-európai országok mindegyikében napirenden volt ez a kérdés a 19. század vége, 20. század eleje óta. A különböző agrármozgalmak követelték hol harcosabb, hol békésebb fellépéssel az adott országokon belüli földreform végrehajtását.

Sajátos volt a helyzet Romániában, illetve a trianoni békeszerződés révén Romániához került 103 000 négyzetkilométerrel. Ezt a területet a továbbiakban Erdély néven fogjuk emlegetni (azaz Erdély alatt az 1920 után Romániához csatolt 103 000 négyzetkilométert értjük, amely magában foglalja a történeti Erdélyt, a Partiumot és a bánáti részt is). Ezen a területen másfajta birtokmegosztást tapasztalunk, mint a magyarországi körülmények között. Elsősorban azt kell kiemelni, hogy a 100 kataszteri hold alatti kis- és középbirtokok száma volt a meghatározó, és ehhez képest a nagybirtokok a teljes földterületnek alig harminc százalékát jelentették. Ráadásul ezek a területek, főként erdőbirtokok jelentős részben nem

^{ID} orcid.org/0009-0001-6287-3689

egy-egy földesúr vagy nagybirtokos kezében összpontosultak, hanem elsősorban az egyházak és közintézmények tulajdonában voltak, ebből következően alapvetően ezeknek az intézményeknek a fenntartását kellett biztosítaniuk.

Ami a román viszonyokat illeti, a háború befejezése után, 1918-tól kezdve a román parasztság és közvélemény határozottan követelte a földreform végrehajtását. Romániában ebből következően különböző kormányhatározatok, illetve királyi dekrétum is született, de ezek végrehajtására nem került érdemben sor. Már az 1918. december 1-jei gyulafehérvári határozatok szóltak a „gyökeres agrárreformról”. A román király ezen igény alapján 1918. december 13-án kiadott egy dekrétumot a földreformról. Ez azonban csak Óromániára terjedt ki, hisz a magyar területekről ekkor még szó sem volt. Az erdélyi Kormányzótanács 1919. szeptember 10-én adott ki egy rendelettvörvényt, amely már Erdélyre vonatkozott, és a kisajátításokat rendelte el. Valójában azonban a tényleges agrártörvényt az 1921. július 23-i földtörvény jelentette.¹

1921. július 23-án került sor a tényleges földreform elfogadására, amit az azt elfogadató román földművelésügyi miniszterrel Garoflid-féle földreformnak is neveztek. A parlamentben történt elfogadás után természetesen hosszabb időnek kellett eltelnie, amíg az ezzel kapcsolatos végrehajtási utasítás is megszületett. Erre a minisztérium felállította a Birtokügyi Bizottságot, amely ennek a végrehajtását szervezte.

A romániai földviszonyokat tekintve érdemes megjegyezni, hogy a Trianon révén odacsatolt korábbi magyar területeken a már említett négy római katolikus püspökségnek, a nagyváradi, a gyulafehérvári, a temesvári és a szatmári püspökségnek összesen 290 507 hold birtoka volt, és ebből a földreform folyamán kisajátítottak 277 513 holdat, azaz a teljes terület 95%-át. Az Erdélyben található két nagy református kerület, az erdélyi, illetve a királyhágói református közösség teljes birtoka összesen 62 148 holdat tett ki, és ebből 25 222 holdat, a teljes terület 40%-át vették el. Az unitárius egyház 17 916 holdjából 11 389 holdat, azaz 63%-ot foglaltak le. Az Erdélyben lévő evangélikusok nagyobb része a szászokat jelentette, a magyar evangélikus szuperintendencia 1041 holdat birtokolt, és ebből 73 holdat vettek el. Mindezt egyesítve megállapítható, hogy a romániai magyar egyházaknak együttesen az agrárreform előtt 371 612 holdjuk volt, amiből kisajátítottak 314 199 holdat, azaz az egész terület 84,5%-át.²

Jellemző a korszak álszent és demokratikus látszatot kelteni akaró megfogalmazására, hogy amikor az 1921. július 23-i törvényt a román parlament elfogadta, utána a következő megállapítás hangzott el: „A földreform törvény Erdélyben megszüntette a magyar feudalizmust, és helyébe virágzó demokrácia alapját vetette meg.”³

¹ Marchut Réka: *Az 1921. évi erdélyi agrárreform és annak magyar fogadtatása (1919–1922)*. In: Varga Zsuzsanna – Pallai László (szerk.): *Föld – Parasztság – Agrárium: Tanulmányok a XX. századi földkérdésről a Kárpát-medencében*. Hajdúnánás, 2015. 118–120.

² Bánhidny András: *Az 1921-es romániai földreform*. Virtuális Intézet Közép-Európa kutatására, 2. évf. (2010) 1. sz. 69.

³ Idézi: Bánhidny: *Az 1921-es romániai földreform*, 68.

Ennek a földreformnak a másik nagy hibája az volt, hogy eredeti célja egyértelműen a magyarság megsemmisítése és beolvasztása volt. Ez abból is látszik, hogy a végrehajtási utasítások során másképpen jártak el az úgynevezett Órománia, tehát a korábbi romániai területeken, s másképpen a Trianon kapcsán odacsatolt 103 000 négyzetkilométeren. Erre jó példa, hogy a kisajátítási törvény elrendeli a jogi személyek és elsősorban az egyházak, illetve a különböző alapítványok falusi és városi külterületi területeinek, továbbá az alapítványi vagyonoknak, az egyházi vagyonoknak a lefoglalását. Ennek legsúlyosabb eleme az volt, hogy nemcsak a föld- és erdőbirtokokat érintette, hanem alapvetően az ingatlanokat is. Ily módon igen nagy számban iskolákat, templomokat és az egyházakhoz tartozó különböző építményeket, épületeket is kisajátítottak.

Jellemző az egyházi vagyona vonatkozó előírás, amely templomi célra maximum tíz katasztrális holdat, az érsekségi vagyonból maximum 200 holdat, a püspöki vagyonból 100 holdat, a szerzeteseknél kolostoronként maximum 63 holdat hagyott meg. Lefoglalták a káptalani, egyetemi és iskolai ingatlanokat, kivéve az elemi iskolákat. Ebben az esetben ezeknek 5 holdat hagytak meg. Teljesen lefoglalták az árvaházakat, az öregotthonokat, a szegényházakat, a kórházakat, illetve azok ingatlanjait.

Jellemző a végrehajtásra az is, hogy az úgynevezett óromániai területeken a földreform végrehajtása során vették számba azokat a birtokokat, ingatlanokat, amelyek a földreform hatálya alá estek, míg az erdélyi területeken már azt megelőzően összeírták azokat, és az így keletkezett részletes és alapos listák alapján hajtották végre a földreformot. A másik legnagyobb probléma az volt, hogy a kisajátítás esetében a különböző megítélt kisajátítási árak alapjául a Magyarországról elcsatolt területeken az 1914-es gabonaárakat vették alapul, ami az ekkori, 1921-es állapotokat tekintve köszönőviszonyban sem volt az aktuális viszonyokkal, olyan alacsony értéket jelentett. Ugyanakkor a romániai területeken már a háború alatti, jóval magasabb gabonaárakat tekintették a kisajátítás ellenértékeként adódó összeg alapjának. Ez a fajta kisajátítás az egyházakat rendkívül nehéz és megalázó helyzetbe hozta. Kétségtelen, hogy a kor ismerten románbarát politikusának, Scotus Viatornak a megállapítása nem tartalmaz semmi túlzást: „Az agrárreform nemcsak a magyar birtokosokat tette tönkre, hanem az egyházakon keresztül az egész magyar értelmiségi osztályt és néha a nemzeti bosszú látszatát keltette.” A fenti megállapítást értékelve kijelenthetjük, hogy nemcsak a nemzeti bosszú látszatát keltette, hanem valójában az is volt. A végrehajtás során a négy történelmi magyar egyháztól 2140 épületet vettek el.⁴

Feltétlenül ki kell térni arra, hogy az 1921-ben meghozott törvényt csaknem egy év múlva, 1922 májusától kezdték végrehajtani. A végrehajtással kapcsolatos utasítások, különféle kiegészítések és rendeletek akkorra készültek el. A már említett Birtokügyi Bizottság volt illetékes eljárni. Jellemző, hogy ha a fentebb említett egyházak kezén meghagyott birtokméréteket összehasonlítjuk a romániai területekkel, ahol viszont a meghagyott birtokok mérete 173 vagy éppen 261 hold volt, és ha figyelembe vesszük az előbb említett magasabb kisajátítási, megváltási

⁴ Idézi: Bánhidya: *Az 1921-es romániai földreform*, 71–72.

árat, akkor még inkább szembeötlő a különbség, amely a két országrész között érvényesül.⁵

A végrehajtás az adott területeken 1922 nyarán és őszén zajlott. A végrehajtás alá került területek tulajdonosai természetesen nem fogadták örömmel. Az általunk vizsgált egyházak és az állam közti konfliktust is ez határozta meg, annál is inkább, mert a Magyarországtól elcsatolt területeken a románok kifejezetten törekedtek demonstratív módon, ünnepélyes ceremóniák keretében megkezdeni a földterületek kisajátítását. Igyekeztek arra készíteni az ottani tulajdonosokat, azaz az egyházak képviselőit is, hogy ezeken a ceremóniakon részt vegyenek. Összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy „az erdélyi román földreform, hasonlóan az utódállamok többi földreformjához erősen kisebbségellenes volt. Része volt a román nemzetépítésnek, a homogén nemzetállam megteremtése vágyának, s a kialakult status quo megőrzésének.”⁶

A romániai magyarságnak és ezen belül a katolikusoknak, ideértve a görögkatolikusokat is, elismert, kiemelkedő vezetője volt a temesvári székhelyű csanádi püspökség püspöke, Glattfelder Gyula. Ő az első pillanattól kezdve, tehát a román megszállás óta maximális igyekezettel próbálta a „rábízott nyáját” védeni, ami természetesen nemcsak a katolikus híveket, hanem általában a magyarokat jelentette. Ezt így látták a román hatóságok is, így egyre inkább Glattfelder volt az a személyiség, aki a román közigazgatási, katonai és állami szervezetek és azok képviselőinek az ellenkezését, sőt gyűlöletét kiváltotta. A földreform és annak már említett, 1922-ben elkezdődött végrehajtása különösen kiélezte a kapcsolatot a főpásztor és az általa képviselt hívek, valamint a hatóságok között. Kiváltképp konfliktushoz vezetett az a nyilvánvaló eset, amikor Temes-Torontál vármegyébe jött 1922 őszén Constantinescu földművelésügyi miniszter, hogy a Zichy-féle birtokon ünnepélyes parcellázást rendezzen. Erre az eseményre hivatalosan meghívták Glattfelder püspököt is, de ő azt válaszolta, hogy köszöni ugyan az udvarias meghívót, de olyan ünnepélyen, mely az egyház jogainak és vagyonának elvételét jelenti, részt nem vehet, sőt a papoknak kifejezetten megtiltotta, hogy az ünnepélyre elmenjenek. Ezek után természetesen a hatóságok rendkívül felháborodott nyilatkozatokat tettek, az ügy hamarosan eljutott Bukarestbe, és az országos román sajtó nem kis támadást intézett Glattfelder ellen.

Mindezt fokozta, hogy 1922. szeptember 17-én Glattfelder Gyula hivatalos püspöki körlevelet bocsátott ki. A kétoldalas körlevélben részletesen kifejtette kifogásait a földreform ellen, annak szélsőséges megnyilvánulásai ellen, és megtiltotta papjainak, hogy ilyen ceremónián az ország bármely részén részt vegyenek. A sokszorosított és a papsághoz eljuttatott körlevél a hívek körében és az érintett magyarság körében nagy sikert és elismerést váltott ki. Sőt ez a körlevél, illetve ennek lefordított változata külföldre is eljutott, ahonnan különböző gratuláló levelek érkeztek a püspökhöz. Ugyanakkor amint várható volt, a temesvári román közvélemény, igen gyorsan románra fordítva a körlevelet, rendkívüli felháborodással

⁵ Marchut: *Az 1921. évi erdélyi agrárreform és annak magyar fogadtatása*, 120.

⁶ Marchut: *Az 1921. évi erdélyi agrárreform és annak magyar fogadtatása*, 133.

reagált. Miután ez eljutott Bukarestbe, ott még nagyobb felháborodást és Glattfelder elleni támadást váltott ki. Ennek fő motívuma az volt, hogy Glattfelder személyében egy magyar támadja az egész román politikai rendszert, és nemcsak a saját egyháza érdekében lép fel, hanem valójában a magyar irredenta követelések legpregnansabb képviselője. Következésképpen a legszélsőségesebb támadások közepette követelték, hogy Glattfeldert azonnal utasítsák ki Romániából, távolítsák el az országból, mert ilyen személyt nem lehet a továbbiakban megtűrni.⁷

Fölmerül a kérdés, hogy mit tett ez ügyben a magyar állam. El kell mondani, hogy a trianoni békeszerződés utáni Magyarország rendkívül nehéz és nemzetközileg teljesen elszigetelt állapotban létezett. Ez egyrészt következett abból, hogy az országot körülvevő kisantant országok földrajzi, fizikai értelemben is bekerítették és elszigetelték, másrészt a nemzetközi életben a diplomácia területén is akadályozták Magyarország kapcsolatfelvételét. Az ő törekvéseiket az első világháború győztes hatalmai, elsősorban Franciaország és Anglia támogatta. Ugyanakkor Magyarország, a magyar politika ebből az elszigeteltségből igyekezett kitörni, és ennek része volt az, hogy minden megaláztatás ellenére szeretne volna rendezni a diplomáciai, illetve gazdasági kapcsolatokat Romániával és Csehszlovákiával. Ennek megnyilvánulása volt, hogy Románia első nagykövete 1921. február 17-én megérkezett Budapestre, 1921. július 22-én pedig Magyarország első nagykövete Bukarestbe. Az is nyilvánvaló, hogy a diplomáciai kapcsolatok ilyen módon való felvétele nem jelentette azt, hogy egyenlő felekről van szó, hiszen Magyarország minden lépését akadályozták és korlátozták a nemzetközi viszonyok által adott lehetőségek szerint. Éppen ezért a magyar kormány, amely természetesen maga is az ország területi megcsönkítését elfogadni nem akaró politikát vallott és hirdetett, a külföld felé sokkal mérsékeltebb, sokkal moderáltabb hangot kellett megütni.

Glattfelder esetében is az volt a probléma, hogy éppen ekkoriban támadt egy olyan politikai ügy, amely súlyos magyar és egyúttal nemzetközi külpolitikai következményekkel is járt. Ez volt az úgynevezett Szilágyi-féle ügy. A nemzetgyűlésben 1922. október 20-án szólalt föl Szilágyi Lajos független képviselő, aki a jelentéktelen befolyást képviselő ellenzék egyáltalán nem jelentős képviselője volt, viszont dörgedelmes felszólalásában rendkívül durva hangú, irredenta megközelítésben támadta a környező országokat, ezen belül kifejezetten Romániát. Felszólalása második részében tért rá az ominózus földreformtörvényre, rámutatva, hogy ez a román állam durva, megalázó beavatkozása az ottani magyarság életébe, holott az 1918. december 1-jei, gyulafehérvári romániai egyesülési törvényt követően a románok kiadtak egy kisebbségi határozatot is, amelyben mindenféle jogok biztosítását ígérték az országba került kisebbségeknek, amiből természetesen semmi sem valósult meg. A budapesti román nagykövet azonnal továbbította országába ezt a parlamenti felszólalást, és követelte a román kormány nevében, hogy a magyar kormány határolódjon el tőle, és nyilatkozatban jelentse

⁷ *Chronica Aulae Episcopalis Timisoarensis*. Ed Varga Attila. Cluj-Napoca, 2006. A Glattfelderre vonatkozó rész: 343–374.

ki, hogy nem azonosul a Szilágyi felszólalásában elhangzottakkal. A magyar kormány nehéz helyzetbe került, mert egyrészt a Szilágyi-féle parlamenti felszólalás valóban ellenkezett a magyar kormány ez időben képviselt hivatalos véleményével, ugyanakkor az ország közvéleménye a felszólalásban elhangzott irredenta megjegyzéseket maximális elismeréssel fogadta, így a kormány esetleges nyilvános elhatárolódása belpolitikai botrányt idézett volna elő. Ezért a külügyminisztérium arra utasította a bukaresti nagykövetet, hogy szóban fejezze ki sajnálatát a történetek miatt, és hogy a Szilágyi-féle felszólalásban elhangzottak nem képviselik a magyar kormány álláspontját.

Az 1922 októberében–novemberében dúló diplomáciai politikai harc és magyar–román összecsapás jelentős mértékben hozzájárult ahhoz, hogy a románok az előbb említett földreform-nyilatkozat miatt Glattfelder püspököt a legszigorúbb módon támadták, és próbálták az országból eltávolítani. A támadás olyan erős volt, hogy a Bukarestben működő vatikáni nuncius ugyan kiállt Glattfelder mellett, és próbálta őt védeni, de nyilvánvaló volt, hogy ezt a helyzetet nem lehet sokáig fenntartani. Maga Glattfelder is belátta ezt, és jelezte a nunciusnak, hogy nem akarja tovább súlyosbítani saját hívei és a magyarság egészét érintő megpróbáltatásokat, ezért hajlandó valóban eltávozni az országból. A nuncius a Vatikánt értesítve maga is emellett a megoldás mellett foglalt állást, és végül XI. Pius pápa 1923. február 17-én a nunciushoz küldött levélben felszólította Glattfelder püspököt, hogy helyezze át székhelyét Magyarországra, püspökségének ottani részébe.

Glattfelder ekkor elbúcsúzott híveitől, és 1923. március 8-án kibocsátott egy körlevelet, amelyben mindenkitől elköszönt. Kifejtette, hogy saját legjobb belátása szerint cselekedett, és nem kívánt semmi olyat tenni, ami ezt a román közvéleményben ellene irányuló gyűlöletet kiváltotta. Ha ez a megoldás, akkor aláveti ugyan magát és távozik, de nem érzi, hogy ki tudja, milyen nagy bűnt követett volna el. Ennek a magyar nyelvű közleménynek természetesen azonnal elkészült a román fordítása, és ekkor igazán elszabadult a gyűlölet mind Temesváron, mind Bukarestben. Követelték Glattfelder azonnali letartóztatását, börtönbe zárását, amire végül is nem került sor, de a román hatóságok 1923. március 23-án negyvennyolc órás ultimátumot adtak a püspöknek Románia elhagyására, aminek következtében 1923. március 25-én reggel Glattfelder püspök vonatra ült, és elhagyta Romániát. Ezt követően érkezett Szegedre, és ez lett az új püspöki székhelye.

Mindent figyelembe véve tehát megállapíthatjuk, hogy a Trianon következtében a környező államokhoz került magyarság számára a rendkívüli törvények által történt kizsákmányolás, megalázás, kifosztás és a beolvasztásra irányuló kísérleteiben, kiváltképpen a román esetben az elrendelt földreformok jelentették a legsúlyosabb csapást. A következményeket csak fokozta, hogy 1923. március 28-án a román parlament elfogadta az új román alkotmányt, amely a korábbi földreform minden megállapítását és rendelkezését magában foglalta, ezzel tehát megerősítette.

Azt, hogy az 1923-as alkotmány, illetve az 1921-es földreform milyen súlyos következményekkel járt, és milyen nagy hatást gyakorolt a későbbi időszakra, lemeríthetjük a következő évtizedek eseményeiből. 1945 után ugyanis a létrejövő pártállami rendszer Romániában minden földbirtokot és ahhoz kapcsolódó ingatlant kisajátított, így az egyházakét is. Ez így maradt egészen az 1989-es romániai

forradalomig, illetve az azt követő 1990-es romániai rendszerváltásig. Nagyon fontosnak bizonyult ugyanis, hogy akkor ott elrendelték a kommunista állam által kisajátított ingatlanok, földek stb. visszaadását, beleértve a közbirtokosságot is. 2000 januárjában lépett hatályba az az új román törvény, amely kimondta, hogy az országban élő, illetve az ország határain kívülre került román személyek, intézmények és egyházak visszaigényelhetik a korábban kisajátított és tőlük elvett ingatlanokat, beleértve a földeket, erdőket és épületingatlanokat is. Ez valóban tág lehetőséget adott arra, hogy az 1921. júliusi földreform nyomán kisajátított, de azután megmaradt területeket, ingatlanokat visszakérjék. Az 501/2001-es számú törvény külön rendelkezett az egyházi vagyonról, s kimondta, hogy az egyházak is visszaigényelhetik ingatlanjaikat. A négy magyar történelmi egyháztól elkobzott 2140 épületből azonban csak néhányat sikerült visszakapni. Ez a folyamat azóta is rendkívül lassan folyik.⁸ Mindezt figyelembe véve kijelenthetjük, hogy a romániai földreform az elcsatolt hatalmas erdélyi területek magyarsága számára rendkívül szomorú, megalázó következményekkel járt, melyek hatása napjainkig is érződik.

Bishop Gyula Glattfelder and the Romanian Land Reform of 1921

With the Peace Treaty of Trianon, 103,000 square kilometres were given to Romania. After the occupation of the territory, the Romanian authorities liquidated the Hungarian public administration and the schools. They only did not know what to do with the Hungarian churches. In 1921, the Romanian land reform law was passed, and it was a huge blow to the churches because not only the land holdings were confiscated, but the buildings standing on them as well.

Gyula Glattfelder, the Roman Catholic bishop of Temesvár, protested the land reform most intensively. Because of this, he was subjected to open attacks both in Timișoara (Temesvár) and Bucharest. This eventually led to the fact that the Romanian authorities forced him to leave Timișoara in March 1923 and to move his episcopal seat to Szeged.

⁸ Bánhid: *Az 1921-es romániai földreform*, 72.; Bodonyi Ilona: *Erdélyben más törvény érvényesült*. Magyar Nemzet, 2020. március 23.

Sipos József-émlékkötet
Fontes et libri. Tanulmányok/Studies 2.
ISSN: 2786-2755
ISBN: 978-963-306-962-2
DOI: 10.14232/btk.2023.sje.26

SULÁK PÉTER SÁNDOR^{ID}

doktorandusz

Pázmány Péter Katolikus Egyetem

Bölcsészettudományi Kar

Történelemtudományi Doktori Iskola

e-mail: sulak.peti@gmail.com

Sipos József emlékére – életrajzi áttekintés

„Ám a jó tanácsok helyett
– arra vártam feleletet,
hogy március elsőjével,
ha sikerülne megérnem:
Hatvanöt esztendőskoromban
– száz versemet egy csokorban,
Miképpen lehetne kiadni?
„S mindörökre
megmaradni” Megmaradni, ha
elmegek
– S ha elmegek:
itt is legyek!”

(Sass József parasztköltő)

2022. május közepén konferenciát rendeztek Sipos Tanár Úr emlékére a Szegedi Tudományegyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Karának Történeti Intézetében egykori pályatársak, közéleti harcostársak, kollégák, tanítványok, valamint „csütörtöki vitapartnernek” részvételével.

Sipos József esetében is a szociokulturális háttér határozta meg kutatóként mind érdeklődési területét, mind a közügyek iránt felelős elsőgenerációs értelmiségi politikai identitását: „1948. április 6-án Szabolcs megyében születtem egy 5000 lelket számláló faluban, Dombrádon. Szegény parasztcsaládban nőttem fel. Édesapám a Nemzeti Parasztpárt helyi vezetőségi tagja volt, aki földet osztott 1945-ben. Így 1950-ig szövetkezeti felvásárló lett, de mivel nem volt hajlandó a Parasztpártból a Magyar Dolgozók Pártjába átlépni, ezért kiszorították a szövetkezetből, ami után kétholdas parasztként gazdálkodott és napszámba járt. Az

^{ID} orcid.org/0000-0003-4552-6113

*1960-as évek elején sem tudták bekényszeríteni a TSZ-be. Ezért maradtunk továbbra is szegények.*¹

1967-ben, miután leérettségizett a kisvárdai Bessenyei György Gimnáziumban, felvették a Szegedi Tanárképző Főiskola történelem–testnevelés szakára, ahol két évvel később megírta első tudományos diákköri dolgozatát *Szeged gazdasági, társadalmi és politikai viszonyainak tükröződése az 1920-as és 1922-es nemzetgyűlési választások tükrében* címmel. Már negyedéves korában az Egységes Párt megalakítása volt szakdolgozatának témája, 1972-ben pedig az OTDK-n a *A Kisgazdapárt kormányparttá bővülése* című dolgozatával a Történettudományi Intézet különdíját és a Népköztársasági Ösztöndíjat is elnyerte. Munka mellett, levelezően végezte az akkori József Attila Tudományegyetemen a doktori képzést, ahol tudományos fokozatát 1978-ban szerezte meg. Disszertációja meg is jelent *A Kisgazdapárt és a bethleni konszolidáció kezdetei* címmel, ezt követően a Móra Ferenc Múzeum munkatársaként Zombori Istvánnal és Nagy Ádámmal közösen létrehozta a múzeum ma is működő Történeti Osztályát.

„Az életemnek ez az időszaka '81-ig tartott. Ez után megpályáztam egy moszkvai ösztöndíjat [a Lomonoszov Egyetemre]. Az orosz nyelvtudásom nem volt valami fényes. Úgy gondoltam, megpróbálom, bár nem hittem benne, hogy fölvesznek, mégis sikerült. Egy féléves intenzív orosz nyelvtanfolyam után a Szovjetunió Kommunista Pártja Nemzetközi Társadalomtudományi Akadémiájára kerültem. A kutatási témám: Közép-Európa parasztpártjai 1918–1919-ben. Ebből védtem meg a kandidátusi disszertációmát. Ugyanakkor Moszkvában már tudtam gyűjteni könyvészeti anyagot Nagy Imre ottani 1930-as években végzett tevékenységéről, amit csak a rendszerváltás után publikálhattam. 1984-ben hazaérkeztem, majd a múzeumban tudományos főmunkatárssá neveztek ki.”

Ötvenéves korában végül lehorgonyzott az egyetemi katedránál. Hazaérkezése után, 1987-től az MSZMP KB Agitprop Osztályára került, majd 1994-től két évig az MSZP Társadalompolitikai Titkárságát, illetve a frakció Szervezési és Sajtótitkárságát vezette. Végül 1998-ban óraadóként, három éven belül docensként dolgozott egészen 2013-as nyugdíjazásáig a Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar (ma Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar) Történeti Intézet Modernkori Magyar Történeti Tanszékén, emellett a Nagy Imre Emlékház kutatásait is ő vezette. Életműve betetőzéseként 2018-ban megkapta a Tömörkény-díjat, ugyanebben az évben az SZTE címzetes egyetemi tanári címmel tüntette ki.

Szerteágazó és termékeny életpályájának vázlatos áttekintése után mi az, ami kiemelhető Sipos Józseffel kapcsolatban?

A „MOZGALMÁR”

Romsics Ignác nekrológiájában említette, hogy 1971-ben négy társával együtt megválasztották Sipos Józsefet a főiskolai KISZ Bizottság függetlenített titkárának. Az 1972. március 15-i ünnepségen kezdeményezte és követelte a nemzeti lobogó

¹ <http://dombradoroksege.blogspot.com/2018/07/drsipos-jozsef-cimzetes-egyetemi-tanar.html> (utolsó letöltés: 2022. augusztus 20.)

kitűzését az egyetem épületére, s a társadalom egészét átható fridzsiderszocializmus üzemi hőmérsékleten tartott légkörét az egyetemi életben némiképp felhevítette a Sipos József által 1973-ban *Szándék* címmel kiadott egyetemi lap, melyben a méltánytalan eljárás áldozatául esett diáktársainak az érdekeit képviselte. Egyik tanára emiatt fel is jelentette őt, s a főiskola pártszervezete fegyelmi eljárást indított ellene, a kiadványt pedig bezúzták. „Szakmailag felkészült, de politikailag megbízhatatlan” – ez a minősítés is bizonyára közrejátszott abban, hogy 1975-ben nem a Történettudományi, hanem a Testnevelési Tanszéken lett tanársegéd.² Intranszigiens baloldaliságát ironikus módon, leginkább a volt utódpart „emlegette meg” – amellett, hogy az MSZMP KB Agitációs és Propagandaosztály munkatársaként az ellenzéki csoportosulásokkal való koordinációs tevékenység volt a feladata, a párton belüli reformkör elkötelezettjeként nem kis szerepet játszott a rendszerváltás kivívásában. Már 1994-től, az MSZP Társadalmpolitikai Titkárságának vezetőjeként sorozatos összetűzésbe került a párt hivatalos politikai irányvonalával – a hagyományos szociáldemokrácia és népi baloldaliság szellemével összeegyeztethetetlennek tartotta, így 1998-tól újfent a szakma felé fordult.³

A TÖRTÉNÉS

Míg közéleti tevékenysége a rendszerváltó reformkörök közötti kapcsolatok vizsgálatában s egy negyvenéves pártállami múlt örökségének fényében megalkotott hiteles baloldali politikai krédóban öltött testet, addig kutatói életművének kulskérdései a 20. század első felének magyar agrártörténete körül csoportosultak: a földkérdés problémái, a parasztpárti politikai formációk programjai és szervezetei, az agrármodernizáció, a parasztság emancipációjának képvisellete, a „munkás–paraszt” szövetség problematikái az 1918-as polgári forradalomtól kezdve a Tanácsköztársaságon át, a bethleni konszolidáción keresztül az 1945-ös földreformig.

Elsőként cáfolta meg a kiscgazdák és a szociáldemokraták 1918-tól kezdődő, feszült viszonyáról szóló toposzt, s rámutatott a két párt közötti, 1919. március 10-i kaposvári megállapodás jelentőségére a földreform végrehajtása terén, mely országos szinten, a földosztó bizottságok azonnali megszervezésével épphogy gyorsan haladt. Kutatásai eredményeként rámutatott, hogy valójában a kedvezőtlen nemzetközi folyamatok akasztottak meg egy a paraszti rétegek polgárosodását célzó organikus és progresszív politikai folyamatot. A korszak memoárirodalmának és a korabeli sajtóforrásoknak a feldolgozásával összehasonlító elemzést készített az 1922-es választásokról, s az agrárkérdés különböző koncepcióit övező közéleti viták anyagainak is teljességre törekvő politikatörténeti feldolgozását adta, mely a mai napig kiváló kiindulási pontot jelenthet a helyi szintű politikai folyamatok társadalomtörténeti mélyfúrásai számára is.

² Romsics Ignác: *Sipos József (1948–2021)*. Múltunk, 66. évf. (2021) 4. sz. 2.

³ Marjanucz László: *A Modernkori Magyar Történeti Tanszék*. Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica. Tom. 147. (2023) 1. sz. 77–78.

AZ EMBER

Jelen sorok írója e kötet többi szerzőjéhez képest közel sem ismerte annyira Sipos Tanár Urat, csupán egyik tanítványa volt a rengeteg közül. A 2008-ban kezdődő, napi szintű és intenzív kapcsolatunk, majd 2015-től egyre ritkulóbb, de élete végéig kitartó üzenetváltásaink alapján sosem tartottam „klasszikus értelemben vett baloldali entellektüellnek” – paraszti gyökereihez mindig hűen, hitelesen élte és lélegezte minden napját a munkásélet rögválóságának. Mikor órák előtt tehervagonokat pakolt a pályaudvaron, mikor szülei egyetlen örökségét, a dombrádi kertet művelte, mikor munkába menet a hajléktalannak ételt vásárolt, mikor szűkebb pátriájának elkötelezettjeként gyerekeknek honismereti tábor szervezett és mikor egy álmos őszi kora reggelen, aznapi első órán, még takaréklángon sustorgó kognitív funkcióimat élesztette fel a kelta temetőkről szóló lelkes monológjával... Nem tudok diáktársaim nevében beszélni, de az ő esetében pont az jelentett számomra tekintélyt, s az ébresztett tiszteletet, hogy a szellemi arisztokrácia bárminemű manírossága nélkül, bármikor képes volt közvetlenül megnyilvánulni diákjai felé, akár a századfordulós agrármozgalmak által vétett hibákról, akár a polgárosodás folyamatának zökkenőiről vagy akár közéleti kérdésekről vitatkoztunk azokon a csütörtök délutánokon. Egyike volt azon történészeknek, akik a „magyar vidék” 20. századi története felé irányították érdeklődésemet.

Régóta tartó betegségéről tudtam, ahogy mindenki – kivéve annak pontos mi-benlétéről, bár arról soha nem tartottam helyénvalónak megkérdezni. Halálhíre, sokakhoz hasonlóan, engem is megdöbbenített.

Szociálisan érzékeny politikai idealizmusának s történelmi folyamatokat feltáró szakmai pragmatizmusának hagyatéka egyaránt maradandó.

HAAS PÉTER

alelnök

Nagy Imre Társaság

e-mail: julipeter.haas@gmail.com

Dr. Sipos József a Nagy Imre Társaságban

Sipos Józsefnek négy szívügye volt: a tudomány, az oktatás, a politika és a Nagy Imre Társaság. Mindegyiket maximális erőfeszítéssel kívánta szolgálni, akár egészsége, magánélete rovására is.

Mivel ez az írás a Nagy Imre Társaságban (NIT) betöltött szerepéről szól, röviden összefoglalom azt, amit az egyesületről a továbbiak megértéséhez tudni kell.

A NIT 1992. november 30-án alakult meg. Kezdeményezői mártír miniszterelnökünk lánya, Nagy Erzsébet, férje, Vészi János és barátaik voltak. Az alapító tagok nagyrészt az 1956-os forradalom és szabadságharc fontos szereplői, a mártírok és hősök hozzátartozói, barátai közül kerültek ki.

Országos egyesületté válásában meghatározó szerepe volt az idén százegy éves Földvári Rudolfnak, a Borsod Megyei Munkástanács egykori, életfogytiglani börtönbüntetésre ítélt elnökének, aki 1993–1995 között az egész országot bejárva kereste fel egykori bajtársait. Tárgyalásai nyomán egymás után alakultak meg vidéki tagszervezeteink.

A Társaság eredeti célja Nagy Imre emlékének ápolása, életének, munkásságának tanulmányozása és minél szélesebb körben történő terjesztése volt. Később ez kibővült a többi '56-os mártír, az életben maradt hősök és az egész forradalom emlékének ápolásával.

A NIT fentebb felsorolt törekvéseit koszorúzási ünnepekkel, előadásokkal, konferenciákkal, publikációk megjelentetésével, diákvetélkedők, emléktúrák szervezésével igyekszik szolgálni.

A feladat jelenleg is aktuális, mert 1956 eseményeinek, szereplőinek valós értékelése a mai napig sincs a helyén, sem a hivatalos hozzáállásban, sem a médiában, sem a közvéleményben.

A NIT-nek 2022-ben 12 helyi (köztük egy határon túli) szervezetben mintegy háromszáz tagja és annál jóval tágabb, támogatókból, segítőkiből álló holdudvara van. Jelenlegi elnöke Balahó Zoltán történész, a Magyar Nemzeti Múzeum legújabb kori gyűjteményének gondozója.

Igyekezettünk eredménye, hogy nagyrészt szervezeteink ösztönzése, kezdeményezése alapján több országban számos szobor, dombormű, emléktábla, utcák, terrek elnevezése hirdeti Nagy Imre és a forradalom többi '56-os mártírjának, hősénekeink emlékét.

A Társaság szoros, szerződéses viszonyban áll az eredetileg szintén Nagy Erzsébet által létrehozott Nagy Imre Alapítvánnyal, amely a Magyar Tudományos Akadémia égisze alatt végzi munkáját. Fő feladata a Nagy Imre egykori lakóhelyén berendezett Emlékházban korszerű audiovizuális eszközökkel felszerelt Emlékmúzeum működtetése, de tevékenysége más fontos területekre (előadások szervezése, könyvkiadás stb.) is kiterjed.

Mi úgy tartjuk, hogy a NIT – bár a politikai viharoktól nem mindig sikerült távol tartani magunkat – kicsiben megtestesíti a nemzeti összefogás eszméjét. Tagtársaink a legkülönbözőbb családi háttérű, végzettségű, foglalkozású, eltérő politikai nézeteket valló emberek, akik összetartó közösséget alkotnak. Tagjaink túlnyomó része vidékről vagy éppen a határon túlról kerül ki, elnökségünk fele hölgyekből áll. Ennek a közösségnek egyik kovácsa dr. Sipos József volt.

JÓSKA ÉS A NIT KAPCSOLATA

Röviddel a Társaság megalakulása után azzal kezdődött ez a kapcsolat, hogy Jóska felajánlotta: ingyenes látogatást szervez tagjainknak az 1945. évi földosztás szimbolikus színhelyére, az Ópusztaszeri Nemzeti Történeti Emlékparkba. Ennek során megnézhattuk a park nevezetességeit, köztük a restaurálás utolsó szakaszában lévő Feszty-körképet. Ezt a programot megismételte tagjaink gyermekei részére. Segítségével ott lehettünk akkor is, amikor 1995. március 29-én felavatták a Popovics Lőrinc által készített földosztási emlékművet.

Ekkor már Sipos Józsefet a NIT tagjai között üdvözölhattük, 1997-től pedig az Országos Elnökség tagja lett. Rendkívüli aktivitással kapcsolódott bele a munkába, előadásokat tartott, programokat szervezett, nagy népszerűsége tett szert tagjaink körében. Ennek köszönhetően 2005 májusában a helyi szervezetek képviselőinek szavazataival a Társaság első választott ügyvezető elnöke, 2008-tól elnöke lett. (Nagy Erzsébet 2008-ban bekövetkezett haláláig a NIT örökös elnöke volt, aki élete utolsó éveiben betegsége miatt már nem tudott részt venni a Társaság életében, ügyvezető elnökök helyettesítették.)

Jóska Vészi Jánossal, a Társaság első évtizedének meghatározó személyiségével együtt úgy tervezte, hogy a Nagy Imre Emlékház – egyéb funkciói mellett – kutatási központ is legyen, ahol történészek és más érdeklődők az ottani gazdag könyv- és dokumentumtár segítségével tanulmányozhatják Nagy Imre életét és munkásságát, az 1945 utáni évtizedek viharos eseményeit. A kutatási igazgató Sipos József lett, aki ezt a feladatot 2003-ig látta el. A projekt az eredeti elképzelés szerint nem igazán valósult meg, Jóska kutatói státuszát 2003-ban megszüntették. A szakmai és pénzügyi kudarc nagyon megviselte.

Spiró György helyesbítésében az ismert latin szállóige magyarul így hangzik: „...halottakról vagy jól, vagy semmit”. Ennek jegyében őszintén be kell vallanunk, hogy elnöki időszaka nem tartozik Jóska legsikeresebb „nagyimrés” évei

közé. A programok technikai részleteivel, a pénzügyekkel való bajlódás nem volt erőssége, az Emlékház vezetésével sem sikerült jó kapcsolatot kialakítania. Erre az időszakra esett pártjában, az MSZP-ben egy sajnálatos félreértés miatt történt, nyilvánosság előtti meghurcolása is.

2009-ben nem vállalta tovább az elnöki feladatot, oktatói és egyéb munkáira koncentrált. A nehéz időszak szerencsére nem vette el kedvét sokirányú tevékenysége folytatásától. Két egyetemen tanított, előadásokat tartott, publikációs tevékenységet végzett, a NIT elnökségében is tovább dolgozott. Személye megtestesítette a Társaság egyik alapeszméjét, a barátságot, az aktuálpolitika falainkon kívül hagyását. Elkötelezett baloldali volt, de nagyszerűen megértette magát, szívélyes viszonyt ápolt közösségünk egészen más nézeteket valló tagjaival is. Ezért mindannyian tiszteltük, szerettük, megfogadtuk hasznos tanácsait.

Hivatalosan szegedi szervezetünknek is egyik vezetője volt, ottani tevékenysége tökéletesen tükrözte összetett személyiségét. Hagyományos, a szabályoknak megfelelő egyesületi életet nem folytattak, a tagnyilvántartás, tagdíjfizetés, jegyzőkönyvvezetés stb. idegen feladatok voltak számukra. Ugyanakkor a szervezet elnökével, Géczy József Alajossal, valamint az egyetemmel együttműködve, tanítványaikat bevonva nagyszerű konferenciákat szerveztek. Többek között behatóan foglalkoztak az '56-os munkástanácsok történetével is.

Legnagyobb szabású rendezvényük 2016. december 8-án a szegedi Ifjúsági Házban a Forradalom és Szabadságharc 60. évfordulója alkalmából szervezett „Tethelyre hívás” című konferencia volt. Címében arra is utalt, hogy az ifjúság követeléseit tartalmazó 16 pontot 1956. október 20-án Szegeden fogalmazták meg, így a várost a forradalom bölcsőjének tekintik. A konferencián a legkülönbözőbb politikai irányzatokhoz tartozó előadók idézték fel a rendszerváltás és az ahhoz vezető időszak eseményeit, elemezték 1956 és 1989 összefüggéseit. Anyaga nyomtatásban is megjelent.

Sipos József a NIT-ben tartott előadásaiban mindig közérthetőségre törekedett, mivel tudta, hogy hallgatói nagy része nem szakértője a témáknak, ugyanakkor a tudományos igényességből sem engedett. Emlékezetes volt a Mezőgazdasági Múzeumban rendezett konferencián tartott előadása, melyben komoly érvanyaggal cáfolta azt a feltételezést, hogy az 1945-ös földosztás alapjait nem Nagy Imre, hanem a Kisgazda Párt dolgozta ki.

2005-ben, a földosztás 60. évfordulóján előbb a Magyar Tudományos Akadémián, majd Társaságunk jászberényi központi rendezvényén tartott nagy sikerű előadást.

A NIT keretében folytatott publikációs tevékenysége is kiterjedt volt. Aktívan közreműködött Nagy Imre snagovi naplójának megjelentetésében, valamint a *Nagy Imre és kora* (népszerű nevén Nagy Imre füzetek) című, tanulmányokat és forrásközléseket tartalmazó kiadványsorozat összeállításában (Nagy Imre Moszkvában, 1930-ban írt két tanulmánya; Nagy Imre *Gondolatok és emlékezések* című kézírata a Nastase-dossierben; Nagy Imre, *a földosztó miniszter* stb.).

Utolsó nagy munkája, a Horthy-korszak belpolitikáját meghatározó 1922. év eseményeiről írt, *A bethleni kétharmad* című kötetének megjelenése már a Covid időszakra esett. A szegedi könyvbemutató után az üres Nagy Imre Emlékházban

online formában ismertette a művet, amit a felvétel után néhány nappal az Alapítvány és a Társaság közösségi médiaoldalán kísérhettünk figyelemmel.

Sipos József érdeme a *Nagy Imre élete és halála* című tablókiállítás összeállítása, mely Budapest mellett több vidéki szervezetünk székhelyére, sőt a Vajdaságba és Erdélybe is eljutott.

A földosztás 75. évfordulójának tiszteletére (a világjárvány miatt másfél éves késéssel) a NIT 2021 szeptemberében Nagyatádon szervezett nagyszabású programot, melynek bevezető előadását Sipos József vállalta magára. Nagyon féltettük, hogyan birkózik meg a feladattal, mert akkor már súlyos beteg volt, a hangereje sem volt a régi. Ehhez képest legjobb formájában, kitűnően szerepelt. Meggyőzően érvelt arról, hogy Nagyatádi Szabó István, a „csizmás képviselő” az adott történelmi körülmények között minden lehetségest megtett a magyar parasztság érdekében. Aznap délután Csokonyavisontán, Nagyatádi Szabó István múzeummá alakított szülőházánál búcsúztunk el tőle. Nem várta meg a háromnapos program végét, más teendői szólították. Nem tudhattuk, hogy utoljára találkoztunk vele.

Láng György a nagy zeneszerzőről, Bachról írt könyvében főhősét „az el nem fogyó utak vándorának” nevezte. Nos, Sipos Jóska élete utolsó éveiben hozzá hasonlóan rötta a végtelen háromszöget édesanyjától örökölt dombrádi telke, Budapest és Szeged között. A vándorút csak halálával, 2021. november 30-án ért szomorú véget.

Jellemző volt rá, hogy élete utolsó reggelén telefonon hívta Társaságunk aszisztensét, hogy a Szegedre szervezendő, munkástanácsokról szóló konferenciáról beszéljen vele. Panaszkodott, hogy rosszul érzi magát. Kollégánknak arra kérte, hogy most ne a szervezéssel foglalkozzon, forduljon orvoshoz.

Jóska aznap este már nem volt életben.

Hozzá tartozói ragaszkodtak zárt, családi körben történő temetéséhez, ezért barátai, tanítványai, tagtársai, tisztelői más módot találtak búcsúztatására és az emlékezésre.

Szegeden, az árvízi emlékmű előtt egyetemi oktatói szobatársa, Marjanucz László mondott beszédet, majd a nagyszámú résztvevő, köztük a NIT elnökségének küldöttei virágokat szórtak a Tiszába Jóska emlékére.

2022. április 23-án a Nagy Imre Emlékház teltházas előadótermében felolvastuk barátja, Romsics Ignác akadémikus szép nekrológiáját, majd tagtársai, közeli barátai meséltek Jóskával kapcsolatos emlékeikről.

2022. május 13-án a Szegedi Tudományegyetemen tartott „Sipos József emlékkonferencia” szervezői megtisztelték azzal, hogy a NIT képviselőjeként a délutáni ülészakot én vezethettem le. Megható volt, hogy egykori tanítványai milyen szeretettel emlékeztek arra, mentoruk mennyi empátiával irányította kezdő lépéseiket, ajánlott egyéniségüknek megfelelő kutatási témákat részükre.

Számomra Sipos József olyan ember volt, mint Jókai Mór *És mégis mozog a föld* című regényének főhőse, aki életét a hazai állóvíz megmozgatásának áldozta. Búcsúzzunk hát tőle a regény bevezetőjének utolsó mondatával: „Tisztesség adasék emlékezetének!”

Sipos József-emlékkötet
Fontes et libri. Tanulmányok/Studies 2.
ISSN: 2786-2755
ISBN: 978-963-306-962-2
DOI: 10.14232/btk.2023.sje.28

BRANDL GERGELY^{ID}
egyetemi tanársegéd
Szegedi Tudományegyetem
Szent-Györgyi Albert
Orvostudományi Kar
Orvosi Szaknyelvi, Kommunikációs
és Fordítóképző Csoport
HUN-REN-SZTE-ELTE
Ókortudományi Kutatócsoport
e-mail: brandlgergely@gmail.com

SULÁK PÉTER SÁNDOR^{ID}
doktorandusz
Pázmány Péter Katolikus Egyetem
Bölcsészettudományi Kar
Történelemtudományi Doktori
Iskola
e-mail: sulak.peti@gmail.com

Sipos József műveinek bibliográfiája Bibliography of the publications of József Sipos

MONOGRÁFIÁK/MONOGRAPHS

- A pártok és a földreform 1918–1919-ben.* [Political parties and the land reform in 1918–1919] Budapest, 2009.
- A bethleni kétharmad. A Kisgazdapárt kormányzópárttá bővítése és az 1922-es választások.* [The two-third of Bethlen. The expansion of the Smallholders' Party into a governing party and the 1922 elections] Szeged, 2020.

SZERKESZTETT KÖTETEK/EDITED VOLUMES

- Nagy Imre a parasztságról és a mezőgazdaságról. 1928–1938/Dokumentumválogatás.* [Imre Nagy on the peasantry and agriculture. A selection of documents from 1928–1938] Nyíregyháza, 1995.
- (Társzerkesztő: Ágh Attila – Géczy József/ co-edited with Attila Ágh–József Géczy): *Rendszerváltók a baloldalon: reformerek és reformkörök. 1988–1989: válogatott dokumentumok.* [Leftists of the political transition: reformers and reform circles. 1988–1989: selected documents] Budapest, 1999.

^{ID} orcid.org/0000-0002-6958-0571

^{ID} orcid.org/0000-0003-4552-6113

- (Társszerkesztő: Vámos György/ co-edited with György Vámos): *Eredetmítosz és jövőkép a magyar baloldalon. Lehet-e saját múlt nélkül élni?* A Reformkörök Alapítvány által 2003. január 17-én rendezett konferencia előadásainak szövege. [Myth and vision on the Hungarian left. Is it possible to live without a past? Publication of the papers presented at the conference organised by the Reform Circles Foundation on 17 January 2003] Budapest, 2003.
- (Társszerkesztő: Vajda János/ co-edited with János Vajda): *Merre tovább?: Társadalompolitikai Tagozat. Válogatott dokumentumok, 2004. április 16. – 2005. január.* [Where to go next?: Social Policy Section. Selected documents, 16 April 2004 – January 2005] Budapest, 2005.
- Tanulmányok Nagy Imréről.* [Studies on Imre Nagy] Szentés, 2006.
- Pártállambomlás. Csongrád megyei reformszocialisták: 1988–1989.* [Collapse of the party state. Reform socialists in Csongrád county: 1988–1989] Szeged, 2009.
- (Társszerkesztő: Kováts Zoltán – Marjanucz László – Nagy Ádám/ co-edited with Zoltán Kováts – László Marjanucz – Ádám Nagy): *Az Ormánság népese-dés-története, 1720–1990.* [Demographic history of the Ormánság, 1720–1990] Szeged Múzeumi Tudományért Alapítvány, 2011.
- (Társszerkesztő: Bősze Sándor – Polgár Tamás – Szántó László – Varga Zsuzsanna/ co-edited with Sándor Bősze – Tamás Polgár – László Szántó – Zsuzsanna Varga): *A két somogyi földosztó miniszter.* [The two ministers from Somogy who distributed land] Nagyatád, 2014.
- (Társszerkesztő: Géczy József Alajos – Laczkó Sándor – Révész Béla/ co-edited with József Alajos Géczy – Sándor Laczkó – Béla Révész): *Szeged hosszú tavasza 1989-ben és '56: Előadások, tanulmányok, visszaemlékezések, dokumentumok.* [The long spring of Szeged in 1989 and '56: lectures, studies, recollections, documents] Szeged, 2017.

TANULMÁNYOK, TUDOMÁNYOS FOLYÓIRATCIKKEK, RECENZIÓK
(MAGYAR NYELVEN)/STUDIES, SCIENTIFIC JOURNAL ARTICLES, REVIEWS
(IN HUNGARIAN)

- A Kisgazdapárt és a Bethlen-kormány megalakulása.* [The Smallholders' Party and the creation of the Bethlen government] Múzeumi Kutatások Csongrád Megyében, (1979) 1. sz. 98–105.
- A Kisgazdapárt és a Teleki-kormány lemondása.* [The Smallholders' Party and the resignation of the Teleki government] A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve, 1978–79. (1980) 1. sz. 233–257.
- Az építőipari munkásblokk megalakulása.* [The formation of the construction workers' bloc] Múzeumi Kutatások Csongrád Megyében, (1980) 1. sz. 98–105.
- Az építőipari munkások helyzete és mozgalmi Szegeden a világgazdasági válság kezdetén.* [The situation and movements of construction workers in Szeged at the beginning of the world economic crisis] In: Farkas József (szerk.):

- Tanulmányok Csongrád Megye Történetéből. IV kötet. Szeged, 1981. 153–171.
- Parasztpártok a polgári demokratikus forradalomban.* [Peasant parties in the bourgeois democratic revolution] Múzeumi Kutatások Csongrád Megyében, (1983) 1. sz. 77–84.
- A Kisgazdapárt és a Bethlen-kormány kezdeti tevékenysége,* [Initial activities of the Smallholders' Party and the Bethlen government] Századok, 118. évf. (1984) 4. sz. 658–708.
- Építőmunkások dél-alföldi kapcsolatai (1929–1930).* [Construction workers' contacts in the Southern Great Plain (1929–1930)] A Móra Ferenc Múzeum évkönyve, 1982–83. (1985) 1. sz. 345–363.
- A szegedi SZDP vezetők tevékenységének baloldali kritikája.* [Leftist criticism of the activities of the Szeged SZDP leaders] Múzeumi Kutatások Csongrád Megyében, (1985) 1. sz. 114–124.
- A Kisgazdapárt 1918 októberében.* [The Smallholders' Party in October 1918] A Móra Ferenc Múzeum évkönyve, 1984–85. (1986) 1. sz. 253–267.
- A Kisgazdapárt programja a polgári demokratikus forradalomban.* [The programme of the Smallholders' Party in the bourgeois democratic revolution] Krónika, 1985–86. (1986) 1. sz. 89–96.
- Az 1922-es nemzetgyűlési választások Szegeden.* [The 1922 National Assembly elections in Szeged] Múzeumi Kutatások Csongrád Megyében, (1986) 1. sz. 109–121.
- A Kisgazdapárt a polgári demokratikus forradalom első szakaszában.* [The Smallholders' Party in the first phase of the bourgeois democratic revolution] A Móra Ferenc Múzeum évkönyve, 1987–1. (1988) 1. sz. 311–333.
- Az Országos Kisgazda- és Földművespárt megalakítása.* [Foundation of the National Smallholders' and Peasants' Party] A Móra Ferenc Múzeum évkönyve, 1988–1. (1989) 1. sz. 307–321.
- Csanád megye közállapotairól – 1919 elején.* [The situation in Csanád county at the beginning of 1919] Múzeumi Kutatások Csongrád Megyében, (1991) 1. sz. 115–120.
- Agrár- és munkáspártok a földreformról (1918–1922).* [Agrarian and Labour parties on the land reform (1918–1922)] Múltunk, 26. évf. (1991) 2–3. sz. 118–130.
- A Kisgazdapárt és a Károlyi-párt szövetsége.* [Alliance of the Smallholders' Party and the Károlyi Party] A Móra Ferenc Múzeum évkönyve, 1991–92. (1992) 1. sz. 219–233.
- A Magyar Nemzeti Bizottmány tevékenysége Szegeden 1919 augusztusában.* [Activities of the Hungarian National Committee in Szeged in August 1919] Múzeumi Kutatások Csongrád Megyében, (1992) 1. sz. 105–115.
- Nagy Imre agrártörténeti tanulmánya (1932).* [The study of Imre Nagy on agricultural history (1932)] Múltunk, 27. évf. (1992) 4. sz. 77–10
- Az Alföldi Munkástanácsok kongresszusa Szegeden (1919. március 2.).* [Congress of the Workers' Councils of the Great Plain in Szeged (2 March 1919)] Múzeumi Kutatások Csongrád Megyében, (1993) 1. sz. 145–155.

- Nagy József: *A Nagyatádi-féle földreform 1920–1928*, Eger, 1993. (Sipos József recenziója). [József Nagy: The Nagyatádi land reform, 1920–1928, Eger, 1993. (Review of József Sipos) *Múltunk*, 28. évf. (1993) 4. sz. 192–197.]
- A Kisgazdapárt és az MSZDP 1919 tavaszán a földkérdésről*. [The Smallholders' Party and the MSZDP on the land question in the spring of 1919] *Múltunk*, 29. évf. (1994) 3. sz. 79–112.]
- A Kisgazdapárt fejlődése, struktúrája és eszmerendszere (1918–1922)*. [Development, structure and ideology of the Smallholders' Party (1918–1922)] In: Valuch Tibor (szerk.): *Hatalom és társadalom a XX. századi magyar történelemben 1. Országos Jelenkortörténeti Konferencia*, Debrecen, 1994. szeptember 1–3. Budapest, 1994. 419–430.]
- A kisgazdapárt és a Bethlen-kormány kezdeti tevékenysége*. [The initial activities of the Smallholders' Party and the Bethlen government] In: Kovács László (szerk.): *Nagyatádi Szabó István emlékkönyv 1863–1924*. Budapest, 1995. 170–224.]
- Nagy Imre agrárpolitikai nézetei és a Blum-tézisek*. [Imre Nagy's agricultural policy views and the Blum theses] In: Sipos József (szerk.): *Nagy Imre a parasztságról és a mezőgazdaságról (1928–1938)*. Dokumentumválogatás. Nyíregyháza, 1995. 451–486.]
- Nagy Imre a Nagyatádi-féle földreformról*. [Imre Nagy on the Nagyatádi land reform] *Múltunk*, 31. évf. (1996) 1. sz. 181–210.]
- Csizmafia Sándor szakítása az MSZDP-vel*. [Sándor Csizmafia's break with the MSZDP] *Múzeumi Kutatások Csongrád Megyében*, 1995/1996. évf. (1997) 1. sz. 207–219.]
- Veres Péter a szociáldemokrata földmunkásmozgalomban*. [Péter Veres in the Social Democratic Land Workers' Movement] *Múltunk*, 32. évf. (1997) 2. sz. 201–220.]
- Időközi választások Mindszenten 1921 tavaszán*. [By-elections in Mindszent in the spring of 1921] *Múzeumi Kutatások Csongrád Megyében*, (1997) 1. sz. 115–133.]
- Földreform, földigények és földosztás 1919 tavaszán*. [Land reform, land claims and land distribution in the spring of 1919] In: Zombori István (szerk.): *Nagy István emlékkönyv*. *Studia Historica* 2. Szeged, 1999. 57–81.]
- Veres Péter és a pártok agrárprogramja*. [Péter Veres and the agricultural programme of the parties] In: Püskei Levente – Tímár Lajos – Valuch Tibor (szerk.): *Politika, gazdaság és társadalom a XX. századi magyar történelemben II.* Debrecen, 2000. 63–77.]
- Széksorral, sok zászlóval...* [With a row of chairs, with many flags...] In: Géczy József Alajos – Gellérffy László – Majzik István (szerk.): *Nagy Imre. A nemzet miniszterelnöke 1953 és 1956*. Szeged, 2001. 17–18.]
- Nagyatádi Szabó István és a második Bethlen kormány megalakítása*. [István Szabó Nagyatádi and the formation of the second Bethlen government] In: Henszel Ágota (szerk.): *Szabolcs-Szatmár-Beregi Levéltár évkönyve XV.* Nyíregyháza, 2001. 155–186.]

- Nagyatádi Szabó István Szegeden 1919 őszén.* [István Szabó Nagyatádi in Szeged in the autumn of 1919] A Móra Ferenc Múzeum évkönyve. Történeti tanulmányok. Studia Historica 4., 2001. 217–230.
- Nagy Imre Moszkvában 1930-ban írt két tanulmánya.* [Two studies written by Imre Nagy in Moscow in 1930] In: Sipos Levente – Sipos József (szerk.): Nagy Imre és kora. Tanulmányok és forrásközlések I. Budapest, 2002. 243–277.
- Kelta oppidum erődítményrendszer a Gellérthegyen. Terepbejárás alapján vázolt koncepció.* [Celtic oppidum fortification system on Gellért Hill. Concept sketched out on the basis of a field survey] Múzeumi Kutatások Csongrád Megyében, (2002) 1. sz. 173–181.
- Nagyatádi Szabó István és a Kisgazdapárt kormányzópárttá bővítése.* [István Szabó Nagyatádi and the expansion of the Smallholders' Party into a governing party] Századok, 136. évf. (2002) 1. sz. 989–1059.
- Az Egységes Párt megalakításának történeti problémáiról.* [On the historical problems of the formation of the United Party] Múltunk, 37. évf. (2002) 1. sz. 243–256.
- Az egységes párt megalakításának történeti problémái.* [On the historical problems of the formation of the United Party] Acta Historica, 19. évf. (2002) 1. sz. 83–98.
- A pártok és a földreform előkészítése 1918 őszén.* [The parties and the preparation of the land reform in the autumn of 1918] Móra Ferenc Múzeum évkönyve. Történeti tanulmányok. Studia Historica 7. 2004. 157–179.
- Parasztpártok és az impériumváltás Erdélyben.* [Peasant parties and the change of authority in Transylvania] A Móra Ferenc Múzeum évkönyve. Történeti tanulmányok, Studia Historica 8. 2005. 297–313.
- Nagy Imre és csoportja levelei Titóhoz.* [Letters from Imre Nagy and his group to Tito] Múzeumi kutatások Csongrád megyében (2004) 1. sz. 61–68.
- A Magyar Gazdaszövetség és a Függetlenségi és 48-as Országos Agrárpárt története 1918-ig.* [History of the Hungarian Farmers' Union and the Independence and National Agrarian Party of '48 until 1918] Móra Ferenc Múzeum évkönyve. Történeti tanulmányok, Studia Historica 9., 2006. 63–83.
- Nagy Imre a „nemzeti felszabadító mozgalomról”.* [Imre Nagy on the “national liberation movement”] Múzeumi kutatások Csongrád megyében, (2005) 1. sz. 337–344.
- Nagy Imre „Gondolatok, emlékezések” című kézirata a Nastase-dossziében.* [Imre Nagy's manuscript entitled “Thoughts, Memories” in the Nastase file] In: Sipos Levente – Sipos József (szerk.): Nagy Imre és kora. Tanulmányok és forrásközlések IV. Budapest, 2006. 333–359.
- Az Országos Földműves párt megalakulása és programja.* [Formation and programme of the National Agrarian Party] A Móra Ferenc Múzeum évkönyve. Történeti tanulmányok, Studia Historica 10. 2007. 139–167.
- A választási kampány és a földreform 1919 tavaszán.* [The election campaign and land reform in the spring of 1919] A Móra Ferenc Múzeum évkönyve. Történeti tanulmányok, Studia Historica 11. 2008. 219–241.

- Az erdélyi magyarság gazdasági és politikai szervezkedése 1920–1921-ben.* [Economic and political organizations of the Hungarians in Transylvania in 1920–1921] A Móra Ferenc Múzeum évkönyve. Történeti tanulmányok, Studia Historica 12. 2009. 183–209.
- A pártok és a Berinkey-kormány megalakulása.* [The political parties and the formation of the Berinkey government] Acta Historica, 26. évf. (2009) 1. sz. 59–67.
- Nagyatádi Szabó István, az első parasztminiszter.* [István Szabó Nagyatádi, the first peasant minister] In: Sipos Levente (szerk.): Magyar agrárpolitikusok a XIX. és a XX. században. Budapest, 2010. 103–138.
- A 48-as Kisgazda-, Földmives és Polgári Párt megalakulása.* [The foundation of the Smallholders', Landworkers' and Civic Party of 48] A Móra Ferenc Múzeum évkönyve. Történeti tanulmányok, Studia Historica 13. 2010. 135–146.
- Bethlen István 1922-es kampánykörútja és eredményei a Duna-Tisza közén.* [The campaign tour of István Bethlen in 1922 and its results in the Duna-Tisza area] Acta Historica, 28. évf. (2011) 1 sz. 71–92.
- Az Egységes Párt 1922-es választási programja.* [The 1922 election programme of the United Party] Actas, 27. évf. (2012) 2. sz. 76–86.
- Bethlen István 1922-es kampánykörútja a Duna-Tisza közén.* [The campaign tour of István Bethlen in 1922 and its results in the Duna-Tisza area] Belvedere Meridionale, 24. évf. (2012) 2. sz. 40–56.
- Az Egységes Párt és az 1922-es választások előkészítése.* [The Unity Party and the preparation of the 1922 elections] Múltunk, 48. évf. (2013) 4. sz. 186–246.
- Bethlen dunántúli kampánykörútja és eredményei 1922-ben.* [Bethlen's campaign tour in Transdanubia and its results in 1922] Acta Historica, 31. évf. (2014) 1. sz. 121–138.
- Az Egységes Párt szervezése és 1922-es kampánya.* [The organisation of the Unity Party and its campaign in 1922] In: Bárkányi Ildikó – F. Lajkó Orsolya (szerk.): A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Új Folyam 1. 2014. 329–344.
- Bajcsy-Zsilinszky Endre képviselővé választása 1922-ben.* [The election of Endre Bajcsy-Zsilinszky as a Member of Parliament in 1922] Századok, 150. évf. (2016) 1. sz. 117–132.
- Az ellenzék 1922-es kampánya és a törvénytelenlégek.* [The opposition campaign of 1922 and the illegalities] In: Bárkányi Ildikó – F. Lajkó Orsolya (szerk.): A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Új Folyam 3. 2016. 145–164.
- Az 1922-es választások eredményei és a harmadik Bethlen-kormány megalakítása.* [The results of the 1922 elections and the formation of the third Bethlen government] Acta Historica, 34. évf. (2017) 2. sz. 79–103.
- Az 1917-es oroszországi forradalmak hatása a Gazdapártra.* [The impact of the 1917 revolutions in Russia on the Farmers' Party] Actas, 34. évf. (2019) 1. sz. 121–127.

TANULMÁNYOK, TUDOMÁNYOS FOLYÓIRATCIKKEK, RECENZÍÓK (IDEGEN NYELVEN)/STUDIES, SCIENTIFIC JOURNAL ARTICLES, REVIEWS (IN FOREIGN LANGUAGES)

Melkoburzsuaúnie parti i agrárnijvoprosz v burzsuaúnodemocraticseszkoj revolucii v Vengrii 1918–1919. Moszkovszkij goszdarsztvennij unyiverszityet imenyi M. V. Lomonoszova. Moszkva, 1984.

Über die geschichtlichen Probleme der Gründung der Einheitspartei. Chronica – Annual of the Institute of History. Szeged, vol. 2. (2002) 92–105.

KÖNYVRÉSZLET (MAGYAR NYELVEN)/BOOK CHAPTERS (IN HUNGARIAN)

Parasztpártok és az impériumváltás Erdélyben. [Peasant parties and the change of authority in Transylvania] In: Cornel, Grad – Viorel, Ciubotă (szerk.): Korszakvég – korszakkezdet. Sfarsit si Inceput De Epoca. The End and the Beginning of an Era. Satu Mare – Zalău, 1998. 209–230.

Az agrárpártok és a köztársaság. [Agrarian parties and the republic] In: Feitl István (szerk.): Köztársaság a modernkori történelem fényében. Tanulmányok. Budapest, 2007. 204–219.

Klebelsberg Kuno belügyministersége és az 1922-es nemzetgyűlési választások. [Kuno Klebelsberg's tenure as Minister of the Interior and the 1922 parliamentary elections] In: Miklós Péter (szerk.): A legnagyobb álmú magyar kultuszminiszter. Klebelsberg Kuno kora és munkássága. Szeged, 2008. 35–53.

Az MSZMP (állampárt) önfelzámolásának titkai 1989-ben. [Secrets of the MSZMP' (the state party's) self-abolition in 1989] In: Sipos József (szerk.): Pártállambomlás, Csongrád megyei reformszocialisták 1988–1989. Szeged, 2009. 120–130.

Nagyatádi Szabó István, az első parasztminiszter: Erdőcsokonya, 1863. szeptember 17. – Erdőcsokonya, 1924. november 1. [István Szabó Nagyatádi, the first peasant minister: 17 September 1863, Erdőcsokonya – 1 November 1924, Erdőcsokonya] In: Bősze Sándor – Polgár Tamás – Sipos József – Szántó László – Varga Zsuzsanna (szerk.): A két somogyi földosztó miniszter, Nagyatád, 2014. 29–58.

Hazai visszarendeződesi kísérletek az MSZP megalakulásáig. [Attempts at domestic reconstruction until the formation of the MSZP] In: Géczi József Alajos – Révész Béla (szerk.): A reformkörök élete és halála, 1988–1990: A tiszavirágzástól Horn Gyuláig, Budapest, 2015. 101–111.

Bethlen István külpolitikai nézetei 1922-ben. [Foreign political views of István Bethlen in 1922] In: Anka László (szerk.): „Valami fáj, ami nincs”: A trianoni békekötés előzményei és következményei, Budapest, 2020. 88–95.

KÖNYVRÉSZLET (IDEGEN NYELVEN)/BOOK CHAPTER (IN FOREIGN LANGUAGES)

Zur Entstehung der Reformkreis-Bewegung innerhalb der MSZMP. In: Seggert, Dieter (Hrsg.): Spätsozialismus und Parteienbildung In Osteuropa nach 1989. Berlin, 1996. 175–190.

KONFERENCIAKÖZLEMÉNY FOLYÓIRATBAN VAGY
KONFERENCIAKÖTETBEN (MAGYAR NYELVEN)/CONFERENCE
PROCEEDINGS IN A JOURNAL OR CONFERENCE PROCEEDINGS IN EDITED
VOLUMES (IN HUNGARIAN)

A Kisgazdapárt struktúrája és a bethleni konszolidáció. [The structure of the Smallholders' Party and consolidation of Bethlen] In: Juhász Antal – Sipos József (szerk.): Parasztkérdés 1890–1930. A Magyar Tudományos Akadémia Agrártörténeti Bizottsága és a Csongrád Megyei Múzeumok Igazgatósága által 1985. máj. 10–11-én, Szegeden rendezett tudományos konferencia előadásai. Szeged, 1985. 200–233.

A pártok és az agrárkérdés a polgári demokratikus forradalomban. [The parties and the agrarian question in the bourgeois democratic revolution] In: Galó Miklós (szerk.): Társadalmi-gazdasági kutatások tézisszerű eredményei. A Gazdaság- és Társadalomtudományi Intézet oktatói által készített akadémiai értekezések összefoglalói. Nyíregyháza, 2000. 1–13.

Nagy Imre a forradalomról, a nemzeti kérdéstről és a függetlenségről. [Imre Nagy on the revolution, the national question and independence] In: Bencsik Péter (szerk.): „Mi, szegediek megtettük az első lépést...” Konferencia a MEFESZ megalakulásának 50. évfordulóján. Szeged, 2008. 115–120.

A „Kiáltó szó” és az Erdélyi Néppárt megalakítása. [The “Kiáltó szó” and the formation of the Transylvanian People's Party] Közép-Európai Közlemények, No. 4–5. 2. évf. (2009) 2–3. sz. 81–92.

Bethlen és Nagyatádi Szabó 1922-es választási körútja Csongrád megyében. [The 1922 election tour of Bethlen and István Szabó Nagyatádi in Csongrád County] In: Miklós Péter (szerk.): Újragondolt negyedszázad. Tanulmányok a Horthy-korszakról. Szeged, 2010. 46–57.

A földkérdés. [The issue of land] In: Gróf Bethlen István és kora. Tudományos konferencia az Országházban, Budapest, 2014. 109–120.

Agrárforradalom 1945-ben. Nagy Imre, a földosztó miniszter. [Agrarian revolution in 1945. Imre Nagy, the minister of land distribution] Emlékeztető, (2016) 1–2. sz. 43–51.

KONFERENCIAKÖZLEMÉNY FOLYÓIRATBAN VAGY
KONFERENCIAKÖTETBEN (IDEGEN NYELVEN)/CONFERENCE
PROCEEDINGS IN A JOURNAL OR CONFERENCE PROCEEDINGS IN EDITED
VOLUMES (IN FOREIGN LANGUAGES)

Les pensées d'Imre Nagy concernant la deuxième intervention soviétique et la crise de Suez. In: J. Nagy László – Ferwagner Péter Ákos (dir.): *La crise des empires: Suez-Budapest 1956. Actes du colloque international Szeged, les 29–30 septembre 2006.* Université de Szeged. Szeged, 2007. 93–95.

EGYÉB TUDOMÁNYOS MŰVEK/OTHER SCIENTIFIC WORKS

A Kisgazdapárt kormánypárttá bővülése. [The expansion of the Smallholders' Party into a governing party] In: Kóbor Jenő – Sipos József (szerk.): *A Szegedi Tanárképző Főiskola tudományos diákköreinek kiadványai, Szeged, 1973.* (OTDK-dolgozat és konferenciakötet szerkesztés)

A kisgazdapárt és a Bethleni konszolidáció kezdetei. 1921. március 26. – 1921. június. [The Smallholders' Party and the beginnings of Bethlen consolidation. 26 March 1921 – June 1921] Szeged, József Attila Tudományegyetem, 1979. (Doktori disszertáció)

Agrártörténeti konferencia Szegeden. [Conference on agrarian history in Szeged] *Agrártörténeti Szemle*, 27. évf. (1985) 3–4. sz. 737–744. (Folyóiratcikk – beszámoló)

Tisza István vs. Károlyi Mihály száz év távlatából. [István Tisza vs. Mihály Károlyi from the perspective of a hundred years] Előadók: Csernus-Lukács Szilveszter – Falusi Norbert – Horváth Csaba – Sipos József – Pálkó Attila (Fáklya Történészcsoport előadása, SZTE Állam- és Jogtudományi Kar, 2018. november 29.)

EGYÉB ISMERETTERJESZTŐ CIKKEK/OTHER POPULAR SCIENCE ARTICLES

Nagyatádi Szabó István. In: Rácz Árpád (szerk.): *Nagy képes millenniumi arcképcsarnok. 100 portré a magyar történelemből.* Budapest, 1999. 281–283.

Nagy Imre, a földosztó miniszter. [Imre Nagy, the minister of land distribution] Szeged – A város folyóirata, 12. évf. (2000) 4. sz. 23–27.

Nagy Imre Pusztaszeren. [Imre Nagy in Pusztaszer] *Dél-Alföld*, (2001) 2 sz. 3–9. *Reformkörök 1956-ról és Nagy Imréről.* [Reform circles on 1956 and on Imre Nagy] *Dél-Alföld*, (2002) 9. sz. 83–90.

Nagy Imre: Viharos emberöltő. Szántó László utószavával és jegyzeteivel. [Imre Nagy: A stormy generation. With afterword and notes by László Szántó] (Review) Budapest, 2002. *Könyvismertető. Dél-Alföld*, (2002) 9. sz. 12–14.

Nagy Imre snagovi naplójáról. [On Imre Nagy's Snagov diary] *Dél-Alföld*, (2003) 3–4. sz. 6–7.

- Az MSZMP (állampárt) önfelszámolásának titkai 1989-ben.* [Secrets of the MSZMP' (the state party's) self-abolition in 1989] Dél-Alföld, (2003) 5–6. sz. 4–8.
- Polgári és népi baloldal. Politikai fórum: Debrecen, 2003. augusztus 24.* [Civic and popular left. Political forum in Debrecen, 24 August 2003] Dél-Alföld, (2003) 9. sz. 10–13.
- Az igazság Károlyi földreformjáról.* [The truth about Károlyi's land reform] Te-kintet, 22. évf. (2009) 2. sz. 83–90.
- A Nagyatádi-féle földreform, 1920.* [The Nagyatádi land reform in 1920] Rubicon, 21. évf. (2010) 4–5. sz. 78–81.
- Földosztás Kápolnán.* [Land distribution in Kápolna] https://nepszava.hu/3026554_sipos-jozsef-foldosztas-kapolnan (publikálva: 2019. február 24.)

INTERJÚK/INTERVIEWS

- Történezhallgatók és történeti mítoszok – Tévtanöröklés.* [History students and historical myths – perpetuating false ideas] Magyar Narancs, 22. évf. (2010) 18–19. sz. https://magyarnarancs.hu/belpol/tortenezhallgatok_es_torteneti_mitoszok_-_tevtanorokles-74341 (Letöltés: 2023. július 7.)
- Dr. Sipos József címzetes egyetemi tanár* [Dr. József Sipos honorary university professor] – Dombrád Öröksége blog <http://dombradoroksege.blogspot.com/2018/07/drsipos-jozsef-cimzetes-egyetemi-tanar.html> (Letöltés: 2023. július 7.)

Csorba Edit: Búcsú

Dr. Sipos József emlékére baráti szeretettel

Emelt fővel, nyitott szívvel született
a távoli Tisza-part almáskertjeinek ősi világába.
Atyai örökségként a szegényparasztság
ínséges gondjai kerültek tarisznyájába.
Útravalója meghatározta szellemi létét,
mozgatta örökké nyugtalan személyiségét.
Sokszor perlekedett az egész világgal,
– léte paradoxonjait is át-áttörve –,
kételyekkel küszködve önmagával,
összekoccanva a valósággal.

Rögös útján jegenyetartást adott neki az emberség,
nem maradt üres a feléje kinyújtott kolduskéz,
fáradhatatlanul munkálkodott az elesettekért.
Alapos tudását, szakmai igényességét
tanítványai tisztelték, nagyra becsülték,
közvetlen emberségéért szívből szerették.
Önzetlenül továbbadta minden szellemi kincsét
akkor is, amikor alig bírta ennek fizikai terhét.

Gyötrelmes körforgásban élte életét.
Fejében folyton zakatolt a menetrend:
Sze - ged, Domb - rád, Bu - da - pest,
vár a világ, sietek,
talán nyugalmat lelek...

Hiába, hasztalan: a vágyott nyugalom
meg sem született, s már rég' odavan...

A néma csendben
lelkünk gyertyáit gyújtjuk,
fejünket csüggedten lehajtjuk...

Isten áldjon!
Nyugodj végre békében!

Contents

LÁSZLÓ MARJANUCZ	
Foreword (Subjective memories of József Sipos)	7
PÉTER BENCSIK	
Imre Nagy on Ernő Gerő's 'Clean sheet' policy	13
ZOLTÁN CORA	
Béla Johan and the Establishmet of Modern Hungarian Healthcare	23
NORBERT FALUSI	
When the silence was broken in Kecskemét and	
Bács-Kiskun County – 1988	45
PÉTER ÁKOS FERWAGNER	
Nationalist political organizations in interwar Syria	57
MÁTÉ GALI	
Albert Bereviczy and the revolutions of 1918–1919	69
ZSOLT GICZI	
Two Lutheran Ministers' View about Freemasonry in Hungary	
in the 1870s and 1880s	77
CSABA HORVÁTH	
The people's attempt at power and its fall	
Social democrats and smallholders in 1918–1919	89
KÁROLY IGNÁCZ	
The Social Democrats and the Parliamentary Election of 1922	103
CSABA JANCSÁK	
Three MEFESZ in the 20 th -century Hungarian history	113
KRISZTINA JUHÁSZ	
"...I reveal it to you like a son to his father..."	
The relationship between István Bocskai and Jan Zamoyski	125
ANDREA KÖKÉNY	
Plantation Owners and Smallholders in the Republic of Texas –	
The First Colonies of the German Immigrants	137
SÁNDOR LACZKÓ	
Lies, Self-deception and Conscience as Political Phenomena	147
LÁSZLÓ MARJANUCZ	
The revival of common land in the Great Plains in the 18 th century	157
SZABOLCS POLGÁR	
Two dwelling areas of Levedi	165
BÉLA RÉVÉSZ	
Internments in 1951 in the village of Dombrád – dedicated to József Sipos .	179

PÉTER SÁNDOR SULÁK	
The consequences of forced collectivisation on the economic life and infrastructure of parishes in Szolnok County (1959–1962)	191
SÁNDOR SZAKÁLY	
A General from Szeged	
Lieutenant General <i>Vitéz</i> Dr. Kálmán Shvoy	199
HIRATA TAKESI	
Characterization of Bethlen’s consolidation regime in the light of recent international literature of comparative politics	209
ISTVÁN TÓTH	
Photos as mirrors of society, 1900–1944	223
ISTVÁN TÓTH JR.	
The career of Dr. István Kószó, secretary of interior ministry	239
MARCELL TÓTH	
The Order if Vitéz and the question of land donation through examples in the region of Szeged	249
SÁNDOR LÁSZLÓ TÓTH	
The sedition of the county Turóc and the deposition of Ónod	263
BEÁTA VARGA	
The periodization of Ukranian statehood between 1918–1920	273
ISTVÁN ZOMBORI	
Bishop Gyula Glattfelder and the Romanian Land Reform of 1921	283
PÉTER SÁNDOR SULÁK	
In memory of József Sipos – biographical overview	291
PÉTER HAAS	
Dr. József Sipos in the Nagy Imre Society	295
GERGELY BRANDL– PÉTER SÁNDOR SULÁK	
Bibliography of the publications of József Sipos	299
EDIT CSORBA	
Adieu	309

A Sipos József-re emlékező kötetbe 28 egykori kolléga, tanítvány és barát írt tisztelgő tanulmányt. Heterogén témák kaptak helyet benne, főként olyanok, melyek Sipos József kutatott témáihoz (a parasztság története, Magyarország 20. századi politikatörténete) állnak közelebb, de természetesen olyanok is, amelyek e kritériumokon túllépnek, sőt olyanok is, amelyek az emlékezett személy gondolkodás-világától mind tárgyában, mind fölfogásában távolabb helyezkednek el. De ettől Sipos „Jóskás” a könyv, mert nyitott, elfogadó, ahogy egykori kollégánk szellemi élnétségére is jellemző volt a másfajta gondolkodás iránti nyitottság. Sokan tudhatják személyes tapasztalatból, hogy ő sem emberi kapcsolataiban nem blokkolt személyeket, sem szakmai tájékozódásában nem tért ki vitás kérdések elől. A szerzők azzal tisztelték meg, hogy az általa képviselt szakmai igényesség és felelősség jegyében írták meg tanulmányaikat, és tették le az iránta érzett megbecsülésük névjegyét. Sipos Tanár Úr jóhiszemű hozzáállásából következett, hogy igyekezett mindenkivel szót érteni, de ha muszáj volt, a világgal is perlekedett. A kötet a témák gazdagságával, szemléleti sokszínűségével a sok irányból érkező hálás emlékezet értékes kútfője.